

ІСТОРИЧНИЙ
МАТЕРІАЛІЗМ

ДЕРЖПОЛІТВИДАВ
УРСР

АКАДЕМІЯ НАУК СРСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА
АКАДЕМІЇ НАУК СРСР
Ф. В. КОНСТАНТИНОВА

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
Київ 1955

*Переклад з російського видання
Госполитиздата 1954 р., здійснений
Л. В. ЛІСНЯНСЬКОЮ, М. Я. РУДИНСЬКОЮ
і А. П. ТРИТИНЧЕНКОМ*

Исторический материализм
Госполитиздат УССР
(На українском языке)

Редактори *Л. Некрасова, Я. Цясул*
Коректор *Г. Кондель*
Технічний редактор *К. Лащенко*

Здано на виробництво 24/XI 1954 р. Підписано до друку 18/II 1955 р. БФ 02420.
Формат 60×92¹/₁₆. Фіз.-друк. арк. 29,0. Умовно-друк. арк. 26. Обліково-вид. арк. 31,22.
Тираж 50 000. Ціна в оправі 8 карб. 80 коп. Зам. 43).

Державне видавництво політичної літератури УРСР.
Київ, Володимирська, 42.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної фі-ки в 4-ій поліграфічній фі-ці
Головвидаву Міністерства культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Пропонована увазі читача книга «Історичний матеріалізм» в першому виданні вийшла в 1951 р. Двохсоттисячний тираж книги швидко розійшовся. Це свідчило про назрілу потребу в учбовому посібнику, в якому давався б систематичний виклад основ історичного матеріалізму — марксистської науки про загальні закони розвитку суспільства.

Перше видання книги було обговорене в пресі і на спеціальних засіданнях кафедр гуманітарних вузів, на зборах викладачів марксистської філософії і основ марксизму-ленінізму з участю істориків, економістів, правознавців.

При підготовці другого видання книги автори старались взяти до уваги всі цінні, правильні критичні міркування і зауваження, висловлені в рецензіях і на зборах викладачів і наукових працівників. Під час обговорення книги було висловлено побажання наукової і педагогічної громадськості трохи змінити структуру книги, більш строго витримати виклад по проблемах і скоротити — без шкоди для ясності і доступності викладу — обсяг книги. Цю вимогу взято до уваги, і у відповідності з цим зменшилися кількість розділів у книзі і її загальний обсяг.

Автори книги, показуючи діяння загальних соціологічних законів, разом з тим старалися в кожному розділі показати і своєрідність закономірностей та рушійних сил, властивих соціалістичному суспільству, де нема вже антагоністичних виробничих відносин і анархії виробництва, антагонізму класів, пригноблення націй. Узагальнюючу характеристику своєрідності закономірностей і рушійних сил розвитку соціалістичного суспільства дано в спеціальних розділах: «Рушійні сили розвитку соціалістичного суспільства» і «Закономірності переходу від соціалізму до комунізму».

— Книга «Історичний матеріалізм» написана авторським колективом Інституту філософії Академії наук ЦСР. Розділи 1, 2,

3, 9, 10, перші чотири підрозділи розділу 6 і перші три підрозділи розділу 11 написані членом-кореспондентом Академії наук СРСР професором Ф. В. Константиновим. Розділ 5, підрозділи 5—9 розділу 6 і підрозділ 4 розділу 11 написані доктором філософських наук Г. Є. Глезерманом. Розділи 4 і 8 написані членом-кореспондентом Академії наук СРСР професором М. Д. Каммарі. Розділ 7 написаний професором Г. М. Гаком. Розділ 12 написаний доктором філософських наук Ц. А. Степаняном.

Досвід створення учбових посібників, підручників з багатьох наукових дисциплін свідчить, що такі книги створюються роками, поліпшуються, удосконалюються від одного видання до іншого. Готуючи друге видання книги як учбовий посібник, автори старались усунути хиби, неточності і окремі помилки, що були в першому виданні книги «Історичний матеріалізм».

Автори просять читачів дати свої критичні відзиви про це видання книги на адресу: Москва, Волхонка, 14, Інститут філософії Академії наук СРСР.

Автори.

Березень 1954 р. Москва

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ
ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ ЯК НАУКА

1. Предмет історичного матеріалізму

Кожна наука має свій особливий предмет дослідження. Так, наприклад, політична економія вивчає закони розвитку суспільно-виробничих, тобто економічних, відносин; юридичні науки вивчають розвиток історично визначених форм держави і права; мовознавство вивчає мову як специфічне суспільне явище, закони її розвитку, її роль у суспільному житті і т. д. Який же є предмет, що його вивчає історичний матеріалізм?

Історичний матеріалізм є наукою про загальні закони розвитку суспільства. Названі вище суспільні науки (політична економія, юридичні науки, мовознавство) вивчають розвиток тих чи інших окремих сторін суспільного життя, певних явищ і видів суспільних відносин. Історичний матеріалізм на відміну від цих наук вивчає закони розвитку суспільства в цілому, взаємодію всіх сторін життя суспільства. Він дає відповіді на питання про те, що визначає характер суспільного ладу, чим зумовлюється розвиток суспільства, перехід від одного суспільного ладу до іншого, наприклад перехід від капіталізму до соціалізму.

Історичний матеріалізм досліджує загальні закони історичного процесу, і цим його завдання відрізняються від завдань спеціальних суспільних наук і від завдань громадянської історії, яка також покликана вивчати всі сторони історії суспільства, але вивчати в усій конкретності і хронологічній послідовності по окремих країнах і епохах.

Історичний матеріалізм дає єдино вірну, наукову відповідь на найбільш загальні, корінні теоретичні і методологічні питання суспільної науки, без з'ясування яких немає можливості правильно пояснити розвиток суспільного життя в цілому і розвиток будь-якої з його окремих сторін.

У суспільному житті ми спостерігаємо явища економічні, політичні, ідеологічні. Чи існує зв'язок між цими явищами і

який є характер цього зв'язку? Чи є в строкатій, різноманітній, складній і суперечливій зміні історичних подій, у всьому ході розвитку суспільства внутрішньо необхідний зв'язок, закономірність, чи в суспільному житті, на відміну від природи, панує випадковість, хаос і сваволя? Це одне з корінних питань науки про суспільство.

Людство пройшло довгий і складний шлях розвитку: від первісно-общинного ладу, через рабство, феодалізм і капіталізм, до соціалізму, який уже переміг на одній шостій частині земної кулі — в СРСР і будується в країнах народної демократії. Які є корінні рушійні сили цього поступального розвитку?

Наукову відповідь на ці питання вперше дав історичний матеріалізм — теорія, що вказала шлях до пізнання історії суспільства як єдиного закономірного процесу, взятого в усій його многосторонності і суперечливості, і дає можливість правильного розуміння сучасності і передбачення майбутнього.

Історичний матеріалізм являє собою цільну і стройну наукову теорію, яка пояснює розвиток суспільства, перехід від одного суспільного ладу до іншого. Разом з тим він є єдино правильним, науковим методом вивчення всіх суспільних явищ і історії окремих країн і народів в цілому. Історичний матеріалізм служить науковим методом для всіх галузей суспільного знання. Економіст, правознавець, мистецтвознавець, історик неспроможні будуть розібратися в різноманітності явищ суспільного життя, в історичних подіях, якщо вони не спираються на теорію і метод історичного матеріалізму; вони не зможуть за випадковостями побачити історичну закономірність, за частковостями — ціле, за деревами — ліс. Історичний матеріалізм дає дослідникові провідну нитку дослідження, яка забезпечує можливість вільно і свідомо рухатися в складному лабіринті історичних фактів.

Історичний матеріалізм як наука про загальні закони розвитку суспільства є однією з складових частин марксизму-ленінізму, він є науково-історичною основою комунізму, теоретичною основою політики, стратегії і тактики робітничого класу, його революційного авангарду — Комуністичної партії. Історичний матеріалізм — це не схема, не зведення абстрактних положень, принципів, які треба лише зазубрити; ні, це вічно жива суспільна теорія, яка творчо розвивається, і разом з тим метод пізнання суспільного життя і керівництво до дії.

Щоб бути свідомим учасником великої історичної боротьби за мир, за демократію, за комунізм, треба знати справжні причини і рушійні сили історичних подій, треба знати закони суспільного розвитку. Історичний матеріалізм дає знання загальних законів розвитку суспільства, можливість правильно орієнтуватися в історичних подіях, які відбуваються, зрозуміти їх смисл, ясно бачити напрям суспільного розвитку, історичні перспективи.

2. Створення історичного матеріалізму — найбільша революція в науці

Історичний матеріалізм виник у 40-х роках ХІХ ст., він був створений Марксом і Енгельсом — великими вченими і мислителями, учителями і вождями робітничого класу. Виникнення діалектичного і історичного матеріалізму знаменувало собою найбільшу революцію в науці.

Історичний матеріалізм, як і марксизм в цілому, не міг виникнути в будь-який час, при будь-яких умовах. Він виник закономірно, як відбиття потреб розвитку матеріального життя суспільства і як результат всього попереднього розвитку науки, в тому числі і філософії. Які ж є ті історичні умови, що привели до виникнення марксизму?

По-перше, до середини ХІХ ст. суперечності капіталізму досягли великої гостроти. Про це говорили не тільки періодичні промислові кризи надвиробництва в капіталістичних країнах, але й загострення класової боротьби. Продуктивні сили капіталістичного суспільства вступили в суперечність з капіталістичними виробничими відносинами, і все більш насущною потребою розвитку матеріального життя суспільства ставали знищення капіталістичних виробничих відносин і заміна їх соціалістичними.

По-друге, разом з капіталістичним способом виробництва виник і новий передовий клас — пролетаріат. У 40-х роках ХІХ ст. він виступив на історичну арену як могутня, передова політична сила.

Якщо при феодалізмі класові відносини були приховані під покровом станових відносин, то капіталізм спростив, оголив класові відносини. Боротьба класів стала більш відкритою. Це зробило можливим науково зрозуміти її як рушійну силу історії і вияснити, що класи і їх боротьба зумовлюються економічним ладом суспільства. Ф. Енгельс писав: «коли в усі попередні періоди дослідження цих рушійних причин історії було майже неможливе внаслідок того, що зв'язки цих причин з їх наслідками були заплутані і приховані, то в наш час зв'язки ці до такої міри спростилися, що розв'язання загадки стало, нарешті, можливим. З часу запровадження великої промисловості, тобто принаймні з часу європейського миру 1815 р., в Англії ні для кого вже не було таємницею, що центром ваги всієї політичної боротьби в цій країні були прагнення до панування двох класів: землевласницької аристократії (landed aristocracy), з одного боку, і буржуазії (middle class) — з другого. У Франції той самий факт дійшов до свідомості разом з поверненням туди Бурбонів. Історики періоду реставрації, від Тьєррі до Гізо, Міньє і Тьєра, раз у раз вказують на нього як на ключ до розуміння французької історії, починаючи з середніх віків. А з 1830 р. в обох цих країнах робітничий клас, пролетаріат, був визнаний третім борцем за панування. Відносини

так спростилися, що тільки люди, які навмисне закривали очі, могли не бачити, що в боротьбі цих трьох великих класів і в зіткненнях їх інтересів полягає рушійна сила всієї новітньої історії...»¹.

Назрілі матеріальні потреби переходу суспільства від капіталізму до соціалізму, потреби класової боротьби пролетаріату покликали до життя марксизм. Але чому саме Німеччина 40-х років XIX ст. стала батьківщиною марксизму, зокрема історичного матеріалізму? Тому, що назріла в той час в Німеччині буржуазно-демократична революція повинна була відбуватися при більш розвинутих суперечностях капіталізму, ніж відбувалися аналогічні революції в Англії і Франції. Німеччина середини XIX ст. була капіталістично набагато більш зрілою країною, ніж Англія XVII ст. і Франція XVIII ст. В Німеччині був уже сформований пролетаріат, який законно претендував на самостійну історичну роль в класовій боротьбі і революції, що наближалася. Пролетаріат Німеччини стояв перед завданнями, що настійно вимагали розроблення питань революційної теорії і тактики, з'ясування історичної ролі робітничого класу як у буржуазній, так і в соціалістичній революції. Саме через це Німеччина стала батьківщиною історичного матеріалізму і марксизму в цілому, а вожді німецького пролетаріату Маркс і Енгельс стали творцями суспільної науки.

Зовсім не випадковим, а цілком закономірним є те, що творцями науки про суспільство стали ідеологи робітничого класу. Справа в тому, що відкриття законів природи загалом і в цілому відбувається більш або менш гладко, оскільки відкриття цих законів не зачіпає інтересів реакційних класів. Інакше стоїть справа з відкриттям законів розвитку суспільства. Багато з цих законів зачіпає інтереси реакційних сил. Тому реакційні сили чинять шалений опір відкриттю і тим більше використанню законів розвитку суспільства, які зачіпають їх інтереси.

Ініціатором і прапороносцем відкриття законів розвитку суспільства може бути тільки передовий клас в особі своїх ідеологів, клас, який не заінтересований в увічненні старого, відживаючого суспільного ладу і сміливо дивиться в майбутнє. Суспільну науку могли створити і створили тільки ідеологи пролетаріату як класу послідовно і до кінця революційного, заінтересованого в знищенні всіх форм експлуатації людини людиною. В цьому полягає пояснення того, чому справжня наука про закони розвитку суспільства не могла бути створена ідеологами буржуазії, не говорячи вже про ідеологів рабовласників і феодалів.

Порівняння підсумків розвитку природознавства і знань про суспільство, досягнутих на момент появи марксизму, цілком підтверджує це. Справді, в природознавстві до середини XIX ст.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 340.

були досягнуті величезні успіхи. Наука витісняла ідеалізм і релігію з однієї виучуваної галузі природи за другою. Філософський матеріалізм XVII і XVIII ст., спираючись на дані наук про природу, давав матеріалістичне пояснення природи, виходячи з неї самої.

Щождо суспільних, історичних явищ, то в цій галузі до Маркса безроздільно панував ідеалізм. Не говорячи вже про прихильників пануючого в капіталістичному суспільстві філософського ідеалізму і релігії, навіть такі передові для свого часу мислителі, як англійські і французькі матеріалісти XVII і XVIII ст. або німецький матеріаліст 40-х років XIX ст. Людвіг Фейєрбах, в поясненні явищ суспільного життя, історії суспільства стояли на позиціях ідеалізму. Теологи і філософи-ідеалісти, буржуазні соціологи і історики, всі ідеологи феодальної аристократії, великої і дрібної буржуазії вважали, що свідомість, розум, політичні, моральні, релігійні та інші ідеї і принципи є головною, визначальною рушійною силою розвитку суспільства.

В природі, як відомо, діють сліпі, стихійні сили. В суспільстві діють люди, обдаровані розумом, свідомістю, волею. Ідеалісти з цього факту роблять хибний висновок, твердячи, що коли в природі панує закономірність, необхідність, то в історії суспільства, навпаки, панує нібито свобода волі; якщо зміна дня і ночі, пір року, зміна погоди та інші явища природи не залежать від волі і свідомості людей, то історичні події визначаються начебто свідомою діяльністю і волею людей, історичних діячів, вождів, героїв, полководців, правителів, королів. Погляди правлять світом, визначають хід історії, твердили буржуазні просвітителі.

В очах істориків і соціологів-ідеалістів історія людського суспільства перетворювалася в ланцюг випадковостей, в хаос помилок, безглузких насильств і заблуджень. Цілі історичні епохи, наприклад середньовіччя, розглядалися як результат заблудження розуму, як наслідок темноти і суевір'я людей або як результат грубих нравів і поганого законодавства. Замість того щоб суспільні ідеї, політичні погляди і теорії, політичні та інші суспільні установи пояснювати розвитком умов матеріального життя суспільства, ідеалісти всю історію суспільства пояснюють, виходячи з свідомості людей, з філософських, політичних та інших ідей і теорій. Ідеалісти вважають, що не суспільне буття, не матеріальне суспільне життя породжує певну суспільну свідомість, а, навпаки, суспільна свідомість породжує і зумовлює собою суспільне життя, суспільне буття.

Щоб створити наукове розуміння історії, суспільного життя, необхідно було піддати ідеалізм всебічній критиці і вигнати його з останнього захистку, тобто з історичної галузі. Це і здійснили Маркс і Енгельс.

Корінні пороки ідеалістичного погляду на суспільне життя, на історію полягають ось у чому.

По-перше, історики і соціологи-ідеалісти при вивченні історії, суспільного життя розглядають лише ідейні мотиви діяльності людей, не досліджуючи того, чим викликаються і зумовлюються ці мотиви. Отже, ідеалісти спиняються лише на поверхні явищ суспільного життя, на поверхні історичного процесу, вони неспроможні проникнути в суть явищ, розкрити глибокі матеріальні причини вивчених явищ.

По-друге, ідеалісти метафізично протипоставляють суспільство і природу, бачать між ними прірву. Вони ігнорують той факт, що суспільство — хоч і специфічна, але все ж частина природи, що не тільки явища природи, але й суспільні явища підлягають діянню об'єктивних законів, які не залежать від свідомості і волі людей.

Історики і соціологи до Маркса бачили і описували лише випадкові, зовнішні зв'язки історичних подій, суспільних явищ. В кращому разі вони могли дати зображення окремих сторін історичного процесу, нагромадити уривчастий фактичний матеріал, але вони не могли дати справжньої науки про суспільство і закони його розвитку.

По-третє, для домарксівських соціологічних теорій і історіографії характерним було ігнорування вирішальної ролі народних мас в історії, зведення історії суспільства до історії великих людей, царів, королів, полководців. Щождо мас, народу, то до них ідеалісти ставляться із зневагою, розглядаючи їх як пасивну, косну, інертну «матерію», яка нібито приходить в рух лише під впливом «духу», ідей, видатних осіб.

Хибні, ідеалістичні погляди на суспільство, на історію, які існували до виникнення історичного матеріалізму, зумовлені були класовим становищем, класовою обмеженістю соціологів і істориків. Виражаючи інтереси свого класу, буржуазні ідеологи з допомогою ідеалістичних мудрувань дезорієнтують маси. Вони дають перекручену картину суспільного життя, неправдиве пояснення подій, злиднів та інших лих трудящих капіталістичних країн. Виступаючи проти класової боротьби пролетаріату за зміну економічних і політичних умов життя суспільства, ідеалісти намагаються створити ілюзію, нібито можна змінити умови життя шляхом морального самовдосконалення. Ідеалізм служить експлуаторським класам, прирікаючи прогресивні сили суспільства, трудящих, робітничий клас на політичну пасивність. Всебічна, нищівна критика ідеалізму була необхідною умовою революційного перевороту, зробленого Марксом і Енгельсом в науці.

Ідеологи буржуазії були неспроможні створити справжню науку про суспільство. Все ж під впливом ходу історичних подій, під впливом історичних фактів найбільш глибокі і далекоглядні з них змушені були критично поставитися до наївних, поверхових суб'єктивно-ідеалістичних поглядів. Передові буржуазні мислителі, а також соціалісти-утопісти XVIII і XIX ст.

висловили ряд наукових положень і догадок, на які могли спертися і спиралися Маркс і Енгельс. Так, наприклад, французький просвітитель-матеріаліст XVIII ст. Гельвецій висловив положення про значення навколишнього середовища і обставин для виховання людей. Руссо висловив геніальну догадку про роль залізних знарядь праці і землеробства в походженні нерівності між людьми. Соціаліст-утопіст Сен-Сімон пояснював французьку революцію XVIII ст. як результат класової боротьби третього стану проти феодального дворянства. Деякі історики у Франції і Англії в першій чверті XIX ст., вивчаючи події епохи феодалізму, а також англійську революцію XVII ст. і французьку революцію XVIII ст., намагалися пояснити їх з точки зору класової боротьби. Сміт і Рікардо зробили спробу дати аналіз економічної основи класового поділу буржуазного суспільства. Німецький філософ-ідеаліст Гегель намагався змалювати історію людства як необхідний, перебуваючий у розвитку, прогресивний і суперечливий процес; в основі цього процесу, за Гегелем, лежить розвиток вигаданого «світового духа». Справжній зв'язок історичних явищ Гегель підміняв видуманим зв'язком, привнесеним з галузі його філософії; він містифікував реальну закономірність. Проте Гегель піддав критиці суб'єктивістський погляд на історію і намагався знайти глибші причини історичних подій, ніж погляди, цілі і воля тих чи інших історичних осіб.

Розглядаючи складний і закономірний процес виникнення суспільної науки, В. І. Ленін пише:

«Тому що цю науку будували, по-перше, економісти-класики, відкриваючи закон вартості і основний поділ суспільства на класи, — тому що цю науку збагачували далі, у зв'язку з ними, просвітителі XVIII століття боротьбою з феодалізмом і полівищою, — тому що цю науку рухали вперед, незважаючи на свої реакційні погляди, історики і філософи початку XIX століття, роз'яснюючи ще далі питання про класову боротьбу, розвиваючи діалектичний метод і застосовуючи або починаючи застосовувати його до суспільного життя, — то марксизм, який зробив ряд величезних кроків вперед саме по цьому шляху, є найвищий розвиток всієї історичної і економічної і філософської науки Європи»¹.

Наскільки відповідало назрілим потребам створення матеріалістичного погляду на історію, показує той факт, що важливі кроки до вироблення цього погляду зробили незалежно від Маркса і Енгельса передові мислителі Росії середини XIX ст. — революційні демократи Белінський, Герцен, Чернишевський, Добролюбов. Вони внесли свій видатний вклад у підготовку створення суспільної науки. Вони ставили питання про закономірності історичного процесу і критикували суб'єктивізм і волюнтаризм, підійшли до правильної постановки таких питань,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 181.

як роль народних мас і особи в історії, давали матеріалістичне пояснення окремих сторін суспільного життя, вказуючи на класовий характер філософії, літератури, мистецтва, намагалися вивести погляди людей з умов їх життя. Вони підкреслювали, що суспільне життя змінюється і розвивається через суперечності і боротьбу різних суспільних сил, шляхом революцій. Але й зазначені російські революційні мислителі, будучи матеріалістами в поясненні природи, залишалися загалом і в цілому, незважаючи на свої окремі геніальні догадки і правильні положення, ідеалістами в поясненні суспільного життя; вони вважали, що хід історії визначається, в кінцевому підсумку, прогресом знань, поширенням освіти в народі. Виступаючи як ідеологи революційного селянства, вони не могли створити науку про закони розвитку суспільства.

Щоб створити історичний матеріалізм, треба було розбити ідеалізм у всіх його формах, а також перебороти обмеженість, однобічність, непослідовність і споглядальність старого, домарксівського матеріалізму і створити вищу, послідовно наукову форму матеріалізму, тобто діалектичний матеріалізм. Це й було здійснено Марксом і Енгельсом шляхом узагальнення всіх досягнень природознавства і шляхом узагальнення всесвітньо-історичної практики людства, особливо революційної практики пролетаріату.

Створюючи діалектичний матеріалізм, Маркс і Енгельс спиралися на старий матеріалізм, зокрема на матеріалізм французів XVIII ст. і Фейєрбаха, і зберегли його основне зерно, тобто матеріалістичне розв'язання питання про відношення духу до природи, свідомості — до матерії. Маркс і Енгельс розвинули основні положення старого матеріалізму і створили нову філософську теорію — діалектичний матеріалізм, науковий світогляд марксистської партії робітничого класу. Маркс і Енгельс створили матеріалістичну діалектику, прямо протилежну ідеалістичній діалектиці Гегеля, причому вони використали те раціональне зерно, яке під містичною оболонкою містилося в діалектиці Гегеля. Матеріалістична діалектика як науковий метод марксизму є до кінця критичною і революційною.

Маркс і Енгельс поширили положення діалектичного матеріалізму на пізнання суспільства, застосували їх до вивчення суспільного життя, до пояснення історії суспільства, створили історичний матеріалізм. Поширення положень діалектичного матеріалізму на пізнання суспільства дало можливість правильно розв'язати основне питання суспільної науки — питання про відношення суспільного буття (тобто матеріального життя суспільства і насамперед економічних відносин) і суспільної свідомості і дозволило пояснити історію як строго закономірний процес.

На противагу всім ідеалістичним ученням, які пояснюють суспільне буття суспільною свідомістю, історичний матеріалізм

пояснив суспільну свідомість суспільним буттям, умовами матеріального життя суспільства. Суспільне буття визначає суспільну свідомість — ось основне, наріжне положення історичного матеріалізму. Діалектико-матеріалістичний підхід до вивчення суспільства дав можливість зрозуміти явища суспільства в їх внутрішньому зв'язку і взаємозумовленості, в їх суперечливому русі і розвитку. Історичний матеріалізм дав можливість зрозуміти історію людства як процес прогресивного, поступального розвитку, який іде від нижчих форм суспільства до вищих через виникаючі і розв'язувані суперечності, через боротьбу нових, передових суспільних сил проти сил старих, реакційних, відживаючих, через соціальні революції.

Створення історичного матеріалізму Марксом і Енгельсом — це величезне завоювання наукової думки, революційний переворот в науці, в розумінні історії суспільства. Геніальну характеристику суті, основних положень історичного матеріалізму Маркс дав у відомій «Передмові» до своєї книги «До критики політичної економії». Ось ця характеристика:

«В суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі не залежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять в суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним виразом цього — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Із зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові. При розгляді таких переворотів треба завжди відрізнити матеріальний переворот в економічних умовах виробництва, який констатується з природничо-науковою точністю, від юридичних, політичних, релігійних, художніх або філософських, коротше: від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються з ним. Як про окрему людину не можна судити на підставі того, що вона сама про себе думає, цілком так само не можна судити про подібну епоху перевороту по її свідомості. Навпаки, цю свідомість треба пояснити з суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами. Ні одна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні

сили, для яких вона дає досить простору, і нові, вищі-виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в лоні самого старого суспільства. Тому людство ставить собі завжди тільки такі завдання, які воно може розв'язати, бо при ближчому розгляді завжди виявляється, що само завдання виникає лише тоді, коли матеріальні умови його розв'язання вже існують або, принаймні, знаходяться в процесі становлення»¹.

3. Закони розвитку суспільства, їх об'єктивний характер

Поки історики і соціологи бачили головну причину суспільного розвитку в зміні ідей і в діяльності тих чи інших видатних осіб, не можна було відкрити *закономірність*, необхідний внутрішній зв'язок у розвитку суспільного життя: історія виступала перед поглядом цих соціологів лише як прояв незліченних людських прагнень і дій, що переплітаються і стикаються одне з одним, словом, як прояв незліченних випадковостей. Але наука — ворог випадковостей: завдання науки полягає в тому, щоб за незліченними справжніми і позірними випадковостями відкрити внутрішній необхідний зв'язок, закономірність явищ.

Буржуазним просвітителям XVIII ст. феодалізм здавався історичним заблудженням, назаднім рухом порівняно з античністю, бо вони підходили до феодалізму метафізично, а не діалектично: вони розглядали феодалізм поза зв'язком з об'єктивними історичними умовами, які породили його. З точки зору умов Франції XVIII ст. або Росії XIX ст. феодально-кріпосницький лад став явищем віджилим, протиприродним, «нерозумним». Але в умовах середніх віків для народів усієї Європи, як і для інших народів земної кулі, що перебували на цій же стадії розвитку, феодалізм був явищем необхідним, закономірним, прогресивним, а значить і «розумним».

Буржуазні соціологи і політики оголосили випадковою і протиприродною таку закономірну і історично необхідну подію, як Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії. На якій підставі вони заперечують закономірність цієї події? Та тільки на тій, що Велика Жовтнева революція і породжений нею радянський соціалістичний суспільний і державний лад суперечать інтересам буржуазії і поняттям її ідеологів про «нормальний», «природний» суспільний лад.

Такі закономірні події, як перемога антиімперіалістичної і антифеодальної революції в Китаї, як виникнення ладу народної демократії в ряді країн Європи, розцінюються реакційними діячами капіталістичних країн, в тому числі лідерами правих соціалістів, як явища протиприродні, «ненормальні». Чому?

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, Держполітвидав УРСР, 1951, стор. 300—301.

Та тільки тому, що ці великі історичні події завдали нового нищівного удару по імперіалізму і віщують загибель капіталізму в усіх країнах. Причина такого ставлення — класова сліпота ідеологів буржуазії, їх страх перед наближенням краху всієї системи капіталізму і торжеством соціалізму, класові інтереси буржуазії, яка намагається що б то не стало зберегти своє панування і опорочити, применшити значення всього нового, прогресивного, революційного. Але як би ідеологи імперіалістичної реакції не скаженіли з приводу цих подій, загибель капіталізму і перемога соціалізму такі ж неминучі і закономірні, як те, що після ночі настає ранок, після зими — весна і літо.

Всяке суспільне явище, вчить історичний матеріалізм, треба розглядати в зв'язку з тими умовами, в яких виникло це явище. Все залежить від умов, місця і часу.

«Весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹.

Тільки конкретний, історичний підхід до суспільних явищ робить можливим пізнання внутрішньо необхідних зв'язків, закономірностей розвитку суспільства.

Зв'язки між явищами різноманітні: є зв'язки зовнішні, одиничні, випадкові, а є зв'язки внутрішні, загальні, необхідні, сталі, повторювані, істотні. Закони природи або закони розвитку суспільства, що їх відкриває наука, виражають внутрішні, необхідні, загальні, повторювані, відносно сталі зв'язки і залежності між явищами, такі зв'язки і відношення, які впливають з суті, з природи даних явищ і процесів.

Так, наприклад, існування в капіталістичному суспільстві антагоністичних, ворожих один одному класів — пролетаріату і буржуазії — і їх боротьби — явище не випадкове, а необхідне, неминуче; зумовлене суттю, природою капіталістичного способу виробництва. Це — закон розвитку капіталізму. А з суті, з природи соціалістичного способу виробництва випливає відсутність в соціалістичному суспільстві ворожих один одному класів. Дружні відносини між робітничим класом і селянством — закон розвитку соціалістичного суспільства.

Історія показує, що виникнення і розвиток суспільних процесів визначається не випадковими, зовнішніми зв'язками цих явищ, а їх внутрішніми, необхідними зв'язками. Національно-визвольні рухи, соціальні революції, класова боротьба, війни, зміна одних суспільних формацій іншими — всі ці явища аж ніяк не випадкові, як їх намагаються зобразити буржуазні соціологи, а строго закономірні, що впливають з розвитку умов матеріального життя суспільства.

Капіталізм прийшов на зміну феодалізму не випадково, а необхідно, закономірно. Його виникнення неминуче викликалося

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 200.

певними матеріальними умовами, умовами економічного розвитку. Соціалізм приходить нині на зміну капіталізму так само не випадково, а закономірно, необхідно.

Суспільство, з точки зору буржуазних соціологів, являє собою механічну суму індивідів. Але це не вірно. *Суспільство* — це продукт взаємодії людей, це — певна система відносин між людьми і насамперед їх виробничих відносин, які становлять основу суспільства, його *базис*. Між явищами суспільного життя існує органічний зв'язок. Цей внутрішній, необхідний, сталий зв'язок і зумовленість явищ суспільного життя і становить закономірність суспільного життя, *закономірність розвитку суспільства*.

Закони суспільного розвитку (як і закони природи) виражають реальний, *об'єктивний* зв'язок явищ, який існує незалежно від волі і свідомості людей. Ці закони до цього часу, до соціалізму, діяли переважно стихійно, як і закони природи. Так, закон вартості в тих суспільствах, де продукти праці набувають форми товару, діє незалежно від того, усвідомлюють це люди чи ні, хочуть вони рахуватися з цим законом чи не хочуть. Закон вартості та інші економічні закони виявляють своє діяння при капіталізмі як стихійна сила.

Історичний матеріалізм розглядає суспільний розвиток як природно-історичний процес. Це означає, по-перше, що суспільний розвиток підпорядкований необхідності, закономірності. По-друге, це означає, що закони, які визначають розвиток суспільства, існують реально, об'єктивно, незалежно від волі і свідомості і визначають волю і свідомість, а також суспільне життя і діяльність людей.

Люди не можуть скасувати, знищити, перетворити закони природи, так само як і закони розвитку суспільства. «Люди можуть відкрити ці закони, пізнати їх, вивчити їх, враховувати їх у своїх діях, використовувати їх в інтересах суспільства, але вони не можуть змінити або скасувати їх. Тим більше вони не можуть сформувати або створювати нові закони науки»¹.

Чи йде мова про капіталістичне суспільство, економічний розвиток якого відбувається стихійно, чи про соціалістичне суспільство, яке розвивається планомірно, — цей розвиток тут і там відбувається на основі об'єктивних законів, які не залежать від волі і свідомості людей. Так, наприклад, об'єктивний характер економічних законів капіталістичного суспільства позначається і в періодичних кризах капіталістичного виробництва і в зростанні, поглибленні і загостренні всіх суперечностей капіталізму. Капіталісти хотіли б процвітання, не хотіли б криз і загострення суперечностей, але — це об'єктивний, від їх волі не залежний економічний закон капіталістичного суспільства.

¹ *Й. Сталін*, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 4.

Здійснюючи соціалістичну революцію і побудову соціалістичного суспільства, робітничий клас Росії під керівництвом Комуністичної партії спирався на об'єктивні закони: на економічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил і на інші закони економічного розвитку, а також на закони класової боротьби і революції.

Знання об'єктивних законів дає можливість передбачати напрям розвитку і плідотворно, успішно діяти в інтересах суспільства.

Заперечення об'єктивних законів розвитку суспільства є ідеалізм і означає відмовлення від суспільної науки. Разом з тим заперечення об'єктивних законів суспільних явищ означає відмовлення від можливості передбачати хід подій, заперечення можливості впливати на хід подій на основі наукового передбачення, заперечення можливості на основі оволодіння науковими законами керувати ходом подій.

Ігнорування людьми суспільних законів завжди мстить за себе. Ті, хто діє всупереч об'єктивним законам, досягають об'єктивному напрямові історичного розвитку, не досягають своїх цілей, зазнають краху. Такою є доля есерів і меншовиків в Росії, які не захотіли рахуватися з необхідністю пролетарської революції і диктатури пролетаріату. Такою є доля троцькістів, які заперечували можливість перемоги соціалізму в СРСР. Таким є провал американських, англійських, французьких та інших імперіалістів, що задумали задушити Радянську Росію в 1918 — 1920 рр. Такою є доля гітлеризму, який намагався поневолити або знищити Радянський Союз і встановити світове панування фашистської Німеччини. Неминуче зазнає краху і безглузда політика американських імперіалістів, які намагаються встановити своє панування над світом, повернути назад хід історії.

Сила марксистських партій полягає в тому, що вони в своїй практичній діяльності, в боротьбі за комунізм спираються на закони суспільного розвитку, на знання цих законів і свідоме використання їх в інтересах народу.

Подібно до законів природи, закони розвитку суспільства виражають відносно стале у відношеннях між явищами, те, що повторюється з певною правильністю, з неминучою послідовністю при наявності даних об'єктивних умов. Там, де є певні причини, вони неминуче викликають певні наслідки. Наприклад, певний економічний лад неминуче породжує певні явища. Капіталістичний економічний лад неминуче викликає економічні кризи, безробіття, злидні мас, війни. Щоб усунути наслідки, треба усунути причину яка їх породжує. Щоб усунути безробіття, злидні мас, кризи надвиробництва, імперіалістичні війни, треба знищити капіталізм.

Буржуазні соціологи і історики другої половини XIX і XX століття — такі, як Г. Ріккерд, В. Віндельбанд, М. Вебер,

Е. Мейер, Г. Шульц у Німеччині, Б. Рассел, К. Федерн, Г. Тре-вельян в Англії, Д. Дьюї, Е. Богардус, Е. Росс та їх прихильники в США, — з нудною впертістю заперечували і заперечують існування об'єктивної закономірності в історії. Вони метафізично і ідеалістично протипоставляють суспільно-історичні події явищам природним і твердять, що на відміну від явищ природи, які регулярно повторюються, суспільні явища мають нібито лише індивідуальний характер, не повторюються. Греко-перські війни, битва коло Аустерліца або під Полтавою, говорять ці соціологи, були один раз і ніколи більше не повторяться; отже, тут не можна говорити про закон, бо закон є вираз загального, тобто того, що повторюється, що відбувається завжди і скрізь з певною послідовністю¹.

Спроби буржуазних соціологів протипоставляти суспільство природі з метою відстояти ідеалістичне розуміння історії і «обгрунтувати» заперечення об'єктивних законів розвитку суспільства наскрізь антинаукові і реакційні. Суспільство є найвища ланка в загальному ланцюгу розвитку матеріального світу. Воно являє собою специфічну частину матеріального світу з своїми особливими, тільки йому властивими законами руху, розвитку. Але, незважаючи на якісну відмінність суспільних явищ від явищ природи, вони також підпорядковані об'єктивній закономірності.

І в природі, як і в суспільстві, нема абсолютно тотожних явищ. Нема двох листків або двох тваринних особин даного виду, які були б абсолютно тотожні одне одному. Але це зовсім не заважає природодослідникам відносити їх до певного виду тварин і рослин. Те саме і в суспільстві. Звичайно, капіталізм в США розвивався трохи інакше, ніж в Англії, в Японії інакше, ніж у Франції; кожна країна має деякі своєрідні риси, особливості, які пояснюються різними історичними умовами їх розвитку. Але, незважаючи на деякі особливості і своєрідність, ці країни мають між собою спільне в корінному, в головному, що дає підставу віднести їх до однієї суспільно-економічної формації, саме — *капіталістичної*.

Капіталістичне суспільство виникло в різних країнах не одночасно. Але з виникненням буржуазії всюди, в усіх країнах розгорталася класова боротьба між буржуазією і дворянством за політичне панування. В усіх найважливіших капіталістичних країнах ця класова боротьба завершувалася антифеодальною революцією. Так було в XVII ст. в Англії, у XVIII ст. у Франції, в 1848 р. в Німеччині. Кожна з цих революцій мала своєрідні, неповторні риси. Але всі вони були *революціями антифеодальними, буржуазними*.

¹ Німецький історик Едуард Мейер писав: «Давно працюючи над історією, я не знайшов ні одного історичного закону і не бачив, щоб хто-небудь знайшов його».

Скрізь, де виникає капіталізм, неминуче зростає багатство на одному полюсі і злиді на другому, неминуче розвивається класова боротьба пролетаріату проти буржуазії. Такий є закон капіталізму. Всюди, де загострюються суперечності між пролетаріатом і буржуазією, зростає серед робітничого класу вплив ідей марксизму-ленінізму, вплив марксистських партій. «Справа полягає тут не в більш або менш високому-ступені розвитку тих суспільних антагонізмів, що впливають з природних законів капіталістичного виробництва. Справа в *самих цих законах*, в самих цих *тенденціях*, що діють і здійснюються з залізною необхідністю»¹.

Марксизм учить, що країни, економічно і політично більш розвинуті, показують менш розвинутим країнам картину їх майбутнього. В нашу епоху СРСР і країни народної демократії показують майбутнє всіх капіталістичних країн світу.

Отже, не тільки в природі, але і в суспільному житті має місце повторюваність як одна з найважливіших рис всякої, в тому числі і суспільно-історичної, закономірності.

Чи є в суспільстві явища неповторні, індивідуальні? Звичайно, є. Арістотель неповторний. Старогрецьке мистецтво, основане на міфології, неповторне. Але які б не були вони своєрідні і індивідуальні, і філософія Арістотеля і старогрецьке мистецтво підпорядковані закономірностям розвитку суспільства. Філософські і суспільно-політичні погляди Арістотеля були породжені умовами його часу, суспільними відносинами його епохи. Те саме стосується старогрецького мистецтва, яке має своєю ідейною основою і арсеналом старогрецьку міфологію: виникнення його було б неможливе, наприклад, у вік пари і електрики.

Отже, ми бачимо, що, незважаючи на своєрідність суспільно-історичних явищ порівняно з явищами природи, в суспільстві, в історії, як і в природі, панує об'єктивна закономірність явищ.

Заперечення буржуазними соціологами, істориками і публіцистами об'єктивних законів історії суспільства диктується їм страхом перед невблаганною історичною необхідністю. Не можуть визнати ідеологи буржуазії історичну неминучість загибелі капіталізму і торжества сил соціалізму! А їх софізми, які заперечують закономірність розвитку суспільства, мають на меті підірвати впевненість робітничого класу в перемозі соціалізму, впевненість в можливості передбачити хід подій і свідомо перетворити суспільство.

Якщо недопустимо абсолютно протипоставляти суспільство природі, як роблять це метафізики і ідеалісти, то так само недопустиме і механістичне отожднення явищ природи і суспільства. Тимчасом буржуазна соціологія або метафізично протипоставляє суспільство природі, або, навпаки, отожднює закони

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, стор. 382.

суспільного розвитку з законами розвитку природи, шукає відповіді на соціальні, історичні питання в нібито незмінній, вічній біологічній природі людини. Якщо *суб'єктивістські* теорії намагаються відірвати суспільство від природи, викопати між ними прірву, то біологічні або інші *натуралістичні* теорії намагаються ототожнити суспільні явища з природними: біологічними, фізичними, механічними, перенести на суспільство закони біології, фізики, механіки. Таким шляхом вони намагаються виправдати капіталізм і оголошують всі його язви і пороки — злидні трудящих, безробіття і т. п. — неусувним результатом вічних законів природи.

В сучасній реакційній буржуазній соціології і політичній економії поширені так звані *соціальний дарвінізм, расизм і неомальтузіанство*. Дарвінівську формулу «боротьба за існування» соціальні дарвіністи механічно поширюють на суспільство. Злидні мас, імперіалістичні війни і колоніальний гніт соціальні дарвіністи і расисти іменують «боротьбою за існування», оголошують природним біологічним законом, боротьбою «вищих» рас проти «нижчих». Ці безглузді, псевдонаукові, реакційні теорії такі ж далекі від науки, як небо від землі. Критикуючи одного з авторів біологічних теорій, що написав книгу «Про робітничі питання» — Ф. Ланге, Маркс іронічно говорив: «...Ланге зробив велике відкриття. Всю історію можна підвести під єдиний великий природний закон. Цей природний закон міститься у фразі «struggle for life», «боротьба за існування» (вислів Дарвіна в цьому вжитку його стає пустою фразою), а зміст цієї фрази становить мальтусівський закон про населення, або, вірніше, про перенаселення. Отже, замість того щоб аналізувати цю «struggle for life», як вона історично проявлялася в різних суспільних формах, не лишається нічого іншого робити, як перетворювати всяку конкретну боротьбу в фразу «struggle for life», а цю фразу в мальтусівську «фантазію про населення»! Треба погодитися, що це дуже переконливий метод для бундючного, нібито наукового, пишномовного неучтва і лінощів думки»¹.

Рух суспільства підпорядкований своїм особливим законам, які не зводяться до законів природи. Тварини в готовому вигляді користуються тим, що природа створила без їх участі. Людина ж за допомогою праці змінює природу, підкоряє її своїй владі, виробляє те, чого сама природа не створює. Тварини в боротьбі з навколишньою природою користуються лише своїми природними органами, тоді як людина користується створеними нею знаряддями виробництва. Розвиток тварин зводиться до розвитку їх природних органів, тоді як розвиток людського суспільства зв'язаний насамперед з розвитком продуктивних сил.

Тому не можна переносити закони природи на суспільство,

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 227—228.

поняття фізики і біології — на явища суспільного життя, подібно до того, як це, наприклад, робили Огюст Конт, Герберт Спенсер і слідом за ними інші позитивісти, ідеалісти і механісти (як-от О. О. Богданов та ін.).

Всякі спроби перенести поняття природознавства в галузь суспільних наук марксизм викриває як реакційні, антинаукові прийоми з метою фальсифікації науки про суспільство. Ленін підкреслював, що «ніякого дослідження суспільних явищ, ніякого з'ясування *методу* суспільних наук не можна дати з допомогою цих понять. Немає нічого легше, як наклеїти «енергетичний» або «біолого-соціологічний» ярлик на такого роду явища, як кризи, революції, боротьба класів і т. п., але немає і нічого безпліднішого, схоластичнішого, мертвішого, ніж це заняття»¹.

Ці реакційні схоластичні викрути, як у Спенсера і всіх його прихильників, так і у Богданова та його послідовників, мали на меті затушувати справжню об'єктивну матеріальну основу розвитку суспільства — спосіб виробництва матеріальних благ. Марксизм-ленінізм розгромив ці теорії, показавши їх ненауковість і реакційність.

Відкривши визначальну *основу* суспільного розвитку в розвитку виробництва матеріальних благ, необхідних для життя людей, Маркс виробив поняття *суспільно-економічної формації*. Суспільно-економічна формація — це певний ступінь розвитку суспільства, який характеризується властивим йому способом виробництва, отже, історично визначеними виробничими відносинами і політичними, ідеологічними та іншими відносинами, які підносяться над ними. Виробничі відносини не вичерпують усього багатства суспільних відносин, але вони становлять економічний базис, над яким підноситься зумовлена, покликана ним до життя надбудова, тобто політичні, правові, релігійні, художні, філософські погляди і відповідні їм установи. Характер, структура кожної суспільно-економічної формації визначається способом виробництва.

Історія знає п'ять основних суспільно-економічних формацій: первісно-общинний лад, рабовласницьке суспільство, феодальне, капіталістичне і комуністичне суспільство, перша фаза якого — соціалізм — створена в СРСР.

Закони розвитку суспільства мають історичний характер: одні з них властиві всім суспільним формаціям, другі властиві лише антагоністичним формаціям, треті являють собою специфічні закони, які властиві тільки даній суспільно-економічній формації.

«Різні суспільні формації у своєму економічному розвитку, — пише Й. В. Сталін, — підпорядковуються не тільки своїм специфічним економічним законам, але і тим економічним законам,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 301.

які є спільними для всіх формацій, наприклад, таким законам, як закон про єдність продуктивних сил і виробничих відносин в єдиному суспільному виробництві, закон про відношення між продуктивними силами і виробничими відносинами в процесі розвитку всіх суспільних формацій. Виходить, суспільні формації не тільки відокремлені одна від одної своїми специфічними законами, але і зв'язані одна з одною спільними для всіх формацій економічними законами»¹.

До числа найбільш загальних законів, які мають силу на всіх ступенях суспільного розвитку, для всіх суспільних формацій, належать, наприклад, такі соціологічні закони:

закон про визначальну роль суспільного буття у відношенні до суспільної свідомості;

закон про визначальну роль способу виробництва матеріальних благ у відношенні до будови і розвитку суспільства;

економічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові, ступеневі розвитку продуктивних сил;

закон про визначальну роль економічного базису у відношенні до суспільної надбудови;

закон соціальних революцій при переході однієї суспільно-економічної формації в іншу і ряд інших законів.

Найбільш загальні соціологічні закони мають силу для всіх фаз суспільного розвитку; змінюється лише форма їх прояву в різних суспільних формаціях в силу особливих умов їх діяння всередині кожної формації. Загальні закони відкриваються шляхом наукового аналізу тих загальних умов і відносин, що характеризують існування і розвиток усіх суспільно-економічних формацій, які історично існували. Саме на ґрунті цих загальних умов виникають і проявляються найбільш загальні закони розвитку суспільства.

Деякі закони розвитку суспільства, наприклад закон боротьби класів, властиві тільки тим суспільствам, де існують антагоністичні класи. Цих законів не було протягом десятків тисяч років існування первісно-общинного ладу; вони перестають діяти із знищенням класів.

Класова боротьба також проходить різні фази історичного розвитку в залежності від розвитку і зміни способів виробництва. Класова боротьба сучасного пролетаріату, звичайно, відрізняється від класової боротьби рабів або кріпаків як своїми цілями, так і формою і засобами. Але для всіх антагоністичних форм суспільства, зокрема для буржуазного суспільства, а також для перехідного періоду від капіталізму до соціалізму боротьба класів є об'єктивною закономірністю і рушійною силою розвитку.

До числа специфічних законів, властивих тільки одній суспільній формації, належать, наприклад, основний економічний

¹ *И. Сталин*, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, стор. 69.

закон капіталізму, основний економічний закон соціалістичного суспільства і т. п.

Серед буржуазних соціологів і економістів є немало таких, які підносять до ступеня вічних, непорушних законів історично обмежені закони буржуазного суспільства. Це впливає з їх хибного уявлення про капіталістичне суспільство як нібито природне, непорушне, вічне, єдино можливе. Величезна заслуга Маркса і Енгельса полягає в тому, що вони довели історично минулий характер капіталістичної суспільно-економічної формації і пануючих в ній законів.

Перемога соціалізму в СРСР привела до того, що в новому суспільстві поряд з діями спільних для всіх формацій законів утвердилися і нові, специфічні закономірності і рушійні сили розвитку, властиві тільки соціалістичному суспільству. Це підтвердило надзвичайно важливе положення історичного матеріалізму про те, що кожна суспільно-економічна формація, підлягаючи загальним законам розвитку суспільства, які мають силу для всієї історії суспільства, разом з тим має свої особливі закони виникнення і розвитку, властиві тільки їй.

4. Історична закономірність і свідомо діяльність людей. Свобода і необхідність

Буржуазні критики марксизму твердять, що визнання об'єктивної закономірності, історичної необхідності нібито неминуче веде до фаталізму, до заперечення свідомої діяльності людей. Буржуазні соціологи намагаються «обвинуватити» марксизм в непослідовності, у внутрішніх, логічних суперечностях. Марксистки визнають історичну необхідність соціалізму і разом з тим організують партію соціальної революції для здійснення соціалізму. Треба вибирати що-небудь одне, твердять вороги марксизму: або історичну необхідність, або революційну діяльність.

Англійський буржуазний соціолог Карл Федерн у книзі «Матеріалістична концепція історії», повторюючи доводи кантіанця Штаммера, пише: «Якби соціалізм повинен був з'явитися згідно з законом, то не було б необхідності вимагати його. Якби соціалізм був справді неминучою наступною стадією в еволюції суспільства, то не було б необхідності в соціалістичній теорії і ще менше в соціалістичній партії. Ніхто не засновує партії, щоб здійснити весну і літо».

Легко помітити, що критики марксизму свідомо заплутують питання, змішують різні процеси. Настання весни і літа не залежить від діяльності людей. Зміна пір року відбувалася і до існування людства. Але історичні події без участі людей, без їх діяльності неможливі. Історична необхідність здійснюється не поза діяльністю людей, а через їх діяльність.

Необхідність зміни суспільного, наприклад капіталістичного, ладу означає, що самими умовами свого життя маси неминуче, і чим далі, тим більше, спонукаються до боротьби за встановлення нового ладу. В ході суспільного розвитку змінюються умови матеріального життя людей. Ці зміни приводять до того, що суспільні порядки, які віджили свій вік, стають нестерпними. І тоді у передових класів виникає більш або менш ясна свідомість необхідності знищити старий лад і створити новий лад, що спирається на ті матеріальні умови, які дозріли для нього в надрах старого суспільства.

Чим більше в масах поширюється свідомість необхідності знищити капіталістичний лад, чим енергійнішою є боротьба за зміну його новим, вищим суспільним ладом і чим більш згуртовані і організовані маси, тим швидше відбудеться ця зміна.

Визнання історичної необхідності, об'єктивних законів суспільного розвитку аж ніяк не веде до квієтизму, до пасивності, як брехливо твердять буржуазні критики історичного матеріалізму. Навпаки, саме марксистська суспільна теорія, що розглядає суспільний розвиток як строго закономірний процес, будить історичну активність робітничого класу, підносить прогресивні сили, мобілізує і організує їх для свідомої історичної творчості, для боротьби за знищення капіталізму, для будівництва комунізму на основі свідомого використання пізнаних законів.

Історичному матеріалізмові однаково ворожий як суб'єктивізм і волюнтаризм ідеалістів, що веде на практиці, в політиці до авантюризму, так і вульгарний матеріалізм, теорія стихійності, що прирікають робітничий клас, передові сили суспільства на пасивність, на чекання того, що все станеться само собою, подібно до того, як зима змінюється весною. Вульгарний матеріалізм, розглядаючи історичну необхідність абстрактно і відриваючи її від діяльності народних мас, від боротьби класів, прирікає маси на рабське схиляння перед об'єктивними законами, приводить до фетишизації законів історії, до пасивності. Ця точка зору змикається з фаталізмом — з його принципом «чому бути, того не минути» і з теологією, з релігійним поглядом, нібито «все визначено наперед богом».

Історичний матеріалізм учить, що закони розвитку суспільства об'єктивні, що люди не можуть створити, скасувати або перетворити ці закони, але вони можуть їх пізнати, відкрити і з знанням справи користуватися ними в інтересах суспільства і таким чином оволодіти ними, підкорити їх діянню своїй владі, встановити панування над ними.

Історичний матеріалізм довів і історична практика цілком підтвердила, що людське суспільство, незважаючи на всю його складність, пізнавання, що закони розвитку суспільства можуть бути пізнані і пізнаються. Дані марксистської науки про закони розвитку суспільства є достовірними знаннями, які мають зна-

чення об'єктивних істин. Наука про закони розвитку суспільства, про історію суспільства може стати і стала такою ж точною наукою, як, наприклад, біологія. Комуністичні партії, які володіють цією наукою, можуть використовувати і успішно використовують закони розвитку суспільства в інтересах трудящих для революційної боротьби проти капіталізму, для будівництва комуністичного суспільства.

Коли робітничий клас ще перебуває без керівництва марксистської партії і внаслідок цього ще не знає законів суспільного розвитку, його рух має стихійний характер, він часто зазнає поразок, підпадає під вплив буржуазної ідеології і політики, блукає в темряві. Інша річ, коли робітничий клас керується марксистською партією, коли він озброєний знанням законів класової боротьби проти капіталізму: тоді він найкоротшим шляхом і з найменшими жертвами приходить до мети, до соціалізму. Це довела побідозна боротьба російського робітничого класу, перемога соціалізму в СРСР.

З переходом від капіталізму до соціалізму здійснюється стрибок із царства сліпої необхідності в царство свободи. Цього не слід розуміти в тому смислі, що при соціалізмі «скасовується» закономірність, історична необхідність. Ні, її скасувати не можна. Вона завжди діє і визначає розвиток. Але до перемоги соціалізму закони суспільства діяли переважно сліпо, стихійно і часто з руйнівною силою. При соціалізмі закони розвитку суспільства використовуються людьми свідомо.

Необхідність сліпа, поки вона не пізнана. Свобода означає пізнану необхідність і можливість підкорити її діяння цілям людини. «Не в уявній незалежності від законів природи полягає свобода, — пише Енгельс, — а в пізнанні цих законів і в основаній на цьому знанні можливості планомірно примушувати закони природи діяти для певних цілей»¹. Це стосується як законів природи, так і законів суспільного розвитку.

«Суспільні сили, подібно до сил природи, діють сліпо, насильно, руйнівно, поки ми не пізнали їх і не зважаємо на них. Але раз ми пізнали їх, вивчили їх діяння, напрям і вплив, то тільки від нас самих залежить підпорядковувати їх все більше й більше нашій волі і з допомогою їх досягати наших цілей. Це особливо стосується до сучасних могутніх продуктивних сил... раз зрозуміли їх природу, вони можуть перетворитися в руках асоційованих виробників з демонічних повелителів у покірних слуг. Тут та сама різниця, що між руйнівною силою електрики в блискавках грози і приборканою електрикою в телеграфному апараті і дуговій лампі, та сама різниця, що між пожежею і вогнем, який діє на службі людині»².

При соціалізмі розвиток виробництва і всього суспільства перестав мати стихійний характер. Розвиток суспільного

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 97.

² Там же, стор. 237—238.

виробництва і всього соціалістичного суспільства спрямовується загальнодержавним планом і науково обґрунтованою політикою Комуністичної партії і соціалістичної держави. Народногосподарські плани соціалістичної держави і політика Комуністичної партії спираються на пізнані об'єктивні закони розвитку суспільства і насамперед на економічні закони.

Таким чином, і соціалістичне суспільство підпорядковане об'єктивним законам. І при соціалізмі нове покоління людей, вступаючи в життя, застає вже готові, не ним створені продуктивні сили і виробничі відносини. Щоб мати можливість далі розвивати ці продуктивні сили, кожне нове покоління повинно виходити з того, що вже створено попередниками. Кожний новий крок у розвитку соціалістичного суспільства зумовлений досягнутим рівнем соціалістичного виробництва і продуктивності праці. Соціалістичне суспільство не може відразу перескочити з волі або бажання людей від першої фази комунізму до другої. В кінцевому підсумку його розвиток, поступовий перехід до комунізму залежить від зростання продуктивних сил і від розвитку на цій основі соціалістичних виробничих відносин. Але розвиток соціалістичного виробництва відбувається вже не стихійно, а регулюється свідомою діяльністю суспільства на основі пізнаних об'єктивних економічних законів.

Ніколи ще в історії суспільства свідома діяльність людей, передові ідеї і політичні установи не відігравали такої значної і вирішальної, мобілізуючої, організуючої і перетворюючої ролі, як в умовах соціалістичного суспільства. Поступовий перехід від соціалізму до комунізму забезпечується творчою працею народних мас, керівною, спрямовуючою і організуючою діяльністю соціалістичної держави і Комуністичної партії, їх політикою, яка спирається на наукове знання об'єктивних законів суспільного розвитку, законів будівництва комунізму, на свідоме і вміле використання цих законів.

Практика є єдино вірним критерієм істинності теорії. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудова соціалізму в СРСР, встановлення і зміцнення ладу народної демократії в ряді країн Центральної і Південно-Східної Європи і Азії є величезним тріумфом і практичним підтвердженням історичного матеріалізму і марксизму в цілому. Разом з тим розвиток суспільства в сучасну епоху служить основою для дальшого творчого розвитку історичного матеріалізму і всієї марксистської теорії.

5. Партійність історичного матеріалізму і його творчий характер

Буржуазні соціологи старанно обстоюють так званий об'єктивізм, «позакласовий», «надпартійний» характер науки. Відкрито визнати буржуазно-партійний характер своєї «науки» вони

не можуть, бо це значить відкрито визнати, що їх теорія служить експлуаторській меншості суспільства проти трудящої більшості. Але перемога соціалізму в СРСР, успіхи будівництва соціалізму в країнах народної демократії Європи, перемога народної революції в Китаї, загострення класових суперечностей між пролетаріатом і буржуазією в капіталістичних країнах, між табором соціалізму і табором імперіалізму змушують буржуазних соціологів і лідерів правих соціалістів виступати відкрито за капіталізм, проти соціалізму. Тим самим ідеологи буржуазії, в тому числі лідери правих соціалістів, наочно викривають свій «об'єктивізм» і на ділі показують, що вони й кроку не можуть зробити, не беручи до уваги інтересів буржуазії і капіталізму.

Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін ніколи і ні від кого не приховували партійності марксизму-ленінізму. І історичний матеріалізм вони з самого початку створювали і розвивали як глибоко партійну науку, яка є теоретичною основою комунізму, теоретичною зброєю робітничого класу і його Комуністичної партії. Маркс, Енгельс, Ленін і великий продовжувач справи Леніна Сталін, Комуністична партія Радянського Союзу завжди вели непримиренну, нещадну боротьбу проти всіх ворогів марксизму, проти найменших відступів від історичного матеріалізму в бік ідеалізму або вульгарного матеріалізму. За словесними хитроумствами, софістикою і схоластикою ворогів марксизму вони виразно розрізняли боротьбу партій у філософії, боротьбу, яка в кінцевому підсумку виражає тенденцію, ідеологію і інтереси ворожих класів суспільства. Ленін писав: «Новітня філософія так само партійна, як і дві тисячі років тому. Партіями, що борються, по суті справи, прикриваній геллертерськи-шарлатанськими новими кличками або скудоумною безпартійністю, є матеріалізм і ідеалізм»¹.

Хід історичного розвитку суперечить корінним інтересам сучасної буржуазії. Буржуазія та її ідеологи все більше розуміють це і тому в своїх корисливих інтересах, щоб утвердити гинучий капіталізм, безсоромно перевертають дійсність, підтасовують факти. Буржуазна партійність веде до суб'єктивізму, до сваволі в історичній науці, в соціології, до перевертання фактів і відмовлення від науки.

Партійність пролетарська, комуністична ідейність, навпаки, забезпечує найбільш глибоке, найбільш об'єктивне, безсторонне і всебічне пізнання дійсності, законів суспільного життя. Тільки робітничий клас, інтереси якого збігаються з об'єктивним ходом історичного розвитку і який є послідовно революційним класом, зацікавлений в об'єктивному, тобто істинному, пізнанні. Ось чому справжня науковість і комуністична партійність збігаються.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 329.

Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін завжди захищали послідовний матеріалізм, який тільки і спроможний дати істинне, найбільш точне і глибоке пізнання як природи, так і суспільного життя, історії суспільства. Протипоставляючи буржуазному об'єктивізму Струве марксистський матеріалізм, Ленін писав:

«Об'єктивіст говорить про необхідність даного історичного процесу; матеріаліст констатує з точністю дану суспільно-економічну формацію і породжувані нею антагоністичні відносини. Об'єктивіст, доводячи необхідність даного ряду фактів, завжди ризикує збитися на точку зору апологета цих фактів; матеріаліст розкриває класові суперечності і тим самим визначає свою точку зору. Об'єктивіст говорить про «непереборні історичні тенденції»; матеріаліст говорить про той клас, який «завідує» даним економічним порядком, створюючи такі-то форми протидії інших класів. Таким чином, матеріаліст, з одного боку, послідовніший від об'єктивіста і глибше, повніше проводить свій об'єктивізм. Він не обмежується вказанням на необхідність процесу, а вивчає, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який саме клас визначає цю необхідність... З другого боку, матеріалізм включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»¹.

У сучасних умовах, коли світ розколовся на два табори — табір миру, демократії і соціалізму, очолюваний Радянським Союзом, і табір імперіалістичної реакції, фашизму і паліїв війни на чолі з США, — пролетарська, комуністична партійність і інтереси справжньої науки вимагають, щоб той, хто вивчає суспільні явища, розглядав їх з точки зору боротьби трудящих за мир, за демократію, за комунізм.

Історичний матеріалізм дає марксистським партіям можливість зривати всі і всілякі маски з ворогів робітничого класу, з ворогів миру, демократії і соціалізму, виявляти за словесною лужою, за псевдовченою «соціологічною» схоластикою своєкорисливі інтереси і цілі буржуазії.

Єдність науки і практичної діяльності, зв'язок теорії з практикою є провідною зіркою для всіх марксистських партій. У цьому їх велика перевага перед ворогами. Марксистсько-ленінська наука про закони суспільного розвитку — історичний матеріалізм дає можливість бачити не тільки те, що має місце сьогодні, але й те, що буде завтра, науково передбачати хід подій, напрям розвитку і на цій основі плідотворно і успішно діяти.

В марксистсько-ленінській науці про суспільство комуністичні партії черпають впевненість у перемозі праці над капіталом, дістають ясність перспективи, знаходять теоретичну зброю

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 364.

для боротьби за визволення трудящих від усякої експлуатації і гноблення, за торжество комунізму.

Велич наукових відкриттів Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна і велич марксистської партії, яка спирається на історичний матеріалізм, полягає в тому, що вони пробудили, просвітили, організували і привели в рух нову гігантську історичну силу—авангард усіх трудящих і пригноблених — робітничий клас, покликаний очолити повалення капіталізму і побудову комунізму в усіх країнах. Революційний пролетаріат в союзі з трудящим селянством, під керівництвом комуністичних партій, озброєних марксизмом, переміг в СРСР і в країнах народної демократії.

Історичний матеріалізм, як і марксизм у цілому, являє собою наукову теорію і метод наукового пізнання і революційної дії. Наукова теорія і метод не можуть лишатися незмінними, не розвиватися, не збагачуватися новими відкриттями, узагальненнями і висновками, які випливають з нової обстановки, з нових умов суспільного життя, що неминуче виникають у процесі безперервного розвитку суспільства. Марксистська наука невинно розвивається. В цьому розвитку і збагаченні і полягає творчий характер марксизму, зокрема історичного матеріалізму.

Подібно до філософського матеріалізму, який набуває нового вигляду з кожним епохальним відкриттям навіть у природничо-історичній галузі (не кажучи вже про історію людства), історичний матеріалізм також не залишається незмінним, він розвивається, збагачуючись новим досвідом класової боротьби і будівництва комунізму. Великі всесвітньоісторичні події нашої епохи, нові закономірності суспільного розвитку дістали наукове відображення і узагальнення в рішеннях Комуністичної партії Радянського Союзу, в геніальних працях Леніна і Сталіна. Ці узагальнення знаменують собою новий, вищий етап у розвитку марксизму, в тому числі і історичного матеріалізму.

Щоб у повній мірі оцінити велику роль Леніна в розвитку історичного матеріалізму, слід мати на увазі, що між епохою Маркса і Енгельса і епохою Леніна лежить смуга панування II Інтернаціоналу в робітничому русі, смуга ревізійнізму і опортунізму.

В 90-х роках XIX ст. марксизм здобув вирішальну перемогу в робітничому русі над різними домарксистськими соціалістичними теоріями, а також і над строкатим зборищем ідеалістичних течій у філософії, соціології і історіографії. Після цього навіть вороги робітничого класу почали загравати з марксизмом, жонглюючи і прикриваючись марксистською термінологією, витравляючи, однак, головне з марксизму — вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. Виразом цієї пошесті серед буржуазної інтелігенції був так званий *катедер-соціалізм* (Зомбарт та ін. в Німеччині, Струве, Булгаков та інші «законні марксистки» в Росії). Цей буржуазний напрям, на словах визнаючи економічне вчення і суспільно-історичні погляди Маркса, в

корені перекичував їх, пристосовуючи марксизм до смаків і потреб буржуазії. З точки зору катедер-соціалістів суспільний розвиток являє собою плавний, еволюційний, стихійний процес зміни одних політичних форм іншими. Класова боротьба, історична революційна ініціатива мас виключається ними з історичного процесу як явище «анормальне», «хворобливе», «незакономірне». Дух фаталізму і буржуазного об'єктивізму наскрізь пронизує погляди катедер-соціалістів.

Усередині робітничого руху відображенням буржуазного впливу були бернштейніанство в Німеччині, «економізм» і меншовизм в Росії — течії, які ревізували марксизм і були ворожі йому. Ревізіоністи в Німеччині, в Росії і в інших країнах виступили проти науково-філософських основ марксизму — проти діалектичного матеріалізму, а також проти науково-історичних основ марксизму — проти історичного матеріалізму. Ці вороги марксизму третирували Марксову діалектику як гегельянщину, відривали суспільну теорію Маркса від її філософських основ — від діалектичного матеріалізму. Боротьба ревізіоністів проти матеріалістичної діалектики була одночасно боротьбою проти революційної суті суспільної теорії Маркса.

Слідом за Бернштейном з його горезвісним лозунгом: «Рух — все, мета — ніщо», німецькі і російські ревізіоністи марксизму почали проповідувати *теорію стихійності* в робітничому русі. Замість того щоб розвивати революційну, свідому діяльність пролетарських мас, які активно творять історію під керівництвом свого авангарду — марксистської партії, опортуністи проповідували відмовлення від революційної теорії, від революційної ролі партії, від свідомого керівництва робітничим рухом у напрямі до кінцевої мети, відмовлення від боротьби за диктатуру пролетаріату, за соціалізм.

Ця фальсифікація марксизму була спрямована до того, щоб роззброїти, дезорієнтувати пролетаріат і його партію саме в ту епоху, коли капіталізм переріс в імперіалізм, вступив у смугу низхідного розвитку, коли пролетарська революція стала на порядок денний і коли від соціалістичної свідомості, організованості, згуртованості і революційної активності пролетаріату стало залежати повалення капіталізму, перемога соціалізму.

В кінці ХІХ і на початку ХХ ст. найбільш революційні завдання стояли перед робітничим класом Росії. Тому на російських марксистів на чолі з Леніним насамперед лягло завдання дальшого розроблення революційної теорії, зокрема історичного матеріалізму. Ось чому Росія стала батьківщиною ленінізму — марксизму епохи імперіалізму і пролетарських революцій.

У боротьбі за революційну теорію, стратегію і тактику робітничого класу російським марксистам на чолі з Леніним довелося вести напружену теоретичну боротьбу проти ворожих марксистові ідейних течій. Боротьбу необхідно було вести на два фронти: по-перше, проти суб'єктивізму народників, есерів, анархістів,

троцькістів, одзовістів з їх волюнтаризмом в теорії і авантюризмом в політиці; по-друге, проти опортуністичної теорії стихійності в робітничому русі, проти хибної ідеї мирного вростання капіталізму в соціалізм, проти теорії самопливу, яка принижує революційно-перетворюючу, творчу, свідому діяльність Комуністичної партії і мас робітничого класу.

У боротьбі проти буржуазних і дрібнобуржуазних суб'єктивістських і волюнтаристських теорій Ленін, спираючись на нові дані, на нові історичні факти і події сучасності, захищав і розвивав основні положення історичного матеріалізму — про об'єктивний характер законів суспільного розвитку, про тверезе врахування об'єктивних умов і співвідношення класових сил на кожному етапі розвитку класової боротьби, про врахування реальних умов матеріальною життя як визначальної сили розвитку суспільства. У боротьбі з теорією стихійності «економістів», меншовиків та інших опортуністів Ленін, відстоюючи діалектико-матеріалістичні філософські основи суспільної теорії Маркса, звернув увагу на розроблення таких питань історичного матеріалізму, як всебічне обґрунтування значення революційної діяльності і історичної ініціативи народних мас, з'ясування ролі суб'єктивного фактора в історії, ролі соціалістичної свідомості і організованості пролетаріату, ролі передових ідей і особливо марксистської теорії, ролі передових політичних та інших суспільних установ у розвитку суспільства, особливо величезної ролі марксистської пролетарської партії і пролетарської держави. Характеризуючи переваги, життєвість і силу історичного матеріалізму, Ленін у статті «Проти бойкоту» писав:

«Марксизм відрізняється від усіх інших соціалістичних теорій надзвичайним поєднанням повної наукової тверезості в аналізі об'єктивного стану речей і об'єктивного ходу еволюції з найрішучішим визнанням значення революційної енергії, революційної творчості, революційної ініціативи мас, — а також, звичайно, окремих осіб, груп, організацій, партій, що вміють нащупати і реалізувати зв'язок з тими чи іншими класами»¹.

Узагальнюючи новий історичний досвід, досвід міжнародного робітничого руху в епоху імперіалізму і насамперед винятковий своїм багатством і міжнародним історичним значенням досвід російського робітничого класу і Комуністичної партії Радянського Союзу, Ленін творчо збагатив історичний матеріалізм, розвинув його далі, підняв на новий, вищий ступінь. Ленін відкрив нові закономірності розвитку капіталізму в епоху імперіалізму і на цій основі створив і всебічно обґрунтував нову теорію соціалістичної революції: вчення про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, про гегемонію пролетаріату в революції, про союзників пролетаріату, про

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 21.

можливість перемоги соціалізму спочатку в одній, окремо взятій, країні. Історичний матеріалізм дістав у геніальних працях Леніна та його учня і великого продовжувача його справи — Сталіна всебічний розвиток у тісному зв'язку з завданнями робітничого класу в епоху імперіалізму і пролетарських революцій, в епоху перемоги соціалізму на одній шостій частині землі. В цих працях розроблено теорію розвитку радянського соціалістичного суспільства, відкрито закони і рушійні сили його розвитку, закони і умови поступового переходу від соціалізму до комунізму. Немає ні однієї проблеми історичного матеріалізму, яка не дістала б дальшого розроблення і розвитку в працях Леніна, Сталіна та їх соратників.

Історичний матеріалізм існує понад сто років. Він випробуваний і перевірений в огні великих класових боїв, у боротьбі трудящих за мир, за демократію, за соціалізм. Історичний матеріалізм був і залишається надійною теоретичною зброєю марксистських партій, які очолюють боротьбу трудящих, пригноблених і експлуатованих мас проти імперіалізму. Спираючись на теорію історичного матеріалізму, КПРС, її Центральний Комітет успішно керує розв'язанням великих завдань будівництва комунізму, здійснюваного радянським народом. Історичний матеріалізм науково доводить, що нині всі дороги людства ведуть до комунізму.

6. Крах буржуазної соціології

Як тільки класова боротьба пролетаріату набрала для капіталізму і буржуазії загрозливих форм, пише Маркс, «пробила смертна година для наукової буржуазної економії. Віднині мова йшла вже не про те, правильна чи неправильна та або інша теорема, а про те, корисна вона для капіталу чи шкідлива, зручна чи незручна, узгоджується з поліцейськими міркуваннями чи ні. Безкорисливе дослідження поступається місцем перед сутичками найманих писак, безсторонні наукові досліді замінюються упередженою, догідливою апологетикою»¹.

Ця характеристика може бути цілком віднесена і до всієї сучасної буржуазної соціології. Всі сучасні буржуазні соціологи, в тому числі і соціологи з табору правих соціалістів, — це жалюгідні софісти і сикофанти, прислужники класу капіталістів, найлютіші вороги робітничого класу, вороги соціалізму.

Головна мета і зміст усіх сучасних буржуазних соціологічних теорій полягає в захисті капіталізму і імперіалістичної політики буржуазії, в боротьбі проти революційного робітничого класу та інших передових сил сучасності, проти країн соціалізму і народної демократії. Основний політичний і теоретичний смисл

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, Післяслово до другого видання, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 13.

усіх «соціологічних» трактатів буржуазних «учених» зводиться до заперечення того, що поступальний розвиток суспільства є законом історії, до намагання довести непохитність і вічність капіталізму, до виправдання найбільших злочинів капіталізму— імперіалістичних воєн і колоніального гніту, до проповіді людиноненависництва, національної і расової винятковості, містики та інших видів мракобісся, до захисту фашистського варварства та інших злодіянь імперіалістичної реакції.

Як приклад найцинічнішого виправдання злодіянь імперіалізму можна вказати на численні *расистські* і *неомальтузіанські* вчення, які «теоретично» виправдують і «обгрунтовують» національно-колоніальний гніт.

Весь лад капіталізму, особливо монополістичного капіталізму — імперіалізму, базується на національній нерівності і гнобленні народів. Пануюча в капіталістичному суспільстві буржуазна ідеологія пройнята ідеями расової і національної винятковості. Реакційні буржуазні соціологи-расисти Ляпуж, Гобіно, Летурно, Х. Чемберлен, Аммон, Вольтман, Гумплович, які подвизалися в другій половині ХІХ ст., і ціла зграя їх сучасних послідовників у США, Англії, Німеччині, Франції, Японії намагалися і намагаються довести, нібито народи світу поділяються на «вищі» і «нижчі» раси. Прихильники расизму твердять, що ключ до розуміння історичної долі народів треба шукати в особливих «расових» властивостях народностей і націй.

Чому багато народів Азії і Африки за рівнем техніко-економічного розвитку стоїть нижче від народів Європи і Північної Америки? Расисти пояснюють це расовими особливостями тих і інших народів. Одні народи нібито нездатні до самостійного економічного, політичного і культурного розвитку і в силу цього самою природою приречені на становище колоніальних рабів. Інші в силу нібито притаманних їм расових властивостей призначені до володарювання. Німецькі фашисти вважали, що німецька нація, німецька буржуазія призначена самою природою до ролі володаря над усім світом. Расисти з табору англосаксонських країн (США і Англії) в свою чергу вважають, що саме буржуазія націй, які говорять англійською мовою, покликана панувати над усіма народами.

На місце класової боротьби як рушійної сили історії класового суспільства расисти висувають «боротьбу рас». «Боротьба за існування» різних рас між собою, війна не на життя, а на смерть — ось вічний закон, говорять расисти.

Марксизм-ленінізм давно вже розбив цю бредню реакційних буржуазних соціологів. Історія показує, що ті народи (наприклад, народи Китаю, Індії), яких расисти відносять до «нижчих» рас, були творцями передової культури ще в той час, коли предки англійців, американців, німців, французів, японців перебували в стані варварства.

Нинішня відсталість колоніальних народів пояснюється не біологічними причинами, не вигаданою імперіалістами «расовою неповноцінністю», а імперіалістичним гнітом і пануванням феодалних і капіталістичних відносин. Визволившись від гніту феодалів та іноземних імперіалістів, створивши народну республіку, великий китайський народ став прискороно розвивати свою передову економіку і культуру. Китайський народ показує нині чудеса історичної творчості нових форм суспільного життя. Ряд народів Росії — якути, буряти, казахи, башкири, таджики, малі народності півночі були в умовах царизму не тільки пригноблені, але й приречені на вимирання. В умовах соціалізму вони переживають небувалий в їх історії розквіт. Усе це є найкращим спростуванням реакційних расових теорій.

Теорії расової і національної винятковості є антинаукові і архіреакційні. Вони запозичені з арсеналу ідеологів античного рабовласницького суспільства і використовуються для того, щоб виправдати класовий гніт всередині капіталістичних країн і імперіалістичну політику воєнних загарбань і національно-колоніального гноблення, подібно до того як у рабовласницькому суспільстві вони були виправданням рабства.

Дуже поширеною серед буржуазії є надзвичайно реакційна *неомальтузіанська* теорія. Засновником цієї теорії був англійський реакційний економіст піп Мальтус. Він твердив, що джерело безробіття і злиднів мас полягає не в капіталістичному ладі суспільства, а в надмірному зростанні народонаселення. Мальтус проголосив «закон», згідно з яким народонаселення нібито збільшується в геометричній прогресії, а засоби існування нібито зростають лише в арифметичній прогресії. Цей вигаданий ним для виправдання капіталізму «закон» Мальтус видавав за закон природи.

Маркс в «Капіталі» піддав мерзенну мальтузіанську теорію критиці і довів, по-перше, що нема такого біологічного закону зростання народонаселення; по-друге, Маркс показав, що продуктивні сили і виробництво засобів існування зростають швидше, ніж населення, обганяють зростання народонаселення, але в силу антагоністичної природи капіталістичного способу виробництва вироблені багатства привласнюються тими, хто нічого не виробляє, не працює, а ті, хто працює і виробляє всі блага життя, прирікаються на злидні і голод.

Викрита Марксом мальтузіанська теорія нині знову піднята на щит реакційними економістами і соціологами з метою виправдання суперечностей і язв капіталізму. Неомальтузіанці в США: Пенделл, Кук та ін. намагаються довести, що населення всієї земної кулі треба різко скоротити. Американські неомальтузіанці пропонують почати скорочення, тобто винищення, населення з країн Азії і Африки, а також Європи.

Англійські неомальтузіанці Б. Рассел та ін., як і їх американські однодумці, вбачають джерело кризи капіталізму, безробіття

і злиднів мас у «надмірному» зростанні народонаселення. Рассел (у книзі «Нові надії для мінливого світу») вбачає «загрозу» в зростанні народонаселення СРСР, країн народної демократії і країн Азії в цілому і пропагує винищувальну війну проти цих країн, а також примусові методи скорочення населення, народжуваності.

Неомальтузіанство не має під собою ніякої наукової основи. Ця від початку і до кінця безглузда теорія переплітається з расизмом і служить в руках буржуазії для імперіалістичних цілей, для виправдання атомної і бактеріологічної розбійницької війни. Вона свідчить про повне політичне і моральне банкрутство буржуазії. Вимагаючи винищення народів колоній та інших країн, неомальтузіанці самі оголюють людоїдську імперіалістичну суть своєї ідеології.

Найкращим спростуванням неомальтузіанської теорії є той факт, що в СРСР щорічний середній приріст народонаселення перевищує три мільйони, і в країні соціалізму це не веде ні до безробіття, ні до нужди, ні до воєн, ні до інших лих, властивих капіталізмові.

Джерело злиднів трудящих — не в зростанні народонаселення, а в капіталістичному ладі. А буржуазія та її ідеологи намагаються зняти з капіталізму відповідальність за безробіття, за злидні мас і за війни і перенести її на мнимі «закони» природи.

Такою ж безглуздою, надуманою, антинауковою є і третя різновидність ідеалістичних натуралістичних теорій — так званий *географічний* напрям в соціології.

В епоху імперіалізму географічну теорію розвитку суспільства підхопили політики, ідеологи і правлячі кола агресивних капіталістичних країн. Під назвою «геополітика» ця лженаука в гітлерівській Німеччині була піднесена до рангу державної теорії і поставлена на службу загарбницькій імперіалістичній фашистській політиці. Геополітики Гаусгофер та ін. намагалися «науково» обґрунтувати загарбницькі імперіалістичні замисли, маячні плани «світового панування» і розв'язану гітлерівцями війну вимогою «життєвого простору» для «вищої», німецької раси. Подібну пропаганду вели японські імперіалісти, щоб виправдати свою політику загарбань в Азії і в басейні Тихого океану.

Нині «геополітику» успадкували імперіалісти США. Ідеологи американського імперіалізму намагаються «обґрунтувати» безумні претензії правлячих кіл США на світове панування як расистськими, так і географічними доводами.

Американські геополітики разом з генеральним штабом США в своїх проєктах перекартують карту світу. Вони твердять, що кордони США, їх життєві інтереси є на Ельбі, в Туреччині, в Ірані, на Тайвані, в Пакистані, в Японії, словом, скрізь, де американські загарбники розмістили або намагаються розмістити свої військові бази.

Цілям обгрунтування імперіалістичної політики служить і той ідеалістичний напрям в буржуазній соціології, який вбачає головний, вирішальний фактор розвитку суспільства і політики в *техніці* і в основаному на використанні техніки імперіалістичному насильстві. Цей напрям іноді називають «атомною соціологією». Як і расизм, неомальтузіанство і геополітика, «атомна соціологія» має прихильників серед імперіалістичних впливових кіл США і Англії. Фетишизація техніки взагалі, воєнної техніки і атомної бомби особливо і основаної на ній збройної сили, ігнорування визначальної ролі економічного ладу і вирішальної ролі народних мас в історії — характерна риса цієї реакційної буржуазної соціологічної теорії.

Техніка відіграє величезну роль у суспільному житті, але тільки в з'єднанні з людьми. Техніка без людей, без трудящих мас мертва. Яка не є руйнівна атомна бомба, але, по-перше, вона перестала бути монополією США, і, по-друге, народ сильніший від усіх атомних бомб.

Як і раніше, поширеними серед буржуазних соціологів та істориків є *суб'єктивно-ідеалістичні* психологічний, волюнтаристський і т. п. напрями, що заперечують будь-які закономірності розвитку суспільства, зводять історію суспільства до дій видатних осіб, магнатів капіталу і т. п. Така є суть соціологічних ідей позитивізму, прагматизму, семантики, персоналізму і цілого ряду інших течій буржуазної філософії. Головну пружину розвитку суспільства ці соціологічні шкільки вбачають в діяльності видатних людей, правителів, полководців, у «свободній волі» або в тих чи інших політичних ідеях і принципах, у психіці людей, а багато які з них прямо змикаються з релігійним мракобіссям і шукають пояснення суспільних явищ у божественній волі.

Характерною рисою всієї сучасної буржуазної соціології є крайній еkleктизм, внутрішня суперечливість. Незважаючи на велику кількість напрямів буржуазної соціології, для всіх її напрямів характерним є *ідеалізм* в поясненні історії суспільства, заперечення дійсних, об'єктивних законів розвитку суспільства, посилення на свідомість, на політику і волю урядів, на політичних діячів як на головну, нібито визначальну силу в історії, в суспільному житті. Хоч багато напрямів буржуазної соціології (расизм, геополітика, неомальтузіанство, теорія оспівування сили і техніки як нібито головної сили історичного розвитку і т. п.) маскується в натуралістичне убрання, щоб мати наукоподібний вигляд, не можна забувати, що все це є різновидності ідеалізму. Розгромлений марксизмом ідеалізм намагається постати в нових формах, але суть його лишається та сама; всі різновидності буржуазної соціології нічого спільного не мають з справжньою наукою.

Крайня реакційність, еkleктизм, безпринципність і неуттво — характерні риси сучасних буржуазних соціологів і буржуазної

соціології в цілому. Своє завдання буржуазні соціологи бачать не у відкритті дійсних закономірностей і рушійних сил суспільного розвитку, а в запереченні можливості пізнати суспільні закономірності або ж в запереченні самого існування цих закономірностей.

Один з видатних англійських істориків, Тревельян, скаржиться, що людського життя недосить, щоб пізнати всі факти, які відносяться до історії суспільства, а оскільки ми не можемо вивчити всі факти, історія не може вважатися наукою. Такі ж думки висловлює інший «маститий» англійський історик — Тойнбі. Тут виявляється безсилля істориків-ідеалістів, які плутаються серед безлічі історичних фактів, і страх, що спиняє їх перед завданням вивчення внутрішнього зв'язку подій. Ідеологи сучасної буржуазії почувають відразу до об'єктивної закономірності, бо вона віщує їх класові неминучу загибель.

Цим же страхом пройнята згадана книжка англійського агностика і неокантіанця, ворога марксизму Карла Федерна «Матеріалістична концепція історії» (1939). Він пише: «Якби ми могли охопити всі існуючі факти і зрозуміти всі причинні зв'язки в сучасному і минулому, — для цього потрібний був би божественний розум, — то ми могли б пояснити всі минулі події і провістити майбутнє. Наш інтелект надто нерозвинений, і ми можемо охопити розумом обмежене число фактів і неспроможні навіть пояснити минуле». Оголошуючи такі наукові поняття, як «феодалізм», «капіталізм», «соціалізм», «революція», «закономірність» і т. п., фікціями, пустими словами, Федерн зводить завдання соціології до голого опису фактів, впадаючи в найпошліший суб'єктивізм.

Подібну ж суб'єктивістську точку зору поділяє значна частина американських соціологів: Дж. Дьюї, Е. Росс, Е. Богардус, Г. Беккер, усі представники так званої школи семантиків на чолі з Чейзом та ін.

Розклад буржуазної соціології і історіографії дійшов уже до такої міри, що найбільш запеклі провідники суб'єктивного ідеалізму (Б. Кроче, Р. Арон, Р. Коллінгвуд, Ч. Бірд та ін.) заперечують не тільки об'єктивність законів історії, але навіть об'єктивність самого історичного процесу та історичних фактів. Заперечуючи об'єктивність історичного минулого, вони твердять, що історичний процес створюється свідомістю історика, що всякий історичний факт є породження «історичної думки».

Реакційність і суб'єктивізм сучасної буржуазної соціології виражається в запереченні прогресивності, поступального характеру історичного процесу. Прогрес не є законом розвитку суспільства, твердять реакційні буржуазні соціологи і історики. В цьому виявляється страх реакційної буржуазії перед неминучою зміною капіталізму вищим суспільним ладом — соціалізмом.

Буржуазна соціологія намагається приховати від народних мас язви і суперечності капіталізму. Джерело кризи і нестійкості капіталізму буржуазні соціологи бачать не в капіталістичному способі виробництва, а в розвитку техніки, в поширенні марксизму, в зростанні населення, у втраті «загальнозначимості духовних цінностей», як висловлюється американський соціолог Енджел.

Здрібніння і занепадництво буржуазної соціології видно вже з назв багатьох творів буржуазних соціологів. Ось назви деяких соціологічних творів, які вийшли за останні роки в США: У. Уолліс — «Месії і їх роль в цивілізації», М. Боуен — «Церква і соціальний прогрес», Дж. В. П. Кассерлі — «Провидіння і історія» і т. п.

Буржуазна соціологія зазнала цілковитого краху, банкрутства по всіх лініях як наскрізь реакційна лженаука. Банкрутство буржуазної соціології змушені визнати і самі стовпи цієї соціології. Недавно померлий Дж. Дьюї в книжці «Проблеми людини» писав: «Навіть найбільш далекоглядні люди не могли передбачити всього яких-небудь п'ятдесят років тому ходу подій. Люди широкого світогляду, які плекали надії, побачили, що справжній хід подій спрямований у протилежний бік».

Так, буржуазним діячам не дано передбачати хід подій. Великий Ленін писав про ідеологів буржуазії: «...Не можна розраховувати правильно, коли стоїш на шляху до загибелі»¹.

Викриваючи позитивістські нісенітниці П. Струве, який виступив проти марксизму, Ленін ще в 1914 р. геніально показав основні риси розпаду і маразму буржуазної соціології: зневір'я в можливості науково осмислити сучасне, відмовлення від науки, від усяких узагальнень, намагання сховатися від законів історичного розвитку, вигнати закони науки і протягти закони релігії, мертва і мертвяча схоластика модного буржуазного скептицизму — все це породжене страхом буржуазії перед неминучою загибеллю капіталізму і бажанням довести неможливість соціалізму².

Наростання кризи всієї системи капіталізму і нездоланне зростання комуністичного руху ідеологи буржуазії розцінюють як «присмерк Європи», «присмерк культури». Буржуазні соціологи загибель віджилого капіталістичного ладу хочуть зобразити як загибель усїєї культури і пишуть про «настання присмерку», про «крах надій». Безсилі зрозуміти і пояснити те, що відбувається, вони дедалі частіше вдаються до аналогії з минулим. Перед їх поглядом маячать тіні і привиди загиблого стародав-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 123.

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 176—177, 179, 182.

нього Риму. Теоретик англійської лейбористської партії Гарольд Ласкі в книжці «Віра, розум і цивілізація» (1944), повторюючи ідеї реакціонера О. Шпенглера, писав, що теперішній світ як найглибше захитаний в своїх основах: «Майже так само, як під час занепаду Римської імперії, руйнуються наші цінності. Наукові досягнення, матеріальний прогрес, величезне розширення горизонту в зв'язку із зростанням знань — усе це разом взяте не могло зберегти в нас почуття довір'я до майбутнього».

Лідери правих соціалістів на зразок Ласкі та йому подібних намагаються відвернути трудящі маси від революційного розв'язання назрілих історичних завдань. Їх мета, як і мета всієї буржуазної соціології, врятувати капіталізм від загибелі, дезорієнтувати трудящі маси, відвернути їх від революційної боротьби проти прогнилого капіталізму.

На протилежність буржуазній соціології історичний матеріалізм дає знання законів розвитку суспільства і вказує трудящим масам єдино вірний, революційний шлях розв'язання назрілих історичних завдань. З усіх соціологічних теорій тільки історичний матеріалізм витримав випробування часом, перевірку всесвітньоісторичною практикою. Хід історії за сто з лишком років існування марксизму цілком підтвердив істинність історичного матеріалізму. Застосування його до дослідження нових фактів, нових соціальних явищ сучасної епохи, до керівництва революційною боротьбою трудящих увінчалось блискучими успіхами.

Перемога соціалізму в СРСР, поглиблення і загострення загальної кризи капіталізму, крах буржуазної ідеології, зростання визвольного руху пригноблених і експлуатованих мас, зростання чисельності членів марксистських партій і посилення впливу марксистської ідеології на народні маси, перемога народної демократії в ряді країн Європи і Азії — все це повністю підтвердило геніальні прогнози основоположників марксизму-ленінізму. Ці прогнози були основані на законах історичного матеріалізму.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Історичний матеріалізм є наука про суспільство, про загальні закони його розвитку, єдино правильна теорія і метод пізнання суспільних явищ і керівництво для революційної практики. Створення історичного матеріалізму Марксом і Енгельсом було революційним переворотом в розумінні історії, який перетворив вивчення суспільства в науку. Закономірності розвитку суспільства цілком можуть бути пізнані і використані в інтересах суспільства. На противагу ідеалізму, який заперечує

закономірність суспільного розвитку, історичний матеріалізм розкриває об'єктивні закони, яким підпорядкований розвиток суспільства.

Завдяки історичному матеріалізмові, який становить науково-історичну основу марксизму, вчення про соціалізм перетворилося з утопії в науку. Комуністична партія в розробленні своєї програми, стратегії і тактики, в усій своїй діяльності спирається на об'єктивні закони розвитку суспільства.

Історичний матеріалізм є творча теорія, яка розвивається на основі узагальнення всієї суспільної практики. Нерозривний зв'язок теорії з практикою — джерело істинності, сили і непереможності історичного матеріалізму.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

УМОВИ МАТЕРІАЛЬНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Матеріальне життя суспільства, суспільне буття є первинним, а духовне життя суспільства, суспільна свідомість — вторинним, похідним. Матеріальне життя суспільства — це об'єктивна реальність: вона існує незалежно від свідомості і волі людей. Духовне життя суспільства являє собою відображення цієї об'єктивної реальності, відображення буття.

Джерело формування духовного життя суспільства, джерело походження суспільних ідей, теорій, політичних, правових, релігійних, художніх, філософських поглядів, а також відповідних цим поглядам установ треба шукати не в свідомості людей, не в ідеях, теоріях, поглядах і установах, а в суспільному бутті, в умовах матеріального життя суспільства.

Що ж таке умови матеріального життя суспільства, якими визначаються в кінцевому підсумку суспільні ідеї, політичні та інші установи суспільства?

1. Географічне середовище

В поняття «умови матеріального життя суспільства» входить насамперед природа, яка оточує суспільство, *географічне середовище*. Географічне середовище є однією з необхідних і постійних *умов* матеріального життя суспільства, і воно, безперечно, впливає на розвиток суспільства. Праця, за визначенням Маркса, являє собою «процес, який відбувається між людиною і природою». Географічне середовище, яке оточує суспільство, становить природну основу процесу виробництва матеріальних благ.

Географічне середовище, особливо на ранніх ступенях суспільного розвитку, накладає свій відбиток на види, галузі виробництва. Там, де не було тварин, придатних до приручення,

не могло, зрозуміло, виникнути і скотарство. Наявність у даній місцевості тих чи інших мінералів робить можливим виникнення відповідних галузей добувної промисловості. Звичайно, щоб ця можливість перетворилася в дійсність, крім природних умов потрібні ще відповідні суспільні умови, потрібен певний рівень розвитку продуктивних сил.

Зовнішні, природні умови життя суспільства залежно від ролі, яку вони відіграють в матеріальному житті суспільства на різних ступенях його розвитку, поділяються на такі два види:

1. Природне багатство на засоби існування: природна родючість ґрунту, велика кількість риби у водах, дичини в лісах і т. д.

2. Природне багатство на джерела засобів праці: водопади, судноплавні ріки, дерево, метали, вугілля, нафта і т. д.

На нижчих ступенях розвитку суспільства перший вид природних багатств має найбільше значення в матеріальному житті суспільства, на вищих — другий.

Для первісного суспільства з його примітивними знаряддями праці водопади, судноплавні ріки, поклади вугілля, нафти, марганцевої або хромової руди не мали життєвого значення, не впливали на матеріальне виробництво. А на сучасному ступені розвитку суспільства ці природні багатства набули дуже важливого значення і справляють великий вплив на його матеріальне життя. Водна енергія Дніпра, Волги, Ангари існувала багато тисячоліть, а стала величезною природною основою розвитку продуктивних сил суспільства лише на сучасному ступені його розвитку. Сприятливі географічні умови прискорюють розвиток суспільства, несприятливі — сповільнюють цей розвиток.

Які ж географічні умови найсприятливіші для розвитку суспільства? На перший погляд може здатися, що найсприятливішими для розвитку суспільства є країни тропічного клімату, де природа, яка оточує людину, найбільш щедра; там людина добувала потрібні їй засоби існування з невеликими затратами праці. Але надто щедра природа, пише Маркс, веде людину, як дитину, на помочах. Вона не робить її розвиток природною необхідністю.

Історія людського суспільства свідчить, що найсприятливішим для суспільного розвитку є те географічне середовище, яке відзначається найбільшою різноманітністю. «Не абсолютна родючість ґрунту, а його диференційованість, різноманітність його природних продуктів, — писав Маркс, — становить природну основу суспільного поділу праці; завдяки зміні тих природних умов, в яких доводиться вести своє господарство людині, ця різноманітність сприяє збільшенню її власних потреб, здібностей, засобів і способів праці»¹.

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 512.

Географічне середовище впливає на розвиток суспільства не тільки через більш або менш сприятливі природні можливості розвитку суспільного виробництва. Географічні умови (наприклад, гірські хребти, які розділяють сусідні країни, острівне положення країни і т. п.) утруднювали або полегшували зв'язок різних народів між собою, робили їх більш або менш доступними для воєнних нападів іззовні, що, звичайно, впливало на їх розвиток.

Чи не є в такому разі природні умови, географічне середовище тією визначальною силою, від якої в кінцевому підсумку залежить розвиток суспільства, його структура, фізіономія?

Прихильники *географічного напрямку* в соціології та історіографії помилково вважають, що саме географічне середовище (клімат, ґрунт, рельєф місцевості, характер фауни і флори) безпосередньо або через їжу або рід занять впливає на фізіологію і психологію людей, визначає їх нахили, темперамент, стійкість, витримку, а через ці риси характеру визначає весь лад суспільства.

Французький просвітитель XVIII ст. *Монтеск'є* вважав, що нрави і релігійні вірування людей, суспільний і політичний лад народів визначаються насамперед особливостями клімату. В творі «Про дух законів» Монтеск'є писав: «Надмірна спека підриває сили й бадьорість... холодний клімат надає розумові і тілу людей певної сили, яка робить їх здатними до дій тривалих, важких, великих і відважних». «У північних країнах організм здоровий, міцно побудований, але незграбний, дістає задоволення від усякої діяльності». У народів цих країн «мало вад, не мало чеснот і багато щирості і прямоти». «Малодушність народів жаркого клімату майже завжди приводила їх до рабства, тоді як мужність народів холодного клімату вдержувала їх у вільному стані», — такі є міркування Монтеск'є.

Але як же пояснити те, що в одних і тих самих кліматичних умовах, що в одній і тій самій країні, але в різний час існували різні суспільні і політичні порядки? Клімат Італії з часів Гракхів, Брута і Юлія Цезаря майже не змінився, а яку складну економічну і політичну еволюцію пережили відтоді Рим і Італія! Монтеск'є розумів, що кліматом цього пояснити не можна. І він, плутаючись, вдався до звичайного в той час ідеалістичного погляду: політичні та інші суспільні зміни почав пояснювати впливом законодавства, «вільною діяльністю» законодавця.

Англійський соціолог *Бокль* у книжці «Історія цивілізації в Англії» на відміну від Монтеск'є вважав, що не тільки клімат, але й особливості ґрунту, їжі, а також ландшафт (загальний вигляд навколишньої природи) справляють визначальний вплив на характер народів, на їх психологію, на склад їх мислення і на суспільний і політичний лад. Грізна велична природа тропічних країн з частими землетрусами, вибухами вулканів, бурями, грозами, зливами, твердив Бокль, діє на уяву людей і породжує

страх, забобони і зумовлює великий вплив «суевірного стану» (духовенства) на життя суспільства. Природа ж таких країн, як Греція, Англія, навпаки, сприяє, за Боклем, розвиткові логічного мислення, наукового пізнання. Значний вплив духовенства і поширеність забобонів в Іспанії та Італії Бокль пояснював землетрусами і вибухами вулканів.

Але ж в умовах тієї самої природи в Італії за стародавніх часів жив матеріаліст Лукрецій, в епоху відродження — геніальний Леонардо да Вінчі, глузливий антиклерикал — Боккаччо, мужній борець за науку, проти католицького мракобісся — Джордано Бруно. Англія дала плеяду матеріалістів — Бекона, Гоббса, Толанда, Фарадея і Дарвіна, і вона ж є нині пристановищем мракобісся, суевір'я, наймахровіших ідеалістичних філософських течій. У Китаї колись панувала феодальна ідеологія, яка проповідувала масам покору і смирення. А нині в Китаї утвердилася і стала панівною революційна ідеологія марксизму-ленінізму. Чим же пояснити відмінність у поглядах, у світогляді людей, які живуть в одних і тих самих географічних умовах? На це питання не можна дати відповіді, виходячи з позицій географічного напрямку в соціології.

З позицій географічного напрямку в соціології не можна пояснити і те, чому в одній і тій самій країні, в один і той самий час існують протилежні класи з різною психологією, з протилежними ідеалами і світоглядами. На всі ці питання дав наукову відповідь тільки історичний матеріалізм.

Географічне середовище є однією з необхідних і постійно діючих умов матеріального життя суспільства, але воно відносно незмінне, стає; його природні зміни відбуваються в кільки-небудь значних розмірах на протязі десятків тисяч і мільйонів років, а корінні зміни суспільного ладу відбуваються значно швидше, на протязі тисяч і навіть сотень років. Тому така відносно незмінна величина, як географічне середовище, не може бути визначальною причиною зміни і розвитку суспільства.

«На протязі трьох тисяч років в Європі, — писав Й. В. Сталін, — встигли змінитися три різні суспільні лади: первісно-общинний лад, рабовласницький лад, феодальний лад, а в східній частині Європи, в СРСР змінилися навіть чотири суспільні лади. Тимчасом за той самий період географічні умови в Європі або не змінилися зовсім, або змінилися так незначно, що географія не хоче навіть і говорити про це...

Але з цього випливає, що географічне середовище не може бути головною причиною, визначальною причиною суспільного розвитку, бо те, що лишається майже незмінним на протязі десятків тисяч років, не може бути головною причиною розвитку того, що переживає корінні зміни на протязі сотень років»¹.

¹ Й. Сталін, Питання ленінізму, вид. 11, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 510.

Прихильники географічного напрямку в соціології розглядають людське суспільство як щось пасивне, що лише зазнає впливу географічного середовища. Але це в корені хибне уявлення про взаємовідношення суспільства і природи: відношення між суспільством і природою історично змінюються разом з розвитком суспільних продуктивних сил.

На відміну від тварин суспільна людина не просто пристосовується до природи, до географічного середовища, а через виробництво пристосовує природу до себе, до своїх потреб, змушує її сили служити своїм цілям.

Розвиваючи суспільне виробництво, люди змінюють природну родючість ґрунту, з допомогою каналів з'єднують річки, моря і океани, переміщують рослинні і тваринні види з одного материка на інший, змінюють флору і фауну земної кулі. Людство переходить від використання одного виду енергії до іншого, підкоряючи своїй владі все нові і нові сили природи. Від використання енергії приручених тварин суспільство піднялося до використання сили вітру, води, пари, електрики. А тепер людство стоїть напередодні нового, найбільшого з технічних переворотів — використання внутріатомної енергії у виробництві.

З розвитком продуктивних сил, засобів сполучення, суспільного поділу праці, з виникненням світового ринку розсунулися межі географічного середовища для тих чи інших народів, ослабла безпосередня залежність промисловості тієї або іншої країни від місцевих джерел сировини, виникла залежність від привізної сировини. Так, бавовняна промисловість Англії розвинулася на основі привізної індійської і єгипетської бавовни; іспанська і малайська залізна руда переробляється на заводах Англії; нафту Індонезії, Іраку та Ірану захопили і вивозять далеко за межі цих країн імперіалісти США, Англії, Голландії.

Технічний прогрес, який дав можливість виробляти синтетичний каучук, пластмаси, бензин з кам'яного вугілля, сприяв розширенню джерел сировини і зменшенню колишньої залежності виробництва від таких природних умов, як поклади нафти, природно ростучі каучуконоси і т. п.

Масштаби і характер впливу суспільства на географічне середовище змінюються в залежності від ступеня розвитку продуктивних сил, від ступеня розвитку суспільства, від характеру економічного ладу. Епоха капіталізму знаменувала собою гігантський крок у розвитку продуктивних сил, у підкоренні стихійних сил природи суспільству. Але метою і рушійним мотивом капіталістичного виробництва є нагромадження капіталу, погоня за прибутком. Тому капіталістичній властиве хижацьке ставлення до природних багатств, що веде до перетворення колись найродючіших територій в неродючі пустині. Маркс писав:

«...Всякий прогрес капіталістичного землеробства є не тільки прогрес в умінні грабувати робітника, але й в умінні грабувати

грунт, всякий прогрес у підвищенні його родючості на даний строк є в той же час прогрес у руйнуванні постійних джерел цієї родючості. Чим більше певна країна, як, напр., Сполучені Штати Північної Америки, виходить від великої промисловості як прихованого базису свого розвитку, тим швидший цей процес руйнування»¹.

Хижацьке ставлення капіталістів до природних багатств, їх прагнення одержати якнайбільше прибутку зараз або в найближчі роки, не задумуючись над тим, як це відіб'ється на родючості землі в майбутньому, привело до страшних наслідків в США та інших капіталістичних країнах. За даними американського вченого Беннета, в США внаслідок ерозії і вивітрювання орного шару ґрунту майже зовсім виведені з ладу 282 млн. акрів землі.

Лише із знищенням капіталізму, з переходом до соціалізму хижацьке розтрачання природних багатств замінюється раціональним і планомірним використанням їх для потреб трудящих.

В умовах соціалізму здійснюється доцільна зміна географічного середовища в інтересах суспільства: планомірно змінюється рослинний і тваринний світ, клімат, родючість ґрунту, навіть течія річок і рельєф місцевості. Ставши господарями своїх суспільних відносин, люди в умовах соціалізму стають володарями могутніх сил природи. Господарський, політичний і культурний розквіт шістнадцяти Союзних Радянських Соціалістичних Республік, що знаходяться в найрізноманітніших географічних умовах, — це наочне практичне спростування безглуздих, антинаукових, реакційних буржуазних теорій, які намагаються пояснити будову і розвиток суспільства властивостями географічного середовища.

Різноманітність і невичерпність природних багатств Радянського Союзу, безперечно, справили і справляють сприятливий вплив на розвиток його продуктивних сил. Однією з умов швидкого перетворення СРСР з аграрної країни в індустріальну була наявність в країні достатніх природних багатств: залізної руди, вугілля, нафти і т. д. Проте було б неправильно пояснювати швидкі темпи розвитку продуктивних сил СРСР тільки (або головним чином) сприятливими природними умовами. Ті самі природні багатства були і в старій, дореволюційній Росії. Але вони не тільки не використовувалися, але навіть були мало відомі, не розвідані. Широка і планомірна наукова розвідка надр на величезній території СРСР уперше була організована лише в умовах радянського ладу. Тільки в радянську епоху народи СРСР узнали, які незліченні скарби закладені в надрах населеної ними землі. Природні багатства Росії самі по собі давали тільки можливість швидкого економічного розвитку. Але ця можливість в умовах царської Росії, при пануванні поміщиків

¹ К. Маркс, Капітал, т. 1, стор. 504.

і капіталістів не могла перетворитися в дійсність. Вона перетворилася в дійсність лише в умовах радянського соціалістичного ладу.

Незважаючи на те, що географічний напрям в соціології та історіографії давно спростований наукою і практикою, він широко пропагується буржуазною пресою. В епоху імперіалізму географічний напрям в соціології та історіографії використовується ідеологами реакційної буржуазії для виправдання загарбницької політики.

Прихильники реакційних географічних теорій намагаються пояснити економічну і культурну відсталість ряду країн Азійського Сходу, Африки і Південної Америки властивостями географічного середовища. Але це брехня. Справжньою причиною відсталості і злиднів населення Туреччини, Пакистану, Індії, Індонезії, Полінезії, Ірану, Єгипту, Тунісу, Алжіру та інших країн є колоніальний і напівколоніальний гніт, пограбування цих країн англійськими, американськими та іншими імперіалістами.

«Для нинішнього становища Індії, — пише Пальм Датт, — характерні дві особливості. Перша — багатство Індії: її природні багатства, велика кількість ресурсів, потенціальні можливості для повного забезпечення всього населення Індії і навіть більшої кількості населення, ніж Індія налічує тепер. Друга — злидні Індії: злидні переважної більшості її населення...»¹.

Економічний і культурний прогрес капіталістичних країн здійснювався ціною закабалення і звирячої експлуатації народів та хижацького розтрачання природних багатств колоній і залежних країн. Експлуатація колоній є і тепер одним з джерел збагачення імперіалістичних країн. Імперіалісти штучно затримують, гальмують розвиток промисловості, особливо машинобудівної, в колоніях і залежних країнах. Тому промислове виробництво в цих країнах становить тільки 5% усього промислового виробництва капіталістичного світу, хоч населення цих країн дорівнює 70% населення країн капіталістичного світу. Імперіалістичні держави перетворюють колонії і залежні країни в свої аграрні придатки та в джерела сировини; вони консервують в колоніях відсталі економічні відносини і реакційні політичні установи.

Коли народи Туреччини, Єгипту та інших залежних країн остаточно скинуть імперіалістичне іго і стануть економічно цілком вільними, вони покажуть, якого високого розвитку можуть добитися незалежні країни при тих самих географічних умовах. Про це свідчить приклад визволеного Китаю, який розгортає свої могутні сили. Вже тепер у визволеному

¹ Пальм Датт, Індія сьогодні, Государственное издательство иностранной литературы, М., 1948, стор. 22.

демократичному Китаї розгортається соціалістичне промислове будівництво у величезних масштабах і здійснюються найширші заходи по перетворенню природи: створюються великі річкові греблі, зрошувальні системи, штучні водойми.

Представники географічного напрямку в соціології та історіографії намагаються прищепити народам колоній думку про примирення їх з рабською долею, приректи їх на пасивність. Вони стараються виправдати колоніальне рабство, зняти з імперіалістичних держав вину за відсталість пограбованих і розорених ними колоній і перенести цю вину на природу, на географічне середовище.

Історичний матеріалізм довів наукову неспроможність географічного напрямку в соціології та історіографії і дав правильне пояснення справжньої ролі географічного середовища в розвитку суспільства. Географічне середовище є одна з необхідних і постійних умов матеріального життя суспільства. Воно прискорює або сповільнює хід суспільного розвитку. Але географічне середовище не є і не може бути визначальною силою суспільного розвитку.

2. Зростання народонаселення

В систему умов матеріального життя суспільства поряд з географічним середовищем входить також зростання народонаселення, більша чи менша його густина. Люди становлять необхідний елемент умов матеріального життя суспільства. Без певного мінімуму людей життя суспільства неможливе.

Зростання народонаселення, безперечно, впливає на розвиток суспільства. Залежно від конкретних історичних умов зростання народонаселення, його більша чи менша густина можуть прискорити або сповільнити розвиток господарства. Від більшої чи меншої густоти і швидкості зростання населення до певної міри залежать *при інших однакових умовах* можливості освоєння нових земель, навіть темпи розвитку продуктивних сил. Щоб повністю освоїти, наприклад, природні багатства Сибіру і Далекого Сходу, потрібен значний приріст населення в цих краях, збільшення його густоти. В умовах соціалістичного ладу це ще більше прискорить темпи розвитку продуктивних сил, збільшить народне багатство країни.

Чи не є зростання народонаселення тією головною силою, яка визначає характер суспільного ладу і розвиток суспільства? Історичний матеріалізм відповідає на це питання негативно. Зростання народонаселення полегшує або сповільнює суспільний розвиток, але воно не може бути головною, визначальною силою розвитку суспільства.

Зростання народонаселення, взяте само по собі, не може пояснити ні будови суспільства, ні того, чому, скажемо, феодальне суспільство змінилося саме капіталістичним, а не яким-

небудь іншим, чому на зміну капіталізму ідеології соціалізму, а не який-небудь інший суспільний лад.

«Якби зростання народонаселення було визначальною силою суспільного розвитку, вища густина населення обов'язково повинна була б викликати до життя відповідно вищий тип суспільного ладу. На ділі, однак, цього не спостерігається»¹. Наприклад, густина населення Індії перевищує густоту населення США; однак за рівнем свого розвитку США стоять вище від Індії: Індія є напівфеодальною країною, а США переживають останню стадію капіталізму. Густина населення в Бельгії в 19 раз вища, ніж у США, і в 26 раз вища, ніж в Радянському Союзі, однак США і Бельгія з точки зору суспільного розвитку відстали від Радянського Союзу на цілу історичну епоху, бо в Бельгії і в США ще панує капіталістичний лад, а СРСР уже покінчив з капіталізмом і встановив у себе соціалістичний лад.

З цього випливає, що зростання народонаселення не є і не може бути головною силою розвитку суспільства, яка визначає характер суспільного ладу, фізіономію суспільства.

Залежно від характеру суспільного ладу зростання народонаселення може по-різному впливати на розвиток суспільства. В СРСР, де нема експлуататорів, зростання населення — це збільшення кількості трудящих, основної продуктивної сили суспільства. Тому приріст населення в СРСР прискорює розвиток суспільства. В умовах капіталізму з його хронічним безробіттям зростання народонаселення само по собі ще не означає зростання продуктивних сил.

Всупереч думці буржуазних демографів і економістів марксизм довів, що зростання народонаселення аж ніяк не є необхідним від суспільних умов біологічним фактором: воно само прискорюється або сповільнюється залежно від характеру суспільного ладу і від ступеня його розвитку. Маркс установив у «Капіталі», що кожному історично визначеному способу виробництва властиві свої, особливі закони народонаселення. Капіталістичний спосіб виробництва з властивою йому експлуатацією і злиднями мас, з кризами і безробіттям, особливо в умовах сучасного капіталізму, стримує зростання народонаселення, знижує його.

Капіталізм викриває себе як реакційну систему, яка стала гальмом розвитку суспільства вже тим, що ставить перешкоди зростанню народонаселення. «Людство, — писав Енгельс, — могло б розмножуватися швидше, ніж це може бути потрібним сучасному буржуазному суспільству. Для нас це є ще однією підставою, щоб об'явити це буржуазне суспільство перешкодою розвитку, такою перешкодою, яку треба усунути»².

¹ *Й. Сталін*, Питання лєнінізму, вид. 11, 1953, стор. 510.

² *К. Маркс і Ф. Енгельс*, Вибрані листи, стор. 163.

Умови соціалізму, де відбувається безперервне зростання продуктивних сил і матеріального добробуту трудящих мас, навпаки, всемірно стимулюють зростання народонаселення. За довоєнними даними, Радянський Союз з населенням в 170 млн. чоловік давав більший природний приріст населення, ніж уся капіталістична Європа, яка налічувала 399 млн. чоловік.

В результаті безперервного зростання матеріального добробуту трудящих і успіхів охорони здоров'я в СРСР в 1953 р. порівняно з 1913 р. в три з лишком рази зменшилася смертність населення. Ще більше знизилася дитяча смертність. Тому щорічний середній приріст населення в СРСР вищий від довоєнного. Це — результат соціалістичного суспільного ладу, який звільнив трудящих від криз, безробіття і злиднів.

Буржуазні соціологи і економісти — прихильники біологічного напрямку — намагаються знайти в зростанні народонаселення ключ до розуміння законів і рушійних сил суспільного життя. Одні з них (наприклад, Г. Спенсер) вбачають у зростанні народонаселення корінну причину, яка спонукає суспільство до розвитку, штовхає його вперед.

Інші буржуазні соціологи біологічного напрямку вважають зростання народонаселення силою, яка гальмує розвиток суспільства, і намагаються пояснити війни, безробіття, зростання злиднів та інші пороки капіталізму «надмірним» зростанням народонаселення.

Як уже відзначалося вище, англійський економіст кінця XVIII і початку XIX ст. Мальтус, щоб виправдати капіталістичний лад, вигадав «закон», за яким зростання народонаселення нібито випереджає зростання виробництва засобів існування. В цій вигаданій «невідповідності» зростання народонаселення і засобів існування Мальтус вбачав причину голоду, злиднів, безробіття та інших лих трудящих при капіталізмі. В дійсності ж розвиток капіталістичних країн в XIX і XX ст. свідчить про те, що всупереч так званому «законові» Мальтуса продуктивні сили і суспільне багатство зростають значно швидше, ніж народонаселення. Але плоди зростаючої продуктивної сили праці дістаються не трудящим, а привласнюються буржуазією та іншими експлуататорами.

Маркс довів, що при капіталізмі технічний прогрес використовується буржуазією проти робітників, що розвиток продуктивних сил супроводиться виштовхуванням нових і нових груп робітників з процесу виробництва. Внаслідок цього створюється відносне перенаселення, зростає резервна армія праці, армія безробітних. Це відносне перенаселення, породжуване капіталістичним ладом, мальтузіанці видають за абсолютне перенаселення, яке нібито властиве всякому суспільству і є «законом природи». Марксизм показав, що причини безробіття, злиднів мас і голоду полягають не в законах природи, а в системі капіталізму.

Незважаючи на те, що наука і саме суспільне життя давно вже повністю спростували реакційну теорію Мальтуса, ідеологи імперіалістичної буржуазії продовжують захищати і пропагувати її. Вони використовують її для виправдання суперечностей і язв капіталізму і для обґрунтування загарбницької імперіалістичної політики.

Уінстон Черчілль у промові в жовтні 1951 р. намагався пояснити труднощі капіталістичної Англії і бідкування її народу пере-населеністю країни. «На острові, який може прогодувати 30 млн. чоловік, — заявив Черчілль, — живе 50 млн.». Таким чином, політичний керівник англійської буржуазії в ХХ ст. шукає пояснення суперечностей капіталізму у нісенітниці, вигаданій його духовним батьком — попом Мальтусом у ХVІІІ ст.

Неомальтузіанські теорії на американському ґрунті набули ще більш цинічних і відразливих форм, ніж в Англії. В 1948 р. в США вийшла книжка фашиста Вільяма Фогта «Шлях до порятунку», в якій говориться: «Людство перебуває в тяжкому становищі. Ми повинні зрозуміти це і перестати скаржитися на економічні системи, погоду, невезіння і безсердечних святих. Це буде початком мудрості і першим кроком на нашому довгому шляху. Другим кроком повинно бути обмеження народжуваності і відновлення ресурсів». Фогт заявляє, що природні ресурси обмежені, а народжуваність надмірна. Один з розділів його книжки називається «Занадто багато американців». 45 мільйонів американців, пише Фогт, є зайвими. Джерело злигоднів народів колоній і залежних країн В. Фогт та його однодумці бачать не в імперіалістичному колоніальному гніті, а в «пере-населеності».

Неомальтузіанці вимагають примусового здійснення заходів по скороченню народжуваності, стерилізації. А найбажанішим засобом для скорочення населення вони вважають війну та епідемії. Ці недолюдки вважають неврожай, голод, епідемії не бідкуванням, а благодіянням. Медицину і охорону здоров'я неомальтузіанці розглядають як зло, що зменшує смертність, сприяє зростанню народонаселення. «Чи не надто багато дітей?» — так назвав свою книжку французький мальтузіанець П. Ребу (1951 р., Париж).

Імперіалістична буржуазія використовує неомальтузіанські лженаукові ідеї, як і «геополітичні» нісенітниці, в зовнішній політиці для виправдання свого панування в колоніях і для пояснення жадливої відсталості і злиднів трудящих. Англійський буржуазний економіст-експерт В. Енсті пише: «Де індійський Мальтус, який виступив би проти масового з'явлення індійських дітей, що спустошують країну?». У всій писанині неомальтузіанців, як і в творі Мальтуса, відомості про зростання народонаселення і засобів існування фальсифіковані.

Пальм Датт у своїй книжці «Індія сьогодні» на основі величезної кількості неспростовних даних розбиває вщент неомаль-

тузіанську бредню, поширювану для виправдання панування англійських, американських та інших імперіалістів в країнах Азії, Африки і Південної Америки. Всупереч твердженням неомальтузіанців зростання виробництва продовольства в Індії, як і в усьому світі в цілому, перевищує зростання населення; вся біда полягає в тому, що продовольство та інші блага в капіталістичних країнах достаються не народіві, а експлуататорам. Внаслідок жахливої смертності приріст народонаселення в Індії значно нижчий, ніж в Англії і Європі. Так, в Індії налічується 389 млн. чоловік населення, а в кінці XVI ст. налічувалося 100 млн. Отже, протягом трьох століть воно збільшилося лише в 3,8 раза. Населення ж Англії та Уельсу в 1700 р. становило 5,1 млн. чоловік, а тепер досягло 40,4 млн.¹, тобто за період в два з половиною століття воно збільшилося у 8 раз. Так руйнується легенда про «надмірний» приріст народонаселення в Індії. Зазнає краху і неомальтузіанська реакційна теорія, яка пояснює зростанням народонаселення злидні мас, голод, безробіття, породжувані капіталізмом.

Наукове пояснення зростання народонаселення та його значення в розвитку суспільства дане тільки історичним матеріалізмом. Зростання народонаселення є одна з умов матеріального життя суспільства, яка впливає на розвиток суспільства, але неспроможна визначати ні будову даного суспільства, ні перехід від однієї суспільної формації до іншої.

3. Спосіб виробництва — визначальна сила суспільного розвитку

Що ж є визначальною силою суспільного розвитку, головною причиною, яка зумовлює будову суспільства і перехід від одного суспільного ладу до іншого? Історичний матеріалізм учить, що головною, визначальною силою розвитку суспільства є спосіб виробництва матеріальних благ: їжі, одягу, взуття, жител, палива, знарядь виробництва, необхідних для того, щоб суспільство могло жити і розвиватися.

Щоб жити, люди повинні мати їжу, одяг, взуття, житла, паливо і т. д. Щоб мати ці необхідні життєві блага, треба їх виробляти. А для виробництва матеріальних благ потрібні знаряддя виробництва, вміння виробляти знаряддя і користуватися ними в боротьбі з природою. Виробництво матеріальних благ становить постійну, необхідну життєву основу суспільства. Припинення виробництва привело б суспільство до загибелі.

Людина виділилася з світу тварин і стала людиною завдяки виробництву. В цьому розумінні Енгельс говорить, що праця створила саму людину. Тварини пасивно пристосовуються до

¹ За наведеною вище заявою Черчілля, навіть 50 млн. чоловік.

зовнішньої природи. Вони в своєму існуванні і розвитку цілком залежать від того, що дає їм навколишня природа. На відміну від них людське суспільство веде активну боротьбу з природою, за допомогою знарядь виробництва пристосовує її до своїх потреб. Використовуючи сили і речовини зовнішньої природи, суспільство створює необхідні для свого існування продукти, матеріальні блага, які в самій природі не зустрічаються в готовому вигляді.

Виробляючи необхідні для свого життя засоби, люди тим самим виробляють і своє матеріальне життя. Тому існування і розвитку людського суспільства цілком залежать від виробництва матеріальних благ, від розвитку виробництва. Виробництво — це постійна умова існування людей, вічна, природна необхідність; без виробництва не був би можливий обмін речовин між людиною і природою, тобто не було б можливе саме людське життя.

• *Процес виробництва*, в його загальній для всіх ступенів розвитку суспільства формі, Маркс визначає як доцільну діяльність людей для створення споживних вартостей, як процес, в якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. «Для того щоб привласнити речовину природи в якійсь формі, придатній для її власного життя, вона (людина. — Ф. К.) приводить в рух належні їй тілові природні сили: руки і ноги, голову і пальці. Діючи з допомогою цього руху на зовнішню природу і змінюючи її, вона в той же час змінює свою власну природу. Вона розвиває приховані в останній здатності і підпорядковує гру цих сил своїй власній владі»¹.

На відміну від інстинктивних дій тварин людська праця — це цілеспрямована діяльність. Праця як доцільна діяльність властива тільки людині. Павук, пише Маркс, робить операції, які нагадують операції ткача, а бджола будовою своїх воскових комірок може присоромити деяких архітекторів. «Але й найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її у своїй голові. В кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві робітника, тобто ідеально. Робітник відрізняється від бджоли не тільки тим, що змінює форму того, що дане природою: в тому, що дане природою, він здійснює в той же час і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер його дій і який він повинен підкоряти свою волю»².

Людська праця, як доцільна діяльність, як процес активного впливу на природу, має своєю необхідною умовою створення і вживання знарядь виробництва.

Всякий процес праці, процес виробництва включає в себе такі три моменти: 1) доцільну діяльність людини, тобто працю;

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 179.

² Там же, стор. 180.

2) предмет, на який діє праця; 3) знаряддя виробництва, з допомогою яких людина діє.

Процес виробництва виник тоді, коли люди почали створювати знаряддя виробництва. До створення знарядь виробництва, хоч би найпримітивніших, як-от оббитий камінь — рубило або палка, пристосована для нападу на звірів або для збирання плодів, мавпоподібний предок людини ще не виділявся з тваринного світу. Виділення з світу тварин і перетворення мавпоподібного предка в людину відбулися завдяки створенню знарядь виробництва. З допомогою знарядь виробництва — цих штучних органів — людина нібито подовжила природні розміри свого тіла, стала підкоряти природу собі, своїй владі. Виробництво і вживання знарядь виробництва становлять «специфічно характерну рису людського процесу праці»¹.

Каміні і палки як засіб захисту або нападу вживаються іноді і людиноподібними мавпами. Але ні одна мавпа, ні одна тварина ніколи не зробила навіть найгрубішого знаряддя праці. Тварини всіх видів, аж до вищих, користуються лише тим, що дає природа. Тільки людина створює знаряддя виробництва.

Створення і використання людиною знарядь праці, виникнення виробництва означало початок нового типу розвитку, перехід від світу тварин до людського суспільства. Суспільство характеризується новими, специфічними закономірностями і формами розвитку, які в корені відмінні від біологічних.

У процесі праці змінювалася не тільки природа, але й сама людина: вдосконалювалися її природні органи, розвивався її розум, вироблялися спритність і кмітливість. Завдяки праці, завдяки виробництву протягом багатьох і багатьох тисячоліть, з покоління в покоління прогресивно змінювалися два головні природні людські органи — рука і мозок. Саме завдяки праці людська рука досягла такої досконалості, що змогла дати безсмертні твори живопису — картини Рафаеля, Тіціана, Сурикова, Репіна, Шишкіна і Левітана, твори зодчества, якими є величні, строгі і стрункі башти Московського Кремля. Праця стала вирішальною умовою виникнення і розвитку мови, звукового мовлення. Тільки завдяки праці людський розум міг досягти такого розвитку, що став здатним розпізнавати незліченні властивості речей, пізнавати внутрішній зв'язок явищ природи, пізнавати її закони і, спираючись на ці закони, підкоряти сили природи собі, змушувати їх діяти одна на одну відповідно до цілей, потреб і завдань суспільства.

«Паралельно з розвитком руки крок за кроком розвивалась і голова, виникла свідомість — спершу умов окремих практичних корисних результатів, а згодом, на основі цього, у народів, які перебували в сприятливішому становищі, — розуміння законів природи, які зумовлюють ці корисні результати. А разом

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 181.

із швидко зростаючим пізнанням законів природи зростали й засоби зворотного впливу на природу; за допомогою самої тільки руки люди ніколи не створили б парової машини, коли б разом і поряд з рукою і почасти завдяки їй не розвинувся відповідним чином і мозок людини»¹.

Нагромаджені в процесі праці досвід, спритність, кмітливість людина закріплювала в знаряддях виробництва.

Знаряддя виробництва — це предмет або комплекс предметів, які робітник вміщує між собою і предметом праці і якими він діє на предмет праці. Людина використовує в процесі праці механічні, фізичні і хімічні властивості тіл, для того щоб відповідно до своєї мети змусити одні тіла діяти на інші. До знарядь виробництва Маркс відносить насамперед механічні засоби праці, сукупність яких він називає «кістковою і мускульною системою виробництва». В епоху феодалізму такими засобами праці були залізний плуг, вітряк, ручні знаряддя, зокрема ручний ткацький верстат та ін. В епоху капіталізму набули найбільшого поширення всілякі машини і системи машин.

В залежності від зміни знарядь виробництва змінюється і *робоча сила, люди*, які приводять в рух ці знаряддя. Тому історично визначені знаряддя виробництва є мірилом розвитку людської робочої сили. Сучасне машинне виробництво має своєю передумовою відповідний ступінь розвитку людей, трудящих, виробників матеріальних благ, здатних завдяки своєму виробничому досвідові і навикам до праці виробляти ці машини і приводити їх в рух, управляти ними. З появою нових знарядь виробництва змінюється і характер, ступінь розвитку робочої сили. Спочатку змінюються знаряддя виробництва, а потім люди, працівники, які приводять їх в рух. Праки не було паровозів, не було й машиністів. Поки не було тракторів і комбайнів, не могли з'явитися трактористи і комбайнери.

Знаряддя виробництва є не тільки мірилом розвитку людської робочої сили, але й показником досягнутого суспільством ступеня економічного розвитку. «Таку саму вагу, як будова останків кісток має для вивчення організації зниклих тваринних видів, останки засобів праці мають для вивчення зниклих суспільно-економічних формацій. Економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці»².

Але хоч яке велике значення мають знаряддя виробництва в процесі виробництва матеріальних благ і в розвитку суспільства, вони самі по собі, у відриві від людей ще не є продуктивною силою суспільства.

«Машини, яка не служить в процесі праці, некорисна. Крім того вона зазнає руйнівної дії природного обміну речовин.

¹ Ф. Енгельс, Діалектика природи, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 15.

² К. Маркс, Капітал, т. 1, стор. 181—182.

Залізо ржавіє, дерево гние... Жива праця повинна охопити ці речі, воскресити їх з мертвих, перетворити їх з тільки можливих у дійсні і діючі споживні вартості»¹. Знаряддя виробництва створюються і приводяться в рух людьми — виробниками матеріальних благ. Тому продуктивними силами суспільства є не тільки знаряддя виробництва, але насамперед люди, які застосовують їх у процесі виробництва. Трудящі становлять найважливішу продуктивну силу. «Перша продуктивна сила всього людства є робітник, трудящий»².

Отже, *продуктивні сили* суспільства — це знаряддя виробництва, з допомогою яких виробляються матеріальні блага, і люди, що приводять в рух знаряддя виробництва і здійснюють виробництво матеріальних благ завдяки певному виробничому досвідові і навикам до праці. Ці елементи, взяті разом, в єдності, і становлять продуктивні сили суспільства.

Але продуктивні сили становлять лише одну сторону способу виробництва. Вони виражають собою активне ставлення суспільства до природи, до предметів і сил природи, використовуваних суспільством для виробництва матеріальних благ.

Другу необхідну сторону всякого способу виробництва становлять *виробничі відносини* між людьми. Люди, займаючись виробництвом, стають не тільки в певні відношення до природи, але й один до одного.

«У виробництві, — говорив Маркс, — люди діють не тільки на природу, але й один на одного. Вони не можуть виробляти, не об'єднуючись певним способом для спільної діяльності і для взаємного обміну своєю діяльністю. Щоб виробляти, люди вступають у певні зв'язки і відносини, і тільки через ці суспільні зв'язки і відносини існує їх відношення до природи, має місце виробництво»³.

Виробництво матеріальних благ завжди, на всіх ступенях розвитку людства є суспільним виробництвом. Людина є істота суспільна. Вона не може жити поза суспільством, поза виробничим зв'язком з іншими людьми. Люди не можуть займатися виробництвом відособлено, поодиноці, незалежно один від одного. Робінзон і «робінзонади» — це витвір фантазії літераторів і буржуазних економістів. В дійсності люди завжди займалися виробництвом, вели боротьбу з природою не поодиноці, а спільно, групами, громадами. Тому у виробництві люди завжди стають один до одного в певні, не залежні від їх волі відносини — виробничі відносини. Навіть селяни і ремісники, праця яких основана на приватній власності на засоби виробництва і які виробляють продукти поодиноці на свій ризик і страх, фактично включені в суспільне виробництво. Їх виробництво є суспільним,

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 185.

² В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 321.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, стор. 59.

бо вони зв'язані з усім іншим суспільством, з іншими виробниками матеріальних благ суспільним поділом праці. Зокрема, знаряддя виробництва, якими користуються селяни і ремісники, створені не ними, а іншими людьми, тими, хто видобув залізну руду, перетворив її в залізо і сталь, в плуги, серпи і коси, в молотарки, гвіздки тощо.

Виробничі відносини в кожному суспільстві утворюють дуже складну сітку зв'язків і відносин між людьми, які беруть участь у виробництві. Візьмемо для прикладу капіталістичне суспільство. Тут існують насамперед капіталістична власність на засоби виробництва і основані на ній відносини експлуатації робітників капіталістами. До виробничих відносин належать також відносини між людьми, зайнятими в різних галузях виробництва. Поділ праці між містом і селом, експлуатація капіталістичним містом села — це теж галузь виробничих відносин. Уся складна сітка ринкових відносин, відносин купівлі і продажу, конкуренція — це також економічні, виробничі відносини. Між усіма цими видами виробничих відносин існує зв'язок, взаємозалежність.

Для того щоб зрозуміти суспільне життя, треба в цій складній системі виробничих відносин виділити основу. Цією основою, яка визначає характер способу виробництва і фізіономію всього суспільства, є відношення людей до засобів виробництва, тобто форма власності на засоби виробництва.

«Якщо стан продуктивних сил відповідає на питання про те, якими знаряддями виробництва виробляють люди необхідні для них матеріальні блага, то стан виробничих відносин відповідає уже на інше питання: в чийому володінні перебувають *засоби виробництва* (земля, ліси, води, надра, сирові матеріали, знаряддя виробництва, виробничі будівлі, засоби сполучення і зв'язку і т. п.), в чийому розпорядженні перебувають засоби виробництва, в розпорядженні всього суспільства, чи в розпорядженні окремих осіб, груп, класів, які використовують їх для експлуатації інших осіб, груп, класів»¹.

Форми власності на засоби виробництва визначають усі інші відносини в даному суспільстві: становище різних соціальних груп у виробництві, їх взаємовідносини, форми розподілу продуктів — усі ці відносини цілком залежать від характеру власності на засоби виробництва.

Власність на засоби виробництва — це не просто відношення людей до речей; це суспільне відношення між людьми, яке виражається через речі, через відношення до засобів виробництва: клас людей, що володіють засобами виробництва (капіталісти, поміщики), панує над людьми, повністю або частково позбавленими засобів виробництва (пролетарями, селянами). Наприклад, на капіталістичній фабриці відносини між капіталістом і

¹ *И. Сталін, Питання лєнінізму, вид. 11, 1953, стор. 514.*

робітником є відносини експлуатації, відносини панування і підлеглості.

Буржуазні економісти і соціологи, характеризуючи економічні відносини між людьми, на перший план висувують те, що лежить на поверхні, а саме відносини розподілу продуктів. Вони затушовують головне, основне — форму власності, відношення до засобів виробництва, яке визначає становище і місце людей у виробництві.

Критикуючи поверховий буржуазний погляд на економічні відносини між людьми, Маркс пише: «перше ніж розподіл є розподіл продуктів, він є: 1) розподіл знарядь виробництва і 2) — що являє собою даліше визначення того самого відношення — розподіл членів суспільства по різних родах виробництва (підпорядкування індивідуумів певним виробничим відносинам). Розподіл продуктів є, очевидно, лише результат цього розподілу, що включений у самий процес виробництва і що визначає будову виробництва»¹.

Отже, форма власності на засоби виробництва є головне, основне, що визначає собою природу, характер пануючих у даному суспільстві виробничих відносин.

Виробничі відносини людей — це *матеріальні* відносини. На відміну від ідеологічних відносин вони існують поза свідомістю і незалежно від волі людей.

Фальсифікатори марксизму — ідеалісти типу Макса Адлера, О. Богданова або їх продовжувачі, такі, як Е. Безе (Західна Німеччина), ототожнюють виробничі відносини з психічними, духовними відносинами, ототожнюють суспільне буття з суспільною свідомістю. Підставою для цього вони вважають те, що люди беруть участь у виробництві як свідомі істоти, що виробнича діяльність є свідомою діяльністю; значить, роблять вони висновок, і відносини у виробництві встановлюються через свідомість, є відносинами психічними, духовними.

Але з того факту, що люди вступають у взаємини один з одним як свідомі істоти, аж ніяк не випливає, що виробничі відносини тотожні суспільній свідомості. «Вступаючи у взаємини, люди в усіх скільки-небудь складних суспільних формаціях — і особливо в капіталістичній суспільній формації — не усвідомлюють того, які суспільні відносини при цьому складаються, за якими законами вони розвиваються і т. д.»², — вказує Ленін.

Канадський фермер, продаючи хліб, вступає в певні виробничі відносини з виробниками хліба на всесвітньому ринку: з аргентинськими фермерами, з фермерами США, Данії і т. д., але він не усвідомлює цього, не усвідомлює того, які суспільні виробничі відносини при цьому складаються.

¹ К. Маркс, До критики політичної економії. Вступ, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 188.

² В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 296—297.

Ревізіоністи, твердячи, що виробничі відносини нібито мають нематеріальний характер, посилаються на положення Маркса про те, що відносини вартості є виробничі відносини, але вартість не містить у собі ні атома речовини, з якої складаються товари. Справді, вартість товару відрізняється від натуральної форми товару. Але вона є об'єктивне, існуюче незалежно від свідомості, матеріальне суспільне виробниче відношення. Поняття «матеріальне відношення» не зводиться тільки до відношень між речами. Відносини між людьми в процесі виробництва — це теж матеріальні відносини, вони існують поза свідомістю. Їх основа — це відносини власності на засоби виробництва: на фабрики, заводи, землю, в матеріальності яких можуть сумніватися лише божевільні або люди, які перебувають в полоні буржуазної ідеалістичної філософії.

Відносини експлуатації людини людиною — це також об'єктивні, матеріальні відносини: робітничий клас капіталістичних країн щодня, щогодини відчуває на собі гніт цієї експлуатації. Він бачить і розуміє корінну відмінність між реально існуючою експлуатацією і тими ілюзорними благами на «тому світі», які йому обіцяють ідеологи буржуазії — християнські, мусульманські, соціал-демократичні та інші попи.

Виробничі відносини, які історично існували і існують між людьми, можуть мати двояку форму: вони можуть бути або відносинами співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей, або ж відносинами панування і підлеглості. Так, наприклад, в умовах рабства, феодалізму і капіталізму виробничі відносини мають форму відносин панування і підлеглості, відносин експлуататорів і експлуатованих. Виробничі відносини, які виражаються в пануванні одного класу над іншим, оснований на приватній власності на засоби виробництва і на відокремленні засобів виробництва від безпосередніх виробників.

Навпаки, в умовах соціалістичного суспільства, де вже знищена приватна власність на засоби виробництва і експлуатація людини людиною, виробничі відносини між людьми є відносинами товариського співробітництва і соціалістичної взаємодопомоги.

Виробничі відносини набувають тієї чи іншої форми в залежності від того, кому належать засоби виробництва, і, отже, яким способом з'єднуються засоби виробництва з безпосередніми виробниками.

«Хоч би які були суспільні форми виробництва, — пише Маркс, — робітники і засоби виробництва завжди залишаються його факторами. Але, перебуваючи в стані відокремлення одні від одних, і ті і другі є його факторами лише в можливості. Для того щоб взагалі виробляти, вони повинні з'єднатися. Той особливий характер і спосіб, яким здійснюється це з'єднання, відрізняє окремі економічні епохи суспільного ладу»¹.

¹ К. Маркс, Капітал, т. II, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 32.

Капіталістичний спосіб виробництва характеризується відокремленням безпосередніх виробників — робітників від засобів виробництва, перетворенням трудящих у пролетарів. Щоб мати можливість існувати — не вмерти з голоду, робітники повинні продавати свою робочу силу капіталістові — власникові засобів виробництва. Таким чином, в умовах капіталістичного способу виробництва з'єднання робітників із засобами виробництва здійснюється лише через продаж робочої сили капіталістові.

В соціалістичному суспільстві трудящі безпосередньо з'єднані з засобами виробництва. Тут засоби виробництва належать самим трудящим, тому тут немає відносин панування і підлеглості та експлуатації людини людиною.

Історії відомі також *перехідні* відносини від однієї форми виробничих відносин до іншої форми. Так, перехідною формою виробничих відносин були відносини, які склалися при розкладі первісно-суспільного ладу. Зокрема, до перехідного ступеня від первісно-общинного до рабовласницького економічного ладу, який зароджувався в його надрах, можна віднести економічні відносини гомерівської Греції, змальовані в «Одіссей». В епоху становлення класового суспільства перехідними були виробничі відносини, які склалися в сільській общині (марка у германських племен, верв у слов'ян), що прийшла на зміну родовій общині. Характерною рисою сільської общини було те, що в ній поряд з приватною власністю існувала і общинна власність. За виразом Маркса, сільська община була «перехідною фазою до вторинної формації, тобто, переходом від суспільства, основаного на спільній власності, до суспільства, основаного на приватній власності»¹.

Перехідні виробничі відносини мають місце також в період переходу від капіталізму з його відносинами панування і підлеглості до соціалізму з його відносинами товариського співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей.

Соціалістичні виробничі відносини виникли не відразу в готовому вигляді. Ці нові форми економічних відносин між людьми склалися, розвивалися і зміцнювалися на протязі всього перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Економіка перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, за визначенням В. І. Леніна, з'єднувала в собі риси ліквідовуваного, але ще не знищеного капіталістичного укладу і соціалістичного укладу господарства, який народжувався і розвивався².

Який би характер не мали виробничі відносини, вони завжди, на всіх ступенях розвитку суспільства становлять такий самий необхідний елемент виробництва, як і продуктивні сили. *Спосіб виробництва є єдність продуктивних сил і виробничих відносин у процесі виробництва матеріальних благ.*

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVII, стор. 695.

² Див. В. І. Ленін, Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 3.

Спосіб виробництва матеріальних благ визначає собою структуру суспільства. Який є спосіб виробництва, що панує в даному суспільстві, такий є і суспільний лад. Способом виробництва визначається наявність або відсутність суспільних класів, характер взаємовідносин між класами, характер пануючої ідеології, політичних і правових установ.

Наприклад, капіталістичний спосіб виробництва, оснований на приватній власності на засоби виробництва, зумовлює собою поділ суспільства на антагоністичні класи — пролетаріат і буржуазію. Всі суспільні відносини капіталістичного суспільства, а також політичні, правові, релігійні, художні погляди, політичні, правові та інші суспільні установи зумовлені капіталістичним способом виробництва.

«Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі»¹. Не від бажань і намірів людей, не від ідей і теорій і не від форм держави і права залежить будова суспільства. Характер і структура всякого суспільства зумовлюються пануючим способом виробництва. Із зміною способу виробництва змінюється і весь суспільний лад, змінюються політичні, правові, релігійні, художні, філософські ідеї, політичні, правові та інші суспільні установи.

Не ідеями і теоріями, не географічним середовищем, не зростанням народонаселення, а зміною способу виробництва матеріальних благ можна пояснити характер суспільного ладу, його ідей і установ і зрозуміти, чому один суспільний лад змінюється другим і саме таким, а не іншим суспільним ладом, чому, наприклад, капіталістичний суспільний лад змінюється саме соціалістичним ладом. Наукове, матеріалістичне пояснення розвитку суспільства дало можливість установити певну, об'єктивну, не залежну від волі людей закономірність зміни однієї суспільної формації іншою, зміни нижчої формації — вищою.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Отже, джерело формування суспільних ідей, суспільних поглядів, політичних теорій і установ треба шукати в умовах матеріального життя суспільства. В системі умов матеріального життя суспільства спосіб виробництва матеріальних благ є силою, яка визначає будову і розвиток суспільства. Який є спосіб виробництва, що панує в даному суспільстві, таке є і саме суспільство, його структура, такі є і існуючі в даному суспільстві класи, ідеї, погляди, установи.

Щоб не помилитися в політиці, пролетарська партія повинна в своїй діяльності виходити не з абстрактних принципів

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, стор. 301.

людського розуму, а з конкретних умов матеріального життя суспільства, особливо з розвитку способів виробництва як визначальної сили суспільного розвитку. Політичні партії, які ігнорують визначальну роль умов матеріального життя в розвитку суспільства, неминуче зазнають поразки. Поразка соціалістів-утопістів, народників, есерів, анархістів пояснюється тим, що вони ігнорували визначальну роль умов матеріального життя суспільства, впали в ідеалізм, будували свою діяльність не відповідно до потреб розвитку матеріального життя суспільства, а виходячи з абстрактних, авантюристичних проектів і планів, відірваних від життя.

Велика життєва сила марксистсько-ленінської партії полягає в тому, що вона в своїй діяльності завжди спирається на наукове розуміння потреб розвитку матеріального життя суспільства, ніколи не відривається від реального життя, від інтересів робітничого класу, від інтересів народних мас.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

**РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ
І ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН**

У попередньому розділі було вияснено, що спосіб виробництва матеріальних благ являє собою визначальну силу в розвитку суспільства. Тепер треба вияснити: 1) чому зміна, розвиток способів виробництва зумовлює зміну всього суспільного ладу, перехід від нижчих ступенів суспільного розвитку до вищих; 2) в силу яких причин відбувається зміна, розвиток самого суспільного виробництва і зміна нижчих способів виробництва вищими; 3) які є закони розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

**1. Закон про визначальну роль
способу виробництва в розвитку суспільства**

Одна з особливостей суспільного виробництва полягає в тому, що воно ніколи довгий час не стоїть на одній точці; воно постійно змінюється і розвивається, причому зміна способу виробництва неминуче викликає зміну всього суспільного ладу. Постійна змінюваність виробництва впливає з природи виробництва як необхідного, реального життєвого процесу відтворення матеріального життя суспільства. Щоб існувати, люди повинні працювати; процес виробництва повинен відбуватися безперервно. Цей безперервний, постійно відновлюваний процес виробництва і відтворення реального життя є мінливий процес.

Стимули, рушійні мотиви, які спонукають людей змінювати і розвивати виробництво, в різні епохи різні. Ці стимули, як побачимо далі, змінюються разом із зміною способів виробництва. Але завжди, на всіх ступенях історії виробництво перебуває в стані зміни і розвитку. Темпи цих змін в різні епохи також різні. На ранніх ступенях розвитку суспільства виробництво змінювалося надзвичайно повільно, ледве помітно. В епоху машинного виробництва ці зміни відбуваються швидко,

Але завжди, на всіх ступенях розвитку суспільства виробництво не застрявало на довгий час на одній точці, а більш або менш швидко змінювалося. Ця зміна охоплює, хоч і не одночасно, всі сторони суспільного виробництва.

Діючи в процесі праці на зовнішню природу, людина змінює свою власну природу. В процесі праці нагромаджується виробничий досвід людей, удосконалюється їх здатність робити і змінювати знаряддя праці. Виробничий досвід і трудові навички людей сприяють зростанню продуктивності праці і закріплюються в нових, досконаліших знаряддях виробництва.

На світанку людства люди користувалися кам'яними знаряддями праці, а в нашу епоху користуються машиною як головним знаряддям виробництва. Разом із знаряддями виробництва змінювалися і змінюються і самі люди, виробники цих знарядь і матеріальних благ; в ході історичного розвитку змінюються і виробничі відносини між людьми, один спосіб виробництва змінюється іншим.

Різні ступені в розвитку суспільства характеризуються насамперед різними способами виробництва матеріальних благ. На найбільш ранньому ступені розвитку суспільства існував первісно-общинний спосіб виробництва. Він змінився рабовласницьким способом виробництва, рабовласницький спосіб виробництва змінився феодальним, феодальний — капіталістичним, а цей останній в нашу епоху в одній країні за другою змінюється соціалістичним способом виробництва.

Відповідно до зміни способу виробництва і в результаті цієї зміни неминуче перетворювалася і вся структура суспільства, класи, що становили його, їх відносини, духовне життя суспільства, його політичні, правові та інші ідеї і установи.

Коли в надрах феодального суспільства виник і розвинувся капіталістичний спосіб виробництва, разом з ним з'явилися нові класи — буржуазія і пролетаріат; виникнення і розвиток капіталістичного способу виробництва зумовили корінну зміну всієї структури суспільства, заміну феодального суспільства суспільством капіталістичним; переворот у способі виробництва, поява нових класів і нових, антифеодальних ідей привела до революції, до заміни феодальних політичних і правових установ буржуазними установами, до панування нових суспільних ідей.

Зміна в СРСР капіталістичного способу виробництва соціалістичним визначила корінну зміну суспільства: ліквідацію експлуататорських класів, корінну зміну становища і місця робітничого класу і селянства у виробництві і в суспільстві, зміну самої природи класів робітників і селян, зміну природи націй і нові взаємовідносини між націями. Перемога соціалістичного способу виробництва привела до перемоги соціалістичної свідомості над свідомістю буржуазною і дрібнобуржуазною.

Усі ці факти свідчать про те, що зміни структури суспільства, які мали місце в історії, соціальні революції, що відбувалися в різних країнах на протязі віків, були справою не випадковою і викликалися не волею і бажанням тих чи інших осіб і партій, а зумовлювалися глибокими економічними причинами — зміною в способах виробництва, зміною одних способів виробництва іншими, нижчих — вищими.

Отже, головну причину корінних суспільних змін, соціальних революцій треба шукати не в галузі ідей, не в політиці тих чи інших урядів, а в переворотях, що відбуваються в способах виробництва матеріальних благ. Зміна суспільного ладу, суспільних ідей, політичних і правових установ внаслідок зміни способу виробництва є закон розвитку суспільства.

Історичний матеріалізм на противагу ідеалізму вчить, що *історію людства* не можна зводити до історії ідей, політичних і правових установ; історія людства є насамперед історія розвитку виробництва, історія змінюючих один одного способів виробництва матеріальних благ, історія розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. А оскільки головною продуктивною силою є люди, трудящі, виробники матеріальних благ, то історія людства є насамперед історія трудящих, історія народних мас. Тому справжня історична наука повинна розглядати історію суспільства не як історію королів, полководців, правителів держав, а як історію народів, трудящих мас, як історію розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Ключ до вивчення законів розвитку суспільства слід шукати не в головах людей, не в їх свідомості, а в способах виробництва матеріальних благ, в економіці суспільства. Тому найперше завдання історичної науки полягає в тому, щоб пізнати економічні закони розвитку суспільства, закони розвитку виробництва, закони розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

2. Закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил

Якщо важливою особливістю виробництва є його постійна змінюваність, то виникають питання: в силу яких причин і яким чином відбувається зміна виробництва, способу виробництва, яка є послідовність, внутрішньо необхідний зв'язок у цій зміні? які є закони зміни і розвитку продуктивних сил і виробничих відносин? На ці питання дає відповідь закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові і рівневі продуктивних сил.

Зміна і розвиток виробництва завжди починається із зміни і розвитку продуктивних сил і насамперед із зміни і розвитку знарядь виробництва. Продуктивні сили є найбільш рухливим, революційним елементом виробництва. Продуктивні сили за

своєю внутрішньою природою ніколи не можуть довго стояти на одній точці. Вони завжди перебувають в стані зміни, розвитку, більш або менш швидкого. Саме в розвитку продуктивних сил полягає першоджерело всього суспільного розвитку. Продуктивні сили в дії — це і є процес виробництва, процес впливу людей на природу для створення матеріальних благ.

Продуктивні сили, взяті в дії, характеризують *зміст* виробничого процесу, а виробничі відносини — *це економічна, суспільна форма* цього процесу. Зміст завжди і скрізь є визначальним щодо своєї форми: спочатку змінюється зміст, а потім форма; форма завжди і скрізь іде за змістом і змінюється відповідно до зміни змісту. Разом з тим форма не пасивна, вона впливає на розвиток змісту. Ці положення діалектичного матеріалізму стосуються і взаємовідношення продуктивних сил і виробничих відносин. У розвитку суспільства спочатку змінюються продуктивні сили, а потім залежно від цих змін і відповідно до них неминуче змінюються економічні, виробничі відносини людей.

За первісно-общинного ладу продуктивні сили і продуктивність праці були ~~на~~ надзвичайно низькому рівні. Тут, як правило, ще не було «додаткової» праці і надлишку продукту, який лишається зверх того, що йде на задоволення потреби виробника — члена общини. Отже, на цьому ступені розвитку виробництва ще була неможлива експлуатація людини людиною. А коли відбувся перехід від кам'яних знарядь виробництва до металічних і від мисливства до приручення тварин, до скотарства і землеробства, продуктивність праці підвищилася, з'явився додатковий продукт, виникли і поширилися обмін і приватна власність на засоби виробництва. В цих умовах стало можливим і виникло рабство — перша форма експлуатації людини людиною. Так виробничі відносини змінилися в залежності від зміни продуктивних сил.

Залежність зміни виробничих відносин від розвитку продуктивних сил існує на всіх ступенях розвитку суспільства. Це загальний економічний закон. Не політика правлячих класів і не мнимо їх гуманність привели до зміни феодально-кріпосницьких виробничих відносин капіталістичними. Ця зміна викликана розвитком продуктивних сил, який відбувався в надрах феодального суспільства. Так само продуктивні сили, які розвинулися в капіталістичному суспільстві, роблять необхідною заміну капіталістичних виробничих відносин соціалістичними.

«Набуваючи нових продуктивних сил, — писав Маркс, — люди змінюють свій спосіб виробництва, а із зміною способу виробництва, способу забезпечення свого життя, — вони змінюють усі свої суспільні відносини. Ручний млин дає вам суспільство з созеренем на чолі, паровий млин — суспільство з промисловим капіталізмом»¹.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. V, стор. 364.

Продуктивні сили суспільства є не тільки найбільш рухливим і революційним елементом виробництва, але й визначальним його елементом. Як і продуктивні сили суспільства, такі повинні бути і виробничі відносини між людьми. Суспільне виробництво являє собою історично визначену єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Люди не можуть встановлювати виробничі відносини з своєї волі. Щоб мати можливість виробляти матеріальні блага, вони вступають у необхідні, від їх волі не залежні виробничі відносини, які відповідають ступеневі розвитку їх матеріальних продуктивних сил.

Обов'язкова відповідність виробничих відносин характерові і рівневі продуктивних сил — об'єктивний економічний закон прогресивного розвитку суспільства. Тільки тоді, коли виробничі відносини повністю відповідають продуктивним силам, вони дають простір розвитку виробництва, і продуктивні сили розвиваються безперешкодно і в повній мірі.

Але продуктивні сили не стоять на місці. Будучи найбільш рухливим і революційним елементом виробництва, вони йдуть попереду виробничих відносин і кінець кінцем переростають їх. Особливістю виробничих відносин у всіх суспільно-економічних формаціях є те, що вони мають тенденцію відставати і відстають від розвитку продуктивних сил. Внаслідок цього між розвинутими продуктивними силами і старими виробничими відносинами виникає суперечність. Ця суперечність може при певних історичних умовах перерости і переростає в конфлікт, тобто в такий стан, коли виробничі відносини стають оковами для розвитку виробництва. Конфлікт між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, які перестали відповідати новим продуктивним силам, повинен бути розв'язаний шляхом зміни виробничих відносин і приведення їх у відповідність з характером продуктивних сил. Цього вимагає закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил. Порушення вимог цього закону приводить до порушення єдності суспільного виробництва, до кризи виробництва, до затримки розвитку продуктивних сил, до їх животіння і руйнування.

Прикладом кричущої невідповідності і конфлікту між рівнем і характером продуктивних сил і виробничими відносинами є капіталістичний спосіб виробництва на сучасному ступені його розвитку. Ця невідповідність і конфлікт виникли ще на домонополістичній стадії розвитку капіталізму. Глибокий і всебічний аналіз цього конфлікту, який веде капіталізм до неминучої загибелі, дав Маркс у «Капіталі». Конфлікт між сучасними продуктивними силами і капіталістичними виробничими відносинами набув особливої гостроти і глибини в епоху імперіалізму.

Суть і основа цього конфлікту полягає в тому, що процес виробництва став за своїм характером суспільним, а привлас-

нення засобів виробництва і продуктів виробництва — форма власності — залишається приватним, капіталістичним. Суспільний характер процесу виробництва при капіталізмі виявляється в тому, що (на відміну від натурального селянського господарства, не зв'язаного з ринком, або від середньовічних майстрів — ремісників, які поодинці, ручними знаряддями праці створювали весь продукт) на капіталістичних підприємствах сконцентровані великі маси робітників, які з допомогою велетенських машин, створених працею багатьох тисяч людей, спільно виробляють продукти — товари, що надходять на ринок. Усі ланки капіталістичного господарства тісно взаємозв'язані через розподіл праці між галузями виробництва і через обмін товарів, який виростає на цій основі. На відміну від роздробленого феодального господарства, окремі ланки якого були відособлені і не залежали одна від одної, капіталістичний ринок охоплює всі країни капіталістичного світу. Тому праця, процес виробництва при капіталізмі усупільнений в гігантському масштабі. В цьому і виражається суспільний характер сучасних продуктивних сил. Власність же на засоби виробництва і на продукти виробництва залишається приватною, капіталістичною. Продукти виробництва, які є результатом суспільної праці багатьох тисяч і мільйонів пролетарів, привласнюються приватними власниками засобів виробництва — капіталістами.

Суперечність між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення була властива капіталістичному способу виробництва і раніше. Але тільки з розвитком капіталізму ця суперечність переросла в конфлікт, який веде до дедалі більшого руйнування продуктивних сил.

Невідповідність між капіталістичними виробничими відносинами і характером сучасних продуктивних сил, конфлікт між ними проявляється в дедалі більш руйнівних періодичних кризах надвиробництва, в зростанні безробіття, злиднів і голоду, в загальній кризі всієї системи капіталізму, в імперіалістичних руйнівних війнах. Хронічне недовантаження капіталістичного виробничого апарату¹, 45 мільйонів повністю і частково безробітних, зайнятих лише два або три дні на тиждень, — це показник того, що капіталістичні виробничі відносини більше несумісні з сучасними продуктивними силами. Суспільний характер виробництва вимагає суспільного привласнення продуктів праці, суспільної власності на засоби виробництва.

Вихід із суперечностей і конфлікту між сучасними продуктивними силами і капіталістичними виробничими відносинами

¹ Протягом двох десятиріч між двома світовими війнами промисловість великих капіталістичних країн працювала з навантаженням всього лише від половини до двох третин своєї виробничої потужності. Недовантаження виробничого апарату більшості галузей мирної промисловості, яка виробляє засоби споживання, характерне для капіталістичних країн і в післявоєнний період.

буржуазія шукає в посиленні експлуатації трудящих, а також в мілітаризації економіки, тобто в розвитку воєнних галузей промисловості, які виробляють озброєння, і в імперіалістичних війнах. Передові сили капіталістичного суспільства на чолі з пролетаріатом шукають виходу з конфлікту між сучасними продуктивними силами і капіталістичними виробничими відносинами в знищенні капіталізму, в заміні капіталістичних виробничих відносин соціалістичними.

Історія людського суспільства свідчить про те, що продуктивні сили на певних ступенях свого розвитку приходили в зіткнення з відживаючими виробничими відносинами. Конфлікт, що виникає між новими продуктивними силами і відживаючими виробничими відносинами, є економічною основою соціальних революцій. Розв'язання цього конфлікту можливе лише шляхом соціальної революції, яка покликана привести виробничі відносини у відповідність з характером продуктивних сил. Робітничий клас Росії в союзі з біднішим селянством, під керівництвом Комуністичної партії здійснивши Велику Жовтневу соціалістичну революцію в 1917 р., розв'язав це назріле завдання. Завоювавши владу, робітничий клас, спираючись на економічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, усупільнив засоби виробництва, перетворив їх у соціалістичну власність. Так виробничі відносини були приведені у відповідність з характером продуктивних сил. Замість капіталістичного способу виробництва був створений соціалістичний спосіб виробництва і знищена експлуатація людини людиною.

Якщо капіталістичний спосіб виробництва становить в нашу епоху приклад кричущої невідповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, приклад порушення вимог закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, то соціалістичний спосіб виробництва, який переміг в СРСР і утверджується в країнах народної демократії, є прикладом цілковитої відповідності виробничих відносин характерові сучасних продуктивних сил. При соціалізмі суспільному характерові процесу виробництва відповідає суспільна власність на засоби виробництва. В силу цієї відповідності в соціалістичному суспільстві немає ні економічних криз, ні безробіття, ні руйнування продуктивних сил. Продуктивні сили в умовах соціалізму дістали повний простір для свого розвитку.

Економічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил дістав в умовах соціалізму повний простір для свого діяння. Цей закон давно пробиває собі шлях в усіх капіталістичних країнах, але реакційні класи чинять шалений опір його здійсненню. Буржуазія та інші експлуататори зацікавлені в збереженні і увічненні віджилих капіталістичних відносин. Щоб перебороти опір реакційних сил

і прокласти дорогу діянню економічного закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, потрібна могутня передова суспільна сила, здатна перебороти опір експлуататорів. В СРСР і в країнах народної демократії цією силою є союз робітників і селян. Такої сили поки ще немає в капіталістичних країнах, але вона там формується, і коли вона сформується і переможе, то приведе виробничі відносини у відповідність з характером продуктивних сил.

Закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил лежить в основі зміни одних суспільно-економічних формацій іншими, зумовлює зміну віджилих виробничих відносин новими виробничими відносинами, які становлять економічну основу розквіту нових, прогресивних суспільно-економічних формацій.

3. Діалектика розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у докапіталістичних суспільно-економічних формаціях

Історія розвитку продуктивних сил і виробничих відносин являє собою картину зміни нижчих форм виробничих відносин вищими, зміни, яка відбувається в результаті і у відповідності із зміною продуктивних сил.

Процес історичного розвитку суспільства, незважаючи на деякі зигзаги і назадні рухи в окремих країнах і в окремі періоди, в цілому є *прогресивним*, поступальним процесом розвитку продуктивних сил. Це шлях від кам'яної сокири і мисливського лука до сучасних велетенських машин, які приводяться в рух силою пари і електрики. Й. В. Сталін у праці «Про діалектичний і історичний матеріалізм» дає таку схематичну картину розвитку продуктивних сил від стародавніх часів до наших днів:

«Перехід від грубих кам'яних знарядь до лука і стріл і у зв'язку з цим перехід від мисливського способу життя до приручення тварин і первісного скотарства; перехід від кам'яних знарядь до металічних знарядь (залізна сокира, соха з залізним лемешем і т. п.) і, відповідно до цього, перехід до вирощування рослин і до землеробства; далше поліпшення металічних знарядь обробки матеріалів, перехід до ковальського міха, перехід до гончарного виробництва і, відповідно до цього, розвиток ремесла, відокремлення ремесла від землеробства, розвиток самостійного ремісничого і потім мануфактурного виробництва; перехід від ремісничих знарядь виробництва до машини і перетворення ремісничо-мануфактурного виробництва в машинну промисловість; перехід до системи машин і поява сучасної великої машинізованої промисловості, — така є загальна, далеко неповна, картина розвитку продуктивних сил суспільства на протязі історії людства».

Відповідно до зміни продуктивних сил неминуче змінювалися і виробничі відносини між людьми. В цьому і проявляється діяння закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил.

Основу виробничих відносин *первісно-общинного ладу* становила суспільна власність на засоби виробництва, що в основному відповідало характерові продуктивних сил в той період. Кам'яні сокири і ножі, списи, лук і стріли, примітивні землеробські знаряддя, які були основними знаряддями праці, виключали можливість боротьби з силами природи поодинці. Мисливство, рибальство, будівництво жител, розчищення ґрунту від лісу і обробіток його примітивними землеробськими знаряддями — все це вимагало спільної праці *первісних людей, співробітництва і взаємної допомоги*.

Захист від сусідніх ворожих общин — а тоді все, що було за межами роду або племені, вважалось ворожим — також вимагав спільних дій *первісних людей* у межах родових общин, а потім і племен. Недостатність сил окремої людини покривалась силою об'єднання, спільними діями орди, роду, племені.

Спільній праці відповідала суспільна власність на засоби виробництва: на землю і ліси, де збирали їжу і полювали, на пасовища, на знаряддя та інші продукти виробництва. На тому ступені не було приватної власності на засоби виробництва, не було і поняття приватної власності. Була лише особиста власність на деякі знаряддя праці, які були одночасно особистою зброєю, засобом захисту від хижих звірів. Але ці примітивні знаряддя були доступні всім і не могли стати засобом експлуатації, тим більше що продуктивність праці була надзвичайно низька і не було економічної можливості експлуатації людини людиною. Все, що добувалося колективною працею, ділялось порівну. Іншої форми розподілу не могло бути при надзвичайно скудній кількості їжі, ледве-ледве достатній для того, щоб зберегти життя. В первісному суспільстві не було поділу на багатих і бідних, не було суспільних класів. Тут панувала примітивна первісна рівність.

Було б неправильно ідеалізувати первісно-общинний лад. Це було суспільство з надзвичайно низьким рівнем розвитку продуктивних сил; люди перебували у великій залежності від природи, завжди бідували, терпіли від нестачі їжі, одягу, страждали від спеки або холоду; рівень культури був дуже низький.

Основним осередком первісного суспільства був материнський рід, а потім батьківський рід. При материнському роді головну роль в суспільному житті відігравала жінка. По жіночій лінії визначалось споріднення і успадковувалось особисте майно. Ця роль жінки в суспільному житті впливала з її головної ролі у виробництві — в домашньому господарстві і в первісному землеробстві. З розвитком продуктивних сил, з переходом до скотарства і більш розвинутого землеробства змінилися суспільні відносини, змінилась становище жінки: головна роль у виробництві перейшла до чоловіка, здійснився перехід до батьківського роду.

Первісно-общинна колективність з'явилася не в результаті історично виниклого усупільнення високо розвинутих засобів виробництва, а в результаті слабості, обмеженості сил окремої людини. І існувати ця первісна колективність могла лише доти, поки продуктивні сили були надзвичайно слабкі.

Причиною загибелі первісно-общинних, в тому числі і родових, установ був розвиток продуктивних сил, зростання продуктивності праці і зв'язане з цим зростання багатства. Поступове вдосконалення знарядь виробництва і способів добування засобів існування привело кінець кінцем до корінного перевороту в способі виробництва. Залізна сокира дала можливість в ширшому масштабі розчищати землю під рілля, а розвиток землеробських знарядь перетворив землеробство в одну з основних галузей праці. Приручення тварин — бика, коня, верблюда — дало можливість перетворити їх в тяглову силу. Виділилося в самостійну галузь скотарство, і разом з тим відбувся перший великий суспільний поділ праці — відокремлення скотарства від

землеробства. В окрему галузь виділилося і виробництво знарядь праці, посуду, одягу, взуття, яке все більше й більше ставало заняттям певних осіб, ремісників. Обмін продуктів між общинами, який спочатку був випадковим, із зростанням продуктивності праці і суспільного поділу праці став регулярним.

Нові знаряддя виробництва дали можливість здійснювати виробництво (землеробство, скотарство і ремесло) уже не силами цілої общини, а поодинокі або силами кількох осіб. У зв'язку з цим родова община розпадалась на сім'ї. Спочатку це були великі патріархальні сім'ї, які склалися з кількох поколінь найближчих родичів. Потім велика патріархальна сім'я розпадалась на невеликі моногамні сім'ї, які склалися з чоловіка і жінки та їх дітей.

З виникненням сім'ї нагромаджуване багатство пастуших племен переставало бути надбанням общини або роду, а ставало власністю окремих сімей. А на основі *приватної власності* складається економічна нерівність.

Відособлена суспільно поділена праця неминує вела до приватної власності на продукти виробництва і на засоби виробництва, як до цього спільна праця первісних людей зумовлювала суспільну власність на засоби виробництва і продукти праці. Поки всі члени первісної індійської общини виробляли спільно всі необхідні для них продукти, писав Ленін, «неможлива була й приватна власність. Коли ж в общину проник поділ праці і члени її почали кожний поодинокі займатись виробництвом одного якого-небудь продукту і продавати його на ринку, тоді виразом цієї матеріальної відособленості товаровиробників став інститут приватної власності»¹.

Розвиток продуктивності праці в сільському господарстві, в скотарстві, а потім і в ремеслі привів до зростання додаткової праці і додаткового продукту. Виникла економічна можливість експлуатації людини людиною, можливість рабства і економічна потреба в рабстві. Це надало особливої цінності робочій силі і збільшило попит на неї. Стало можливим і вигідним обертати захоплених у полон членів інших общин на рабів. А слідом за цим багаті почали обертати на рабів і членів своєї общини, які збідніли, заборгували, впали в економічну залежність від них. Суспільство розпалося на *класи* рабовласників і рабів.

Так рабство стало пануючою формою виробничих відносин, а первісно-общинний лад перетворився в рабовласницький лад.

Основою виробничих відносин *рабовласницького суспільства* була приватна власність рабовласника на засоби виробництва, а також на працівників виробництва — рабів. Рабовласник міг купити, продати, навіть убити раба, як худобу.

Замість кам'яних знарядь у рабовласницькому суспільстві існували металічні знаряддя, спочатку бронзові, а потім залізні; на зміну примітивному, малопродуктивному господарству прийшли більш розвинуті скотарство, землеробство, ремесло. Поділ праці між цими галузями виробництва привів до посилення обміну продуктами. В цих умовах і на цій основі відбувався процес нагромадження засобів виробництва в руках меншості, підкорення більшості меншості, обернення цієї більшості на рабів.

Рабство — це історично перша, найбільш груба і неприхована форма експлуатації людини людиною, коли виробництво здійснюється примусовою працею рабів, експлуатованих рабовласниками. Рабство як форма виробничих відносин зводило виробника до становища робочої худоби, перетворювало його в «говоряче знаряддя» виробництва. Рабство не могло створити у трудящих заінтересованість в розвитку знарядь виробництва. Протест рабів проти безправного становища часто виявлявся в тому, що вони ламали знаряддя виробництва, калічили худобу. В силу цього економічним принципом рабовласників було застосування грубих, важких знарядь праці, які раб не зміг би зламати.

Але, незважаючи на те, що рабство вбивало стимул до вдосконалення знарядь виробництва, воно все ж порівняно з первісно-общинним ладом

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 131.

означало крок вперед у розвитку продуктивних сил. Рабовласницькі виробничі відносини були покликані до життя розвитком продуктивних сил, і вони відповідали їм в певний період і сприяли їх розвитку. Про це свідчать прогрес землеробства, ремесла, обробки металів, успіхи будівельної техніки в античному світі. Грандіозні споруди: палаці, театри, цирки, храми, римський водопровід, морський і річковий флот, а також складні іригаційні системи в сільському господарстві, зачатки агрикультури — все це було створено масовою працею рабів або на основі праці рабів, на основі їх найжорстокішої, нелюдської експлуатації.

Скупчення величезної маси рабів уперше дало можливість у великих масштабах застосовувати у виробництві просту кооперацію праці. А кооперація праці є джерелом підвищення продуктивності праці. Як з глибини океану підносяться великі коралові рифи і утворюють острів, сушу, незважаючи на те, що кожний індивідуальний елемент цього процесу незначний і слабкий, так сукупна, масова праця рабів дала можливість створити гігантські споруди стародавніх часів.

Оцінюючи прогресивну роль рабства в розвитку людського суспільства, Енгельс писав: «Тільки рабство зробило можливим у більшому масштабі поділ праці між землеробством та промисловістю і таким способом створило умови для розвитку культури стародавнього світу — для грецької культури. Без рабства не було б грецької держави, грецького мистецтва і науки; без рабства не було б і римської держави. А без того фундаменту, який заклали Греція і Рим, не було б і сучасної Європи»¹.

Рабовласницькі виробничі відносини, виникнувши як необхідна в свій час форма розвитку продуктивних сил, згодом стали оковами розвитку виробництва і привели рабовласницький лад до загибелі. Надмірна, нелюдська експлуатація рабів вела до їх розумової і фізичної деградації і фактично була рівносильна їх повільному вбивству. Найважливіша продуктивна сила — люди, трудящі — знишувалася. Перетворення трудящих в робочу худобу, а праці — в рабську повинність породжувало психологію зневаги до фізичної праці не тільки у рабів, але й у вільних. Арістотель скаржився, що спілкування з рабами деморалізує вільних громадян.

Рабовласницький спосіб виробництва породжував і розвивав паразитизм, справляв розкладаючий вплив на все суспільство, витісняючи працю вільних селян і ремісників, прирікаючи їх на загибель. Рабовласницькі виробничі відносини стали кінець кінцем прямим гальмом розвитку продуктивних сил; вони закривали шлях до дальшого суспільного розвитку.

«Там, де рабство є пануючою формою виробництва, там праця стає рабською діяльністю, тобто чимсь ганебним для вільних людей. Внаслідок цього закривається вихід з подібного способу виробництва, в той час як, з другого боку, потрібне усунення його, бо для розвитку виробництва рабство є перешкодою. Всяке побудоване на рабстві виробництво і всяке основане на ньому суспільство гинуть від цієї суперечності»². Рабовласницький спосіб виробництва і рабовласницьке суспільство загнули не в результаті завоювання Риму германськими варварами, а насамперед і головним чином тому, що рабство зжило себе, перестало відповідати характерові продуктивних сил, стало гальмом, перешкодою для їх розвитку. Протягом останніх двох-трьох віків існування античного рабовласницького суспільства воно занепало, тому що продуктивні сили вступили в конфлікт з рабовласницькими виробничими відносинами і почали руйнуватися.

«Рабство перестало окупати себе і тому відмерло. Але вмираюче рабство залишило своє отруйне жало у зневазі вільних до продуктивної праці. То був безвихідний тупик, в який попав римський світ: рабство стало економічно неможливим, праця вільних морально зневажалася. Перше *еще* не могло, друге *ще* не могло стати основною формою суспільного виробництва. Вивести з цього становища могла тільки корінна революція»³.

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 153.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIV, стор. 450.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стор. 127.

Вся історія рабовласницького суспільства — це історія запеклої класової боротьби: боротьби рабів і рабовласників, бідних і багатих, експлуатованих і експлуататорів, безправних і повноправних.

Процес переходу від рабовласницького способу виробництва до феодального був довгим, він тривав кілька століть, які відзначилися повстаннями рабів і війнами. На руїнах рабовласницького суспільства поступово складалося нове, *феодалне суспільство*.

Нові продуктивні сили вимагали нових, відповідних їм виробничих відносин, які давали б ширший простір для їх розвитку. «Нові продуктивні сили вимагають, щоб у працівника була яка-небудь ініціатива у виробництві і нахил до праці, заінтересованість у праці. Тому феодал покидає раба, як не заінтересованого в праці і зовсім неініціативного працівника, і вважає за краще мати справу з кріпаком, у якого є своє господарство, свої знаряддя виробництва і який має деяку заінтересованість у праці, необхідну для того, щоб обробляти землю і сплачувати феодалові натурою з свого врожаю»¹.

Феодалний спосіб виробництва в Західній Європі виник в результаті злиття і перехрещування двох зустрічних процесів. По-перше, в результаті занепаду рабовласницького способу виробництва і розвинутого процесу повернення експропрійованого і відірваного раніше від землі плебсу (колишніх селян) і рабів до землі, до сільського господарства як залежних орендарів (колонів) і, по-друге, в результаті розкладу первісно-общинного ладу у германських та інших племен, розвитку у них землеробства спочатку на основі общинної, а потім приватної власності на землю.

Повернення експропрійованого раніше рабовласниками і відірваного від виробництва населення до землі було прогресивним процесом, який означав початок переходу до нового, вищого способу виробництва, до феодалізму.

В Росії феодалізм (кріпосництво) виник в результаті розкладу первісно-общинного ладу і патріархального рабства. Земля, очищена від лісу і пристосована під рілля, була спочатку власністю селянських общин. Але далі з розвитком приватної власності і обміну селяни попадали у все більшу економічну, а потім (з виникненням класів і держави) і політичну залежність від князів, бояр, поміщиків, які зосередили в своїх руках великі земельні володіння, худобу та інші багатства.

В загальному ході історичного розвитку феодальні виробничі відносини були більш прогресивними, ніж рабовласницькі. Феодальний спосіб виробництва порівняно з рабовласницьким становив вищий ступінь економічного розвитку тому, що він, по-перше, відкривав більші можливості, ніж рабовласницький лад, для розвитку продуктивних сил і насамперед самих виробників, трудящих; по-друге, феодальний спосіб виробництва і феодальне суспільство в цілому відкривали ширші можливості для класової боротьби експлуатованих з експлуататорами.

Феодалний спосіб виробництва оснований на неповному відокремленні безпосередніх виробників від основних засобів виробництва, на експлуатації трудящих. Феодальний спосіб виробництва, як і рабовласницький, виник внаслідок економічних причин. Насильство — позаекономічний фактор — лише прискорило процес виникнення феодалізму, але не створило його. Феодалізм виникає як більш вигідний економічно, більш прогресивний порівняно з рабством спосіб виробництва.

Основа феодальних виробничих відносин становить власність феодала на засоби виробництва, насамперед на землю, і неповна власність на працівника — кріпака. Ступінь особистої залежності селянина від феодала був різний в різних країнах і в різні періоди розвитку феодалізму. Як правило, поміщик-феодал міг продати кріпака, купити, програти в карти, бити, але не мав формального права вбити його, хоч в дійсності нерідко бували випадки, коли поміщики безкарно вбивали кріпаків. Поряд з власністю феодала в епоху феодалізму існує одноособна власність селянина і ремісника на свої засоби виробництва (кінь, інвентар, інструменти), на своє господарство,

¹ *Й. Сталін*, Питання лєнізму, вид. 11, 1953, стор. 516.

яке було основане на особистій праці самих виробників і в якому вони були зацікавлені. В цьому полягала одна з особливостей феодалізму, яка відкривала порівняно з рабовласницьким ладом значно більші можливості для розвитку продуктивних сил. Змушені віддавати додаткову працю феодалові у вигляді панщини або у вигляді натуральної або грошової ренти (оброк), кріпаки могли решту часу працювати в своєму господарстві. Феодал не дбав про утримання робочої сили. Селянин і ремісник самі повинні були забезпечити себе необхідними засобами існування і в силу цього були до деякої міри зацікавлені в праці.

Феодалні виробничі відносини в свій час в основному відповідали стану продуктивних сил і сприяли їх розвитку. В епоху феодалізму були досягнуті поліпшення в справі плавки і обробки заліза, великого поширення набули залізний плуг, залізна сокира. Були запроваджені у вжиток деякі технічні новини: виноградний прес, вітряк і т. д. Підвищувалася ефективність використання тягової сили тварин у сільському господарстві, розвивалися і набували дедалі більшого значення хліборобство, городництво, садівництво, виноробство і олійництво. Освоювалися нові хлібні і технічні культури, нові види плодкових дерев. Ширше, ніж у попередню епоху, розчищалися ліси під рілля. Старанніше оброблялися поля, поширювалася трипільна сівзіміна.

Ремісничя праця на початку феодалної епохи не відокремлювалася від сільськогосподарської праці. Поміщики-феодали мали в своєму господарстві вмілих майстрів, які шили їм та їх челяді взуття, одяг, виготовляли екіпажі, зброю і т. п. Розвиток ремісничої техніки і вправності майстрів-ремісників приводить до зростання продуктивності праці, а в результаті знову до відокремлення ремісничої праці від землеробства.

Відокремлення ремесла, а потім і торгівлі в самостійні галузі господарської діяльності справило величезний вплив на розвиток продуктивних сил феодалного суспільства. Починаючи з XI ст. в Західній Європі поступово ожили спустілі або аграризовані міста, які подекуди віділялися від стародавньої Римської імперії; поряд з ними виникли нові, численніші, ніж в епоху рабства, міста; вони ставали центрами ремесла і торгівлі. Якщо рабовласницьке суспільство знало лише небагато великих міст, як Афіни, Рим та інші, то в епоху феодалізму, в середні віки, в Європі виникли Генуя, Венеція, Флоренція, Лондон, Париж, Кельн, Любек, Ліон, Марсель, Київ, Москва, Новгород, Псков та інші великі міста, центри ремесла і торгівлі. Виникають нові великі міста в Китаї, Індії, Японії та інших країнах.

Техніка ремесла при феодалізмі порівняно з рабовласницьким суспільством розвивалася далі. В прядінні старовинне веретено було замінено колісною прядкою, а потім самопрядкою, яка дає можливість виконувати одночасно дві операції: прядіння і намотування. Був удосконалений ткацький верстат: замість вертикального з'явився горизонтальний, з педаллю. В шерстяній промисловості була застосована машина для виробництва сукон, в шовковій — крутильна машина.

Зростала диференціація і спеціалізація ремісничої праці. Так, наприклад, текстильна промисловість поділялася більш як на 20 ремесел. Між ремеслами існував поділ праці в порядку послідовності обробки матеріалу. Разом з тим здійснювалася спеціалізація і по виробництву різних тканин (шерстяних, шовкових, льняних).

Розвивалася далі гірничорудна промисловість, був здійснений перехід від примітивного, так званого сиродутого, способу плавки руди до сучасного, доменного.

Незважаючи на застосування в ряді галузей виробництва, особливо в гірничодобувній промисловості, різних механізмів, які приводились в рух силою води і вітру, в цілому в епоху феодалізму знаряддя праці, інструменти лишалися ручними, дрібними, примітивними, незграбними, обмеженими, розрахованими на індивідуальне використання.

Ремісники міст були об'єднані в цехи. Цехи регламентували розміри виробництва товарів кожним ремісником, визначали кількість учнів і підмайстрів для кожного майстра (хазяїна). Цехова регламентація мала на меті—

обмежити конкуренцію між ремісниками. Цехові організації одночасно дбали про забезпечення ремісників сировиною і були органами, які допомагали збуту товарів. Цехові організації охороняли ремісників від конкуренції приїшлих кріпаків-кустарів, які втекли в міста від поміщицької кабали. Цехи разом з купецькими організаціями — гільдіями — згодом стали органами боротьби городян проти феодалів і феодальних повинностей, за свободу і незалежність міст і городян.

Поява поряд з ремісничими майстернями мануфактур означала найвищий ступінь розвитку продуктивних сил епохи феодалізму; разом з тим це означало народження нових, капіталістичних виробничих відносин.

Експлуатація кріпаків і ремісників феодалами в ході розвитку феодалізму змінювалася, переходячи від панщини, або *виробничої ренти*, до *натуральної ренти* (натуральний оброк) і, нарешті, до *грошової ренти* (грошовий оброк). Нерідко рента мала мішаний характер. Зміна форм ренти, тобто способів привласнення феодалами додаткового продукту кріпаків, відповідала розвиткові продуктивних сил феодального суспільства.

При виробничій ренті необхідна праця кріпака, затрачувана на відтворення засобів існування для себе і для своєї сім'ї, і додаткова праця на феодала відокремлені одна від одної і в часі і в просторі. Праця кріпака на феодала виконується в господарстві феодала (на панщині) в певні дні і здійснюється під наглядом феодала, його прикажчика або управителя.

При переході до натуральної ренти кріпак уже працює в своєму господарстві без прямого нагляду феодала; він в більшій мірі має можливість розпоряджатися своїм часом і своєю працею, причому додатковий продукт даром привласнюється феодалом — власником землі. «Рента продуктами, — пише Маркс, — передбачає більш високий культурний рівень безпосереднього виробника, отже, більш високий ступінь розвитку його праці і суспільства взагалі; і відрізняється вона від попередньої форми тим, що додаткова праця повинна виконуватися вже не в її натуральному вигляді, а тому вже не під прямим наглядом і примусом земельного власника або його представника; навпаки, безпосередній виробник повинен виконувати її під свою власну відповідальність, підтовхуваний силою відносно замість безпосереднього примусу і постановою закону замість нагая»¹. На цій стадії розвитку, як і на попередній, господарство феодального суспільства мало переважно натуральний характер, і ступінь експлуатації визначався, за виразом Маркса, розмірами шлунка феодала та його челяді.

Становище різко змінилось, коли обмін і гроші набули вирішального значення в господарстві. Перехід від натуральної ренти до грошової означав дальший етап у розвитку виробництва, у поділі праці. Разом з тим він привів до посилення експлуатації, викликав у феодалів ненаситну жадобу привласнення додаткової праці селян і ремісників.

Незважаючи на це, перехід до грошової ренти був прогресивним фактом. Він означав, що кріпак набував дедалі більшої економічної самостійності, що виробництво відособлених виробників все більше і більше зв'язувалося між собою через ринок, що безпосередній виробник у дедалі більшій мірі вступав у зв'язок з суспільством. Перехід до грошової ренти разом з тим означав процес розкладу феодального способу виробництва. Розвиток обміну, грошових відносин поступово роз'їдав, розкладав зсередини феодальне господарство і підготовляв виникнення капіталістичних відносин.

Феодальний спосіб виробництва в залежності від конкретних історичних умов різних країн виявляв різні варіації. Однак вирішальним, основним для характеристики феодального способу виробництва при всіх його видозмінах є експлуатація феодалами кріпаків і ремісників. У цьому полягає головна суперечність феодального способу виробництва, яка має антагоністичний характер і викликає запеклу класову боротьбу кріпаків проти феодалів, поміщиків. Ця боротьба заповнює собою всю історію феодального суспільства, становлячи її основний зміст.

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 800.

4. Діалектика розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у капіталістичному суспільстві

Перехід від феодальних виробничих відносин до *капіталістичних виробничих відносин* був зумовлений розвитком продуктивних сил. Це був перехід від самопрядки до прядильних машин, від ручного ткацького верстата до механічного ткацького верстата, від ручного ковальського молота до парового молота, від вітряка до парового млина. Це був перехід від ремісничих майстерень до великого машинного виробництва, до величезних фабрик і заводів з сотнями, тисячами і десятками тисяч робітників.

Характеризуючи системи машинної техніки великих капіталістичних підприємств, Маркс писав: «В розчленованій системі робочих машин, які дістають свій рух з допомогою передатних механізмів від одного центрального автомата, машинне виробництво набуває свого найбільш розвиненого вигляду. На місце окремої машини виступає ця механічна потвора, тіло якої займає цілі фабричні будівлі і демонічна сила якої, спочатку прихована в майже урочисто-розмірених рухах її велетенських членів, проривається в гарячково-шаленому танці її незліченних робочих органів у власному розумінні цього слова»¹.

Замість рутинного ремісничого виробництва, оснований на особистому вмінні, досвіді і кмітливості ремісника, великі машинні капіталістичні підприємства основані на застосуванні до виробництва даних природознавства (механіка, фізики, хімії).

Перші машини, які виготовлялися в мануфактурі, були незграбні, дорогі і внаслідок цього не могли набути великого поширення. Велика машинна індустрія прийшла в суперечність з вузьким технічним базисом ремесла і мануфактури і повинна була створити свою власну, адекватну собі технічну базу, перейшовши до виробництва машин з допомогою машин.

У сільському господарстві з розвитком капіталізму був здійснений перехід від дворянських маєтків, які застосовували для обробітки полів примітивні селянські знаряддя праці, до великих сільськогосподарських економій, основаних на застосуванні сільськогосподарських машин і агрономії.

Нові знаряддя виробництва в промисловості і в сільському господарстві вимагали і нової організації праці, вимагали від робітника певного рівня культури, вміння приводити в рух машину і керувати нею. Тому перед темним, забитим, неписьменним кріпаком капіталіст віддає перевагу письменному найманому робітникові, який звільнений від кріпосницьких уз і вміє поводитися з машинами.

Процес виникнення і розвитку капіталістичних виробничих відносин був одночасно процесом відокремлення безпосередніх виробників — селян і ремісників — від засобів виробництва, процесом перетворення їх в пролетарів, в клас, позбавлений всякої власності на знаряддя і засоби виробництва. «...Перетворення індивідуальних і розпорочених засобів виробництва

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 382—383.

в суспільно концентровані, отже перетворення карликової власності багатьох в гігантську власність небагатьох, експропріація у широких народних мас землі, життєвих засобів, знарядь праці, — ця жахлива і важка експропріація народної маси становить пролог історії капіталу. Вона включає в себе цілий ряд насильствених методів... Експропріація безпосередніх виробників провадиться з найнещаднішим вандалізмом і під тиском найбільш підлих, найбільш брудних, найбільш дріб'язкових і найбільш шалених пристрастей»¹.

Перехід до капіталістичних виробничих відносин, незважаючи на ті відразливі жорстокості, якими він супроводився, був процесом прогресивним. Феодальні виробничі відносини перетворилися в окови для розвитку продуктивних сил, перестали їм відповідати. Незважаючи на протидію феодалів, передові сили суспільства проклали шлях економічному закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, скасували віджилі феодальні виробничі відносини і встановили нові, прогресивні для того часу капіталістичні відносини.

Основу капіталістичних виробничих відносин становить приватна капіталістична власність на засоби виробництва при відсутності власності на працівників виробництва — найманих робітників.

На відміну від раба і кріпака найманий робітник формально вільний від особистої залежності. На ринку праці робітник виступає як товаровласник, як власник своєї робочої сили. Але, будучи юридично вільним, не залежним від капіталіста, він залежить від нього економічно. Позбавлений засобів виробництва і засобів існування, робітник змушений продавати свою робочу силу капіталістові і нести ярмо експлуатації. Між робітником і засобами виробництва, які він повинен привести в рух, стоїть капіталіст — власник засобів виробництва. Тільки через наймання робочої сили здійснюється в умовах капіталізму з'єднання особистих і матеріальних факторів виробництва. Капіталістичний процес виробництва одночасно є і процесом експлуатації найманої праці, процесом нагромадження капіталу.

На відміну від неприхованої експлуатації рабів і кріпаків, зв'язаної так чи інакше з позаекономічним примусом, капіталістична форма експлуатації, привласнення капіталістами додаткової праці найманих робітників, маскується відносинами вільного найму, купівлі і продажу робочої сили, видимістю повної оплати «купленої праці». В дійсності капіталіст купує не працю, як змальовують справу буржуазні економісти, а робочу силу. Заробітною платою капіталіст відшкодовує робітникові не його працю, а лише вартість робочої сили. Робітник же в процесі

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 760.

праці виробляє не тільки вартість продуктів, необхідних для відтворення своєї робочої сили, але й створює додаткову вартість, привласнювану капіталістом.

В умовах капіталізму необхідна праця, яка відтворює вартість робочої сили, і додаткова праця, привласнювана капіталістом, не відокремлені одна від одної, як на панщині, а немовби злиті воедино. Потрібен був геній Маркса, щоб відкрити таємницю капіталістичної експлуатації, таємницю виробництва додаткової вартості і самозростання капіталу.

Рушійним мотивом капіталістичного виробництва є не задоволення потреб суспільства, а прибуток, виробництво додаткової вартості; в умовах же монополістичного капіталізму — не просто прибуток, а максимальний прибуток.

Основним економічним законом сучасного капіталізму є забезпечення максимального капіталістичного прибутку шляхом експлуатації і розорення більшості населення даної країни, шляхом закабалення і систематичного пограбування народів інших країн, особливо відсталих країн, нарешті, шляхом воєн і мілітаризації народного господарства, використуваних для забезпечення максимальних прибутків¹.

Капіталістові байдуже, що виробляти, гармати чи трактори, жувальну гуму чи мило. Його інтересує максимум прибутку. А оскільки в капіталістичному суспільстві виробництво гармат, танків, атомних бомб, отруйних речовин являє собою найкращий бізнес, забезпечує максимальний прибуток, то капіталісти віддають перевагу виробництву цих та інших засобів винищення людей перед виробництвом продуктів харчування та інших необхідних засобів існування людей. В силу того, що метою капіталістичного виробництва є виробництво додаткової вартості, капіталістична експлуатація відзначається особливою нещадністю. Жадова прибутку, нагромадження, самозростання капіталу ненаситна. Цій огидній пристрасті, зажерливості приноситься в жертву життя мільйонів дорослих і дітей, чоловіків і жінок.

«...При своєму безмежному сліпому прагненні, при своїй вовчій жадності до додаткової праці капітал ламає не тільки моральні, але й чисто фізичні максимальні межі робочого дня. Він узурпує час, необхідний для росту, розвитку і здорового збереження тіла. Він краде час, необхідний робітникам для того, щоб користуватися свіжим повітрям і сонячним світлом... Він досягає цієї мети скороченням життя робочої сили...»².

Капіталістична власність на засоби виробництва, капіталістичні виробничі відносини, заміна праці кріпака працею найманого робітника відкрили в свій час незмірно ширші можливості для розвитку продуктивних сил, ніж при феодалізмі.

¹ Див. *Й. Сталін*, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, стор. 37—38.

² *К. Маркс*, Капітал, т. I, стор. 264—265.

Ні одна з докапіталістичних епох не знала таких бурхливих темпів у розвитку продуктивних сил: протягом одного-двох століть існування капіталістичного суспільства були створені більш могутні продуктивні сили, ніж за всю попередню історію людства.

«Підкорення сил природи, машинне виробництво, застосування хімії в промисловості і землеробстві, пароплавство, залізниці, електричний телеграф, освоєння для землеробства цілих частин світу, пристосування річок для судноплавства, цілі, немов з-під землі викликані, маси населення, — яке з попередніх століть могло передчувати, що в надрах суспільної праці дремають такі продуктивні сили!»¹ — писали Маркс і Енгельс.

Бурхливе зростання продуктивних сил в період висхідного розвитку капіталізму свідчить про те, що капіталістичні виробничі відносини в той час цілком відповідали рівневій продуктивних сил і сприяли їх зростанню. Разом з тим з самого свого виникнення капіталістичний спосіб виробництва є антагоністичним і містить в собі непримиренні внутрішні *суперечності*: між суспільним характером виробництва і приватною, капіталістичною формою привласнення; між тенденцією до безмежного зростання продуктивних сил і обмеженою метою виробництва, яка ставить постійні межі розвитку виробництва; між виробництвом і обмеженим споживанням, зумовленим злидінними умовами життя трудящих мас; між організацією виробництва на окремому підприємстві і анархією виробництва в суспільстві; між робітником і машиною як знаряддям капіталу; між розумовою і фізичною працею, між наукою і робітником; між містом і селом; між капіталістичною метрополією і колоніями. Суперечність між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення дістає свій вираз в антагонізмі між пролетаріатом і буржуазією, між працею і капіталом.

В рамках цих антагоністичних суперечностей відбувався і відбувається розвиток продуктивних сил капіталістичного суспільства. Кожний крок у розвитку виробництва при капіталізмі купується ціною придушення і поневолення робітників, шляхом посилення їх експлуатації. Засоби виробництва при капіталізмі — це засоби експлуатації. Машина, яка є величезним засобом збільшення продуктивності праці і, отже, полегшення праці робітника, при капіталізмі є засобом поневолення робітника, засобом посилення експлуатації, подовження робочого дня і підвищення інтенсивності праці. Машина сприяла втягненню у виробництво жіночої і дитячої праці, причому жінки і діти при капіталізмі зазнають ще більшої експлуатації, ніж дорослі чоловіки.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Маніфест Комуністичної партії, Держполіт-видав УРСР, 1953, стор. 36.

Капіталізм перетворює робітника в автомат, в придатак машини, яка вимотує його фізично і інтелектуально, пригнічує багатосторонню гру мускулів, віднімає у нього всяку можливість вільної фізичної і духовної діяльності.

«Всякому капіталістичному виробництву, оскільки воно є не тільки процес праці, але в той же час і процес зростання вартості капіталу, властива та обставина, що не робітник застосовує умову праці, а, навпаки, умова праці застосовує робітника, але тільки з розвитком машини це перекинуто відношення дістає технічно відчутну реальність. Завдяки своєму перетворенню в автомат засіб праці під час самого процесу праці протистоїть робітникові як капітал, як мертва праця, що підпорядковує собі живу робочу силу і висмоктує її. Відокремлення інтелектуальних сил процесу виробництва від ручної праці і перетворення їх у владу капіталу над працею дістає своє завершення... у великій промисловості, що виростає на базисі машин»¹.

Застосування і розвиток машин в умовах капіталізму виштовхує частину робітників з виробництва, ставить їх в ряди резервної промислової армії. Надмірна праця однієї частини робітничого класу зумовлює безробіття другої його частини.

В ході розвитку капіталістичного способу виробництва відбувається витіснення самостійних виробників — ремісників і селян, а потім і витіснення дрібних капіталістів більшими. «Рука в руку з цією централізацією, або експропріацією багатьох капіталістів небагатьма, розвивається кооперативна форма процесу праці в усе більш і більш широким, великим розмірах, розвивається свідоме технічне застосування науки, планомірна експлуатація землі, перетворення засобів праці в такі засоби праці, які допускають лише колективний вжиток, економізування всіх засобів виробництва шляхом вживання їх як засобів виробництва комбінованої суспільної праці, вилетання всіх народів у сіть всесвітнього ринку, а разом з тим інтернаціональний характер капіталістичного режиму. Разом з постійно падаючим числом магнатів капіталу, які узурпують і монополізують всі вигоди цього процесу перетворення, зростає маса злиднів, гноблення, рабства, виродження, експлуатації, але разом з тим посилюється і заворушення невпинно зростаючого робітничого класу, який навчається, об'єднується і організується механізмом самого процесу капіталістичного виробництва»².

Новий період капіталізму, який настав з кінця минулого століття, ознаменувався перетворенням промислового капіталізму в монополістичний капіталізм, або імперіалізм. Імперіалізм — це найвища і остання стадія розвитку капіталізму, яка характеризується дальшим процесом концентрації і централізації виробництва і капіталу, що привів до панування

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 424.

² Там же, стор. 761.

монополій. Панування монополій ще більше посилювалося внаслідок зрощування промислового і банківського капіталу, яке привело до утворення фінансового капіталу і панування фінансової олігархії.

Концентрація виробництва і, отже, усупільнення праці в основних країнах капіталізму — США, Англії, Німеччині, Японії, Франції та Італії — в кінці XIX і в першій половині XX ст. надзвичайно посилювалися і досягли гігантських розмірів. У 1912 р. В. І. Ленін писав про США: «В Америці все національне багатство обчислюється тепер у 120 більйонів (тисяч мільйонів) доларів, тобто близько 240 більйонів карбованців. З них *близько третини*, близько 80 більйонів карбованців, належить *двом* трестам, Рокфеллера і Моргана, або підкороно цим трестам! Не більше 40 000 сімей, з яких складаються ці два трести, — володарі 80 мільйонів найманих рабів»¹.

Перед другою світовою війною 250 найбільших капіталістичних корпорацій в США володіли 65 процентами потужностей всієї обробної промисловості країни. За час війни і після неї потужність підприємств, які належать цим корпораціям, значно зросла. Тепер уже не десятки тисяч, а десятки сімей мільярдирів США панують над мільйонами найманих рабів.

Могутні фінансові королі, як-от Морган, Рокфеллер, Меллон, Дюпон, корпорація Кун-Леба, чикагська, клівлендська і бостонська групи капіталістів зосередили в своїх руках колосальні багатства і є справжніми правителями, диктаторами в США. Вони контролюють і керують найбільшими фінансово-промисловими корпораціями, які володіють мільярдами доларів. У 1947 р. великі підприємства США з числом робітників понад 500 становили 1,9% всіх підприємств обробної промисловості, а працювало на цих підприємствах 45,8% всіх робітників обробної промисловості.

Аналогічний процес концентрації і централізації виробництва і зосередження всього багатства країни в руках могутніх капіталістичних монополій відбувається і в Англії, в Західній Німеччині, в Японії, у Франції, в Італії.

Суспільний характер виробництва в масштабі всього капіталістичного суспільства при збереженні приватної власності на засоби виробництва — ось основна суперечність капіталізму, з якої випливають усі інші його антагоністичні суперечності, що неминуче ведуть його до загибелі. Дедалі більший і гостріший конфлікт між сучасними продуктивними силами і капіталістичними виробничими відносинами виявляється в тому, що економічні кризи надвиробництва повторюються все частіше і частіше і набирають все більш руйнівного і катастрофічного характеру. Цей конфлікт з особливою силою виступив в епоху імперіалізму, коли висхідна лінія розвитку капіталізму змінилася низхідною лінією. Особливо ясно виявився цей конфлікт в період *загальної кризи капіталізму*.

Сучасний капіталізм перетворився в загниваючу систему, його внутрішні суперечності досягли небувалої глибини і гостроти, а розвиток набув катастрофічного, руйнівного характеру, що проявляється не тільки в кризах надвиробництва, але і в імперіалістичних війнах.

Антагоністичний характер суперечностей капіталістичної

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 358.

системи виробництва дістає свій вираз у непримиренності інтересів основних класів капіталістичного суспільства — пролетаріату і буржуазії, у зростанні багатства на одному полюсі, тобто на стороні буржуазії, і в зростанні зубожіння, голоду на другому полюсі, на стороні пролетаріату. Прибутки і багатства капіталістів зростають за рахунок посилення експлуатації робітничого класу, за рахунок пограбування народів колоній.

За даними видного прогресивного американського економіста Віктора Перло, середньорічні прибутки корпорацій США з 1936 по 1953 р. зросли в 7 раз. У 1936—1940 рр. вони дорівнювали 6,2 млрд. дол., у 1941—1945 рр. — 21,5, у 1950—1953 рр. (роки війни проти Кореї) — 42,3 млрд. дол. Прибутки монополій США зросли з 33,8 млрд. дол. у 1948 р. до 45,5 млрд. дол. у 1953 р. Зростання цих прибутків відбувається шляхом посилення експлуатації робітничого класу, шляхом інтенсифікації праці, шляхом зростання цін і зниження рівня життя трудящих, шляхом зростання податків на трудящих, шляхом мілітаризації виробництва, шляхом війни, тобто перетворення крові сотень тисяч людей в золото, в долари для мільярдерів. Норма експлуатації робітників у США за останні роки дуже зросла. За даними «Бізнес бюлетень», з 1946 р. в десяти провідних галузях промисловості випуск продукції на людину-годину зріс на 30%. Разом з тим відбувається процес зубожіння робітничого класу в капіталістичних країнах. За даними робітничої науково-дослідної асоціації США, частка заробітної плати робітників у виробленій ними вартості з 1939 по 1953 р. зменшилася майже на одну третину. Багато мільйонів робітників США одержує зарплату, нижчу від офіційного злиденного прожиткового мінімуму в 75 центів за годину. З 1947 по 1953 р. в Англії вартість життя зросла на 40%, а у Франції — на 138%.

Розвиток капіталізму супроводиться розоренням села, фермерів, зниженням їх купівельної спроможності. З 1947 по 1953 р. купівельна спроможність американських фермерів зменшилася на 35%. За десятиріччя з 1942 по 1952 р. в США розорилося 700 тис. фермерів.

Відкритий Марксом закон абсолютного і відносного зубожіння робітничого класу і селянства при капіталізмі, закон посилення антагонізму між робітниками і капіталістами дістає цілковите підтвердження в умовах монополістичного капіталізму.

Зростання, поглиблення і загострення соціальних антагонізмів при капіталізмі знаходить свій вираз у загостренні класової боротьби, яка в усіх країнах капіталізму неминуче приведе до пролетарської революції, до диктатури пролетаріату, до знищення капіталістичних виробничих відносин і створення замість них соціалістичних виробничих відносин, які відповідають характерові сучасних продуктивних сил.

5. Продуктивні сили і виробничі відносини соціалістичного суспільства

Основою *соціалістичних виробничих відносин* є суспільна соціалістична власність на засоби виробництва. Взаємовідносини людей в процесі виробництва при соціалізмі є відносинами товариського співробітництва і соціалістичної взаємодопомоги вільних від експлуатації працівників, трудящих.

Соціалістична власність в СРСР існує в двох формах: у формі державної (всенародної) і кооперативно-колгоспної, тобто групової, власності.

Всенародна, державна форма соціалістичної власності поширюється на землю і її надра, на ліси і води, на фабрики, заводи, шахти, рудники, радгоспи, МТС, транспорт і засоби зв'язку, на банки, на основний жилий фонд міст. Усі перелічені засоби виробництва, засоби зв'язку і сполучення є всенародним добром, власністю всього соціалістичного суспільства.

Кооперативно-колгоспну власність становлять господарські будівлі колгоспів і кооперативних організацій, їх інвентар, належні їм сільськогосподарські знаряддя, робоча худоба, тваринницькі ферми, насінний і страховий фонди і всі продукти колгоспного виробництва.

Існування двох форм соціалістичної власності — загальнонародної (державної) і кооперативно-колгоспної — відбиває особливості переходу до соціалізму робітничого класу і трудящого селянства. В цьому відбивається також деяка різниця в ступені розвитку продуктивних сил у промисловості і в сільському господарстві, з чим не можна було не рахуватися при здійсненні соціалістичного перетворення економіки.

Державна, загальнонародна соціалістична власність — це найвища форма соціалістичної власності. Вона виникла в результаті експропріації буржуазії і поміщиків, розвивається і множується в результаті праці робітників промисловості, транспорту, радгоспів, МТС, в результаті всенародної праці. Державні підприємства в СРСР — це підприємства послідовно соціалістичного типу, які належать усьому народові. Державна соціалістична власність виражає собою найвище усупільнення засобів виробництва і праці в масштабі всієї країни.

В сільському господарстві кооперативно-колгоспна форма соціалістичної власності виникла в результаті добровільного усупільнення основних засобів виробництва селян, які об'єдналися в колгоспи. Засоби виробництва ліквідованого куркульства також перейшли у власність колгоспів. Колгоспи — це соціалістичні підприємства, бо вони ґрунтуються на усупільненні вирішальних засобів виробництва і праці. Але порівняно з державними соціалістичними підприємствами колгосп являє собою менш високу форму усупільнення соціалістичної праці.

Колгосп дає можливість поєднувати особисті і громадські

інтереси колгоспників, правильно пристосовувати і підпорядковувати особисті інтереси громадським з метою зростання добробуту всього суспільства і кожного колгоспника. Зростання добробуту колгоспників залежить від кількості і якості праці в колгоспі, від зміцнення колгоспу, від умноження і зміцнення колгоспної, а також всенародної соціалістичної власності. Колгоспна форма допускає особисте присадибне господарство колгоспників, особисту власність на корову, на дрібну худобу, птицю, на дрібний інвентар. Це полегшує задоволення особистих побутових потреб колгоспників. При правильному поєднанні громадських і особистих інтересів особисте присадибне господарство колгоспника служить справі зміцнення і розвитку колгоспів.

Соціалістичні виробничі відносини розвиваються в результаті розвитку продуктивних сил. Так, наприклад, розвиток колгоспної власності виявився в укрупненні колгоспів. Дрібні колгоспи, які виникли в 1929—1932 рр. на базі продуктивних сил того часу, з часом стали вузькі, тісні для дальшого розвитку продуктивних сил: вони перешкоджали використанню досягнень агрономічної науки і сучасної техніки — тракторів, комбайнів та інших машин. Укрупнення колгоспів, а також нова, вирішальна роль МТС у розвитку колгоспного виробництва знаменують собою дальший розвиток соціалістичних виробничих відносин у сільському господарстві, який викликається потребами розвитку продуктивних сил, завданнями зміцнення і розвитку колгоспів з метою створити достаток предметів народного споживання.

Державна власність є провідною формою соціалістичної власності в СРСР. Це пояснюється, по-перше, тим, що вона являє собою найвищу форму усупільнення засобів виробництва, яка виражає собою їх належність усьому суспільству; по-друге, тим, що в державній власності перебувають найбільш важливі, вирішальні засоби виробництва і насамперед соціалістична індустрія, яка є провідною силою всього народного господарства; по-третє, тим, що державна власність є переважаючою за своєю питомою вагою в народному господарстві. Уже в 1937 р. в державній власності було 97,35% основних виробничих фондів у промисловості і 76% основних виробничих фондів у сільському господарстві.

Соціалістичний спосіб виробництва характеризується воз'єднанням безпосередніх виробників з засобами виробництва. Тут асоційовані, об'єднані виробники працюють колективно, з допомогою засобів виробництва, які становлять суспільну (загальнонародну і кооперативно-колгоспну) власність. Речові умови праці при соціалізмі вже не протистоять виробникам як чужа, ворожа, антагоністична сила. Між трудящими і засобами виробництва не стоїть капіталіст, від якого залежить з'єднання цих речових і особистих факторів виробництва в процесі праці. В умовах соціалізму робоча сила перестала бути товаром.

При соціалізмі експлуатація людини людиною знищена, вироблений продукт належить самим виробникам в особі їх держави, суспільства, колгоспу. Тут нема вже ні експлуататорів, ні експлуатованих. Вироблені продукти розподіляються по праці згідно з принципом «хто не працює, той не їсть». Розвиток соціалістичного виробництва служить не забезпеченню капіталістичного прибутку, а максимальному задоволенню матеріальних і культурних потреб усього суспільства.

Основним економічним законом соціалізму є забезпечення максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб усього суспільства шляхом безперервного зростання і вдосконалення соціалістичного виробництва на базі найвищої техніки. Цей основний економічний закон соціалізму визначає всі найважливіші сторони розвитку соціалістичного способу виробництва¹.

Соціалістичне виробництво має безпосередньо суспільний характер. Тут зв'язок між виробниками даний уже в суспільній власності на засоби виробництва. Приватна власність роз'єднує людей, суспільна соціалістична власність об'єднує їх.

Суспільний характер процесу виробництва в умовах соціалізму підкріплюється суспільною власністю на засоби виробництва. В цьому полягає повна відповідність соціалістичних виробничих відносин станові і характерові сучасних продуктивних сил.

Повну відповідність соціалістичних виробничих відносин характерові сучасних продуктивних сил не можна вважати абсолютною і подавати як щось застигле. При соціалізмі продуктивні сили також є найбільш рухливим і революційним елементом суспільного виробництва, а виробничі відносини, деякі їх елементи можуть відставати і відстають від розвитку продуктивних сил. Внаслідок цього і при соціалізмі виникає суперечність між продуктивними силами і соціалістичними виробничими відносинами; останні і тут змінюються лише слідом за зміною продуктивних сил. Але виникаючі в соціалістичному способі виробництва суперечності між зростаючими продуктивними силами і відстаючими від них елементами, сторонами виробничих відносин виникають в рамках загальної відповідності суспільних продуктивних сил суспільній соціалістичній власності. Ці виникаючі суперечності не розвиваються неминуче в протилежність і в конфлікт. При попередніх способах виробництва повна відповідність виробничих відносин характерові продуктивних сил неминуче змінювалася конфліктом між новими продуктивними силами і старими, віджилими виробничими відносинами; цей конфлікт розв'язувався через класову боротьбу і революцію. Такий конфлікт неможливий в умовах соціалістичного способу виробництва. Суперечності, які виникають в соціалістичному вироб-

¹ Див. *Й. Сталін*, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, стор. 39.

ництві, своєчасно розв'язуються соціалістичним суспільством через політику Комуністичної партії і соціалістичної держави, яка спирається на пізнання і використання економічного закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові і зростанню продуктивних сил.

При соціалізмі нема антагоністичних класів, нема таких соціальних груп, які могли б протидіяти політиці соціалістичної держави, спрямованій на переборення суперечностей, які виникають між зростаючими продуктивними силами і виробничими відносинами, що відстають від цього зростання. Протидія інертних і косних елементів може бути успішно переборена і переборюється Радянською державою при підтримці народу. В цьому полягає специфіка діяння закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил при соціалізмі. Антагоністичні суперечності між продуктивними силами і капіталістичними виробничими відносинами неодмінно ведуть до класових сутичок. Неантагоністична природа суперечностей, які виникають при соціалізмі між зростаючими продуктивними силами і відстаючими виробничими відносинами, визначає те, що ці суперечності розв'язуються без конфліктів і сутичок між класами, розв'язуються силами всього соціалістичного суспільства, спаяного морально-політичною єдністю.

Так в історії суспільства діє економічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил. Відповідність виробничих відносин характерові продуктивних сил — умова безперешкодного розвитку суспільного виробництва. Коли є така відповідність, продуктивні сили дістають простір для свого розвитку. Але ця відповідність порушується саме внаслідок розвитку продуктивних сил і відставання виробничих відносин. Разом з тим виробничі відносини змінюються в результаті і у відповідності із зміною рівня і характеру продуктивних сил. Така є діалектика суперечливого розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Діяння економічного закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил в антагоністичному класовому суспільстві приводить до соціальних революцій. В результаті революції знищуються старі, відживаючі виробничі відносини і утверджуються нові, відповідні досягнутому рівневі і характерові продуктивних сил.

Кожного разу при знищенні старих, віджилих виробничих відносин відповідність виробничих відносин характерові продуктивних сил встановлювалася на вищій основі, яка відкривала все більші і більші можливості для розвитку продуктивних сил. Повна відповідність виробничих відносин характерові сучасних продуктивних сил, встановлена в соціалістичному суспільстві на основі суспільної власності на засоби виробництва, відкривала небувалі в історії можливості швидкого і безперервного розвитку продуктивних сил.

Економічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, а також основний економічний закон сучасного капіталізму і основний економічний закон соціалізму дають можливість зрозуміти дві протилежні лінії економічного розвитку в сучасному світі: животіння і руйнування продуктивних сил у країнах капіталізму і бурхливий, неухильний їх розвиток в країнах соціалістичного табору.

Економічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил дає ключ до розуміння ролі нових виробничих відносин як головного і вирішального рушія розвитку продуктивних сил.

6. Рушійні сили розвитку виробництва

Питання про рушійні сили розвитку виробництва є одним з найважливіших для суспільної науки. Зміни в галузі соціального, політичного і духовного життя суспільства зумовлюються змінами в галузі економічних відносин, а ці останні в свою чергу визначаються зміною продуктивних сил, їх розвитком. Від чого ж залежить і чим визначається розвиток самих продуктивних сил? Що є головним рушієм розвитку продуктивних сил?

Г. В. Плеханов у ряді своїх праць намагався розв'язати це питання, але допустив грубу помилку. В книзі «Основні питання марксизму» він писав: «...Отже, все питання про розвиток економії зводиться до того, якими причинами зумовлюється розвиток продуктивних сил, що є в розпорядженні суспільства. А в цій своїй останній формі воно розв'язується *насамперед* *указанням на властивості географічного середовища...* Властивості географічного середовища зумовлюють собою розвиток продуктивних сил, розвиток же продуктивних сил зумовлює собою розвиток економічних, а слідом за ними і всіх інших суспільних відносин»¹.

Плеханов, відповідаючи на питання про джерело розвитку продуктивних сил, явно впав у географічний ухил. Звичайно, було б дивно заперечувати певну роль географічного середовища в розвитку продуктивних сил; як уже відзначено вище, сприятливе географічне середовище прискорює їх розвиток, несприятливе сповільнює. Проте географічне середовище відносно незмінне, стале і не може бути головним рушієм розвитку продуктивних сил. Адже в умовах того самого географічного середовища продуктивні сили можуть розвиватися і повільно і швидше. Плехановська точка зору не може пояснити, чому незліченні природні багатства Росії, зокрема Уралу, Сибіру і Середньої Азії, лежали при капіталізмі під спудом, а нині, в умовах соціалізму, вони поставлені на службу суспільству.

¹ Г. В. Плеханов, Соч., т. XVIII, 1928, стор. 204, 205.

Теорія, яка пояснює розвиток продуктивних сил, а отже, і всього суспільства властивостями географічного середовища, заважає пізнанню справжніх причин, що лежать не зовні, а в самому способі виробництва. Разом з тим ця теорія веде до фаталістичних висновків, до схиляння перед стихійними силами, до пасивності, до бездіяльності людей. Немарксистська точка зору Плеханова ідейно роззброювала робітничий клас, відводила його від завдання знищення капіталістичних виробничих відносин, які стали гальмом розвитку продуктивних сил.

Ідеаліст О. Богданов у своєму «Курсі політичної економії» намагався пояснити розвиток продуктивних сил зростанням народонаселення. Це пояснення також неправильне, про що вже говорилося в попередньому розділі.

Ренегат марксизму К. Каутський у своїй книжці «Матеріалістичне розуміння історії» пояснює розвиток продуктивних сил зростанням пізнання, розвитком науки: продуктивні сили розвиваються, мовляв, внаслідок розвитку техніки, техніка розвивається залежно від наукового прогресу, від розвитку пізнання сил природи. Ця точка зору на розвиток продуктивних сил і всього суспільства набула поширення в США та інших капіталістичних країнах. Так звана «атомна соціологія» являє собою різновидність цього ідеалістичного і реакційного погляду. Захисником цього помилкового погляду виступив у Франції Жюль Мок у книжці «Зіставлення».

Зростання науки, особливо природознавства, безперечно, справляє величезний вплив на розвиток продуктивних сил, зокрема техніки. Сучасна велика промисловість — металургійна, машинобудівна, електротехнічна, хімічна і т. д. — неможлива без застосування сучасного природознавства — механіки, фізики, хімії. Сучасне велике сільське господарство основане на використанні агробіології і хімії. Темпи розвитку продуктивних сил в епоху великого, машинного виробництва різко зросли в результаті застосування природознавства до техніки. «З допомогою машин, хімічних процесів та інших методів вона (велика промисловість. — Ф. К.) раз у раз робить перевороти в технічному базисі виробництва, а разом з тим і в функціях робітників і в суспільних сполученнях процесу праці»¹. Це особливо характерне для епохи соціалізму, яка відкрила науці безмежні можливості розвитку і найширшого, всебічного і безперешкодного застосування її відкриттів у галузі виробництва. Хід розвитку соціалістичного суспільства показує, що чим далі, тим більше наука буде вкорінюватися в усі сфери виробництва і відіграватиме зростаючу роль у розвитку продуктивних сил.

Але, незважаючи на це, неправильно шукати головну, визначальну причину розвитку продуктивних сил суспільства в

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 487.

розвитку науки, пізнання. Раніше ніж говорити про вплив науки на розвиток продуктивних сил, треба враховувати, що сама наука своїм існуванням і розвитком зобов'язана насамперед розвиткові виробництва, тобто в кінцевому підсумку розвиткові продуктивних сил. Розвитком виробництва визначаються як постановка завдань перед природознавством, так і засоби розв'язання цих завдань. Саме потреби виробництва є найважливішим і визначальним стимулом розвитку самої науки. В листі до Штаркенбурга Енгельс писав:

«Коли, як Ви твердите, техніка в значній мірі залежить від стану науки, то в далеко більшій мірі наука залежить від *стану* і *потреб* техніки. Коли у суспільства з'являється технічна потреба, то воно просуває науку вперед більше, ніж десяток університетів. Вся гідростатика (Торічеллі і т. д.) викликана була до життя потребою регулювати гірські потоки в Італії в XVI й XVII століттях. Про електрику ми знали щось розумне тільки з того часу, як було відкрито її технічну застосовність»¹.

Не тільки поява тих чи інших відкриттів, винаходів, але й можливість їх використання залежить від суспільних, економічних умов виробництва. Відомо, наприклад, що властивість пари бути рушійною силою, джерелом енергії була відкрита ще в стародавній Греції, в так званій александрійській період. Але використання цього відкриття тоді, в умовах рабовласницького способу виробництва, було неможливим. Великий винахід геніального російського механіка Ползунова — парова машина — не міг бути використаний в умовах феодального способу виробництва.

Можливість використання наукових відкриттів для розвитку продуктивних сил суспільства залежить не тільки від характеру способу виробництва, але й від *ступеня* його розвитку. Так, капіталістичний спосіб виробництва в свій час відкрив можливість свідомого застосування природознавства до промисловості і сільського господарства; закон капіталістичної конкуренції примушував капіталістів скорочувати витрати виробництва і з цією метою вдосконалювати техніку, застосовувати нові винаходи, які сприяли збільшенню продуктивності праці. Але інша обстановка створюється в умовах панування монополій і монопольних цін на ринку: капіталістичні монополії часто бояться науково-технічних відкриттів. Монополістичний загниваючий капіталізм гальмує впровадження найбільших відкриттів сучасної науки і техніки у виробництво, бо це суперечить інтересам капіталістичних монополій: нові винаходи знецінюють функціонуючий основний капітал, вимагають зміни устаткування.

Колосальне і притому хронічне недовантаження виробничого апарату більшості капіталістичних країн, хронічне безробіття,

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 444.

характерні для епохи загальної кризи капіталізму, перешкоджають застосуванню і використанню багатьох науково-технічних відкриттів.

У 1929—1933 рр., під час світової економічної кризи, світ був свідком походу капіталістичної реакції проти науки і наукових винаходів. У цей похід включилися поряд з буржуазними політичними діячами і представники буржуазної науки. Причину криз надвиробництва і всіх соціальних бід і потрясінь, які випливають звідси, вони бачили в «непомірному» зростанні науки і наукових винаходів. В розпал цього походу реакція навіть висунула лозунг: «назад до кирки і лопати».

Капіталістичні монополії скуповують сотні і тисячі патентів на винаходи, щоб ці винаходи не стали власністю їх конкурентів. З тисяч цих скуплених патентів використовується лише незначна частина. Інші заховуються на довгі роки в сейфи. Капіталістичні монополії чинять шалений опір використанню атомної енергії в мирних, тільки в мирних цілях.

Можливість використання наукових відкриттів і технічних винаходів в умовах сучасного капіталізму визначаються діями основного економічного закону сучасного капіталізму, прагненням до одержання максимального прибутку. Якщо відкриття, винахід сприяють збільшенню капіталістичного прибутку, вони дістають застосування. Якщо, навпаки, вони загрожують одержанню максимального прибутку, знецінюють існуюче устаткування і ведуть до зниження монопольних цін, то монополісти кладуть їх під сукно, замикають у сейф.

Із сказаного видно, що розвиток природничих, технічних наук, взятий сам по собі, ще не пояснює розвитку продуктивних сил. Наукові відкриття лише створюють можливість розвитку техніки. Але перетворення цієї можливості в дійсність, використання наукових відкриттів у виробництві, спрямування розвитку наукової думки залежать цілком від способу виробництва, від основного економічного закону даного суспільства, від характеру суспільного ладу.

Якщо розвиток продуктивних сил не можна пояснити ні географічним середовищем, ні зростанням народонаселення, ні розвитком науки, взятої самою по собі, то, можливо, слід шукати найбільш глибокі, корінні причини розвитку продуктивних сил у зростанні потреб людей? Хіба при всіх суспільних формаціях виробництво — безпосередньо або в кінцевому підсумку — не служить задоволенню насущних потреб людей в їжі, одягу, взутті, житлі, а також у знаряддях праці, потрібних для виробництва?

Безперечно, що зростання потреб людей справляє величезний вплив на розвиток продуктивних сил. Але характер потреб і зростання потреб самі залежать від розвитку виробництва, від способу виробництва, від виробничих відносин. Потреби первісних людей і рабів були одні, потреби робітників капіталістичних

країн — інші, а потреби робітників соціалістичного суспільства відрізняються від потреб робітників капіталістичних країн.

Зростання виробництва залежить від зростання потреб, від зростання споживання. Але, по-перше, виробництво само доставляє споживанню матеріал, предмет, продукт. Цим виробництво створює можливість споживання, породжує споживання. По-друге, виробництво визначає не тільки предмети споживання, але й способи споживання. Виробництво створює споживачів. Потреба в освітленні може бути задоволена і кандяцем, і свічкою, і газовою лампою. Споживання електричних ламп стало можливим з виникненням їх виробництва. Поки промисловість не виробляла радіоприймачів, електричних холодильників або телевізорів, не було й потреби в них.

«Коли споживання, — пише Маркс, — виходить з своєї первісної природної грубості і безпосередності, — а тривале перебування його на цьому ступені було б, у свою чергу, результатом закоснілого в первісній дикості виробництва, — то воно само, як спонука, опосереднюється предметом... Певне виробництво зумовлює, таким чином, певне споживання, розподіл, обмін, певні відношення цих різних моментів один до одного»¹. Отже, в діалектичній єдності і взаємодії виробництва і споживання вихідним і визначальним моментом їх розвитку є виробництво.

В умовах капіталізму немає і не може бути відповідності між виробництвом і споживанням: споживання має обмежене їх платоспроможністю і внаслідок цього постійно відстає від розвитку виробництва. Безпосередня мета капіталістичного виробництва — нагромадження капіталу — своїм наслідком має злидений рівень життя виробників матеріальних благ, *зниження* матеріальної забезпеченості робітничого класу, всіх трудящих, їх абсолютне і відносне зубожіння, прогресуюче зниження рівня їх споживання.

За соціалістичного економічного ладу зростання потреб (купівельної спроможності) має постійно випереджає зростання виробництва і тим самим штовхає його вперед. Закономірністю соціалістичного виробництва є безперервне зростання споживання трудящих, піднесення і поліпшення їх матеріального становища. Це нове відношення між виробництвом і споживанням впливає з соціалістичних виробничих відносин, з того, що тут нема вже більше експлуатації людини людиною.

Отже, зростання потреб впливає на розвиток продуктивних сил, але не є його причиною; зростання потреб само залежить від виробництва, а його вплив на розвиток продуктивних сил можна зрозуміти, лише врахувавши особливості даного способу виробництва, дані виробничі відносини.

В чому ж полягає головний рушій розвитку продуктивних сил?

¹ К. Маркс, До критики політичної економії. Вступ, стор. 184, 191.

Головним і вирішальним рушієм розвитку продуктивних сил є *нові виробничі відносини*, відповідні характерові продуктивних сил. А головним гальмом розвитку продуктивних сил є старі, віджилі виробничі відносини, які перестали відповідати характерові продуктивних сил.

У «Капіталі» Маркс дав всебічний аналіз законів розвитку капіталістичного способу виробництва в домонополістичний період його існування. Маркс показав, що виробничі відносини капіталістичного суспільства, капіталістична власність на засоби виробництва, ненаситна жадоба до нагромадження капіталу, погоня за прибутком, конкуренція були потужними рушіями розвитку продуктивних сил у перший період розвитку капіталізму.

Мета і рушійний мотив капіталістичного виробництва — одержання прибутку, виробництво додаткової вартості, нагромадження капіталу шляхом експлуатації робітників. Засіб, з допомогою якого буржуазія досягала цієї мети в період висхідної лінії розвитку капіталізму, є розвиток продуктивних сил. Ця обмежена мета виробництва, яка впливає з капіталістичних виробничих відносин, вступала в суперечність із зростанням продуктивних сил. Розвиток капіталістичного способу виробництва являє собою поглиблення цієї суперечності, яка поступово переростала в найгостріший конфлікт між продуктивними силами і капіталістичними виробничими відносинами.

В. І. Ленін у геніальній праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» показав, що перетворення домонополістичного капіталізму в монополістичний привело до загнивання капіталізму. Розвиток капіталізму, який неминуче привів в силу колосальної концентрації капіталу до панування монополій, породив тенденцію до затримки розвитку і до руйнування продуктивних сил.

Відживаючі капіталістичні виробничі відносини — ось головна, вирішальна перешкода на шляху розвитку сучасних продуктивних сил. Щоб відкрити простір для розвитку продуктивних сил, необхідно знищити капіталістичні виробничі відносини і замінити їх соціалістичними виробничими відносинами. Цього вчить марксизм, ідейно озброюючи робітничий клас і марксистські партії для соціалістичної революції.

У 1917 р., напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції, Комуністична партія, її Центральний Комітет на чолі з Леніном на противагу меншовикам і есерам вказали, що єдиний шлях до забезпечення розквіту продуктивних сил Росії полягає в знищенні капіталістичних виробничих відносин.

Сучасний капіталізм всюди перешкоджає розвиткові продуктивних сил суспільства. В США з 1929 по 1939 р. промислове виробництво топталось на одному місці. В період другої світової війни воно різко зросло, але за рахунок виробництва воєнної продукції. Після другої світової війни виробництво в США значно знизилося, і лише в результаті розв'язаної США агресивної

війни проти Кореї і в зв'язку з підготовкою до нової світової війни, тобто в результаті милітаризації економіки, США вдалося знову, причому однобоко, підняти промислове виробництво. Але й при цьому, незважаючи на те, що в результаті розгрому фашистської Німеччини і Японії були усунуті два головні конкуренти США в Європі і Азії, промислове виробництво США збільшилося з 1929 по 1951 р. загалом лише в два рази. А якщо взяти такі європейські капіталістичні країни, як Франція, Бельгія, Австрія, Данія, Греція, Люксембург, то в цих країнах промислове виробництво з 1937 по 1953 р. зросло лише на 31%, тобто приріст дорівнював лише 2% на рік. Це — топтання на місці, животіння. Продуктивні сили в сільському господарстві капіталістичних країн також перебувають у стані животіння.

На протилежність цьому в країнах соціалістичного табору продуктивні сили безперервно і бурхливо розвиваються. Наприклад, в СРСР з 1929 по 1951 р. промислове виробництво збільшилося майже в 13 раз. У всіх європейських країнах народної демократії, незважаючи на те, що вони дуже потерпіли під час другої світової війни від гітлерівського вторгнення і від американо-англійських бомбардувань, промислове виробництво безперервно зростає. В Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Болгарії і Албанії промислове виробництво в 1953 р. зросло порівняно з 1937 р. на 207%.

Головна і вирішальна причина розвитку продуктивних сил в країнах соціалістичного табору полягає в нових, соціалістичних виробничих відносинах. Соціалістичні виробничі відносини відкрили широкий простір розвитку продуктивних сил, покликali до життя нові, могутні стимули розвитку виробництва, вдосконалення техніки, розвитку самих людей, трудящих, народних мас.

Ідеологи буржуазії намагалися відстрашити маси від соціалізму, твердячи, що соціалізм, ліквідуючи приватну власність, тим самим нібито ліквідує головний стимул, головну рушійну силу розвитку виробництва і культури. Але на ділі, як показало життя, в нашу епоху саме капіталістична власність убиває стимули розвитку продуктивних сил, а соціалістична власність є могутньою рушійною силою розвитку.

В короткий історичний строк здійснити великий план соціалістичної індустріалізації СРСР можна було лише на основі соціалістичних виробничих відносин. За 35 років існування радянського ладу промислове виробництво СРСР збільшилося в 39 раз. Капіталістичній Англії, щоб збільшити промислове виробництво в 39 раз, потрібно було 162 роки (з 1790 по 1951 р.); Франція за останні 90 років збільшила промислове виробництво лише в 5,5 раза; США за останні 35 років збільшили своє промислове виробництво всього лише в 2,6 раза.

Така є перевага соціалістичного способу виробництва, який базується на суспільній власності на засоби виробництва.

Кожний новий тип виробничих відносин, який утверджується на зміну попередньому, відживаючому, завжди відкривав нові, ширші можливості, сильніші стимули, рушійні мотиви розвитку виробництва. В цьому полягає основа перемоги нового способу виробництва над старим. І це особливо ясно видно на прикладі соціалістичних виробничих відносин.

Встановлення соціалістичних виробничих відносин відкрило найбільший простір, найбільші можливості для розвитку продуктивних сил тому, по-перше, що вони привели до знищення експлуатації і експлуаторських класів. По-друге, соціалістичні виробничі відносини є наймогутнішим рушієм розвитку продуктивних сил тому, що вони забезпечили і забезпечують розвиток найважливішої сили виробництва — самих трудящих, їх здібностей, талантів, обдаровань, які капіталізм душив і душить. По-третє, соціалістичні виробничі відносини створюють найвищу заінтересованість трудящих в результатах праці і в розвитку продуктивних сил.

Матеріальні інтереси завжди приводили в рух величезні маси людей, суспільні класи, цілі суспільства. Проте матеріальні інтереси особи з трудящих класів і інтереси суспільства до соціалізму перебували в антагонізмі. В умовах соціалістичних виробничих відносин створена можливість правильного, гармонійного розвитку, поєднання особистої матеріальної заінтересованості трудящих з суспільними інтересами, з розвитком матеріальних продуктивних сил суспільства.

Таким чином, соціалістичні виробничі відносини є потужним рушієм розвитку продуктивних сил тому, що вони, відповідаючи станові продуктивних сил, відкривають простір для їх розвитку і породжують могутні стимули, заінтересованість усього суспільства і кожної особи в розвитку продуктивних сил.

Можливість вкласти в розвиток виробництва те, що раніше привласнювалося і розтрачувалося капіталістами, поміщиками та їх челяддю, величезна творча активність трудящих мас, які стали господарями країни і працюють не на експлуаторів, а на себе, на своє суспільство, — ось велике животворне джерело гігантських темпів розвитку продуктивних сил, породжене соціалістичними виробничими відносинами товариського співробітництва і взаємодопомоги трудящих.

Якщо навіть у підневільних умовах кооперація праці породжувала нову продуктивну силу, то тим більше значення кооперації соціалістичної праці. Вона в ще більшій мірі підвищує могутність об'єднаної праці, породжує творче змагання, створює нову продуктивну силу, яка набагато перевищує суму сил відособлених індивідів.

Велика роль соціалістичної власності як рушія розвитку продуктивних сил проявляється також в галузі технічного прогресу. Соціалістичний спосіб виробництва звільнив розвиток техніки від усіх перешкод, що їх породжують капіталістичні

виробничі відносини. Антагонізм між робітниками і машиною в умовах соціалізму ліквідовано назавжди. Якщо при капіталізмі робітник — придатак машини, то при соціалізмі робітник — господар машини. В умовах капіталізму робітник не заінтересований в удосконаленні знарядь виробництва, бо досконаліші машини виштовхують його з процесу виробництва, а плоди зростаючої продуктивної сили праці привласнює капіталіст. Зростання продуктивності праці при капіталізмі означає посилення експлуатації робітників.

При соціалізмі машина полегшує і заощаджує працю. Тому технічне винахідництво при соціалізмі стало масовим явищем. Тільки за період 1950—1953 рр. в СРСР було впроваджено у виробництво понад 2 950 тис. технічних винаходів і раціоналізаторських пропозицій. Лише в 1953 р. було створено близько 700 нових надзвичайно важливих типів і марок машин і механізмів.

Соціалістичні виробничі відносини породили небачені раніше стимули розвитку виробництва. Одним з чудових виявів цього є соціалістичне змагання трудящих.

Капіталізм душить, давить творчі сили трудящих, пригнічує особу, вбиває таланти і обдаровання народу. Соціалістичні виробничі відносини відкрили простір для розквіту ініціативи, талантів, обдаровань народу, кожної особи. Людина з її здібностями, задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб трудящих — ось кому служить виробництво при соціалізмі. Соціалістичний лад відкрив можливість для всебічного розвитку фізичних і розумових здібностей трудящих, а трудящі — найважливіша продуктивна сила суспільства, вони рухають виробництво. Виробничі відносини соціалізму забезпечують здійснення великої мети, колись накресленої Марксом у «Критиці Готської програми»: «...разом з всебічним розвитком індивідів виростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства полиються повним потоком, лише тоді... суспільство зможе написати на своєму прапорі: Кожний по здібностях, кожному по потребах!»

Щоб забезпечити розвиток продуктивних сил, потрібний для здійснення великого принципу комунізму, соціалістичне суспільство застосовує соціалістичний принцип розподілу по праці. Цей принцип відображає ліквідацію експлуатації людини людиною, вимагає від усіх членів суспільства праці по здібностях і гарантує рівну оплату за рівну працю, тобто знищення нерівної оплати праці людей різних націй і рас, знищення нерівної оплати праці чоловіків і жінок, дорослих і молоді. Соціалістичний принцип розподілу забезпечує максимальну заінтересованість трудящих в результатах своєї праці, подолання дрібнобуржуазної зрівнялівки, сприяє зростанню соціалістичної свідомості, соціалістичного ставлення до праці, розгортанню соціалістичного змагання і підвищенню продуктивності праці.

У всьому цьому проявляється роль соціалістичних виробничих відносин як головного і вирішального рушія розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства. Й. В. Сталін, узагальнюючи закономірності розвитку продуктивних сил у різних суспільних формаціях, у тому числі і в соціалістичному суспільстві, писав: «... Нові виробничі відносини є тією *головною* і вирішальною силою, яка власне і визначає дальший, при тому могутній розвиток продуктивних сил і без яких продуктивні сили приречені на животіння, як це має місце тепер в капіталістичних країнах»¹.

Отже, зміна і розвиток виробничих відносин викликаються і зумовлюються зміною і розвитком продуктивних сил суспільства і насамперед розвитком знарядь виробництва. Зміна й розвиток продуктивних сил приводять рано чи пізно до зміни віджилих виробничих відносин новими, передовими, які відповідають рівневі і характерові нових продуктивних сил суспільства і є головною силою їх дальшого розвитку.

Яким чином здійснюється зміна одних виробничих відносин іншими?

7. Закономірності переходу від старого способу виробництва до нового

Нові продуктивні сили і відповідні їм виробничі відносини виникають не після краху, зникнення старого ладу, а в надрах старого ладу. Люди не вільні у виборі продуктивних сил і виробничих відносин. Кожне нове покоління, вступаючи в життя, застає в готовому вигляді створені попередніми поколіннями продуктивні сили і виробничі відносини. Щоб дістати можливість виробляти матеріальні блага, кожне нове покоління повинно на перший час пристосуватися до цих продуктивних сил і виробничих відносин. Спосіб виробництва, успадкований даним поколінням, визначає становище людей у процесі виробництва, визначає можливість і напрям дальшого розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Виникнення нових продуктивних сил і виробничих відносин має стихійний, несвідомий характер, бо люди, удосконалюючи старі знаряддя виробництва і створюючи нові, розвиваючи продуктивні сили, не усвідомлюють, не розуміють і не задумуються над тими *суспільними результатами*, до яких може привести і приводить ця зміна знарядь виробництва. Їх думка, їх свідомість не йде далі якої-небудь безпосередньо відчутної вигоди для себе.

Люди первісного суспільства, здійснюючи перехід від кам'яних знарядь до металічних, хотіли добитися лише полегшення своєї праці, зробити працю більш ефективною, більш продуктивною. Поки нові, залізні знаряддя не набули широкого

¹ Й. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, стор. 60.

застосування, люди не могли знати суспільні результати цього застосування. Але перехід до залізних знарядь праці, як ми вже бачили вище, привів до збільшення продуктивності праці, до виникнення і зростання додаткової праці і додаткового продукту, внаслідок чого виникла економічна можливість експлуатації людини людиною і встановлення рабства. Так перехід до залізних знарядь праці незалежно від волі і бажання людей привів первісно-общинний лад до загибелі і до заміни його ладом рабовласницьким.

Другий приклад. Молода буржуазія Європи, створюючи в період феодального ладу поряд з існуючими дрібними цеховими ремісничими майстернями великі мануфактурні підприємства, керувалася насамперед прагненням виробити якнайбільше товарів для нових ринків на Сході і в Америці, здешевити виробництво цих товарів, одержати більше прибутку. Далі цих обмежених своєкорисливих інтересів свідомість буржуазії не йшла. Створюючи великі мануфактурні підприємства, буржуазія, звичайно, не передбачала і не могла передбачити суспільних наслідків своєї підприємницької діяльності. А ці наслідки полягали в бурхливому розвитку продуктивних сил, який покликав до життя нові, раніше не відомі феодальному суспільству класи, в перегрупуванні соціальних сил, в зміні економічної і соціальної ролі старих і нових класів.

Буржуазія, розвиваючи продуктивні сили, не усвідомлювала, що це приведе її кінець кінцем до зіткнення з феодальним ладом, з феодальною державною владою. Але саме до цього суспільного результату привів стихійний розвиток продуктивних сил і виробничих відносин.

Суперечності і класова боротьба, які виникли між буржуазією і феодальним дворянством, між цим останнім і селянством, мали своєю економічною основою стихійно виниклий конфлікт нових продуктивних сил з віджилими феодальними виробничими відносинами. В результаті цього конфлікту в Голландії, Англії, Франції, Німеччині та інших країнах відбулися буржуазні, антифеодальні революції, які знищили феодальний лад і встановили панування капіталізму.

Третій приклад. Російська буржуазія разом з іноземною протягом другої половини XIX і в перше десятиріччя XX ст. посилено насаджувала в Росії велике машинізоване промислове виробництво. Російська буржуазія користувалася покровительством царизму і не боролася з ним. Розвиваючи продуктивні сили і капіталістичні виробничі відносини, буржуазія не усвідомлювала, до яких суспільних наслідків це приведе. Будуючи фабрики, заводи, залізниці, капіталісти не розуміли, що розвиток продуктивних сил Росії приведе до виникнення революційної суспільної сили — пролетаріату, підготує ґрунт для встановлення союзу пролетаріату з розорюваним і експлуатованим селянством і в результаті приведе до переможної соціалістичної

революції. Але саме такий був об'єктивний суспільний результат розвитку продуктивних сил і капіталістичних виробничих відносин.

Розвиток продуктивних сил і спричинювані ним зміни виробничих відносин відбуваються стихійно лише до певної межі. Коли нові продуктивні сили, які дозріли в надрах старого суспільства, вступають в конфлікт з відживаючими, старими виробничими відносинами, тоді стихійний розвиток змінюється свідомою діяльністю, боротьбою передових класів. Віджилі виробничі відносини самі собою не зникають. На захисті їх стоять пануючі, відживаючі класи, які мають державну владу і озброєні всіма засобами ідеологічного впливу на маси. Ці відживаючі суспільні сили зацікавлені в збереженні старих виробничих відносин і чинять опір передовим суспільним силам, які намагаються ліквідувати стару форму власності і прокласти шлях економічному закономірності відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил. Ліквідувати стару форму власності і утвердити нову і тим розчистити дорогу розвитку продуктивних сил можна тільки шляхом боротьби класів, шляхом насильственої революції.

«Після того, як нові продуктивні сили дозріли, — пише Й. В. Сталін, — існуючі виробничі відносини та їх носії — пануючі класи, перетворюються в ту «непереборну» перепону, яку можна зняти з дороги лише шляхом свідомої діяльності нових класів, шляхом насильствених дій цих класів, шляхом революції»¹.

В період революційних переворотів особливо яскраво проявляється величезне мобілізуюче, організуюче і перетворююче значення *передових суспільних ідей, революційних політичних установ і нової політичної влади*. Нові суспільні ідеї, які виникли на основі конфлікту між новими продуктивними силами і старими, віджилими виробничими відносинами, на основі економічних потреб суспільства, сприяють організації і мобілізації мас, згуртуванню їх в революційну політичну армію. Революційні класи створюють нову, революційну владу і, спираючись на неї, силою усувають старі виробничі відносини і утверджують нові виробничі відносини, які відповідають досягнутому ступеневі продуктивних сил.

Так стихійний процес суспільного розвитку, підготовлюваний ходом розвитку продуктивних сил, змінюється свідомою діяльністю мас, мирний розвиток змінюється насильственим переворотом, еволюція — революцією.

Розглянута особливість виробництва, яка характеризує процес стихійного виникнення нових продуктивних сил і відповідних їм виробничих відносин у надрах старого суспільства і переходу на певному ступені від стихійного розвитку до свідомого і на-

¹ Й. Сталін. Питання лєнінізму, вид. 11, 1953, стор. 520.

сильственого процесу усунення віджилих виробничих відносин, до революції, є загальний соціологічний закон. Цей закон показує, як відбувається перехід від одного способу виробництва до іншого, від нижчої суспільно-економічної формації до вищої. Цей загальний закон зовсім не виключає деякої своєрідності переходу від капіталізму до соціалізму.

Особливість переходу від капіталізму до соціалізму полягає в тому, що в надрах капіталістичного суспільства не виникають і не можуть виникнути соціалістичні виробничі відносини, подібно до того, як у надрах феодального суспільства виникли капіталістичні виробничі відносини. Але й перехід до соціалізму неможливий, перш ніж у надрах капіталістичного суспільства стихійно не дозріють матеріальні умови соціалістичного суспільства. В надрах капіталізму стихійно створюються нові продуктивні сили, необхідні для виникнення соціалістичних виробничих відносин. У надрах капіталізму в результаті розвитку продуктивних сил стихійно відбувається процес зміни ролі капіталістичних виробничих відносин, перетворення їх з нових, відповідних продуктивним силам, в старі, які не відповідають новим продуктивним силам. Але нові, соціалістичні виробничі відносини, відповідні цим новим продуктивним силам, можуть виникнути лише в результаті перемоги соціалістичної революції, в умовах політичного панування робітничого класу.

Люди, змінюючи продуктивні сили, не усвідомлюють суспільних результатів, суспільних наслідків зміни, які вони вносять в знаряддя виробництва. Чи стосується ця особливість виробництва до соціалістичного способу виробництва? Чи можна сказати, що і в умовах соціалізму люди, змінюючи, розвиваючи знаряддя виробництва, не усвідомлюють суспільних результатів цих змін?

Розвиток соціалістичного виробництва не є стихійним. Економічні закони тут, будучи пізнані, використовуються суспільством свідомо. Соціалізм і комунізм є результатом свідомої історичної творчості народних мас, керованих Комуністичною партією. В будівництві комунізму народ спирається на марксистську науку і усвідомлює суспільні результати своєї праці. Наприклад, здійснюючи соціалістичну індустріалізацію країни, радянський народ свідомо закладає матеріальний фундамент соціалізму, а здійснюючи п'ятий п'ятирічний план, усвідомлює, що робить великий крок по шляху розвитку соціалістичного суспільства до комунізму. В умовах соціалізму суспільні результати розвитку продуктивних сил перестали бути непередбаченими і суперечними інтересам трудящих. Проте це не означає, що розглянута закономірність виробництва втрачає при соціалізмі свою силу. Ця закономірність властива виробництву і в умовах соціалізму, хоч і проявляється тут своєрідно. Економічні закони соціалізму так само об'єктивні, вони відбивають економічні процеси, які відбуваються незалежно від волі людей. І при соціалістичному способі виробництва нове покоління за-

стає вже готові продуктивні сили і виробничі відносини, створені попереднім поколінням. І тут дальший розвиток продуктивних сил зумовлений уже досягнутим ними ступенем. Зміна виробничих відносин і при соціалізмі зумовлюється розвитком продуктивних сил. Суперечності між новими продуктивними силами і відстаючими виробничими відносинами виникають незалежно від свідомості людей. Правда, ці суперечності більш або менш швидко усвідомлюються і усуваються суспільством завдяки керівництву Комуністичної партії і соціалістичної держави, які не допускають перетворення суперечності в конфлікт. Але і в соціалістичному суспільстві ці суперечності спочатку виникають в самому житті як результат виробничої діяльності мільйонів людей, а вже потім усвідомлюються людьми. Свідомо розвиваючи соціалістичне виробництво, люди не можуть заздалегідь передбачити всі суспільні наслідки своїх дій.

Ніякий виробничий план не може врахувати всі можливості, які таяться в надрах соціалістичного ладу, в творчій ініціативі і праці десятків мільйонів людей. При плановому керівництві господарством можна врахувати, передбачити і визначити основні, головні підсумки господарської діяльності суспільства за той чи інший період, але не можна в усіх подробицях передбачити все, що з'явиться в результаті господарської діяльності мільйонних мас. Відомо, що соціалістичні плани постійно уточнюються і корегуються в ході їх здійснення. Нарешті, і це дуже важливо, що окремі люди, виробники матеріальних благ, не можуть передбачити заздалегідь усіх тих змін і тих результатів, до яких приведуть згодом ці зміни, що їх роблять щодня і щогодини в соціалістичному суспільстві мільйони людей. Ці результати можуть бути усвідомлені лише з допомогою науки, яка, пізнаючи об'єктивні закони розвитку соціалістичного суспільства, на цій основі дає передбачення загального напрямку розвитку, основних результатів діяльності людей. Спираючись на марксистську науку, на наукове передбачення напрямку розвитку суспільства, Комуністична партія, її Центральний Комітет своєю політикою організує і спрямовує маси на будівництво комунізму у відповідності з об'єктивними законами розвитку суспільства.

Отже, як у досоціалістичні епохи, так і при соціалізмі розвиток суспільства являє собою природно-історичний, тобто закономірний, необхідний процес.

Буржуазна реакційна соціологія неспроможна науково пояснити співвідношення *стихийного* і *свідомого* в суспільному розвитку. Будучи наскрізь метафізичною, вона ухиляється від істини то в один, то в другий бік. Багато буржуазних соціологів твердять, що суспільний розвиток завжди має свідомий характер і визначається свідомістю і волею людей. Але цьому суперечать незліченні історичні факти. Історія свідчить, що суспільні події, навіть ті, які підготовляються свідомою діяльністю пану-

ючих експлуаторських класів, часто мають для них зовсім несподівані суспільні наслідки. Наприклад, перша і друга світові війни привели до наслідків, несподіваних для імперіалістів, які розв'язали ці війни.

Під впливом таких несподіваних результатів буржуазна соціологія впадає в містику, в фаталізм, твердячи, що життя суспільства, історія перебуває під владою таємничих, непізнаних сил — бога, долі, фатуму.

Погляд на історію як на абсолютно стихійний процес такий же неспроможний, як і протилежний йому погляд, що приписує визначальну роль в історії свідомості людей. Обидві ці теорії буржуазних соціологів спростовані практикою боротьби робітничого класу.

Тільки історичний матеріалізм дав раціональне, наукове пояснення співвідношення стихійного і свідомого в розвитку суспільства, показав, як і коли стихійний розвиток суспільства перетворюється в усвідомлений.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Отже, суспільне виробництво постійно змінюється. Розвиток виробництва є основою розвитку суспільства і веде до зміни всього суспільного ладу. Зміна виробництва завжди починається із зміни продуктивних сил як найреволюційнішого його елемента. Зміна ж продуктивних сил починається із зміни знарядь праці. Розвиток продуктивних сил неминуче викликає відповідні зміни виробничих відносин.

Обов'язкова відповідність виробничих відносин характерові продуктивних сил становить економічний закон суспільства. Нові виробничі відносини є головним і вирішальним рушієм розвитку продуктивних сил.

Конфлікт між новими продуктивними силами і віджилими виробничими відносинами становить економічну основу соціальних революцій.

Закони розвитку продуктивних сил і виробничих відносин дають ключ до розуміння всього суспільного розвитку. Тому найперше завдання суспільної науки становить вивчення економічних законів.

Марксистська партія буде свою програму, стратегію і тактику, всю свою діяльність не на основі добрих побажань тих чи інших осіб і не на основі абстрактних принципів, а насамперед на основі економічних законів, законів розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Зразком марксистської партії, яка основує свою політику на вивченні і вмілому використанні економічних законів, є Комуністична партія Радянського Союзу.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

БАЗИС І НАДБУДОВА СУСПІЛЬСТВА

1. Значення проблеми

У попередніх розділах з'ясовано визначальну роль способу виробництва у виникненні суспільних ідей і відповідних їм установ. У цьому розділі розглядається більш конкретно, як саме, якою своєю стороною спосіб виробництва визначає зміну суспільних ідей і відповідних їм установ. Інакше кажучи, з'ясується роль економічних відносин як *базису* суспільства в зміні і розвитку суспільних поглядів і відповідних їм політичних, правових та інших суспільних установ, що являють собою *надбудову* над цим базисом; з'ясується взаємовідношення базису і надбудови в процесі розвитку суспільства.

Марксистська теорія базису і надбудови розроблялася Марксом і Енгельсом уже в перших їх працях по матеріалістичному розумінню історії — в «Німецькій ідеології», в «Злиденності філософії», в «Маніфесті Комуністичної партії» та ін. Маркс і Енгельс показали, що розумовий і політичний розвиток суспільства визначається його економічним розвитком, що із зміною економічного ладу, форм власності змінюються і свідомість людей, їх суспільні ідеї, теорії, погляди, суспільні установи, державний лад. У праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» Маркс писав: «Над різними формами власності, над соціальними умовами існування підноситься ціла надбудова різних і своєрідних почуттів, ілюзій, напрямів думок і світоглядів»¹.

У Передмові до книги «До критики політичної економії» Маркс дав у стислій формі загальні положення про базис і надбудову і їх взаємовідношення, вказавши, що сукупність виробничих відносин, відповідних певному ступеневі матеріальних продуктивних сил, становить «економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. I, стор. 220.

політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості»¹.

Положення Маркса про базис і надбудову впливають із діалектико-матеріалістичного розв'язання питання про відношення суспільної свідомості до суспільного буття. Ці положення показують, як саме спосіб виробництва матеріального життя, який становить основу суспільного буття, визначає — через систему виробничих відносин — розвиток політичних, правових, філософських, релігійних та інших поглядів і відповідних їм політичних, правових та інших установ. Із зміною економічної основи суспільства в епоху соціальної революції більш або менш швидко відбувається переворот у всій величезній суспільній надбудові. При розгляді соціальних переворотів треба відрізнити матеріальний переворот в економічних умовах виробництва від перевороту в юридичних, політичних, релігійних, художніх і філософських поглядах, тобто від ідеологічних форм, в яких люди, що борються за розв'язання конфлікту між продуктивними силами і виробничими відносинами, усвідомлюють цей конфлікт. Ідеологічні форми є відбиттями матеріального життя суспільства, і їх розвиток можна пояснити тільки розвитком умов матеріального життя суспільства.

Роз'яснюючи положення історичного матеріалізму про базис і надбудову, Енгельс вказує, що «економічна структура суспільства кожної даної епохи утворює ту реальну основу, якою й пояснюється кінець кінцем вся надбудова правових та політичних установ, так само як релігійних, філософських та інших поглядів кожного даного історичного періоду»².

Основна ідея марксистського матеріалізму стосовно до пояснення суспільних відносин, вказує Ленін, полягає в тому, що «суспільні відносини поділяються на матеріальні і ідеологічні. Останні являють собою лише надбудову над першими, що складаються поза волею і свідомістю людини, як (результат) форма діяльності людини, спрямованої на підтримання її існування»³. Економічні відносини є матеріальними, первинними, основними, а ідеологічні — похідними від них.

Буржуазні філософи, соціологи, економісти всупереч фактам намагаються вивести економічні відносини з свідомості і волі людей; за їх антинауковими, ідеалістичними теоріями виходить, що не економічні відносини визначають політичні, правові та інші погляди і відповідні їм установи, а, навпаки, погляди людей і політичні, правові та інші установи суспільства визначають розвиток його економічного ладу. Але історія суспільства спростовує ідеалістичні теорії і підтверджує правильність марксистської теорії базису і надбудови. Факти говорять, що розумо-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, стор. 300—301.

² Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 26.

³ В. І. Ленін, Твори, т. I, стор. 128—129.

вий і політичний розвиток визначається економічним розвитком, а не навпаки.

Економічні відносини є первинними, вони існують і розвиваються незалежно від свідомості і волі людей і визначають їх свідомість і волю. Політико-юридичні форми і ідеологічні відносини є відбиттям виробничих відносин, які становлять базис суспільства.

Марксистська теорія базису і надбудови дає провідну нитку для вивчення всієї сукупності суспільних відносин. Вона показує наукову неспроможність всіляких ідеалістичних теорій про суспільство.

2. Визначення базису і надбудови; закопи їх розвитку і зміни

*Базис — це економічний лад суспільства на даному етапі його розвитку*¹. Кожна суспільна формація має свій економічний базис, свої виробничі відносини; сюди належать: а) форми власності на засоби виробництва; б) впливаючі з форми власності становище різних соціальних груп у виробництві і їх взаємовідносини; в) цілком залежні від форми власності форми розподілу продуктів. Залежно від того, в чийому розпорядженні перебувають засоби виробництва — в розпорядженні всього суспільства чи в розпорядженні окремих осіб, груп, класів, які використовують їх для експлуатації інших осіб, груп, класів, — базис суспільства буває неантагоністичний або антагоністичний.

Базиси рабовласницького, феодального і капіталістичного суспільства є антагоністичними, бо вони побудовані на приватній власності на засоби виробництва, на відносинах панування і підлеглості, на відносинах експлуатації однієї частини суспільства другою його частиною. Звідси впливає антагонізм класів рабовласницького, феодального і капіталістичного суспільства, який проявляється в усіх сферах матеріального і духовного життя суспільства.

Кожний базис суспільства має свою історію. Історія розвитку і зміни базисів — це історія розвитку і зміни різних типів виробничих відносин. Закони розвитку цих відносин, які становлять базиси різних формацій, з'ясовані вище, при розгляді діалектики розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Функція базису полягає в тому, що він обслуговує суспільство економічно. Базис (тобто сукупність виробничих відносин) сприяє розвитку продуктивних сил суспільства, поки він не застаріє і не стане гальмом, перешкодою для розвитку. Новий базис, який іде на зміну старому, являє собою більш високий,

¹ Див. *Й. Сталін*, Марксизм і питання мовознавства, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 5.

більш прогресивний тип виробничих відносин, дає більше простору для розвитку продуктивних сил суспільства, ніж попередній, старий базис. Базис породжує відповідну йому надбудову і визначає її зміни, розвиток.

«Надбудова — це політичні, правові, релігійні, художні, філософські погляди суспільства і відповідні їм політичні, правові та інші установи.

Всякий базис має свою, відповідну йому надбудову. Базис феодального ладу має свою надбудову, свої політичні, правові та інші погляди і відповідні їм установи, капіталістичний базис має свою надбудову, соціалістичний — свою. Якщо змінюється і ліквідується базис, то слідом за ним змінюється і ліквідується його надбудова, якщо народжується новий базис, то слідом за ним народжується відповідна йому надбудова»¹.

Функція надбудови полягає в тому, що вона обслуговує суспільство політичними, юридичними, естетичними та іншими ідеями і відповідними цим ідеям установами.

Як базис, так і надбудова мають історично минулий характер. Базис і відповідна йому надбудова живуть тільки протягом певної історичної епохи. Кожна суспільна надбудова живе і діє лише протягом епохи, в якій живе і діє економічний лад, що породив її; вона зазнає перевероту і ліквідується внаслідок перевероту в базисі даного суспільства.

Марксистська теорія базису і надбудови вчить, що в класовому суспільстві надбудова має класовий характер. Кожний клас має свої політичні, правові, моральні, художні, філософські та інші погляди.

Клас, який панує в галузі матеріального виробництва, панує також в галузі духовного життя, бо йому служить основна маса людей, зайнятих розумовою працею, в його руках перебувають ідеологічні установи і матеріальні засоби пропаганди, поширення ідей. Пануючий клас відповідно до своїх поглядів, які виражають його класові інтереси, створює державні, правові та інші установи для захисту своїх інтересів і придушення ворожих йому класів.

Зміни економічних відносин, тобто зміни в суспільному становищі людей, класів, неминуче ведуть до змін у свідомості людей, до появи нових суспільних поглядів, ідей, теорій. Зміни в надбудові відбуваються більш або менш швидко внаслідок зміни базису, а зміни базису визначаються кінець кінцем розвитком продуктивних сил суспільства.

Виникнення капіталістичного базису всередині феодального суспільства привело в свій час до загибелі феодального базису і відповідної йому надбудови, до зміни феодальної надбудови капіталістичною надбудовою.

Зміна базису і надбудови відбувається не тільки при пере-

¹ *Й. Сталін*, Марксизм і питання мовознавства, стор. 5—6.

ході від однієї суспільної формації до іншої, але і в межах однієї і тієї ж формації. Ленін показав, наприклад, як централізація і концентрація капіталістичного виробництва породили монополістичний капіталізм, що становить економічну суть імперіалізму. Розвиток продуктивних сил капіталістичного суспільства викликав великі зміни в економічному базисі капіталізму (виникнення монополій, їх панування в економіці), які визначили відповідні зміни в капіталістичній надбудові: зростання реакції по всій лінії як в ідеології, так і в політиці буржуазії. Буржуазна демократія як форма диктатури буржуазії, як політична надбудова, відповідна епосі вільної конкуренції, все більше вироджується і перетворюється в просте прикриття диктатури купки магнатів монополістичного капіталу або поступається місцем перед відкритою терористичною диктатурою імперіалістичної буржуазії в формі фашистського режиму.

Увесь розвиток суспільства, в тому числі і розвиток надбудови, визначається в кінцевому підсумку розвитком продуктивних сил, але саме тільки в кінцевому підсумку.

«Надбудова не зв'язана безпосередньо з виробництвом, з виробничою діяльністю людини. Вона зв'язана з виробництвом лише посередньо, за допомогою економіки, за допомогою базису. Тому надбудова відбиває зміни в рівні розвитку продуктивних сил не відразу і не прямо, а після змін у базисі, через відбиття змін у виробництві в змінах у базисі»¹.

Марксизм учить, що окремі елементи надбудови опосереднюються в своєму розвитку іншими її елементами і надбудовою в цілому. Кожний елемент надбудови зазнає в своєму розвитку впливу всієї ідеологічної і політичної боротьби, яка відбиває боротьбу реакційних і прогресивних сил і класів суспільства. Філософські погляди, наприклад, у своєму розвитку зазнають впливу політичних, правових, моральних, художніх поглядів і в свою чергу впливають на всі ці форми ідеології. Матеріалістична філософія розвивається безпосередньо під впливом успіхів розвитку науки, в ході її боротьби проти релігії та ідеалізму і в свою чергу активно впливає на розвиток науки, сприяючи витісненню і подоланню релігії.

Вульгаризатори і спрощенці не враховують цієї специфіки розвитку ідеології і намагаються вивести будь-яку її зміну, наприклад будь-які філософські поняття або художні погляди, безпосередньо із змін економіки або навіть із змін у виробництві, в техніці. Ленін викрив вульгаризатора марксизму Шулятікова, який намагався «всі без винятку» поняття і формули буржуазної філософії «вивести» з техніки і з економічної структури капіталістичної мануфактури, з відносин між пролетаріатом і буржуазією. Шулятіков намагався довести, що всі поняття буржуазної філософії служать лише для «означення» суспільних

¹ Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, стор. 10.

класів, груп і їх взаємовідносин. Так, наприклад, поняття «тіло» і «дух» нібито означають в буржуазній філософії «виконавців» і «організаторів», поняття «матерія» служить для означення пролетаріату, поняття «рух», «енергія», «дух», «бог» — для означення «організатора» — капіталіста. «Бог Лейбніца, — писав Шулятиков, — власник зразково поставленої підприємства і сам чудовий організатор». Ленін охарактеризував книжку вульгаризатора Шулятикова, як «приклад безмірного опошлення матеріалізму», як «карикатуру на матеріалізм в історії». І справді, зазначені філософські поняття, в яких виражається як матеріалістичний, так і ідеалістичний світогляд, розроблялися понад дві тисячі років філософами різних класів суспільства і «означають» не класову будову суспільства, а виражають те чи інше розуміння дійсності, відношення свідомості до об'єктивного світу. В трактуванні питань філософії ідеологами передових або реакційних класів, звичайно, дістають свій вираз інтереси, світогляд, боротьба класів, але це зовсім не означає, нібито цим знімається питання про об'єктивний зміст таких понять філософії, як «матерія», «рух» та ін.

Кожний елемент надбудови безпосередньо або опосереднено відбиває зміни, які відбуваються в базисі, але відбиває своїми специфічними засобами і має свої специфічні закономірності розвитку. Кожна нова система права, моралі, філософії, політичної ідеології, нова релігія, художні погляди, мистецтво виникають не на порожньому місці, не «з нічого», а примикають до попереднього ідейного матеріалу, засвоюють, переробляють, переборюють його, використовуючи нагромаджений ідейний матеріал з точки зору інтересів тих суспільних сил і класів, яким вони служать як зброя боротьби. Переворот у надбудові, ліквідація старої надбудови і заміна її новою не виключають певної наступності в розвитку окремих елементів надбудови і відносної самостійності в їх розвитку. Наступність і відносна самостійність існують у розвитку всіх форм ідеології і в розвитку деяких установ, які входять у надбудову. Буржуазія, наприклад, не знищила гнобительського апарату держави, створеного за феодального ладу, а зберегла і вдосконалила його, пристосувала до своїх потреб та інтересів.

Ліквідація старої надбудови і створення нової при переході від одного економічного ладу до іншого означають корінний переворот у надбудові, якісну зміну її змісту і характеру її діяльності. Переворот у надбудові відбувається більш або менш швидко слідом за зміною економічної основи, окремі ж елементи старої надбудови зникають не відразу, а можуть існувати протягом певного часу як *пережитки* або залишки старого в новому суспільстві. Оскільки чистих суспільних формацій не було, а в суспільстві звичайно є залишки старого базису і зародки нового, то й серед явищ надбудовного порядку, які існують у даному суспільстві, треба розрізняти погляди

і установи: а) породжені пануючим у суспільстві економічним ладом; б) залишені від попереднього, умираючого економічного ладу; в) породжені новими економічними відносинами, які виникають у надрах старого ладу. В кожному суспільстві відбувається боротьба між старими і новими явищами як у базисі, так і в надбудові. Це загальний закон розвитку всякого суспільства.

В антагоністичному суспільстві зміна базису і надбудови відбувається в процесі класової боротьби, яка приводить до соціальної революції, коли поступова зміна базису і надбудови змінюється насильственою революційною ломкою, стихійний розвиток — свідомою діяльністю і боротьбою передових, революційних сил і класів. «Саме в такі періоди, — підкреслює Ленін, — проявляється з найбільшою силою безпосередня роль різних класів у визначенні форм соціального життя, створюються основи політичної «надбудови», яка довго тримається потім на базисі оновлених виробничих відносин»¹.

Створивши теорію базису і надбудови, Маркс і Енгельс, природно, головну увагу звернули на вивчення *базису і надбудови капіталізму* — останньої антагоністичної формації суспільства. Вони не обмежилися показом «скелета» буржуазного суспільства — його виробничих відносин, а показали капіталістичну суспільну формацію як живу — «з її побутовими сторонами, з фактичним соціальним проявом властивого виробничим відносинам антагонізму класів, з буржуазною політичною надбудовою, яка охороняє панування класу капіталістів, з буржуазними ідеями свободи, рівності і т. п., з буржуазними родинними відносинами»².

Економічний базис капіталізму характеризується капіталістичною власністю на засоби виробництва. Виробничі відносини капіталістичного суспільства — це антагоністичні відносини двох непримиренно ворожих класів, відносини експлуатації пролетаріату буржуазією, які неминуче породжують класову боротьбу між ними.

На економічному базисі капіталізму виросла і відповідна їй надбудова: пануючі в капіталістичному суспільстві буржуазні політичні і правові погляди і теорії, буржуазна філософія, буржуазна мораль, буржуазне мистецтво і відповідні їм установи: буржуазна держава і право з жандармерією, судами, в'язницями, армією і розвідкою, буржуазною демократією, яка нині все більше вироджується в фашизм, буржуазні політичні партії та інші суспільні організації пануючого класу, буржуазна преса, радіо, кіно, театр, церква. Всі ці установи і організації нав'язують суспільству, трудящим буржуазну ідеологію, захищають буржуазний лад, власність і панування

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 21.

² В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 119.

капіталістів, служать в руках капіталістів знаряддями насильства, придушення і гноблення трудящих мас.

На противагу буржуазній ідеології робітничий клас з допомогою своїх ідеологів створює свою, соціалістичну ідеологію, яка виражає становище, інтереси і цілі робітничого класу. Робітничий клас створює свою революційну марксистську партію та інші організації для боротьби проти капіталізму, проти капіталістичного базису та його надбудови.

Розвиваючи марксизм стосовно до епохи імперіалізму і пролетарських революцій, В. І. Ленін і його учень Й. В. Сталін розвинули далі і марксистську теорію базису і надбудови, показали з усією конкретністю, які зміни відбуваються в базисі і надбудові капіталізму в період імперіалізму і особливо в період загальної кризи капіталізму, як пролетарська революція ліквідує буржуазну надбудову та капіталістичний базис і створює соціалістичний базис і відповідну йому надбудову.

3. Взаємодія базису і надбудови. Активна роль надбудови

Надбудова, породжена даним базисом, не залишається пасивною. Вона не є нейтральною у відношенні до базису, до класів, які існують і борються всередині суспільства. З'явившись на світ, надбудова «стає величезною активною силою, активно допомагає своєму базису оформитись і зміцнитись, вживає всіх заходів до того, щоб допомогти новому ладові доконати і ліквідувати старий базис і старі класи»¹.

Особливо яскраво виступає величезна роль нової надбудови, нових суспільних ідей, нових політичних установ, нової, революційної влади, покликаних в період революції силою усунути старі виробничі відносини. Так, наприклад, соціалістична марксистська ідеологія і Радянська соціалістична держава в СРСР, обслуговуючи суспільство найбільш передовими, прогресивними, революційними науковими ідеями і відповідними їм установами, активно допомагали оформленню, створенню і зміцненню соціалістичного економічного ладу і ліквідації капіталістичного ладу.

Вороги і вульгаризатори марксизму перекидали марксистську теорію базису і надбудови як у дусі так званого економічного матеріалізму, так і в дусі волюнтаризму, суб'єктивного ідеалізму. Ревізіоністи, починаючи з Бернштейна, приписували марксизмові заперечення активної ролі ідей і установ надбудови, затушовували її класовий характер у класовому суспільстві і т. п.

Згідно з матеріалістичним розумінням історії економіка

¹ Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, стор. 7.

є визначальним фактором розвитку, але аж ніяк не єдиним активним фактором. Політичний лад, форми державної влади та інші елементи надбудови, встановлені в результаті боротьби класів, зумовлені економічним розвитком, але, виникнувши, вони самі впливають на економічний розвиток. «Навіщо ж ми тоді б'ємося за політичну диктатуру пролетаріату, коли політична влада економічно безсила? Насильство (тобто державна влада) — це є теж економічна сила!»¹, — підкреслював Енгельс.

Політична влада, спираючись на об'єктивні закони і умови економічного розвитку, може сприяти розвитку одних економічних форм і перешкоджати розвитку інших економічних форм. Вона може сприяти прогресивному напрямові розвитку економіки і прискорити його. Саме така є роль революційної влади пролетаріату, яка сприяє створенню соціалістичної економіки і ліквідації капіталістичної. Реакційна політична влада може ставити перешкоди розвитку продуктивних сил, гальмувати його, завдавати величезної шкоди всьому суспільству, що нині і роблять усі буржуазні уряди в капіталістичних країнах. У цьому останньому випадку політична влада рано чи пізно зазнає краху, буде зметена прогресивними силами економічного і політичного розвитку суспільства.

Економіка і політика — це не два незалежні один від одного рівноправні фактори, як гадають різні еkleктики, ідеалісти, вороги марксизму. Взаємодія економіки і політики — це взаємодія двох нерівних сил: економіка в кінцевому підсумку визначає розвиток політики. Але звідси зовсім не випливає, що політика відіграє другорядну, незначну роль, як твердять опортуністи.

Політика, вчить Ленін, є концентрований вираз, узагальнення і завершення економіки. В політичній надбудові виражене панування певного класу в суспільстві, отже, панування певних виробничих, економічних відносин.

Ленін у боротьбі проти «економістів» та інших вульгаризаторів марксизму вчив, що пролетаріат може розв'язати свої корінні економічні завдання, побудувати соціалізм, лише встановивши своє політичне панування і використовуючи свою державну владу для знищення економічного базису капіталізму і створення економічного базису соціалізму. Щоб здійснити економічне визволення трудящих, пролетаріат, спираючись на союз з селянством, повинен спочатку завоювати, вдержати і зміцнити свою політичну владу і створити соціалістичну економіку. Тому і до всіх економічних завдань пролетаріат повинен підходити насамперед *політично*, з точки зору зміцнення своєї влади, бо інакше він не зможе розв'язати і своїх економічних завдань. У цьому суть ленінської формули про першість політики перед економікою.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 409.

Класики марксизму-ленінізму завжди боролися проти ідеалістичного, волюнтаристського розуміння ролі політики, політичної надбудови, ролі свідомості, волі і т. д. Вони підкресливали, що Комуністична партія в своїй політиці, в усій своїй діяльності повинна спиратися на об'єктивні закони розвитку суспільства, на закони економіки, класової боротьби, революції.

Створення соціалістичного базису в силу необхідності починається лише після повалення буржуазної влади і встановлення нової, революційної влади, диктатури пролетаріату. Створення нової влади — тільки початок соціалістичної революції. Рухаючись революцією далі, робітничий клас використовує завойовану владу для того, щоб ліквідувати капіталістичний базис і створити новий, соціалістичний базис. З цієї особливості соціалістичної революції, яка докорінно відрізняє її від революції буржуазної, випливає і особлива роль соціалістичної надбудови, соціалістичної держави в створенні, розвитку і зміцненні свого соціалістичного базису. Новій, революційній владі доводиться починати будівництво нового базису при відсутності соціалістичного економічного укладу і забезпечувати його перемогу над капіталістичним базисом.

Робітничий клас і трудяще селянство, спираючись на свою Радянську владу, могли здійснити це завдання не всупереч об'єктивним законам розвитку суспільства, а в повній відповідності з ними, спираючись на них. Радянський народ, створюючи соціалістичний базис і ліквідуючи капіталістичний базис, використав насамперед закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові і станові продуктивних сил. Він спирався також на закон про визначальну роль способу виробництва в розвитку суспільства, в процесі переходу від одного суспільного ладу до іншого; він використав переваги великої промисловості, її провідну роль у розвитку всього народного господарства, переваги соціалістичної системи господарства перед капіталістичною.

Здійснивши експропріацію поміщиків і капіталістів, Радянська влада дістала відразу економічну базу у вигляді націоналізованої великої промисловості, банків, землі, транспорту, монополії зовнішньої торгівлі і т. д. Націоналізація великої промисловості поклала початок створенню соціалістичного базису; соціалістична індустріалізація країни створила економічні передумови і підойми для соціалістичного перетворення сільського господарства.

В сільському господарстві, де переважало дрібне, розпорошене одноосібне селянське господарство, Радянська влада не могла відразу створити собі достатню економічну базу у вигляді великого соціалістичного виробництва. Радгоспи, артіль і комуні, в невеликій кількості створені в перші роки Радянської влади, являли собою невеликі соціалістичні острівці серед океану

дрібних селянських господарств. У цьому була особлива трудність соціалістичного будівництва в СРСР.

Будуючи соціалістичне суспільство, робітничий клас спирається також на об'єктивний закон — на визначальну роль базису у відношенні до надбудови. Обґрунтовуючи перехід до політики колективізації селянського господарства, Комуністична партія не раз вказувала, що не можна довго базувати Радянську владу і соціалістичне будівництво на двох різних економічних основах — на великій соціалістичній промисловості і розпорошеному дрібному одноосібному селянському господарстві; необхідно перетворити сільське господарство на соціалістичний лад, зімкнути його з соціалістичною промисловістю, побудувати єдиний міцний економічний фундамент соціалізму.

У боротьбі проти численних ворогів соціалізму всередині країни і проти капіталістичного оточення Радянська влада не могла б вистояти не тільки 37 років, але й один місяць, коли б вона не провела відразу експропріацію поміщиків і капіталістів, коли б вона не створила собі базу у вигляді націоналізованої промисловості, землі, банків, транспорту, монополії зовнішньої торгівлі. Радянська влада могла зміцнитися лише завдяки тому, що вона постійно і неухильно розширяла, розвивала і зміцнювала свій економічний базис — соціалістичну систему господарства і суспільну власність на засоби виробництва — і крок за кроком неухильно обмежувала, витісняла і, нарешті, ліквідувала повністю капіталістичні елементи в економіці.

Робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії до дна використав активну, творчу, революційну роль Радянської держави і всієї соціалістичної надбудови для побудови соціалістичного базису, діючи відповідно до об'єктивних законів розвитку суспільства. Об'єктивні закони економічного розвитку, класової боротьби, закони революції диктували партії і Радянській владі певну економічну політику.

Радянська влада і вся радянська надбудова зростала, розвивалася і міцніла в міру зростання, розвитку і зміцнення соціалістичного базису. Корінне перетворення економіки радянського суспільства в результаті перемоги соціалізму викликало і корінну зміну класової структури, співвідношення класів, природи робітничого класу, селянства, інтелігенції. Відповідно до цих змін відбулися зміни і в радянській політичній надбудові, змінилися завдання, функції, форма Радянської держави, що дістало свій вираз і закріплення в новій Конституції СРСР. У цьому проявляється діяння закону про визначальну роль базису у відношенні до надбудови.

«На протязі останніх 30 років в Росії був ліквідований старий, капіталістичний базис і побудований новий, соціалістичний базис. Відповідно до цього була ліквідована надбудова над

капіталістичним базисом і створена нова надбудова, відповідна соціалістичному базису. Отже, були замінені старі політичні, правові та інші установи новими, соціалістичними»¹.

Базисом соціалістичного суспільства, побудованого в СРСР і будованого в країнах народної демократії, є соціалістичні виробничі відносини. На цьому базисі виростає відповідна йому надбудова, яка обслуговує соціалістичне суспільство найбільш передовими ідеями і установами.

В соціалістичному суспільстві панують марксистсько-ленінські філософські, політичні, правові, моральні і художні погляди, створені відповідні їм політичні, правові і культурні установи. Все це і становить соціалістичну надбудову. Сюди належить система радянських державних органів, правових, культурно-освітніх та інших установ, у тому числі преса, школи, клуби, театри, кіно, радіо, бібліотеки, музеї. Всі ці установи, кожна своїми особливими засобами, виховують членів суспільства в дусі комунізму. Погляди і установи, які становлять соціалістичну надбудову, служать справі охорони, захисту, зміцнення економічних основ соціалістичного ладу, суспільної власності на засоби виробництва.

Особливістю цих установ є насамперед те, що вони виникають і будуються відповідно до наукової ідеології марксистсько-ленінської партії, керівної, спрямовуючої сили соціалістичного суспільства і держави. Комуністична партія та її світогляд становлять частину надбудови соціалістичного суспільства; але Комуністична партія зародилася, створена ще в надрах капіталізму в ході розвитку класової боротьби пролетаріату на гранітній основі марксистсько-ленінської теорії як організатор і вождь революційного робітничого руху, організатор перемог пролетарської революції, диктатури пролетаріату, побудови соціалізму і комунізму.

Дальший розвиток соціалістичного базису при переході від соціалізму до комунізму визначає і дальший розвиток надбудови. Цей розвиток, як показав Й. В. Сталін, відбувається не шляхом вибуху, як у суспільстві з антагоністичними класами, а поступово. Марксистська теорія базису і надбудови дала можливість науково обґрунтувати необхідність зміцнення соціалістичної надбудови і розкрити її активну роль у побудові соціалізму і комунізму. Відмирання соціалістичної держави відбудеться лише після перемоги комунізму в усьому світі.

Перемога і зміцнення комуністичного ладу приведуть також до повного відмирання релігії і церкви, які продовжують існувати на першій фазі комунізму в СРСР як пережитки капіталізму і формацій суспільства, що існували до нього.

¹ Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, стор. 6.

4. Побут і сім'я, їх відношення до базису і надбудови

Історичний матеріалізм вимагає строго відрізнити первинні, матеріальні, економічні відносини від похідних, ідеологічних, явища базисного порядку — від явищ надбудовного порядку. Але в усякому суспільстві існує багато таких складних явищ, які містять в собі елементи матеріальні і ідеологічні, базисні і надбудовні. До таких суспільних явищ належать, наприклад, побутові і сімейні відносини. Яке відношення цих явищ до базису і надбудови суспільства?

Побутові відносини і відносини, які складаються між людьми в сім'ї, органічно зв'язані з усією сукупністю умов матеріального життя людей. Побут змінюється залежно від зміни способів виробництва як визначальної сили в системі всіх суспільних відносин. У класовому суспільстві побут і побутові відносини населення відбивають рівень розвитку виробництва, економічні відносини даного суспільства і відносини класів даного суспільства. Побут кріпака — його заняття, житло, харчування, його повсякденне життя — надзвичайно відрізняється від побуту поміщика, побут пролетаря — від побуту буржуа. Побут міського населення відрізняється від побуту сільського населення в усіх суспільних формаціях, де існує протилежність між містом і селом. Побутові умови і побут трудящих у соціалістичному суспільстві докорінно відрізняються від побуту трудящих в умовах капіталізму. Розвиваючи положення Маркса і Енгельса, Ленін і Сталін вказують також на національні особливості побуту, зумовлені географічними і історичними особливостями розвитку способів виробництва в різних країнах і у різних народів.

Побутові відносини — явища складного порядку; їх своєрідність в тому і полягає, що відносини базисні, економічні в них тісно, органічно переплітаються, як побачимо далі, з явищами культури, як матеріальної, так і духовної, і з усією сукупністю умов суспільного життя. В побутові відносини входять і сімейні відносини.

Сім'я як осередок суспільства включає відносини між чоловіком і жінкою, а також між батьками і дітьми. Сюди входять як відносини матеріальні, економічні, так і правові, ідеологічні, моральні. Сім'я виконує необхідну функцію по відтворенню однієї з найважливіших умов матеріального життя суспільства — народонаселення. Форми сім'ї визначаються економічними відносинами і змінюються в залежності від зміни форм власності.

Буржуазна сім'я будується на основі приватної власності. Відносини між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми в буржуазній сім'ї розвиваються під впливом буржуазних майнових відносин; ці відносини регулюються буржуазно-правовими відносинами і буржуазною ідеологією користюлюбства. Сім'я

в рабовласницькому і феодальному суспільстві, буржуазна сім'я в капіталістичному суспільстві будується на гнобленні, поневоленні і приниженні жінки.

Розкриваючи залежність форми сім'ї від ступеня розвитку виробництва і економічних відносин, Маркс писав: «Візьміть певний ступінь розвитку виробництва, обміну і споживання, і ви матимете певний суспільний лад, певну організацію сім'ї, станів або класів, словом, певне громадянське суспільство»¹. Терміном «громадянське суспільство» Маркс означав сукупність матеріальних, економічних відносин людей.

Маркс показав, що велика капіталістична промисловість руйнує разом з феодальним економічним базисом і виролі на ньому старі сімейні відносини, зокрема патріархальну сім'ю ремісника і селянина, і створює економічні передумови для пролетарської сім'ї, де і жінки, і підлітки, і діти обох статей залучаються до суспільного процесу виробництва за межами домашнього господарства і завдяки цьому стають рівноправними членами сім'ї.

Соціалістична сім'я докорінно відрізняється від усіх форм сім'ї, основаних на приватній власності. Вона розвивається на базі суспільної власності на засоби виробництва, яка виключає експлуатацію людини людиною, відносини панування і підлеглості, гноблення і соціальну нерівність статей. Соціалістична сім'я будується на основі відносин товариського співробітництва і соціалістичної взаємодопомоги чоловіка і жінки в справі виховання дітей.

Ленін говорив, що про характер і рівень цивілізації та культури можна судити з становища жінки в суспільстві. Якщо в суспільстві, основаному на приватній власності і експлуатації, жінка пригноблена і нерівноправна з чоловіком, то в соціалістичному суспільстві жінка стала вільною і рівноправною в усіх сферах суспільної діяльності. В умовах соціалізму як основні стимули створення сім'ї на перший план виступають природний потяг і індивідуальна статева любов, любов і прив'язаність до дітей, піклування про їх виховання, тобто справді людські відносини, не спотворені відносинами приватної власності.

Сім'я в соціалістичному суспільстві, виконуючи функцію піклування про дітей, про їх виховання, зберігає ще значну частину функцій господарсько-побутового обслуговування своїх членів; лише на вищій фазі комунізму господарсько-побутове обслуговування перейде майже повністю до суспільства.

Сімейні відносини в соціалістичному суспільстві регулюються соціалістичним правом, яке охороняє права членів сім'ї, права матері і дитини. Соціалістичний лад зрівняв в правах чоловіка і жінку, не тільки жінку-робітницю, але й селянку. Колгоспний трудовень зробив колгоспницю-селянку рівноправною з чо-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 25.

ловіком. «Перед трудоднем усі рівні — і чоловіки, і жінки. Хто більше трудоднів виробив, той більше і заробив. Тут уже ні батько, ні чоловік дорікати жінці не може, що він її годує. Тепер жінка, якщо вона працює і у неї є трудодні, вона сама собі господиня» (Сталін).

На першій фазі комунізму в побуті і в сімейних відносинах зберігаються ще пережитки капіталізму, а подекуди на сході СРСР навіть і пережитки феодалізму, особливо у ставленні до жінки. Щоб повністю подолати ці пережитки, необхідно пройти ряд етапів економічного і культурного перевиховання суспільства, потрібна величезна культурно-виховна робота Комуністичної партії і Радянської держави. Соціалістичне суспільство і держава зміцнюють нову сім'ю, яка бере участь у здійсненні такого важливого завдання, як комуністичне виховання нового покоління. Відносини в соціалістичній сім'ї будуються у відповідності з принципами соціалістичної ідеології, комуністичної моралі.

Таким чином, у сім'ї як складному суспільному явищі проявляються як відносини матеріальні, економічні, так і відносини правові, ідеологічні, моральні, інакше кажучи, явища як базисного, так і надбудовного порядку.

5. Культура і її відношення до базису і надбудови

Що таке культура? Яке її відношення до виробництва, базису і надбудови суспільства?

Під культурою в широкому значенні слова розуміється сукупність матеріальних і духовних благ або цінностей, які створені людством в процесі його суспільно-історичної практики і виражають ступінь його влади над стихійними силами природи і суспільства. В культурі кожної суспільної формації треба розрізняти матеріальну і духовну сторони, матеріальну і духовну культуру. Але найчастіше поняття культура вживається у вузькому розумінні, в розумінні *духовної культури*.

Матеріальна культура виражена і втілена в таких матеріальних цінностях, як техніка, засоби сполучення і зв'язку, будівлі, житла і т. п. У цьому розумінні говорять про історію матеріальної культури. В матеріальній культурі виражається рівень і характер продуктивних сил суспільства, рівень розвитку матеріального виробництва. У зв'язку з цим ми говоримо про культуру виробництва, про культуру праці, про культурно-технічний рівень працівника виробництва, його виробничий досвід, навички до праці, вміння володіти, керувати технікою; від характеру техніки і культурно-технічного рівня працівника залежить продуктивність його праці.

В зміст духовної культури входить рівень розвитку знань, ступінь їх поширення в суспільстві, в масі народу, розвиток

освіти, навчання, рівень розвитку науки, мистецтва, охорони здоров'я і т. п.

Основним творцем усіх благ культури є трудящі маси, але в експлуататорському суспільстві вони позбавлені цих благ.

Характер культури визначається способом виробництва. В класовому суспільстві культура має класовий характер у двоякому розумінні: по-перше, в тому розумінні, що в культурі класового суспільства є дві різні, протилежні і ворожі одна одній культури, і, по-друге, в тому розумінні, що навіть загальнонаціональні елементи культури різними класами суспільства використовуються по-різному. В культурі антагоністичного суспільства треба розрізняти пануючу культуру класу експлуататорів і елементи культури пригноблених, експлуатованих класів. Є дві національні культури в кожній національній культурі буржуазного суспільства, вказує Ленін, «е, хоча б не розвинені, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна (а здебільшого ще чорносотенна і клерикальна) — притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді пануючої культури»¹.

Класовий характер духовної культури найяскравіше виявляється в світогляді класів, які формують або створюють дану культуру.

Класовий характер духовної культури не можна розуміти спрощено, суб'єктивно-ідеалістично, в дусі так званих пролеткультівців, раппівців або М. Я. Марра та його учнів. Оскільки культура в класовому суспільстві класова, говорили вони, то пролетаріат, створюючи свою, пролетарську культуру, повинен відкинути всю попередню культуру, створену людством під гнітом рабовласницького, феодального і буржуазного суспільства, знести старі, «буржуазні» залізниці і збудувати свої, «пролетарські», віднести буржуазну науку, «буржуазну» геометрію і т. д. і т. п. Це вульгарні, примітивно-анархістські погляди на суспільство і його культуру. Відомо, що багато елементів матеріальної і духовної культури (знаряддя виробництва, техніка, досягнення науки про природу і т. п.) може служити і служить протягом багатьох епох різним базисам і класам, хоч кожний суспільний лад і клас використовує ці елементи культури по-своєму, відповідно до своїх потреб і цілей.

Буржуазія використовує досягнення науки, всі блага культури для експлуатації, придушення і поневолення трудящих, для виховання їх у дусі буржуазного індивідуалізму, приватновласницької ідеології, націоналізму, з метою зберегти своє пану-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 8. (В. І. Ленін має тут на увазі буржуазні нації та їх духовну культуру і насамперед — ідеологічні основи цієї культури. — Ред.)

вання. Пролетаріат, навпаки, використовує культуру для визволення трудящих від гніту і експлуатації; він створює свою, соціалістичну культуру, яка має на меті виховати маси в дусі соціалізму, колективізму, пролетарського інтернаціоналізму, щоб підготувати їх до завоювання і зміцнення диктатури пролетаріату, до побудови соціалізму і комунізму.

Нова, соціалістична культура не виростає раптом, на голому місці. Творці, будівники нового, комуністичного суспільства повинні оволодіти багатствами всієї попередньої культури, рушити їх вперед на основі нового суспільного ладу. Робітничий клас і трудяще селянство можуть будувати і успішно будують в СРСР і в країнах народної демократії нову, соціалістичну культуру, засвоюючи, критично перероблюючи все цінне з попередньої культури — у відповідності з своїми потребами, інтересами і завданнями будівництва соціалізму і комунізму.

Революції, які відбуваються в розвитку суспільства і культури, аж ніяк не виключають, а, навпаки, передбачають історичний зв'язок і наступність у розвитку культури. Матеріальною основою цього зв'язку і наступності є зв'язок і наступність у розвитку продуктивних сил суспільства.

На базі приватної власності на засоби виробництва і експлуатації людини людиною на протязі трьох великих епох в історії суспільства (рабства, феодалізму, капіталізму) виникли і розвивалися деякі форми суспільної свідомості і риси культури, які повинні зникнути і зникнуть з ліквідацією приватної власності і експлуатації людини людиною. Здійснюючи соціалістичну революцію, будуючи комуністичне суспільство, робітничий клас відкидає все реакційне і бере все те позитивне, цінне в культурі, науці, мистецтві, що створено людством під гнітом рабовласницького, феодального і буржуазного суспільства. Робітничий клас переробляє і рухає вперед велику культурну спадщину минулого на новій, соціалістичній основі і створює найвищий тип культури — соціалістичну культуру. У зв'язку з цим Й. В. Сталін говорив про необхідність прилучення народних мас усіх націй «до найвищої пролетарської духовної і матеріальної культури у формах, що відповідають побутові і національному обличчю цих мас»¹, тобто в національній формі.

Ідейним виразом і теоретичною основою соціалістичної культури є марксизм-ленінізм — науковий світогляд робітничого класу, який став в СРСР ідеологією всіх верств суспільства, всього народу. Марксизм-ленінізм — підсумок усього попереднього розвитку філософії, науки, культури — є найвищим досягненням культури.

Соціалістична культура — справді народна культура: вона створюється народом і служить народові. Вона пройнята справжнім гуманізмом і сприяє всебічному розвитку здібностей усіх

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 4, стор. 362.

членів суспільства. Люди, кадри, які оволоділи технікою, наукою, — найцінніше в соціалістичному суспільстві. Цей гуманізм має своєю основою соціалістичні виробничі відносини, відносини товариського співробітництва і соціалістичної взаємодопомоги. Соціалістична культура, як і соціалістичне виробництво, весь соціалістичний лад, має своєю метою людину з її потребами. Гуманізм соціалістичної культури протистоїть людиноненависницькому характерові сучасної реакційної буржуазної ідеології і культури, які перебувають в стані глибокого занепаду і розкладу саме тому, що вони служать прогнилому буржуазному ладові.

Із сказаного випливає відношення окремих елементів культури до виробництва, базису і надбудови. Матеріальна культура відноситься до умов матеріального життя, до продуктивних сил суспільства. Такі елементи і засоби духовної культури, як кіно, театри, радіо, всі суспільні ідеї, література, мистецтво, належать до явищ надбудовного порядку. При ліквідації старого базису та його надбудови і створенні нового базису і відповідної йому надбудови докорінно змінюється ідейний зміст роботи всіх культурних закладів. Такі ж елементи духовної культури, як наука про природу, технічні науки, що безпосередньо обслуговують виробництво, можуть обслуговувати і обслуговують різні базиси і класи — і старі і нові. Науки про природу відбивають закономірності розвитку природи. Разом з тим вони служать справі формування наукового світогляду і розвиваються на основі певного світогляду. Тому науки про природу в своєму розвитку безпосередньо зв'язані і з виробництвом, і з базисом, і з надбудовою. Науки про суспільство відбивають закони розвитку суспільства, обслуговують його суспільними поглядами, і тому їх розвиток безпосередньо зв'язаний із змінами економічного базису, надбудови і всієї сукупності суспільних відносин і лише посередньо — з виробничою діяльністю. При наявності цих особливостей розвитку природничих і суспільних наук ті і другі науки змінюються за загальними законами розвитку пізнання.

Нова, вища культура, породжена новим, більш прогресивним економічним ладом, в цілому активно сприяє зміцненню і остаточній перемозі нового ладу. Ленін у своїх працях особливо підкреслював, що для перемоги соціалізму необхідно оволодіти критично всією культурою минулого і на основі нового суспільного ладу створити нову, соціалістичну культуру. Повне кооперування селянського господарства неможливе без культурної революції¹. Поліпшення господарського і державного апарату, подолання бюрократизму, залучення мас до активної і вирішальної участі в управлінні країною також вимагають підвищення культурності населення, а для цього потрібна певна матеріальна база, яка створена в СРСР перемогою соціалізму.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 418.

Ленін вказував, що в справах культури досягнутим треба вважати тільки те, що *ввійшло в побут*, в звичку людей. Треба добиватися того, щоб наука не лишалася мертвим книжним тягарем, а ввійшла «в плоть і кров, перетворювалася у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому»¹.

На основі політичного і економічного перевороту в нашій країні відбулася культурна революція, яка означала прилучення найширших мас трудящих СРСР до знань, науки, культури, розвиток загального обов'язкового початкового навчання, розвиток середньої і вищої освіти, створення нової, соціалістичної інтелігенції, нової культури, національної формою і соціалістичної змістом, знищення протилежності між фізичною і розумовою працею.

6. Мова як явище суспільного життя

Є суспільні явища, які не відносяться ні до базису, ні до надбудови, але діють в усіх або майже в усіх сферах людської діяльності. До останніх належить, наприклад, мова.

«Мова, — учить Й. В. Сталін, — є засіб, знаряддя, за допомогою якого люди спілкуються одні з одними, обмінюються думками і добиваються взаємного розуміння. Будучи безпосередньо зв'язана з мисленням, мова реєструє і закріплює в словах і в сполученні слів у реченнях результати роботи мислення, успіхи пізнавальної роботи людини і, таким чином, робить можливим обмін думками в людському суспільстві.

Обмін думками є постійною і життєвою необхідністю, тому що без нього неможливо налагодити спільні дії людей в боротьбі з силами природи, в боротьбі за виробництво необхідних матеріальних благ, неможливо добитись успіхів у виробничій діяльності суспільства, — отже, неможливе самє існування суспільного виробництва. Отже, без мови, зрозумілої для суспільства і спільної для його членів, суспільство припиняє виробництво, розпадається і перестає існувати, як суспільство. В цьому розумінні мова, будучи знаряддям спілкування, є разом з тим знаряддям боротьби і розвитку суспільства»².

Мова покликана до життя потребами спілкування людей в процесі праці і розвивається на основі праці. Але мова діє не тільки в сфері матеріального виробництва, вона дає людям можливість «зрозуміти один одного і налагодити спільну роботу в усіх сферах людської діяльності, як в галузі виробництва, так і в галузі економічних відносин, як в галузі політики, так і в галузі культури, як у громадському житті, так і в побуті. Ці особливості властиві тільки мові, і саме тому, що вони

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 431.

² Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, стор. 21

властиві тільки мові, мова є об'єктом вивчення самостійної науки, — мовознавства»¹.

Мова за своєю суттю, функціями і законами розвитку докорінно відрізняється від надбудови. Мова породжена не одним базисом, як надбудова; вона — продукт усієї історії суспільства, народу, вона служить не одному базисові, а всьому суспільству на протязі всієї історії суспільства, народу, який її створив; мова не перебудовується і не ліквідується щоразу з ліквідацією старого базису і з виникненням нового базису.

Мова створюється не окремим класом, а всім народом для задоволення потреб усього суспільства, всіх класів суспільства як єдиний і спільний, зрозумілий для всіх членів суспільства, загальнонародний спосіб спілкування. Досить тільки мові зійти з цієї позиції, почати обслуговувати один клас на шкоду іншому, як вона перетвориться в жаргон і втратить свою основну якість — бути знаряддям спілкування для всіх членів суспільства, незалежно від їх класової приналежності. Мова може однаково обслуговувати як старий, умираючий лад, так і новий лад, що підіймається, як старий базис, так і новий, як експлуататорів, так і експлуатованих.

Від часу Пушкіна в Росії були ліквідовані два економічні базиси з їх надбудовами — феодальний і капіталістичний і виник третій — соціалістичний, однак російська мова не зазнала за цей час будь-якої ломки або вибуху, раптової мовної революції, про яку говорили Марр та його учні. Сучасна російська мова мало чим відрізняється від російської мови часів Пушкіна.

Звичайно, за цей час серйозно поповнився словниковий склад російської мови, з нього випала велика кількість застарілих слів, змінилося смислове значення значної кількості слів, поліпшилася граматична будова мови; особливо багато нових слів і виразів з'явилося у зв'язку з виникненням Радянської держави, соціалістичного виробництва, соціалістичної культури, із зростанням техніки і науки. Але основний словниковий фонд і граматична будова російської мови збереглися в усьому істотному і лишаються основою сучасної російської мови. Нема і не було ніякої необхідності в ломці мови у зв'язку з ліквідацією старого базису і його надбудови. Російська мова так само добре обслуговувала російський феодальний і капіталістичний лад, російську поміщицьку і буржуазну культуру, як вона нині обслуговує соціалістичний лад і соціалістичну культуру суспільства. Те саме можна сказати про всі національні мови народів СРСР і країн народної демократії.

Мова, на відміну від надбудови, обслуговує однаково всі класи суспільства і байдужа до класів. Але окремі соціальні групи, класи далеко не байдужі до мови. Вони стараються використати мову в своїх інтересах, нав'язати їй свій особливий

¹ *Й. Сталін*, Марксизм і питання мовознавства, стор. 34.

лексикон, свої особливі терміни, вирази. Особливо відзначаються в цьому відношенні верхівкові верстви імущих, експлуататорських класів, які відірвалися від народу і ненавидять його, його мову і культуру. Дворянська аристократія і верхні верстви буржуазії створюють свої «класові» діалекти, жаргони, салонні «мови». Але діалекти і жаргони запозичають свій запас слів і свою граматичну будову з загальнонародної мови і тому є лише її відгалуженнями, які не можуть витіснити загальнонародної мови. Отже, класи впливають на розвиток мови, але це не може скасувати загальнонародного характеру мови як знаряддя спілкування.

Мова належить до числа таких суспільних явищ, які діють на всьому протязі існування суспільства; мова народжується і розвивається з народженням і розвитком суспільства. «Поza суспільством немає мови. Через те мову і закони її розвитку можна зрозуміти лише в тому разі, коли вона вивчається в нерозривному зв'язку з історією суспільства, з історією народу, якому належить вивчувана мова і який є творцем і носієм цієї мови»¹.

Ці положення марксистського мовознавства викривають неспроможність ідеалістичних і метафізичних теорій. Так, наприклад, теорія «стадіальності» в розвитку мови, ідеалістичний «чотирьохелементний аналіз», теорія схрещування мов, висунуті Марром та його учнями, означають відрив історії мови від історії народу, який створює дану мову, відрив мислення від мови. Такий відрив привів Марра та його учнів до антинаукових, ідеалістичних висновків про можливість спілкування людей без мови, з допомогою «чистого» мислення, вільного від «природної матерії» мови, від «норм природи», до ревізії марксистської тези про те, що мова є «безпосередня дійсність мислі».

Мислення розвивається на базі мовного матеріалу, на базі мовних термінів і фраз; оголених думок, вільних від мовного матеріалу, не існує. Мова закріплює успіхи пізнавальної, в тому числі і абстрагуючої роботи мислення; розвиток мови — показник успіхів мислення.

Людська мова з самого початку була мовою звуковою, а не ручною, лінійною або «мовою жестів», як учили Марр та його учні слідом за деякими буржуазними мовознавцями. Історія суспільства показує, що вже первісні народи користувалися звуковою мовою, що саме звукова мова допомогла людині вибитися з тваринного стану, допомогла налагодити суспільне виробництво. Тільки звукова мова могла бути і стала повноцінним знаряддям спілкування людей в суспільстві.

Елементи сучасної мови були закладені за давньої давнини, ще до епохи рабства. Це була мова з ще дуже бідним словниковим фондом і примітивною граматичною будовою. Розвиток

¹ *Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, стор. 21.*

мови йшов від мов родових до мов племінних, від мов племінних до мов народностей і від мов народностей до мов національностей. В майбутньому, після перемоги комунізму в усьому світі, людство приїде до єдиної міжнародної мови.

«...Розвиток виробництва, поява класів, поява писемності, зародження держави, яка потребувала для управління більшменш упорядкованого листування, розвиток торгівлі, яка ще більше потребувала упорядкованого листування, поява друкарського верстата, розвиток літератури — все це внесло великі зміни у розвиток мови. За цей час племена і народності дробились і розходились, змішувались і схрещувались, а далі появились національні мови і держави, сталися революційні перевороти, змінилися старі суспільні устрої новими. Все це внесло ще більше змін у мову та її розвиток»¹.

Отже, мова відбиває в своєму розвитку зміни, які відбуваються у виробництві, в економічному ладі і в усіх галузях суспільного життя, культури, побуту. Розвиток мови зумовлений усім розвитком суспільного життя, але вона розвивається разом з тим за своїми особливими внутрішніми законами.

Розвиток мови відбувається не шляхом знищення існуючої мови і створення нової, а шляхом розгортання і вдосконалення основних елементів існуючої мови. Перехід від однієї якості мови до іншої її якості відбувався не шляхом вибуху, не шляхом разового знищення старої мови і побудови нової, а шляхом поступового і тривалого нагромадження елементів нової якості, нової структури мови, шляхом поступового відмирання елементів старої якості. Марксизм не визнає раптових вибухів у розвитку мови, раптової смерті існуючої мови і раптової побудови нової мови. Історія мови не знає таких раптових революцій і вибухів. Схрещування мов так само не можна розглядати як одиничний акт вирішального удару, що дає свої результати протягом кількох років: це процес довгий, що триває іноді сотні років. В умовах національного гніту при схрещуванні, наприклад, двох мов не виникає третя, не схожа ні на одну із схрещених; звичайно одна з цих мов виходить переможцем, зберігаючи свою граматичну будову і основний словниковий фонд, продовжуючи розвиватися за внутрішніми законами свого розвитку, збагачуючи свій словниковий запас за рахунок другої мови; а друга мова поступово відмирає. Причиною стійкості національних мов крім опору народу, носія мови, асиміляції є стійкість їх граматичної будови і основного словникового фонду.

Національна мова, яка розвинулася з мови відповідної народності, що консолідується і перетворюється в націю, є однією з необхідних ознак нації, *формою* національної культури.

Мова нерозривно зв'язана з культурою, вона є формою і

¹ Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, стор. 25.

знаряддям розвитку культури. Але розвиток культури і її окремих елементів не можна зміщувати і ототожнювати з розвитком мови. Культура за своїм соціальним змістом змінюється з кожною епохою, з кожною новою формацією в розвитку суспільства, в той час як мова залишається, однаково обслуговуючи як стару культуру, так і нову. Культура в класовому суспільстві є класовою, а мова завжди була і залишається загальнонародною.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Отже, марксистська теорія базису і надбудови дає можливість зрозуміти взаємовідношення між економічними і ідеологічними суспільними відносинами, зрозуміти не тільки походження, розвиток політичних, правових, релігійних, художніх і філософських поглядів і відповідних їм установ, але і їх активну роль в суспільному житті, в розвитку суспільства. Марксистська теорія базису і надбудови дає можливість зрозуміти і вивчити закони розвитку соціальної революції, держави, права, форм суспільної свідомості.

Проте історичний матеріалізм не зводить всю різноманітність явищ суспільного життя до категорії базису і надбудови. Існують такі явища, які діють у всіх сферах суспільного життя і відносяться до цих сфер своїми окремими сторонами. Наприклад, класи, класова боротьба, нації, культура мають специфічний характер і не зводяться ні до базису, ні до надбудови, хоч їх розвиток зумовлений розвитком виробництва, економічного базису і надбудови суспільства.

Марксистська теорія базису і надбудови вчить, що базис і надбудова кожного суспільства мають історичний характер. Капіталістичний базис і капіталістична надбудова стали реакційними, і вони знищуються в ході пролетарської революції. Замість них в силу об'єктивних суспільних законів створюється соціалістичний базис і соціалістична надбудова.

Соціалістичне суспільство, кероване Комуністичною партією, створює і використовує соціалістичну надбудову для розвитку соціалістичного базису, для створення всіх необхідних умов переходу від соціалізму до комунізму. Докладніше все це розглядається в дальших розділах.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

КЛАСИ І КЛАСОВА БОРОТЬБА

1. Причини поділу суспільства на класи. Визначення класів

Після розкладу первісно-общинного ладу вся дальша історія людського суспільства є історією боротьби класів. Змінювалися способи виробництва, відповідно до цього змінювалася класова структура суспільства, але при всіх цих змінах суспільство залишалося поділеним на пануючих і підлеглих, експлуатуючих і експлуатованих. Тільки перемога соціалізму кладе кінець розколові суспільства на антагоністичні класи і відкриває нову еру в історії людства.

Про існування класів і їх взаємну боротьбу було відомо і до виникнення марксизму. Англійські економісти кінця XVIII і початку XIX ст. (Адам Сміт, Давід Рікардо та ін.) намагалися розкрити економічні основи поділу суспільства на класи, а французькі історики початку XIX ст. (Тьєррі, Міньє, Гізо та ін.) показали прояви боротьби класів в англійській і французькій революціях XVII і XVIII ст. Проте буржуазна обмеженість цих економістів та істориків не дала їм можливості зрозуміти справжні основи класового поділу суспільства і зробити теоретичні і практичні висновки, які впливають з визнання класової боротьби. Тільки Маркс і Енгельс, узагальнивши історію людського суспільства з позицій революційного пролетаріату, відкрили причини поділу суспільства на класи, створили цілісну, послідовно-наукову теорію класів і класової боротьби і вказали шляхи знищення класів.

«Щодо мене, — писав Маркс Вейдемейєру 5 березня 1852 р., — то мені не належить ні та заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні та, що я відкрив їх боротьбу між собою... Те, що я зробив нового, полягало в доведенні ось чого: 1) що існування класів зв'язане лише з певними історичними фазами розвитку виробництва, 2) що класова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріату, 3) що ця диктатура сама ста-

новить лише перехід до *знищення всяких класів і до суспільства без класів*¹.

Показавши, що існування класів зв'язане лише з певними історичними фазами розвитку виробництва, марксизм зміг науково пояснити походження класів і їх суть.

Класове суспільство виникло вперше в результаті розкладу первісно-общинного ладу. В первісному суспільстві продуктивні сили були мало розвинуті, продуктивність праці була низька, не було ні приватної власності на засоби виробництва, ні експлуатації людини людиною. Поки продуктивність праці не досягла певного рівня, неможлива була додаткова праця, неможлива була експлуатація людини людиною, не могло бути і поділу суспільства на класи.

Виникнення суспільних класів і експлуатації одного класу іншим стало можливим лише тоді, коли зростання продуктивності праці привело до появи додаткового продукту, до розпаду родової общини на сім'ї, коли поділ праці привів до виникнення і розвитку обміну, а на зміну общинній власності на засоби виробництва прийшла приватна власність. Приватна власність неминуче привела до майнової нерівності всередині общини: одні роди і сім'ї багатіли, інші убожіли і потрапляли в економічну залежність.

З маси членів роду виділялася родова знать, наприклад, еватриди в стародавній Греції, знатні у стародавніх германців і т. д. Старійшини, военачальники, жерці та інші особи, які займали громадські посади в родовій общині, використовували своє становище для особистого збагачення, для загарбання частини общинної власності.

Виникнення класового розшарування общини було прискорене військовими сутичками між общинами, які почастішали. Внаслідок зростання продуктивності праці виникла можливість експлуатації і потреба в додаткових робочих руках. Стало вигідним не вбивати полонених, а обертати їх в рабів. Военна здобич також сприяла швидшому збагаченню родової знаті.

Перша форма рабства виникла в надрах патріархальної родової общини. Це було домашнє, або патріархальне, рабство, при якому раби використовувалися як домашні робітники і підсобна робоча сила, а основна виробнича робота, як і раніше, виконувалася вільними членами роду.

В результаті дальшого розвитку продуктивних сил, приватної власності і обміну на зміну патріархальному рабству, яке ще уживалося з родовими відносинами, прийшла нова форма рабства. Основні роботи почали виконувати раби, на яких було покладено весь тягар продуктивної праці. Дістала значний розвиток работоргівля. Рабів почали вважати за робочу худобу.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 62.

Так розвиток виробництва і виникнення приватної власності, поділ праці і зростання торгівлі, збільшення населення зруйнували родовий общинний лад. Поділ праці і виділення ремесла привело до виникнення міст — центрів ремесла і торгівлі. На руїнах первісно-общинного родового ладу виникло класове рабовласницьке суспільство з антагонізмом між класами рабовласників і рабів. Приватна власність на засоби виробництва породила експлуатацію одних членів суспільства іншими, покликала до життя економічні відносини панування і підлеглості.

Виникнення приватної власності, класів і експлуатації одного класу іншим пояснюється економічними причинами. Воно не може бути виведене з діяння позаекономічних факторів, на зразок політичного насильства, воєнних загарбань і підкорення одних народів іншими, як це твердили прихильники лженаукової *теорії насильства*¹. В «Анти-Дюрінгу» Енгельс відзначив, що приватна власність виникла раніше, ніж грабіжник дістав можливість привласнювати собі чуже майно, що «насильство, хоч і може змінити власника майна, але не може створити приватну власність як таку»². Насильством ніколи не визначається характер привласнення чужого майна. Як буде використане захоплене під час війни майно, в чю власність воно перейде, це залежить від пануючих виробничих відносин, а зовсім не від самого факту насильства. За свідченням російського історика і етнографа М. Ковалевського, у осетинів воєнна здобич (худоба, раби) спочатку була об'єктом спільного привласнення; військовополонений ставав рабом усієї общини, продукти його праці надходили в спільну казну³, а з появою приватної власності воєнна здобич стає засобом особистого збагачення і прискорює зростання майнової нерівності. З цього видно, що насильство не могло бути причиною появи приватної власності, поділу суспільства на класи і класової експлуатації, але воно, безперечно, сприяло їх посиленню і закріпленню.

Класовий поділ суспільства характеризується насамперед взаємовідносинами класів в галузі виробництва матеріальних благ. Відмінність класів зумовлюється відмінністю *місця, яке вони займають в історично визначеній системі суспільного виробництва*. Це означає, що кожний клас зв'язаний з тим чи іншим історично визначеним способом виробництва і кожному антагоністичному способу виробництва властивий свій поділ сус-

¹ Теорія насильства проповідувалася в XIX ст. Дюрінгом, що розглядав насильство як абсолютне зло в історії. Деякі інші прихильники теорії насильства, наприклад Гумплович, приписували насильству благотворну роль в історії. Нині ця теорія використовується ідеологами імперіалізму для обґрунтування «права» на воєнні загарбання і придушення народів залежних країн.

² Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 137.

³ Див. М. Ковалевский, Современный обычай и древний закон, М., 1886, т. 1, стор. 127.

пільства на класи: рабовласницькому способі виробництва властивий поділ на рабовласників і рабів, феодальному — на феодалів і кріпаків, капіталістичному — на капіталістів і пролетарів. Виробничі відносини в антагоністичному класовому суспільстві мають форму відносин панування і підлеглості; всередині такої системи суспільного виробництва становище класів діаметрально протилежне: один клас є пануючим, другий — підлеглим.

Відмінність місця в системі суспільного виробництва випливає з різного *відношення класів до засобів виробництва*. Пануючий клас має монополію на засоби виробництва, тобто йому належать усі або принаймні найважливіші засоби виробництва, тоді як пригноблений клас позбавлений цих засобів виробництва і опиняється в економічній залежності. Це й дає можливість пануючим класам привласнювати собі працю пригноблених класів, експлуатувати їх. Скрізь, де одна частина суспільства монополно володіє засобами виробництва, працівник повинен крім робочого часу, потрібного для утримання його самого, витрачати ще додатковий робочий час для утримання власника засобів виробництва.

З різного відношення до засобів виробництва як корінної, вирішальної ознаки випливають усі інші ознаки класів, в тому числі і *роль класів у суспільній організації праці*. Пануючі, експлуаторські класи, які становлять меншість населення, зосереджують у своїх руках управління виробництвом, керування державними справами, перетворюють розумову працю в свою монополію, тоді як величезна більшість населення, що належить до пригноблених, експлуатованих класів, приречена на тяжку, виснажливу фізичну працю.

Той клас, який володіє засобами виробництва, як правило, керує виробництвом. Маркс відзначав у «Капіталі»: «Капіталіст не тому є капіталіст, що він управляє промисловим підприємством, — навпаки, він стає керівником промисловості тому, що він капіталіст. Найвища влада в промисловості стає атрибутом капіталу, подібно до того як у феодальну епоху найвища влада у військовій справі і в суді була атрибутом земельної власності»¹.

Коли існуючі виробничі відносини, носієм яких є пануючий клас, відживають свій час, стають найсерйознішою перешкодою для розвитку продуктивних сил, то змінюється і роль цього класу в суспільній організації праці. Залишаючись власником засобів виробництва, він втрачає свою організаторську роль у виробництві, вироджується в паразитичний наріст на тілі суспільства. Так у свій час було з землевласницькою аристократією, а нині є з буржуазією, в середовищі якої виділяється численна верства рантиє, яка живе доходами з цінних паперів, «стрижкою купонів». Зростаючий паразитизм буржуазії свідчить про те, що цей клас віджив свій час, що він не тільки не потрібний виробництву, але прямо перешкоджає його розвитку і, отже, повинен бути насильствено усунутий.

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 334.

Різним відношенням до засобів виробництва визначається і відмінність в *способах одержання і розмірах тієї частки суспільного багатства*, яка є в розпорядженні кожного класу. Так, наприклад, капіталіст одержує свій дохід у вигляді *прибутку* на вкладений ним у підприємство капітал шляхом привласнення додаткової вартості, виробленої найманими робітниками. Навпаки, найманий робітник, пролетар, одержує свій дохід у вигляді *заробітної плати*, яка ледве покриває вартість його робочої сили. Експлуататорські класи, які являють собою зовсім незначну меншість населення, привласнюють, як правило, більшу частину суспільного доходу.

Всі ці риси і ознаки, які характеризують суть класового поділу суспільства, геніально узагальнені Леніним у такому визначенні: «Класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленням і оформленням у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні. Класи, це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю другої, внаслідок відмінності їх місця в певному укладі суспільного господарства»¹.

Спільною рисою всіх класових антагоністичних суспільних формацій є панування приватної власності на засоби виробництва, причому кожній формації властива особлива форма приватної власності, а отже, і особливий спосіб класової експлуатації. Рабство, кріпосництво, наймана праця становлять три способи експлуатації, які змінюють один одного, три ступені розвитку антагоністичного класового суспільства.

У рабовласницькому і феодальному суспільстві безпосередні виробники матеріальних благ — раби і кріпаки — були юридично неповноправні і особисто залежали від власника засобів виробництва. В цих суспільствах класові відмінності з допомогою державної влади закріплювалися в *становому* поділі населення. Для кожного стану *юридично* встановлювалося окреме місце в державі, ті чи інші права і обов'язки. Тому класи рабовласницького і феодально-кріпосницького суспільства були також і окремими станами². Капіталістичний спосіб виробництва спростив класовий поділ суспільства, звільнив його від станових оболонок. При капіталізмі безпосередні виробники —

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 374.

² Пануючі класи становили вищі стани (наприклад, дворянство і духовенство у феодальному суспільстві), яким на відміну від нижчих станів належали і певні юридичні привілеї (дворяни звільнялися від податей, не підлягали тілесним карам, їх міг судити тільки особливий, дворянський суд, вони мали право володіти маєтками з кріпаками і т. д.).

робітники і селяни — є юридично вільними, але перебувають в економічній залежності від власників засобів виробництва.

Кожний з антагоністичних способів виробництва породжує два основні класи. Рабовласники і раби, феодалі і кріпаки, буржуа і пролетарі — такі є *основні класи* відповідних суспільств. Їх існування безпосередньо впливає з того способу виробництва, на якому основана дана суспільно-економічна формація. У взаємовідносинах і боротьбі цих класів виражається основна суперечність даного способу виробництва. Однак поряд з пануючим способом виробництва в класових формаціях зберігаються і залишки колишніх способів виробництва у вигляді особливих укладів господарства. Внаслідок цього звичайно поряд з основними класами існують *неосновні, перехідні класи*. Наприклад, у тих капіталістичних країнах, де збереглися значні пережитки феодалізму, існують як неосновний клас поміщики. У більшості капіталістичних країн є численні верстви дрібної буржуазії (дрібні селяни, ремісники), які збереглися з часів феодалізму. Буржуазія експлуатує не тільки пролетарів, але і всіх інших трудящих, зокрема селян. Капіталізм збільшує багатство меншості і злидні більшості. Все це неминуче веде до загострення класових суперечностей.

З'ясування матеріальних основ класового поділу суспільства розкриває протилежність корінних інтересів антагоністичних класів і їх непримиренність. Недивно, що буржуазні соціологи, намагаючись всупереч істині затушувати протилежність класів, стараються всіляко заплутати питання про джерела і суть поділу суспільства на класи. Значна частина представників реакційної буржуазної соціології взагалі заперечує існування класів. Таку ідею, зокрема, поширює багато буржуазних політиків, соціологів і журналістів США, які освітують «американський спосіб життя». На сесії Економічної і Соціальної ради Організації Об'єднаних Націй у 1948 р. представник США Торп заявив, нібито в США робітники є підприємцями, а підприємці — робітниками. Ці байки, які служать для обдурювання простаків, спростовуються капіталістичною дійсністю на кожному кроці. Чого варте базікання про відсутність класів в США, коли 1% населення США — капіталістична верхівка — володіє 59% всього багатства країни, 12% населення володіють 33% багатства, а на решту 87% населення — робітників і фермерів — припадає лише 8% національного багатства!

Через очевидність фактів, які свідчать про поділ суспільства на класи, багато буржуазних соціологів не наважуються прямо заперечувати існування класів. Але вони намагаються приховати матеріальну, економічну основу класового поділу суспільства. Представники *психологічного* напрямку в соціології в США (Росс, Богардус, Бернارد та ін.) визначають класи як групи людей з однаковою психікою, емоціями, однаковим сприйманням зовнішнього середовища і т. д. Прихильники *біологічного*

напрямую в соціології (Браун, Геллеберг та ін.) твердять, що в основі поділу суспільства на класи лежать біологічні відмінності людей, «расова нерівноцінність». Представники релігійного мракобісся — неотомісти (Гаррінгтон, Кеннеді та ін.) вважають, що існування класів установлене богом. Реакціонери Уорнер, Лант та ін. твердять, що основою класових відмінностей є не становище людей в економічній системі суспільства, а їх соціальний ранг, який визначається освітою, соціальними зв'язками людини і т. п. Всі ці «теорії», ігноруючи матеріальні основи поділу суспільства на класи, намагаються або стерти, затушувати відмінності між класами, або оголосити ці відмінності вічними, природними і неусувними. І в тому і в другому випадку класова боротьба пролетаріату оголошується позбавленою смислу.

Лакействующі перед буржуазією лідери правих соціалістів також проповідують марність класової боротьби пролетаріату і необхідність «співробітництва» класів. Вони нерідко використовують з цією метою так звані «організаційну» і «розподільчу» теорії класів. «Організаційна» теорія, одним з авторів якої є О. Богданов, твердить, нібито класи з'явилися в результаті поділу людей на «організаторів» і виконавців. Вона ігнорує основну ознаку класів — відношення до засобів виробництва, від якого цілком залежить їх роль в організації суспільної праці. Прихильники цієї теорії заявляють, що класи, виконуючи різні функції в процесі виробництва, нібито доповнюють один одного. З допомогою «організаційної» теорії матерій зрадник соціалізму К. Реннер проповідував у своїй брошурі «Новий світ і соціалізм» (1946), що капіталіст уже «зник з свідомості більшості людей», оскільки його організаторські функції в процесі виробництва перейшли до адміністративно-технічної інтелігенції. Намагаючись урятувати капіталістів від революції, Реннер запевняв робітників, нібито їм вже ні з ким вести боротьбу.

Тій самій меті врятування капіталізму служить і так звана «розподільча» теорія, яка зводить відмінності між класами до джерел і розмірів їх доходів, затушовуючи корінну протилежність між ними, яка випливає з їх різного відношення до засобів виробництва. Цю теорію в свій час проповідували К. Каутський, Е. Бернштейн, а нині проповідують деякі лідери правих соціалістів і профбюрократи на зразок Д. Дубинського в США.

«Розподільча» теорія намагається переконати робітників, що класова боротьба пролетаріату повинна вестись не за зміну способу виробництва, а лише за зміну способу розподілу, тобто не за революційне перетворення суспільства, а за окремі реформи. Так обгрунтовується хибна ідея про можливість «примирнення» класів при капіталізмі на ґрунті більш «справедливого» перерозподілу доходів, виправдується реформістська політика, вигідна буржуазії.

Навпаки, марксистсько-ленінська теорія класів є строго науковою і приводить до висновку, що класова боротьба ведеться за зміну способу виробництва, за повалення віджилого і за встановлення нового способу виробництва, тобто за корінне революційне перетворення всього суспільного ладу. Тому боротьба антагоністичних класів непримиренна, це боротьба не на життя, а на смерть. Марксистсько-ленінська теорія класів служить, таким чином, обґрунтуванням політики непримиренної класової боротьби пролетаріату проти експлуататорів. Вона вказує пролетаріатові реальні шляхи і засоби визволення і боротьби за соціалізм. «Тактичною основою наукового соціалізму, — писав Й. В. Сталін, — є вчення про непримиренну класову боротьбу, бо це — *найкраща* зброя в руках пролетаріату. Класова боротьба пролетаріату — це та зброя, з допомогою якої він завоює політичну владу і потім експропріює буржуазію для встановлення соціалізму»¹.

2. Боротьба класів — рушійна сила історії антагоністичних суспільств

Марксистське вчення про класову боротьбу поклато край антинауковим поглядам на історію як на хаос подій, де кожний індивід діє незалежно від інших. Марксизм дав провідну нитку, яка дозволила відкрити закономірність у складному сплетенні історичних подій класового суспільства, — теорію класової боротьби. Маркс і Енгельс показали, що класова боротьба є історичний закон, який діє в усіх суспільствах, що складаються з антагоністичних класів. Боротьба класів пронизує собою всю історію класового суспільства і є рушійною силою його розвитку.

Згідно з цим законом розвиток усіх суспільств, поділених на антагоністичні класи, визначається змінами взаємовідносин класів у галузі виробництва матеріальних благ, боротьбою класів за роль і місце в галузі виробництва і розподілу матеріальних благ, за корінну перебудову суспільства.

Класова боротьба відбувається в усіх сферах життя суспільства. Класи ведуть між собою *економічну боротьбу* за роль і місце в галузі виробництва і розподілу матеріальних благ. Вони ведуть *політичну боротьбу* за державну владу, за зміну форм держави, політичного режиму. Політика — це відносини між класами; вона в найбільш концентрованій і узагальненій формі виражає собою економіку класового суспільства, інтереси певного класу, боротьбу класів. Класова боротьба відбувається і в *сфері ідеології* у вигляді боротьби передових суспільних ідей і теорій, які служать інтересам революційних

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 1, стор. 340.

класів, з реакційними ідеями і теоріями, які служать інтересам відживаючих класів.

Із страху перед пригнобленим народом, перед революцією ідеологи реакційних класів заперечують класову боротьбу або твердять про її згубність для суспільства. Вони твердять, що класова боротьба відкидає суспільство назад, загрожує йому розпадом. Насправді ж революційна боротьба класів веде суспільство вперед. Вона є засобом знищення всього віджилого, гнилого, єдиним засобом ліквідації старого ладу, який перешкоджає дальшому розвитку суспільства.

Зміна одного суспільного ладу іншим, вищим суспільним ладом викликається, як сказано в розділі третьому, конфліктом між новими продуктивними силами і віджилими виробничими відносинами. В антагоністичному суспільстві цей конфлікт дістає свій вияв у боротьбі класів і розв'язується шляхом революції, яка є найгострішою формою сутички класів.

В кожній суспільно-економічній формації боротьба класів має свої особливості.

Історія *рабовласницького* суспільства заповнена боротьбою рабів проти своїх гнобителів — рабовласників. Великі повстання бідняків і рабів відбувалися в рабовласницькому Єгипті. Під час одного з цих повстань, як повідомляється в папірусі «Повчання Інувера» (XVIII ст. до н. е.), «бідняки проганяють царя». У стародавній Греції відбувалися повстання рабів в Аргосі, в Спарті і т. д. Повсталі раби іноді об'єднувалися з біднотою з вільних і спільно боролися проти своїх гнобителів. З історії стародавнього Риму також відомі численні повстання рабів, наприклад повстання під керівництвом Євна і Клеона в Сіцилії в 138—132 рр. до н. е., повстання рабів і вільних під проводом Арістоніка в Малій Азії і, нарешті, грандіозне повстання рабів під проводом Спартака, яке тривало близько трьох років (74—71 рр. до н. е.) і налічувало понад 100 тис. учасників — рабів.

Революційні рухи рабів підірвали рабовласницький лад. Проте повстання рабів, які відіграли велику історичну роль в ліквідації рабовласницького ладу, не увінчалися і не могли увінчатися перемогою рабів. Це пояснюється тим, що клас рабів не був носієм нового, більш прогресивного способу виробництва. Раби мріяли визволитися від рабства, але не були спроможні створити нове суспільство.

На більш високий ступінь піднялася класова боротьба експлуатованих проти експлуататорів у *феодальному* суспільстві, яке прийшло на зміну рабовласницькому. На відміну від рабів, що являли, як правило, строкату масу людей з різних племен і розмовляли різними мовами, кріпаки кожної країни являли собою етнографічно більш однорідну масу, що полегшувало їм спільні виступи. Середньовічний селянин був членом сільської общини, яка чинила запеклий — то пасивний, то активний — опір поміщикам.

В епоху феодалізму пригноблені селяни в усіх країнах боролися за землю, яка була власністю феодалів, і за визволення від кріпосної залежності. Ця боротьба вилилася в ряд повстань, найбільшими з яких були: в Англії — повстання селян під проводом Уота Тайлера (1381), у Франції — Жакерія (1358), в Італії — повстання Дольчіно (1303—1307), в Німеччині — селянська війна 1524—1525 рр. Грандіозного розмаху набрали селянські повстання в Росії під проводом Івана Болотникова (1606—1607), Степана Разіна (1666—1671), Омеляна Пугачова (1773—1775). Ці повстання були виразом стихійного обурення пригнобленого селянства проти феодального гніту. Про повстання Болотникова літописець повідомляв: «хотят те вору царя і бояр побити». В Китаї, де феодальний лад існував близько трьох тисячоліть, було понад 300 великих селянських повстань. «У китайському феодальному суспільстві тільки ця класова боротьба селянства, тільки ці селянські повстання та війни і були справжніми рушійними силами історичного розвитку»¹, — говорить Мао Цзе-дун. Найбільшими з цих повстань були селянська війна 1628—1644 рр. (під час якої селянська революційна армія зайняла Пекін) і селянська війна 1851—1864 рр. (так званий рух тайпінів).

Незважаючи на тимчасові успіхи деяких селянських повстань, всі вони були кінець кінцем придушені феодалами. Слабкість селянських рухів була в їх стихійності і неорганізованості, що пояснюється економічною розрізненістю селянства. Селяни могли здобути перемогу над феодалами лише під керівництвом згуртованого революційного міського класу. Такий клас складався в надрах феодального суспільства в міру розвитку нового, капіталістичного способу виробництва. З розвитком ремесла, мануфактур і торгівлі зростала буржуазія і число пролетарів-підмайстрів. Найрішучіші виступи пригнобленого селянства проти феодалізму зв'язані з повстаннями плебейства — нижчого шару міського населення, міської бідноти. Однак міська біднота була надто слаба, неорганізована і темна, щоб стати вождем селянства. Класом, який очолив боротьбу селян проти феодалізму, стала в буржуазних революціях XVII—XVIII ст. на Заході буржуазія. Але після того як склався пролетаріат і розгорнув самостійну боротьбу, буржуазія перетворилася в контрреволюційний клас, і в XX ст. в Росії, а потім і в інших країнах вождем селянства став революційний пролетаріат.

В результаті перемоги буржуазних революцій місце феодального ладу зайняв *капіталістичний* лад, який став ареною найгострішої класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією.

Боротьба пролетаріату проти буржуазії почалася з часу

¹ Мао Цзе-дун, Избранные произведения, т. 3, 1953, стор. 141.

розвитку великої машинної індустрії, а перші самостійні виступи пролетаріату на арені політичної боротьби мали місце вже в 30—40-х роках XIX ст.: повстання ліонських ткачів у 1831 і 1834 рр. у Франції, рух чартистів у 1836—1848 рр. в Англії, повстання сілезьких ткачів у 1844 р. в Німеччині. Склавшись як клас, пролетаріат перетворився у величезну революційну силу. Його боротьба проти буржуазії увінчалася вирішальною перемогою в Росії, де в 1917 р. під керівництвом Комуністичної партії здійснилася Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкрила нову еру в історії всього людства — еру комунізму.

На відміну від попередніх експлуатованих класів пролетаріат виступає як носій нового, соціалістичного способу виробництва, який повинен у всіх країнах прийти на зміну віджилому капіталістичному способу виробництва. Тому класова боротьба пролетаріату має своїм результатом не заміну однієї форми експлуатації іншою, а знищення всіх і всяких форм експлуатації людини людиною. Класова боротьба пролетаріату неодмінно веде до комунізму, виступаючи, таким чином, як рушійна сила історичного розвитку сучасного суспільства.

3. Історична роль пролетаріату.

Пролетаріат як вождь і керівник трудящих та експлуатованих

Величезна заслуга Маркса і Енгельса полягає у відкритті всесвітньоісторичної ролі пролетаріату як революційного класу, покликаного повалити капіталізм і привести суспільство до комунізму.

Пролетаріат є найреволюційнішим класом не тому, що він найбільш бідний і страждаючий клас. Капіталізм прирікає на злидні і страждання не тільки пролетарів, але й мільйони дрібних селян та міської бідноти, багато тисяч «люмпен-пролетарів» (декласованих людей, які опустилися «на дно») і т. д., але все ж ці верстви і групи населення не є найбільш революційними. Послідовна революційність пролетаріату визначається його місцем в системі капіталістичного виробництва. Пролетаріат є основною силою виробництва матеріальних благ, необхідних для життя суспільства. На відміну від селянства, яке зв'язане з найвідсталішою формою господарства — з дрібним виробництвом і в міру розвитку капіталізму розшаровується як клас, пролетаріат з розвитком капіталізму безперервно зростає. Він зв'язаний з великим машинним виробництвом і є носієм найбільш прогресивного, соціалістичного способу виробництва.

Будучи експлуатованим класом, пролетаріат не має власності на засоби виробництва. Як заявили Маркс і Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії», пролетарям нічого втра-

чати в революції, крім своїх кайданів, здобудуть же вони весь світ.

Пролетаріат може визволитися від експлуатації, тільки знищивши приватну власність на засоби виробництва і, отже, ліквідувавши всяку експлуатацію людини людиною. Тому, визнаючи себе, пролетаріат визволяє від класового гніту всіх трудящих.

Пролетаріат об'єднується, привчається до дисципліни і організованості самими умовами своєї праці на великому виробництві, а тому більше ніж будь-який інший з трудящих класів здатний до згуртованих, свідомих, організованих дій.

Пролетаріат веде боротьбу проти капіталізму не сам один. У нього є союзники, яких він повинен завоювати на свою сторону. Будучи єдиним послідовно революційним класом капіталістичного суспільства, пролетаріат покликаний стати гегемоном (тобто керівником, вождем) революційного руху всіх трудящих і експлуатованих. Розвиваючи ідеї Маркса і Енгельса про історичну роль пролетаріату, Ленін всебічно розробив положення про гегемонію пролетаріату в революційному русі, про роль пролетаріату як революційного керівника всіх експлуатованих і пригноблених трудящих мас. Ленін бачив в усвідомленні і проведенні в життя пролетаріатом ролі гегемона одну з найважливіших умов його революційності¹.

В капіталістичному суспільстві є численні непролетарські маси трудящих, так звані середні верстви населення (селяни, ремісники і т. д.), які зв'язані з дрібнотоварним виробництвом і займають проміжне становище між пролетаріатом і буржуазією. Їх споріднює з пролетаріатом те, що вони працюють і пригноблюються поміщиками та капіталістами; з буржуазією їх споріднює те, що вони є приватними власниками, товаровиробниками. В міру розвитку капіталізму середні верстви розмиваються, розшаровуються, розпадаються: переважна більшість дрібних селян та ремісників розоряється, убожіє, втрачає свою власність і переходить в ряди пролетаріату; невелика меншість збагачується і переходить в ряди буржуазії.

Проте цей процес розшарування селянства ні в одній капіталістичній країні, за винятком Англії, не привів до зникнення селянства як класу. Селянство продовжує існувати при капіталізмі як клас дрібних товаровиробників, розкиданих по всій країні. Селяни і ремісники працюють поодиноці в своїх дрібних господарствах, застосовуючи відсталу техніку, і є рабами приватної власності. Вони експлуатуються поміщиками, купцями, лихварями. Середні верстви, до яких насамперед належить дрібне селянство, становлять у більшості капіталістичних країн від 30 до 45% населення, а в країнах капіталістично менш розвинутих—навіть до 60—70%. Ці верстви є серйозними резервами

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 191.

пролетарської революції, і за завоювання їх на свою сторону пролетаріат веде боротьбу з буржуазією.

Від того, наскільки успішно пролетаріат бореться за завоювання середніх верств і насамперед селянства, залежить його перемога над капіталом. Пролетаріат неспроможний взяти владу до своїх рук, якщо ці середні верстви принаймні не нейтралізовані, якщо вони ще не відірвані від буржуазії, якщо вони все ще становлять у своїй масі армію капіталу.

Революційні виступи пролетаріату в 1848 і 1871 рр. у Франції зазнали поразки тому, що робітничий клас не дістав підтримки у селянства і натрапив на його протидію. Лютнева і Жовтнева революції 1917 р. в Росії увінчалися перемогою тому, що російському пролетаріатові вдалося завоювати на свою сторону і повести за собою більшість селян. Досвід революційної боротьби російського пролетаріату практично довів реальну можливість перетворення селянства, його експлуатованої більшості, з резерву буржуазії, яким воно було в революціях на Заході, в резерв пролетаріату, в його союзника.

Наслідуючи приклад російського робітничого класу, пролетаріат у всіх капіталістичних країнах нині веде боротьбу за завоювання трудящегоо селянства на свою сторону. За останні роки значно зріс вплив комуністичних партій серед селян у Франції і Італії. Розвиток аграрної кризи, посилення експлуатації села монополістичним капіталом все наочніше показують дрібному і середньому селянству, що капіталізм несе йому лише розорення і загибель. Комуністи Франції, Італії та інших капіталістичних країн роз'яснюють селянам, що робітничий клас ставить своїм завданням в революції дати безземельним і малоземельним селянам та батракам землю і визволити їх від усякого гніту. Послідовна боротьба робітничого класу за мир, демократію і національну незалежність, проти імперіалістичної реакції також привертає на його сторону трудящих селян та інші верстви трудящих.

До середніх верств, які привертає на свою сторону пролетаріат, близько примикає *інтелігенція*, яка становить суспільний прошарок. Інтелігенція ніколи не була і не може бути окремим класом, але вона не є і позакласовою. Вона являє собою верству людей розумової праці, які служать тому чи іншому класові: буржуазна, дрібнобуржуазна, пролетарська інтелігенція.

В капіталістичному суспільстві інтелігенція в основній своїй масі обслуговує інтереси пануючого експлуататорського класу буржуазії. Оскільки при капіталізмі доступ до освіти для дітей трудящих надзвичайно утруднений, ряди інтелігенції поповнюються переважно вихідцями з імущих верств: з буржуазії, дворян, чиновників, почасти імущих селян і лише в зовсім незначній мірі з робітників.

Інтелігенція неспроможна до самостійної політики, її діяль-

ність визначається тим, яким класам вона служить. Вона може стати силою лише з'єднавшись з робітничим класом.

Пролетаріат, будучи класом експлуатованим, позбавленим доступу до освіти і культури, не має при капіталізмі сприятливих умов для формування своєї інтелігенції; свою інтелігенцію в масовій кількості він створює лише після завоювання політичної влади. Однак формування пролетарської інтелігенції починається ще при капіталізмі: в ході революційної боротьби пролетаріату з його середовища висуваються кадри професіональних революціонерів. На сторону пролетаріату переходять також найбільш сміливі і чесні люди з середовища буржуазної інтелігенції. «Як і всякий інший клас сучасного суспільства, — відзначав Ленін, — пролетаріат не тільки виробляє свою власну інтелігенцію, але й бере собі також прихильників з числа всіх і всяких освічених людей»¹.

В минулому тільки небагато які, найбільш сміливі і революційні люди з інтелігенції переходили на сторону робітничого класу. В сучасну епоху, коли капіталістичний лад привів суспільство в тупик, прирікає трудящих на лиха війни, безробіття і злиднів, загрожує загибеллю всім завоюванням культури, коли все виразнішим стає духовний маразм реакційної буржуазії, тисячі і тисячі передових, чесних і мислящих людей з середовища інтелігенції переходять на сторону комунізму. Боротьба робітничого класу за мир, проти імперіалістичних паліїв війни, проти фашистської імперіалістичної реакції привертає все більш значні верстви інтелігенції капіталістичних країн на сторону соціалізму.

4. Основні форми класової боротьби пролетаріату

Класова боротьба пролетаріату має три форми: економічну, політичну і ідеологічну.

Економічна боротьба пролетаріату має своїм завданням захист головним чином професійних інтересів робітників, тобто підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці і т. д. Найважливішим засобом економічної боротьби пролетаріату є страйки, часткові і загальні.

Економічна боротьба є історично першою формою класової боротьби пролетаріату. В усіх країнах боротьба робітників починалася з відстоювання ними своїх економічних інтересів. У цій боротьбі виникли і перші організації пролетаріату — професійні спілки, які стали для нього школою класової боротьби.

В умовах сучасного капіталізму економічна боротьба за повсякденні потреби робітників, за підвищення заробітної плати і поліпшення умов їх праці має для робітничого класу велике

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 167—168.

значення. Проте ця боротьба не може принести робітничому класові звільнення від злиднів.

При капіталізмі неминучим є відносне і абсолютне зубожіння робітничого класу і всіх трудящих. Відносне зубожіння робітничого класу виявляється в тому, що знижується частка робітників у національному доході і, навпаки, зростає частка капіталістів. Поряд з відносним зубожінням відбувається і абсолютне зубожіння робітничого класу. Як писав Ленін, при капіталізмі «робітник убожіє *абсолютно*, тобто стає просто-таки біднішим, ніж раніше, змушений жити гірше, харчуватися скудніше, більше недоїдати, тулитися по підвалах і горищах»¹.

В епоху імперіалізму посилюється і відносне і абсолютне зубожіння робітничого класу і всіх трудящих, що є результатом діяння основного економічного закону сучасного капіталізму. Монополістичний капіталізм не задовольняється середнім прибутком, він вимагає максимального прибутку.

Масове безробіття в епоху загальної кризи капіталізму стало хронічним, що дає можливість монополіям знижувати заробітну плату зайнятим робітникам. Застосовуючи «потогінну систему», капіталісти посилюють інтенсивність праці робітників, «витискують піт за всіма правилами науки». В результаті цього норма експлуатації праці колосально зростає. За підрахунками економістів, американський робітник у 1950 р. працював на себе трохи більш як 20% свого робочого дня; близько 15% його робочого дня витрачалося на утримання найнятих капіталістами службовців; решту 65% робочого дня робітник працював на капіталіста². Панування монополій дає капіталістам можливість установлювати високі ціни, грабувати трудящих не тільки як виробників товарів, але і як покупців цих товарів. Інфляція і податки також використовуються капіталістами як засоби пограбування трудящих. Часткові поступки, що їх відвойовує пролетаріат у капіталістів в періоди економічного піднесення або поживавлення, звичайно відбираються капіталістами при зміні кон'юнктури, зводяться нанівець підвищенням податків, інфляцією.

З неминучості відносного і абсолютного зубожіння трудящих при капіталізмі аж ніяк не впливає, нібито економічна боротьба пролетаріату марна. Своєю боротьбою проти грабницьких посягань капіталу робітники не тільки відстоюють своє існування, але й сприяють прогресивному розвитку суспільства. Боротьба пролетаріату за скорочення робочого дня і підвищення заробітної плати перешкоджає капіталістам множити прибуток з допомогою збільшення виробництва абсолютної додаткової вартості (тобто шляхом подовження робочого дня) і змушує їх

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 387.

² Дяв. М. Смит, Положение рабочего класса в США, Англии и Франции после второй мировой войны, Госполитиздат, 1953, стор. 148.

вдаватися до збільшення виробництва відносної додаткової вартості, а це досягається скороченням необхідного робочого часу шляхом підвищення продуктивності праці і застосування більш досконалої техніки. Таким чином, своєю боротьбою робітничий клас змушує капіталістів оновлювати техніку. Разом з тим економічна боротьба організує робітничий клас для розв'язання історичних революційних завдань. Без боротьби проти хижачьких прагнень капіталу робітники обернулися б, за виразом Маркса, в байдужу масу змучених, приречених на загибель бідняків. «Якби робітники боягузливо здавалися в своїх повсякденних сутичках з капіталом, вони безперечно втратили б здатність почати будь-який ширший рух»¹.

Ведучи економічні бої проти капіталу, пролетаріат, організований в професійні спілки, при правильному, класово витриманому керівництві може дати відсіч наступові підприємців на його життєвий рівень, добитися певного поліпшення умов продажу своєї робочої сили капіталістам. Але щоб звільнитися від експлуатації, необхідно вести боротьбу за знищення самих економічних відносин, які змушують робітників продавати свою робочу силу.

Економічна боротьба не є головною, вирішальною формою боротьби пролетаріату.

Історичний досвід показує, що тільки шляхом ліквідації капіталістичної системи господарства пролетаріат може добитися корінного поліпшення свого економічного становища. В Англії пролетаріат більш як півтора століття бореться за підвищення заробітної плати, за поліпшення умов своєї праці. А чи привело це до корінного поліпшення становища англійського робітничого класу? Ні. Ідучи за реформістськими профспілковими лідерами і обмежуючись економічною боротьбою, він змушений нести ярмо капіталістичної експлуатації.

В Росії, де пролетаріат, керований Комуністичною партією, поряд з економічною боротьбою розгорнув і політичну боротьбу за повалення панування буржуазії і встановив своє політичне панування, здійснено повне економічне визволення робітничого класу і всіх трудящих. Вільні від капіталістичної експлуатації трудівники країни соціалізму з року в рік безперервно поліпшують своє матеріальне становище і підвищують культурний рівень.

Отже, з допомогою самої економічної боротьби не можна знищити капіталістичну експлуатацію: для цього необхідна *політична* боротьба пролетаріату. Політична боротьба пролетаріату має на меті завоювання державної влади, а після того, як влада завойована, її вдержання і зміцнення. Ця боротьба виражає корінні класові інтереси пролетаріату. Тому політична боротьба є найвищою формою класової боротьби.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIII, ч. 1, стор. 147.

В економічній боротьбі, якщо вона ведеться у відриві від політичної, у робітників виробляється тред-юніоністська свідомість, тобто розуміння своїх професійних інтересів. У політичній боротьбі під керівництвом марксистської партії у робітничого класу виробляється справді *класова* пролетарська свідомість, розуміння своїх корінних загальнокласових інтересів. Ось чому Ленін, комуністи рішуче заперечують проти спроб опортуністів обмежити діяльність пролетарської партії сферою економічних відносин між робітниками і підприємцями. Ленін учив партію пролетаріату йти в усі верстви суспільства, відкликатися на всі і всякі випадки сваволі і гноблення, насильства і зловживання з боку експлуаторів, будити політичну свідомість не тільки у робітників, але й у всіх пригноблених. Ленін підкреслював, що для активного діяча пролетарської партії ідеалом повинен бути не секретар тред-юніону, який обмежується захистом професійних інтересів робітників, а народний трибун, який уміє піднімати робітників до свідомості всесвітньоісторичної ролі пролетаріату як вождя всіх трудящих і експлуатованих.

Класова боротьба пролетаріату стає справжньою, послідовною, розвиненою лише тоді, коли вона охоплює галузь політики, причому і політичну боротьбу не зводить до реформ у рамках капіталізму. Розкриваючи корінну відмінність між марксистським розумінням класової боротьби і ліберальним розумінням, яке намагається урізати, обкарнати класову боротьбу, обмежити її окремими реформами, Ленін писав: «Марксизм визнає класову боротьбу цілком розвиненою, «загальнонаціональною» *лише* тоді, коли вона не тільки охоплює політику, але й у політиці бере найістотніше: устрій державної влади»¹. Марксистом може вважатися лише той, хто поширює визнання боротьби класів до визнання диктатури пролетаріату.

Завоювання диктатури пролетаріату неможливе без *ідеологічної* боротьби. В капіталістичному суспільстві пануючий клас посилено нав'язує робітникам буржуазну ідеологію. Панівна буржуазна ідеологія поширюється через школу, церкву, пресу, мистецтво, вона прищеплюється робітникам усіма умовами їх життя в капіталістичному суспільстві. Партія пролетаріату повинна вести боротьбу за визволення робітників від буржуазних ідей і забобів, вносити соціалістичну ідеологію в маси пролетаріату.

Внесення марксистською партією соціалістичної ідеології в робітничий рух, усвідомлення робітничим класом своєї історичної ролі як могильщика капіталізму і творця комунізму є необхідною умовою для перетворення *стихийної* класової боротьби в боротьбу *свідому*. Розвиток великої капіталістичної промисловості неминуче веде до концентрації робітничого класу,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 95—96.

сприяє його згуртуванню і організації. Але для того щоб бути здатним повалити капіталізм, пролетаріат повинен не тільки об'єктивно скластися як клас, але й *усвідомити* свої корінні класові інтереси. Він повинен, за виразом Маркса і Енгельса, стати з класу «в собі» класом «для себе». Це стає можливим лише завдяки з'єднанню теорії наукового соціалізму з робітничим рухом.

Без революційної теорії не може бути революційного руху. Соціалістична марксистська теорія є революційним керівництвом для робітничого руху. Якщо робітничий рух не керується революційною теорією, якщо більша частина пролетаріату ще перебуває під впливом буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології, то він не може скинути з себе ярмо капіталу.

Так, наприклад, основна слабкість робітничого руху в США полягає в тому, що американські робітники в своїй більшості не звільнилися від ідеологічного і політичного впливу буржуазії. Голова Комуністичної партії США Фостер відзначає: «Біда в тому, що американські робітники ще не осмислили ідеологічно тієї класової боротьби, яку вони самі ведуть. Нерозуміння робітниками того становища, яке їх клас займає в американському капіталістичному суспільстві, є однією з величезних вигод для підприємців»¹.

Експлуататорські класи та їх агентура в робітничому русі — лідери правих соціалістів зацікавлені в тому, щоб затемнити класову свідомість пролетаріату, отруїти його своєю розтлінною ідеологією, підірвати в ньому віру у власні сили, у можливість перемоги соціалізму в усіх країнах. В наш час, коли капіталізм живить себе і вступив в епоху свого краху, коли наростає революційна боротьба пролетаріату в капіталістичних країнах і посилюється національно-визвольний рух в колоніях, реакційна буржуазія з допомогою лідерів правих соціалістів, а також з допомогою реакційних лідерів реформістських профспілок з усієї сили намагається отруїти душу робітничого класу отрутою сумніву, невір'я у власні сили, зводить злочинні наклепи на комуністів, на країни соціалістичного табору і вихваляє капіталізм. В цих умовах боротьба революційної партії пролетаріату проти буржуазної ідеології набуває виняткового значення. Тільки на базі революційної ідеології марксизму-ленінізму може бути переборений ідейний розброд в середовищі робітників і забезпечена *єдність робітничого класу*. Революційна єдність робітничого класу є вирішальною умовою його перемоги над усіма експлуататорами.

Сила класової боротьби пролетаріату полягає в умілому поєднанні всіх її форм — економічної, політичної і ідеологічної.

¹ У. З. Фостер, Закат мирового капитализма, Издательство иностранной литературы, М., 1951, стор. 83.

5. Класи і партії

Боротьба класів дістає свій найбільш оформлений вираз у боротьбі політичних партій. Політичні партії виражають інтереси певних класів і керують їх боротьбою. За своїм складом партії становлять частину класу, притому найбільш політично активну.

Проте не всі політичні партії відкрито визнають себе захисниками інтересів того чи іншого класу. Якщо революційна партія пролетаріату виступає відкрито, не маючи потреби приховувати, інтереси якого класу вона захищає, то реакційні партії, які служать експлуаторським класам, старанно маскують, ховають своє класове обличчя. Часто-густо вороги соціалізму вбираються в одяг соціалістів, продажні найманці капіталу оголошують себе безкорисливими захисниками праці, партії, які зраджують національні інтереси, іменують себе національними партіями.

Ленін учив трудящих не давати себе обманювати такими брехливими запевненнями, учив викривати справжнє класове обличчя буржуазних і дрібнобуржуазних партій, перевіряти партії не за їх вивісками, словами, лозунгами і резолюціями, а за їх ділами.

«Люди завжди були і завжди будуть дурненькими жертвами обману і самообману в політиці, поки вони не навчаться за всякими нравственими, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками знаходити *інтереси* тих чи інших класів»¹, — писав Ленін.

Строкатість політичних угруповань в капіталістичному суспільстві використовується буржуазією для того, щоб збивати з пантелику трудящих, прикривати класовий антагонізм між експлуаторами і експлуатованими. Тій самій меті служить і показна боротьба між буржуазними партіями, наприклад, в Сполучених Штатах Америки — між демократами і республіканцями. Обидві ці партії служать інтересам монополістичного капіталу США; різниця між ними дуже незначна; вони ведуть боротьбу за десятирядні питання, а найбільше за переділ теплих посад у державному апараті. Ведучи між собою ефектну, але беззмістовну словесну дуель, ці дві буржуазні партії обманюють трудящих і відвертають їх від необхідної класової боротьби за свої насущні інтереси.

Експлуаторські класи здійснюють своє панування не тільки шляхом насильства. Вони широко застосовують обман трудящих. Поряд з одверто реакційними фашистськими партіями, які практикують терористичні методи придушення трудящих, в капіталістичних країнах існують і ліберальні партії, які відвертають трудящих від революційної боротьби обіцанням дрібних реформ і поступок. Роль обманщиків робітничого

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 7.

класу в сучасних умовах виконують лідери правих соціалістів. Ці прикажчики імперіалізму використовують відсталість робітників в інтересах капіталу, насаджують буржуазну ідеологію, розколюють робітничий клас і відвертають його від революційної боротьби. Правосоціалістичні опортуністичні партії є головною соціальною опорою імперіалізму в робітничому русі.

За рахунок колосального прибутку, одержуваного шляхом грабежу колоній і економічно залежних країн, шляхом встановлення високих монопольних цін і т. д., імперіалістична буржуазія підкупає і розбещує верхівку пролетаріату, створює так звану робітничу аристократію, яка і стає живильним ґрунтом опортунізму в робітничому русі. «Ця верства обуржуазнених робітників, — писав Ленін, — або «робітничої аристократії», цілком міщанських щодо способу життя, щодо розмірів заробітків, щодо всього свого світогляду, є головна опора II Інтернаціоналу, а в наші дні головна *соціальна* (не військова) опора буржуазії. Бо це справжні *агенти буржуазії в робітничому русі*, робітничі прикажчики класу капіталістів...»¹.

З середини XIX ст. підкупала верхівку робітничого класу особливо англійська буржуазія, яка використовувала для цієї мети своє монопольне в той час становище на світовому ринку і неосяжні колонії. Нині найширше застосовують підкуп верхівки робітничого класу капіталісти США за рахунок максимальних прибутків, одержуваних ними від пограбування пролетаріату своєї країни і народів інших країн, розорених другою світовою війною.

Підкуповувані потураннями і подачками буржуазії, опортуністи є прямими захисниками капіталізму. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції соціал-демократичні партії допомагали буржуазії своїх країн проводити збройну інтервенцію проти країни Рад, рятували капіталізм від пролетарської революції, організовували криваву розправу з робітниками, прокладали шлях фашизмові. Нині майже всі лідери правих соціалістів підтримують авантюристичні домагання американського імперіалізму на світове панування, допомагають йому в підготовці розбійницької війни проти СРСР і країн народної демократії. У своїй зрадницькій політиці ці верховоди правих соціалістів пішли далі від своїх попередників з II Інтернаціоналу — Шейдемана, Каутського і Гільфердінга, Макдональда і Реноделя. Сучасна права соціал-демократія, на доповнення до своєї старої ролі прислужників національної буржуазії, перетворилася в агентуру іноземного американського імперіалізму і виконує його найбрудніші доручення в справі підготовки війни і в боротьбі проти своїх народів.

Підтримку імперіалістичної зовнішньої політики США лідери правих соціалістів поєднують з проповіддю *класового співробіт-*

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 177.

ництва всередині своїх країн. Цілком відрікшись від марксизму, ці лідери оголошують соціалізм «загальною справою» всіх класів. Зрадник робітничого класу Леон Блюм намагався запевнити робітників Франції, нібито соціалізм здійснюється не в результаті класової боротьби, а в результаті «морального самовдосконалення» людей. Класову свідомість пролетаріату і його класову боротьбу Блюм оголосив «головною перешкодою» на шляху до соціалізму! Служачи капіталістам, політику «класового співробітництва» проводять і лідери англійських лейбористів. Генеральний секретар англійської лейбористської партії Морган Філліпс заявив: «Англійські соціалісти цілком відкидають марксизм і доктрину класової боротьби в усіх її формах і проявах. Свою внутрішню, так само як і зовнішню, політику вони ґрунтують тільки на принципах демократії і християнства, заповіданих нам нашими великими релігійними реформаторами задовго до того, як Маркс народився на світ».

Відкидаючи наукову марксистську теорію класової боротьби, Морган Філліпс та йому подібні праві соціалісти фактично не відмовляються від участі в класовій боротьбі. Але вони ведуть її на боці буржуазії, проти пролетаріату, прикриваючи свою зраду фразами про «принципи демократії і християнства». Справжню роль лідерів правих соціалістів видно з таких фактів, що мали місце в ряді капіталістичних країн, коли за наказом міністрів-«соціалістів» поліція, жандармерія і війська придушували страйкуючих робітників і навіть розстрілювали їх. Правосоціалістична верхівка використовується імперіалістичною буржуазією проти робітничого класу. Не менш реакційну роль у робітничому русі відіграють лідери Американської федерації праці (АФП) і Конгресу виробничих профспілок (КВП), які запевняють робітників, що інтереси пролетарів і бізнесменів збігаються. Діяльність колишнього голови АФП Гріна була такою вигідною для капіталістів, що вони нагородили його золотою медаллю з написом «За успішне співробітництво з промисловцями».

Обветшала реформістська теорія «класової гармонії» підкріплюється нині брехливим базіканням про «зникнення класів», стирання класових граней в рамках капіталізму. Слідом за буржуазними соціологами та економістами лідери правих соціалістів твердять, нібито поширення акціонерних підприємств означає «демократизацію капіталу». При цьому замазується той факт, що фактичними господарями підприємств залишається невелика купка найбільших акціонерів, які використовують випуск дрібних акцій для додаткового пограбування населення.

Якщо в минулому реформісти, намагаючись відвернути пролетаріат від боротьби за завоювання влади, урізували і обмежували його класову боротьбу, зводячи її до боротьби за незначні поліпшення умов праці, то нині правосоціалістичні зрадники і реакційні лідери профспілок відреклись навіть і від такої бо-

ротьби. Під флагом «співробітництва класів» вони зривають страйки, організують штрейкбрехерство, розколюють профспілки, щоб ослабити робітничий клас¹.

Партії правих соціалістів хоч і включають в себе робітників, але не є пролетарськими партіями. Це буржуазні партії в рядах робітничого класу. Підкоряючи своєму впливу відсталі верстви робітників, вони розколюють робітничий клас, щоб знесилити його і зробити нездатним до повалення капіталізму. Тому всередині цих партій неминучою є боротьба між рядовими робітниками, які за своїм класовим становищем тяжіють до революційної боротьби, і лідерами правих соціалістів, що захищають капіталізм.

Справді пролетарськими партіями, які виражають дійсні інтереси робітничого класу, є комуністичні партії, створені на ідейній базі марксизму-ленінізму. Ці партії послідовно і рішуче відстоюють інтереси пролетаріату і всіх трудящих, об'єднують і піднімають їх на боротьбу проти всякого гноблення, за комунізм.

Марксизм-ленінізм учить, що Комуністична партія є *найвищою формою* класової організації пролетаріату. Оскільки політична боротьба являє собою головну форму класової боротьби пролетаріату, то політична партія пролетаріату є найвищою формою його класової організації. Всі інші організації пролетаріату (професійні спілки, кооперативи, культурно-освітні об'єднання і т. п.) є важливими опорними пунктами в його класовій боротьбі, але тільки політична партія здатна об'єднати діяльність усіх пролетарських організацій і спрямувати її в одно русло, до повного визволення від усякого гноблення. Без досвідченої і вмілої марксистської революційної партії пролетаріат не може здобути перемогу над своїми класовими ворогами, повалити їх владу і встановити своє політичне панування, а після перемоги революції — вдержати і зміцнити завойовану державну владу, щоб побудувати соціалізм.

Щоб партія пролетаріату була здатна здійснити свою роль вождя, керівника його класової боротьби, вона повинна: а) являти собою *передовий, свідомий марксистський* загін пролетаріату, озброєний знанням законів розвитку суспільства і класової боротьби; б) бути *організованим* загоном пролетаріату, спаяним

¹ До якої міри зрадництва дійшли реакційні профспілкові верховоди, свідчить укладена в 1950 р. угода між головою профспілки робітників автомобільної промисловості Уолтером Рейтером і компанією «Дженерал моторс». За цією угодою верховоди профспілки, одержавши подачку від компанії «Дженерал моторс», зобов'язалися протягом п'яти років не проводити страйків на її автомобільних заводах і не вимагати підвищення заробітної плати. Після укладення угоди компанія «Дженерал моторс» інтенсифікувала пращу робітників на 25—50%, що дало їй можливість звільнити багатьох робітників. Угода була настільки вигідною для капіталістів, що фірми «Форд» і «Крейслер» також виявили бажання приєднатися до неї. Уолтер Рейтер нині є головою Конгресу виробничих профспілок.

єдністю програми, стратегії і тактики, єдністю дій, єдиною дисципліною; в) охороняти *єдність партії* як головну умову її життєздатності і сили; г) зміцнювати залізну *дисципліну* в своїх рядах; д) *вести непримиренну боротьбу з опортунізмом* і очищати свої ряди від опортуністичних елементів, пам'ятаючи, що не можна успішно воювати з імперіалізмом, маючи його агентів у штабі робітничого класу; е) сміливо викривати і виправляти свої хиби і помилки з допомогою *критики і самокритики*; є) зміцнювати свої зв'язки з *масами*, тому що у зв'язку з масами — джерело могутності партії; ж) здійснювати ленінський принцип колективності керівництва в усіх ланках партії, знизу доверху.

У найважчих умовах царської Росії, відбиваючи незліченні удари царизму, борючись проти буржуазії та її зрадницької агентури в робітничому русі — «економістів», меншовиків, троцькістів, анархістів, есерів, націоналістів та ін., Ленін і його соратники крок за кроком створювали Комуністичну партію. Надзвичайно важливу роль у будівництві Комуністичної партії Радянського Союзу відіграли історичні праці Леніна «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», які заклали ідеологічні, організаційні, тактичні і теоретичні основи партії нового типу. «25 років пестував товариш Ленін нашу партію і випестував її, як найміцнішу і найзагартованішу в світі робітничу партію», — говорив Сталін біля труни Леніна.

За зразком Комуністичної партії Радянського Союзу — пролетарської партії нового типу — склалися братні комуністичні партії в інших країнах. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка привела до ліквідації капіталістичного і поміщицького гніту, представники братніх партій, захоплюючись відвагою і успіхами Комуністичної партії Радянського Союзу, присвоїли їй звання «Ударної бригади» світового революційного і робітничого руху. У виступах і привітаннях представників комуністичних партій усіх країн ХІХ з'їзді КПРС у 1952 р. було відмічено величезне значення досвіду КПРС для світового революційного руху. «Комуністична партія Радянського Союзу є прикладом для всіх комуністичних і робітничих партій», говориться в привітанні ХІХ з'їздові від Центрального Комітету Комуністичної партії Китаю. Генеральний секретар Центрального Комітету Французької комуністичної партії Моріс Торез у своєму виступі на ХІХ з'їзді висловив від імені робітничого класу Франції глибоку вдячність Комуністичній партії Радянського Союзу за її винятковий вклад у справу розвитку і збагачення революційної теорії. Комуністична партія Радянського Союзу допомогла ідеологічному і політичному формуванню комуністичних партій усіх країн, заявила генеральний секретар Комуністичної партії Іспанії Долорес Ібарурі.

Ніякі інші партії не зазнавали і не зазнають таких жорстоких переслідувань з боку реакції в країнах капіталу, як комуністичні партії. Недаром під час фашистської окупації Комуністична партія Франції, десятки тисяч синів якої віддали життя за визволення батьківщини, заслужила собі почесну назву «партії розстріляних». Але незважаючи на переслідування, вплив комуністів у всіх капіталістичних країнах зростає. До другої світової війни число комуністів у всьому світі не перевищувало 5 млн. чоловік, а в 1952 р. число комуністів перевищило 25 млн. чоловік. Серед зарубіжних комуністичних партій є такі масові партії, як Італійська, що налічувала до війни 58 тис. членів, а в 1953 р. — понад 2 млн., Французька, чисельність якої зросла з 340 тис. до 506 тис. членів, та ін. Своєю героїчною боротьбою за інтереси трудящих Італійська і Французька комуністичні партії завоювали більшість робітничого класу в своїх країнах. Зростання впливу комуністів являє собою цілком закономірне явище. Комуністичні партії завойовують все більший авторитет в масах, бо сміливо і самовіддано захищають інтереси трудящих. В роки панування фашизму в Європі комуністи виявилися найбільш надійними, сміливими, самовідданими борцями проти фашистського іга, за свободу і національну незалежність народів. А нині комуністи виступають такими самими мужніми борцями, захищаючи інтереси трудящих, незалежність і свободу своїх народів від нового претендента на світове панування — від імперіалізму США.

Член Центрального Комітету Комуністичної партії Греції Нікос Белоянніс, розстріляний з наказу американських імперіалістів у 1952 р., у своєму останньому слові на суді заявив: «Комуністичній партії Греції не доводиться просити у будь-кого свідцтва про свій патріотизм. Партія одержала це свідцтво від народу і заробила його своєю кров'ю... Корені Грецької компартії, зрошувані кров'ю патріотів, глибоко йдуть в товщу народу, і її не можна знищити ні військовими трибуналами, ні стратами».

У кровному зв'язку з народом, інтереси якого вони захищають, — джерело невичерпної сили і життєвості комуністичних партій.

6. Загострення класової боротьби в країнах капіталізму на сучасному етапі

В період, який настав після закінчення другої світової війни, різко загострилися класові суперечності і посилилася класова боротьба пролетаріату проти буржуазії в усіх найважливіших капіталістичних країнах. Ця боротьба ще раз підтверджує відкритий марксизмом-ленінізмом закон про неминучість загострення класової боротьби в капіталістичному суспільстві, про

неминучість соціалістичної революції. Все наочнішою стає неспроможність буржуазних ідей про «примирення» і «співробітництво» всіх класів.

Всі зміни в розстановці класових сил як на міжнародній арені, так і всередині капіталістичних країн неминуче ведуть до загострення боротьби класів капіталістичного суспільства.

Розгром гітлерівського блоку під час другої світової війни і перемога Радянського Союзу змінили співвідношення сил між двома системами — соціалістичною і капіталістичною — на користь соціалізму. Розрахунки імперіалістичних кіл США і Англії на те, що війна ослабить Радянський Союз і зміцнить систему капіталізму, не справдилися. Радянський Союз ще більше зміцнів, а від системи капіталізму відпав ряд країн в Європі і Азії, в яких вишик народно-демократичний лад. Велика історична перемога народно-демократичної революції в Китаї завдала найсильнішого удару по системі імперіалізму. Всі країни народної демократії утворили разом з Радянським Союзом єдиний і могутній соціалістичний табір, який протистоїть таборі капіталізму.

Найважливішим економічним результатом існування двох протилежних таборів є розпад єдиного і всеохоплюючого світового ринку на два паралельні світові ринки: ринок країн демократичного, соціалістичного табору і ринок країн імперіалістичного табору. Звуження світового капіталістичного ринку посилює хронічне недовантаження підприємств і хронічне безробіття в країнах капіталу, загострює загальну кризу капіталізму, всі його суперечності. Капіталісти намагаються знайти для себе вихід у посиленні експлуатації трудящих, у підготовці нової світової війни, у підпорядкуванні економіки воєнним цілям. Але мілітаризація економіки, посилена гонка озброєнь не можуть розв'язати суперечностей капіталізму, а, навпаки, ще більше загострюють і поглиблюють їх. Переведення господарства на воєнні рейки посилює економічні труднощі і погіршує матеріальне становище трудящих. Воєнні видатки в США поглинають майже три чверті державного бюджету, в Англії — 42%, у Франції — 33%. Ці видатки покриваються шляхом пограбування трудящих з допомогою збільшення податків, інфляції і т. д. В США прямі податки з населення в 1952 р. зросли порівняно з 1937—1938 рр., навіть з урахуванням знецінення валюти, більш ніж у 12 раз. При цьому весь тягар податків падає на трудящих. На початку 1952 р. американський робітник платив збирачеві податків 32 центи з кожного заробленого долара.

Переведення економіки на воєнні рейки супроводиться згортанням галузей промисловості, які випускають цивільну продукцію, що посилює безробіття, яке й без того має хронічний характер. Лише в США, Японії, Англії, Італії і Західній Німеччині число повністю і частково безробітних у 1953 р. становило 32 млн. чоловік.

Інфляція, підхльостувана гонкою озброєнь, зростання цін і податків ведуть до систематичного зниження реальної заробітної плати, до пограбування трудящих на користь буржуазії. За даними профспілки електриків, вартість життя в США в 1952 р. зросла порівняно з 1939 р. майже в 3 рази. «Американський спосіб життя», що його рекламує буржуазна преса, привів до того, що дві третини американських сімей не мають прожиткового мінімуму. Це тяжче становище робітничого класу в залежних від США капіталістичних країнах, на які американські імперіалісти намагаються перекласти головний тягар підготовки до нової війни.

Все це веде до загострення класової боротьби. В усіх капіталістичних країнах зростає страйковий рух. Число учасників страйків з 1946 по 1950 р. в 16 капіталістичних країнах, включаючи США, Англію, Францію, Японію, Італію, становило 50 млн., тобто в три рази більше, ніж у 1935—1939 рр. В США за п'ятиріччя, яке передувало другій світовій війні, страйкувало загалом 5,6 млн. робітників, а в перше післявоєнне п'ятиріччя — понад 14 млн. У наступні роки число страйкарів продовжує зростати. За даними міністерства праці США, в 1950 р. в країні страйкувало 2,4 млн. робітників, в 1951 р. — 2,2 млн., в 1952 р. — 3,5 млн.

Найгостріших форм набирає страйкова боротьба в поневолеваних американським імперіалізмом країнах, де життєвий рівень трудящих особливо низький. Під час страйку шахтарів у Франції (вересень—жовтень 1948 р.) відбувалися справжні бої, в ході яких поліція і війська з боєм займали шахти і робітничі селища, застосовували проти страйкарів бомби із сльозоточивими газами, танки і артилерію. В 1950 р. число страйкарів у Франції становило понад 1,5 млн. В серпні 1953 р. у Франції піднялася грандіозна хвиля страйкового руху, яка охопила 4 млн. чоловік.

Американський імперіалізм придушує і прирікає на загибель багато галузей національної промисловості інших капіталістичних країн. Це викликало нові форми класової боротьби пролетаріату. В Італії робітники чинять енергійний опір спробам капіталістів закрити підприємства. В 1950 р. італійські робітники, відмовившись покинути фабрики і заводи, що закривалися, протягом 80—90 днів працювали без підприємців. А робітники заводу «Реджано» в Реджо-нель-Емілія після розпорядження дирекції про тимчасове закриття заводу (для наступного переведення його на випуск військової продукції) захопили цехи і більше року, до жовтня 1951 р., продовжували працювати, випускаючи мирну продукцію. Дирекція намагалася вигнати робітників з цехів, застосовуючи то силу, то різні хитрощі. Але щоразу на захист робітників заводу «Реджано» піднімалися трудящі всього міста і всієї округи.

У сучасних умовах економічна боротьба пролетаріату особливо зв'язана з його політичною боротьбою. Захист економічних

інтересів трудящих залежить від успіхів їх боротьби проти нової світової війни, проти гонки озброєнь. Організуючи страйки, робітники борються не тільки за підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці, але й проти підготовки імперіалістами нової війни. Зростання страйкового руху свідчить про неміцність тилу імперіалістичних паліїв війни.

Підготовка до нової імперіалістичної війни супроводиться фашизацією буржуазних держав. Про це свідчать такі факти, як перегляд попередніх конституцій і виборчих систем в бік обмеження прав трудящих, приховане переслідування і відкритий терор проти прогресивних діячів, особливо комуністів, видання антиробітничих і антипрофспілкових законів і т. д. Фашистський закон Тафта — Хартлі, прийнятий в США в 1947 р., обмежує права робітників на проведення страйків, надає властям право забороняти страйки, звужує діяльність профспілок і полегшує підприємцям набір штрейкбрехерів. Ще більш одвертий фашистський характер має закон Маккарена, прийнятий у 1950 р.; цей закон дає можливість властям в разі «надзвичайного стану» заарештовувати і ув'язнювати без суду в концентраційні табори прогресивні елементи.

Фашизація державних режимів у капіталістичних країнах, ліквідація елементарних демократичних прав викликає відсіч з боку трудящих мас, очолюваних робітничим класом. Нерідко страйки організуються як протест проти реакційних заходів буржуазних урядів, проти поліцейських розправ, на знак солідарності між робітниками і т. д.

Американський імперіалізм, прагнучи до світового панування, виступає не тільки як агресор, але і як світовий жандарм, намагається задушити свободу і насадити фашизм у всіх інших країнах. За прикладом і під тиском американських імперіалістів ліквідуються буржуазно-демократичні свободи в ряді інших капіталістичних країн. У промові на ХІХ з'їзді партії Й. В. Сталін відзначив, що тепер не залишилося і сліду від колишнього лібералізму буржуазії. Реакційна буржуазія розтоптала принцип «свободи особи», рівноправності людей і націй, викинула за борт прапор буржуазно-демократичних свобод і захисту національних інтересів.

Відмовлення буржуазії від буржуазно-демократичних свобод і від захисту національних інтересів свідчить про те, що вона стала слабшою. Ставши більш реакційною, буржуазія—головний ворог визвольного руху — втратила зв'язки з народом і тим ослабила себе.

Пролетаріат є нині єдиним класом, здатним згуртувати навколо себе всі демократичні і патріотичні сили і взяти до своєї рук прапор захисту демократії і національного суверенітету. Це сприяє посиленню пролетаріату і ослабленню буржуазії, допомагає комуністичним і демократичним партіям зібрати навколо себе більшість народу, стати керівною силою нації

і дає їм всі підстави для перемоги в усіх капіталістичних країнах.

Боротьба за класові інтереси пролетаріату в сучасних умовах нерозривно зв'язана з боротьбою за загальнодемократичні і загальнонаціональні інтереси: за демократію, за національну незалежність країн, поневолюваних американським імперіалізмом.

Загальнодемократичний характер має і боротьба за мир, проти загрози нової війни. Рух прихильників миру ні за своїм складом, ні за своїми цілями не є рухом тільки пролетарським. Він не має на меті повалення капіталізму і встановлення соціалізму, а обмежується демократичними цілями боротьби за збереження миру, за відвернення нової війни. Але, будучи обмежений демократичними завданнями, рух за збереження миру зміг стати могутньою силою лише під керівництвом пролетаріату. Добитися міцного і тривалого миру, організувати і згуртувати сили миру проти сил війни — це центральне завдання комуністичних і робітничих партій в сучасних умовах.

Підготовка американським імперіалізмом нової світової війни натрапляє на зростаючу відсіч народних мас. Від імені мас комуністи Франції, Італії та ряду інших європейських країн урочисто заявили, що їх народи ніколи, ні при яких умовах не будуть воювати проти Радянського Союзу. Могутню підтримку народних мас у всіх країнах дістає миролюбна зовнішня політика Радянського Союзу, спрямована до ослаблення міжнародної напруженості, до заборони атомної та іншої зброї масового знищення людей, до скорочення озброєнь і полегшення податкового тягаря. Величезним вкладом у справу миру є діяльність Всесвітньої Ради Миру і конгресів народів на захист миру, що їх вона скликає. Боротьба за мир в ряді країн виливається в безпосередні практичні дії проти паліїв війни: робітники відмовляються перевозити і вивантажувати американські військові матеріали, виконувати військові замовлення агресивних країн і т. д.

Основоположники марксизму-ленізму вчать пролетарів підтримувати всякий демократичний рух проти реакції, згуртовувати навколо себе народні маси. Пролетаріат може відстояти свої класові інтереси і забезпечити перемогу соціалізму лише при тій умові, якщо він буде діяти не ізольовано, а як гегемон, керівник загальнодемократичної боротьби. Він покликаний бути вождем загальнодемократичної боротьби проти імперіалістичної реакції, яка загрожує безпеці і національній незалежності народів.

Ідея гегемонії пролетаріату лежить в основі розроблених у післявоєнний період програм комуністичних партій Великобританії, Індії, Японії. Творчо розвиваючи марксизм відповідно до своєрідних умов розвитку своїх країн, комуністичні партії пронизують свої програми ідеєю згуртування широких народних мас навколо пролетаріату.

Програма Комуністичної партії Великобританії визначає шлях Британії до соціалізму, висуваючи завдання встановлення народної влади. Найважливішою умовою цього, вказує програма, є створення широкої народної коаліції всіх верств трудящих. «Цей широкий союз усіх верств британського народу, який рішуче покінчить з деспотичною владою багатих над майбутнім Британії, може бути створений лише на основі об'єднаного робітничого класу як його вирішальної і провідної сили, класу, який найбільше заінтересований у боротьбі за нове суспільство».

Якщо програма Комуністичної партії Великобританії є програмою соціалістичних революційних перетворень, то програма Комуністичної партії Японії найближчим завданням намічає здійснення демократичних — антифеодальних і антиімперіалістичних — перетворень. Вирішальною умовою таких перетворень Комуністична партія Японії висуває створення єдиного національно-визвольного демократичного фронту, основою якого є союз робітників і селян і до якого приєднаються широкі верстви населення (в тому числі значна частина національної буржуазії), заінтересовані у визволенні країни від американської окупації.

Найважливішою умовою завоювання широких народних мас на сторону пролетаріату в боротьбі за здійснення як демократичних, так і соціалістичних перетворень є революційне згуртування, революційна єдність рядів самого пролетаріату. Історичний досвід показує, що імперіалістичній реакції вдалося завдати поразок пролетаріатові саме там, де він був розколотий внаслідок зрадницької політики лідерів правих соціалістів.

Політика розколу робітничого руху займає одно з перших місць в арсеналі засобів, застосовуваних імперіалістами для придушення сил демократії і соціалізму, для зниження життєвого рівня трудящих, для розв'язування війни. Єдність робітничого класу може бути створена тільки в боротьбі проти розкольніцької політики лідерів правих соціалістів, які проводять буржуазний вплив на робітничий рух і вносять розкол в його ряди. Найважливішим засобом у боротьбі за єдність робітничого руху є тактика єдиного фронту, об'єднання дій робітників знизу всупереч протидії правосоціалістичних верхів навколо конкретних економічних і політичних вимог, в здійсненні яких заінтересовані всі робітники.

В єдності робітничого класу — ключ до завоювання вирішальної перемоги над капіталізмом. Якщо робітничий клас діє згуртовано, то він всемогутній, і нема такої соціальної сили, яка могла б протистояти йому. Ось чому комуністичні партії ставлять своїм завданням добитися єдності дій робітничого класу, завоювати на його сторону широкі верстви трудячого селянства, організувати міцний союз пролетаріату і селянства, згуртувати робітників і селян в єдину, могутню армію, здатну

дати відсіч реакції і повалити капіталізм. Ця армія виконується в класовій боротьбі, яка невідворотно наростає в країнах капіталу.

Розвиток класової боротьби в капіталістичних країнах відбувається нерівномірно. Відносна слабкість робітничого руху в таких країнах, як США і Англія, пояснюється в числі інших причин тим, що буржуазія цих країн ще має можливість підкупати верхівку робітничого класу за рахунок прибутків, одержуваних від експлуатації народів колоній і залежних країн. Однак поглиблення загальної кризи капіталізму, зростання національно-визвольного руху в колоніях і залежних країнах скорочують ці можливості, підривають тили імперіалізму, сприяють революціонуванню робітничого класу і в основних цитаделях імперіалізму, допомагають об'єднанню і перемозі всіх революційних сил.

7. Диктатура пролетаріату як продовження класової боротьби в нових формах. Класи і класова боротьба в перехідний період від капіталізму до соціалізму

Досвід Радянського Союзу і країн народної демократії підтвердив положення класиків марксизму-ленінізму про те, що завоювання політичної влади робітничим класом, встановлення диктатури пролетаріату є вирішальною умовою знищення експлуататорських класів, а потім і класів взагалі.

Знищення класів має своєю передумовою насамперед ліквідацію приватної власності на засоби виробництва і встановлення суспільної власності. Першим надзвичайно важливим кроком у розв'язанні цього завдання є експропріація засобів виробництва, які належать експлуататорським класам — поміщикам і капіталістам.

В Росії, де соціалістична революція повинна була одночасно з розв'язанням своїх корінних завдань довершувати нерозв'язані завдання буржуазно-демократичної революції, в перший же день Радянської влади був прийнятий декрет про землю, за яким приватна власність на землю скасовувалася назавжди, а поміщицькі, царські і монастирські землі відбиралися без всякого викупу і передавалися в безплатне користування трудящих. В результаті здійснення цього декрету селянство одержало понад 150 млн. десятин поміщицької землі, а поміщицьке землеволодіння було ліквідоване. Це дало можливість не тільки покінчити з найбільш тяжкими пережитками кріпосництва, але й завоювати на сторону пролетаріату, на сторону соціалістичної революції найширші маси селян, які терпіли від гніту поміщиків.

Для підриву основ капіталістичної економіки і створення основ соціалістичної економіки перемігший пролетаріат протягом

кількох місяців, з кінця 1917 до середини 1918 р., здійснив націоналізацію великої промисловості, банків, залізниць, торгового флоту, зовнішньої торгівлі і т. д.

Націоналізація промисловості і банків, тобто скасування приватної власності на фабрики, заводи, банки та інші підприємства і перетворення їх в загальнонародну власність, мала своїм результатом: а) експропріацію великої, а потім і середньої буржуазії, внаслідок чого клас великої буржуазії був насильствено ліквідований; б) ліквідацію фінансової та іншої залежності країни від міжнародного капіталу; в) визволення більшої частини робітничого класу (всіх робітників, зайнятих на націоналізованих підприємствах) від експлуатації, отже, перетворення робітничого класу з класу експлуатованого, позбавленого засобів виробництва, в клас, який визволений від експлуатації і є разом з усім народом господарем фабрик, заводів і т. д.; г) створення соціалістичного укладу господарства, який охоплює командні висоти народного господарства і поступово набирає провідної ролі в розвитку всієї економіки.

Економічний лад суспільства в період переходу від капіталізму до соціалізму є багатоукладним. В перші роки революції в Радянській Росії існували елементи п'яти господарських укладів, серед яких найважливіше значення мали три основні форми, або уклади, господарства: соціалістичний, приватно-капіталістичний і дрібне товарне виробництво. Цим трьома укладами господарства відповідали три класи: робітничий клас, трудяще селянство, яке не експлуатувало чужої праці, і капіталістичні елементи (рештки міської буржуазії і сільські куркулі), відтіснені на позиції другорядного, неосновного класу.

Такого ж роду уклади господарства, а отже, такі самі класи існують нині в країнах народної демократії Центральної і Південно-Східної Європи, які, спираючись на досвід і підтримку Радянського Союзу, здійснюють перехід від капіталізму до соціалізму. В цих країнах у перший період після їх визволення від фашистського гніту розв'язувалися завдання буржуазно-демократичної революції, зокрема були здійснені в 1945—1946 рр. за прикладом Радянської країни революційні аграрні перетворення. Однак на відміну від Радянської Росії в цих країнах земля була не націоналізована, а передана в приватну власність селян. Комуністичні і робітничі партії врахували, що в більшості капіталістичних країн нова влада не може відразу ж після повалення старого ладу скасувати приватну власність на землю, бо дрібна приватна власність існує там багато десятиріч і селянство сприйме її скасування як спробу експропріації села. Здійснивши поділ великих феодальних земельних володінь і передавши їх у власність селян, народно-демократична влада ліквідувала клас поміщиків і привернула трудящих селян на сторону пролетаріату. Поряд з революційно-демократичними перетвореннями в країнах народної демократії вже на першому

етапі революції здійснювалися деякі соціалістичні перетворення. З переходом до другого етапу революції — до соціалістичних перетворень — в країнах народної демократії була завершена націоналізація великої капіталістичної промисловості, банків, транспорту і т. д. Розв'язання цих завдань, яке відноситься в більшості країн народної демократії до 1947—1948 рр., забезпечило ліквідацію великої буржуазії.

В перехідний період від капіталізму до соціалізму неминучим є існування різних укладів господарства, тому що передумови для соціалістичного перетворення в різних галузях господарства дозрівають в різний час. В Росії (як і в більшості інших капіталістичних країн) капіталізм довів концентрацію засобів виробництва в промисловості до такої міри, що виявилось можливим відразу ж після пролетарської революції експропріювати їх у буржуазії і перетворити у власність усього суспільства. В сільському господарстві, незважаючи на зростання капіталізму, засоби виробництва лишалися роздробленими між мільйонами дрібних власників. Це робило неминучим існування дрібного товарного виробництва і після перемоги соціалістичної революції. Поділ поміщицьких земель в Радянській Росії ще збільшив кількість дрібних селянських господарств, а часткова експропріація куркульства комітетами бідноти в другій половині 1918 р. привела до того, що зросла питома вага середнього селянства; середняк став центральною фігурою землеробства в перехідний період.

Якщо першим кроком у справі знищення класів є скасування приватної власності експлуататорських класів, то дальшим кроком є усунівлення засобів виробництва дрібних товаровиробників. Дрібне товарне виробництво являє собою найглибший економічний корінь капіталізму. Воно і в умовах перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, як відзначив Ленін, породжує капіталізм і буржуазію постійно, щодня, щогодини, стихійно і в масовому масштабі.

Але знищити дрібну приватну власність трудящих таким же шляхом, як ліквідується велика приватна власність експлуататорів, тобто шляхом експропріації, неможливо. Такий шлях, на який намагалися штовхнути партію вороги ленінізму троцькісти, був би згубним для диктатури пролетаріату, бо пролетаріат може вдержати владу лише при підтримці трудящого селянства, лише в союзі з трудящим селянством.

У відношенні до експлуататорів завдання соціалістичного пролетаріату полягає в нещадному придушенні їх опору і в експропріації у них засобів виробництва. У відношенні до мас селянства і взагалі до трудящих завдання диктатури пролетаріату зовсім інше: не придушувати їх, а подавати їм всяку допомогу і залучати їх до будівництва соціалізму.

Від установалення і зміцнення союзу пролетаріату з трудящим селянством, насамперед з середнім селянством, залежить, як

показує досвід СРСР, доля соціалізму. В роки громадянської війни в СРСР союз робітників і селян мав воєнно-політичний характер і підтримувався загальною заінтересованістю робітничого класу і трудящого селянства в розгромі інтервентів і білогвардійців. В роки мирного будівництва Комуністична партія зміцнювала союз робітничого класу з трудящим селянством на новій, господарській основі. І робітничий клас і трудяще селянство заінтересовані у відбудові зруйнованого війною господарства і в тому, щоб розвиток сільського господарства пішов по соціалістичному шляху. Капіталістичний шлях розвитку міг принести більшості селян тільки розорення. Цим зумовлюється спільність корінних інтересів трудящого селянства з інтересами робітничого класу.

В той же час всередині союзу робітничого класу і селянства були неминучі і деякі суперечності в окремих, поточних питаннях. Робітничий клас і приватновласницьке селянство являють собою класи не тільки різні своїм економічним становищем, але й відмінні різними економічними тенденціями. Для пролетаріату характерна соціалістична тенденція, а для селянства, як класу приватних власників, — товарно-капіталістична тенденція. Будучи не соціалістичним за своїм становищем, селянство, однак, є класом трудящих і тому могло і повинно було бути втягнуте в русло соціалістичного будівництва.

Підкреслюючи необхідність союзу робітничого класу з селянством, марксизм-ленінізм учить, що для перемоги соціалізму потрібний не всякий союз, а такий союз, в якому провідна роль належить робітничому класові і який спрямований на зміцнення диктатури пролетаріату і будівництво соціалізму.

Шляхи залучення трудящого селянства до будівництва соціалізму науково визначені Ленініним в його статтях і виступах про нову економічну політику і особливо в його останніх статтях, які відносяться до січня і березня 1923 р.: «Про кооперацію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще». Ленін указував, що після завоювання влади пролетаріатом і експропріації поміщиків і капіталістів необхідно всемірно розвивати соціалістичну індустрію, здатну переозброїти сільське господарство, перевести його на базу нової техніки; необхідно поступово об'єднувати дрібних і середніх селян у виробничі кооперативи; необхідно встановити економічну змичку між містом і селом, між промисловістю і сільським господарством через товарооборот, всемірно розгортаючи державну і кооперативну торгівлю і витісняючи з товарообороту капіталістичні елементи. Ці програмні положення Леніна лягли в основу політики індустріалізації країни і колективізації селянських господарств, яка дістала дальшу всебічну розробку і наукове обґрунтування в працях Й. В. Сталіна і в рішеннях Комуністичної партії і Радянського уряду.

Соціалістична індустріалізація вела до збільшення питомої ваги соціалістичного укладу народного господарства і до витіснення приватнокапіталістичних елементів з промисловості і торгівлі. Розвиток соціалістичної індустрії означав зростання сили і впливу робітничого класу в країні. Соціалістична індустріалізація країни створила матеріальні передумови для соціалістичного перетворення сільського господарства, а виробнича допомога робітничого класу трудящому селянству зміцнювала союз між ними. Цим були створені умови для масового вступу селян в колгоспи, а на основі суцільної колективізації стала можливою ліквідація останнього і найбільш численного експлуаторського класу — куркульства.

Ліквідація і цього експлуаторського класу, який довго зберігав серйозні позиції в сільськогосподарському виробництві, могла бути здійснена лише шляхом насильственої експропріації. Ленін на XI з'їзді РКП(б) у 1922 р. провіщав, що у робітничого класу і трудящих селян має бути останній і рішучий бій з тим капіталізмом, який виростає з дрібного селянського господарства. Комуністична партія і Радянська влада підняли маси біднішого і середняцького селянства на цей бій і в кінці 1929 р. здійснили історичний поворот від політики витіснення і обмеження капіталістичних елементів до політики ліквідації куркульства як класу. В результаті суцільної колективізації селянських господарств і експропріації куркульства: а) був ліквідований останній і найбільш численний експлуаторський клас — куркульство; б) був переведений на соціалістичний шлях найбільш численний трудящий клас — клас селян; в) була створена соціалістична база в найбільш обширній і життєво необхідній, але і в найбільш відсталій у минулому галузі народного господарства СРСР — в сільському господарстві.

У зв'язку з аналізом шляхів знищення класів Ленін розробив питання про нові форми класової боротьби в епоху диктатури пролетаріату. Після встановлення диктатури пролетаріату класова боротьба не зникає, а тільки змінює свої форми, стаючи у багатьох відношеннях гострішою і запеклішою. Основна зміна в умовах класової боротьби після соціалістичної революції полягає в тому, що робітничий клас веде її вже як панівний клас, використовуючи проти своїх ворогів усі знаряддя державної влади. У зв'язку з цим відпадає ряд колишніх форм класової боротьби пролетаріату. Страйки, бойкот, повстання і тому подібні форми боротьби перестають бути зброєю робітничого класу і, навпаки, стають зброєю його класових ворогів. На перше місце після взяття влади пролетаріатом висуваються нові, державні форми боротьби робітничого класу. В начерках брошури «Про диктатуру пролетаріату» Ленін відзначив п'ять нових форм і завдань класової боротьби пролетаріату в перехідний період від капіталізму до соціалізму.

По-перше, новою формою класової боротьби пролетаріату є *придушення опору експлуататорів*. Опір експлуататорів особливо загострюється після їх повалення, коли вони з подесятереною енергією і люття борються за те, щоб повернути собі втрачені владу і багатство.

По-друге, в умовах диктатури пролетаріату, завойованої в одній країні, яка перебуває в капіталістичному оточенні, опір експлуататорів неминуче приводить до *громадянської війни*. Це найгостріша форма класової боротьби пролетаріату. В силу різноманітних міжнародних зв'язків капіталістів робітниками і селянам СРСР довелося в 1918—1920 рр. вести не тільки громадянську війну проти повалених революцією поміщиків і капіталістів, але й відбивати навалу іноземних воєнних інтервентів.

По-третє, новою формою класової боротьби є державне керівництво *дрібною буржуазією, особливо селянством*. Дрібнобуржуазні верстви трудящих, займаючи проміжне становище, будучи не тільки трудівниками, але й власниками дрібних засобів виробництва, хитаються між пролетаріатом і буржуазією. Державна влада є найважливішим знаряддям, з допомогою якого робітничий клас залучає на свою сторону цих нестійких, хитких союзників. Диктатура пролетаріату, вчив Ленін, є керівництво одного класу, пролетаріату, всіма трудящими.

По-четверте, формою класової боротьби є і вплив робітничого класу на всі верстви буржуазної інтелігенції з метою *використання буржуазних спеціалістів* у будівництві нового суспільства. Пролетаріат бере владу, не маючи ще достатнього досвіду і знань для управління і керівництва господарством. Звідси необхідність поставити собі на службу буржуазних спеціалістів, використати їх досвід і знання і разом з тим перевиховати їх. Використання буржуазних спеціалістів набирає характеру класової боротьби, тому що переміжному пролетаріатові доводиться переборювати їх опір, присікати силою спроби саботажу, шкідництва і т. д.

По-п'яте, новою формою класової боротьби пролетаріату є *виховання у всього трудящого населення нової дисципліни* — трудової, громадської, державної. Пролетаріатові доводиться переборювати не тільки опір класового ворога, але й опір відсталих груп і верств трудящих, заражених навиками і традиціями капіталізму. «Хіба класова боротьба в епоху переходу від капіталізму до соціалізму, — писав Ленін, — не полягає в тому, щоб охороняти інтереси робітничого класу від тих жменьок, груп, верств робітників, які вперто додержуються традицій (звичок) капіталізму і продовжують дивитися на Радянську державу по-старому: дати «їй» роботи якнайменше і якнайгірше, — здерти з «неї» грошей якнайбільше»¹.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 78.

Виховання нової дисципліни здійснюється головним чином методами переконування. Воно передбачає застосування і методів примусу, які повинні бути спрямовані проти ледарів, дармоїдів, рвачів, шахраїв і т. д. Примус здійснюється пролетарською державною владою з допомогою встановлюваних нею законів, правових норм і установ.

Таким чином, державна влада стає головним знярядям боротьби пролетаріату проти сил і традицій капіталізму не тільки в галузі політичній і господарській, але і в галузі ідейно-виховній. Ось чому Ленін у своїй праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» характеризував диктатуру пролетаріату як запеклу боротьбу, криваву і безкровну, насильствену і мирну, воєнну і господарську, педагогічну і адміністраторську, проти сил і традицій старого суспільства.

Класова боротьба в перехідний період від капіталізму до соціалізму не затухає, а загострюється. Ленінізм викрив буржуазно-реставраторську «теорію» затухання, згасання класової боротьби, яку проповідували захисники куркульства — бухарінці. «Не було ще в історії таких випадків, — говорив Й. В. Сталін, — щоб умираючі класи добровільно сходили зі сцени. Не було ще в історії таких випадків, щоб умираюча буржуазія не спробувала всіх решток своїх сил для того, щоб відстояти своє існування»¹. Капіталістичні елементи, які витісняються зростанням соціалізму і втрачають ґрунт під ногами, не припиняють свого опору, а, навпаки, переходять до найбільш гострих засобів і форм боротьби.

Вороже Радянській владі капіталістичне оточення всіма силами підтримувало рештки експлуаторських класів всередині країни. В результаті об'єднання двох антирадянських сил — іноземних імперіалістів Англії, Франції, США, Японії і буржуазно-поміщицької контрреволюції всередині Росії — в 1918—1920 рр. була здійснена воєнна інтервенція проти Радянської влади. Коли воєнна інтервенція зазнала краху, а робітники і селяни Країни Рад розгорнули мирне будівництво, вороги Радянської влади намагалися перешкодити їм шляхом організації шкідництва. Шкідництво було формою економічної інтервенції і, подібно до воєнної інтервенції, було результатом з'єднання двох антирадянських сил: міжнародного капіталу і ворожих Радянській владі груп буржуазних спеціалістів.

Серед ворожих сил, які використовувала міжнародна буржуазія для підриву країни соціалізму, особливе місце займали рештки розбитих Комуністичною партією антиленінських партій, груп і течій — меншовиків, есерів, троцькістів, зінов'євців, бухарінців, націонал-ухильників і т. д. Вся діяльність цих ворожих соціалізованих груп була відображенням опору розбитих експлуаторських класів. Розбиті політично і ідеологічно і

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 12, стор. 37.

відкинуті трудящими, ці групи перетворилися в банди шпигунів, шкідників і вбивців, готових будь-якими засобами шкодити народові. Судові процеси над троцькістсько-бухарінськими шпигунами, шкідниками і вбивцями, проведені в 1935—1937 рр., показали, що ватажки цих банд були завербовані іноземними розвідками і перебували в змові проти Комуністичної партії і Радянської влади вже з перших днів Жовтневої соціалістичної революції і діяли як платні агенти за завданнями іноземних імперіалістів.

«Треба мати на увазі, — говорив Й. В. Сталін у 1937 р., — що рештки розбитих класів в СРСР не одинокі. Вони мають пряму підтримку від наших ворогів за межами СРСР. Помилкою було б думати, що сфера класової боротьби обмежена кордонами СРСР. Якщо один кінець класової боротьби має свою дію в рамках СРСР, то другий її кінець простягається в межі буржуазних держав, які оточують нас. Про це не можуть не знати рештки розбитих класів. І саме тому, що вони про це знають, вони й надалі продовжуватимуть свої одчайдушні вилазки.

Так учить нас історія. Так учить нас ленінізм»¹.

Тому Комуністична партія виховує трудящих у дусі революційної пильності.

Неминучість загострення класової боротьби в перехідний період від капіталізму до соціалізму підтверджена також досвідом країн народної демократії. Існування Радянського Союзу зумовило деяку своєрідність у формах класової боротьби в цих країнах. Якщо в Радянській Росії в 1918—1920 рр. перемігшим робітникам і селянам довелося вести громадянську війну проти внутрішньої контрреволюції і захищати свою країну від іноземної воєнної інтервенції, то в країнах народної демократії Центральної і Південно-Східної Європи, які спираються на підтримку Радянського Союзу, ворожим силам не вдалося розв'язати громадянську війну. Внаслідок тієї ж причини імперіалісти не змогли організувати проти цих країн воєнну інтервенцію, як вони її організували в Греції.

Проте це не означає можливості просування країн народної демократії до соціалізму мирним шляхом, без класової боротьби, без її загострення, як це твердили правоопортуністичні і націоналістичні зрадники, які проникли в ряди комуністичних і робітничих партій. Навпаки, успішне будівництво соціалізму в країнах народної демократії закономірно викликає посилення опору класово ворожих сил як всередині цих країн, так і за їх межами. Імперіалістичний табір, очолюваний правлячими колами США, аж ніяк не хоче миритися з тим, що народи Центральної і Південно-Східної Європи скинули з себе окови імперіалізму. Намагаючись реставрувати капіталістичні порядки

¹ Й. Сталін, Про хибі партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 18 — 19.

і зірвати справу соціалістичного будівництва в цих країнах, повернути їх проти Радянського Союзу, імперіалістична реакція застосовує найбільш мерзенні і підступні прийоми: організує провокації, шпигунство, змови, диверсії, підпали, вбивства, підготовляє інтервенцію.

Всі контрреволюційні змови в країнах народної демократії (змови Миколайчика в Польщі, Петкова в Болгарії, Надь Ференца в Угорщині, Маніу в Румунії, лютневий путч 1948 р. в Чехословаччині та ін.), так само як і берлінська провокація 17 червня 1953 р. заохочувалися і спрямовувалися насамперед американськими, а також англійськими імперіалістами. Імперіалістичні розвідки, намагаючись ослабити робітничий клас, підірвати комуністичні і робітничі партії зсередини, не гребують ніякими засобами, засилають в ці партії своїх платних агентів, провокаторів, вербують зрадників. Це показує, з якою злобою і лютю борються сили імперіалістичної реакції проти демократії і соціалізму, які підступні засоби застосовують експлуаторські класи та їх агентура в боротьбі проти трудового народу.

Досвід класової боротьби вчить трудящих усіх країн революційної пильності і непримиренності до ворогів народу.

8. Перемога соціалізму в СРСР і зміна класової структури радянського суспільства

В результаті перемоги соціалізму в СРСР докорінно змінилась економіка, а відповідно до цього і класова структура радянського суспільства. Утвердивши в усіх сферах народного господарства соціалістичну власність на засоби виробництва, трудящі СРСР знищили експлуатацію людини людиною і ліквідували всі експлуаторські класи. Не стало класу капіталістів у галузі промисловості, поміщиків і куркулів у галузі сільського господарства, купців і спекулянтів у галузі товарообороту.

За даними перепису 1939 р., соціальний склад населення СРСР був такий: робітники міста і села становили 32,19%, службовці — 17,54, колгоспне селянство і кооперовані кустарі — 46,9, селяни-одноосібники і некооперовані кустарі — 2,6, нетрудящі — 0,04% населення.

Таким чином, радянське соціалістичне суспільство складається з двох класів: робітників і селян, а також з соціального прошарку — інтелігенції. Всі ці соціальні групи в ході будівництва соціалізму зазнали найглибших змін.

Змінився робітничий клас СРСР. В його складі немає більше робітників, зайнятих на приватнокапіталістичних підприємствах, бо таких підприємств в СРСР вже не існує; немає сільськогосподарських пролетарів-батраків, експлуатованих куркулями.

Всі радянські робітники зайняті тепер на соціалістичних підприємствах, робітничий клас повністю визволений від експлуатації. Радянський робітничий клас вже не можна назвати пролетаріатом, він являє собою новий робітничий клас, який утвердив соціалістичну власність на знаряддя і засоби виробництва і спрямовує радянське суспільство по шляху комунізму.

Змінився і клас селян в СРСР. Радянське селянство визволене не тільки від поміщицької, але й від куркульської експлуатації. Воно вже не являє собою класу дрібних приватних власників, а складається у своїй величезній більшості з колгоспників. Колгоспники спільно трудяться у великих колективних господарствах, в яких усупільнені основні засоби виробництва і застосовується найдосконаліша сільськогосподарська техніка.

Глибоких змін зазнала й інтелігенція в СРСР. Змінився наперед склад інтелігенції: якщо до революції більшу її частину становили вихідці з дворян, буржуазії, духовенства і т. п., то вже на 1936 р. вона на 80—90% складалася з вихідців із робітничого класу, селянства та інших верств трудящих. Змінився і самий характер діяльності інтелігенції: якщо до революції інтелігенція обслуговувала імущі класи, то радянська інтелігенція служить народові. Таким чином, за роки соціалістичного будівництва в СРСР склалася нова, радянська інтелігенція, всім своїм корінням зв'язана з народом — з робітничим класом і селянством.

Результатом всіх цих змін у класовій структурі радянського суспільства є його морально-політична єдність. В соціалістичному суспільстві немає антагоністичних, ворожих класів: експлуаторські класи ліквідовані, а робітники, селяни й інтелігенція живуть і працюють на началах дружнього співробітництва. При соціалізмі вже немає таких суспільних груп, з яких одні могли б привласнювати працю інших внаслідок відмінності їх місця в системі виробництва.

Однак це ще не означає зникнення всіх класових відмінностей. Для повного знищення класів треба не тільки ліквідувати всі експлуаторські класи, не тільки скасувати всяку приватну власність на засоби виробництва, але і знищити істотну відмінність між містом і селом, а також між людьми фізичної і людьми розумової праці. При соціалізмі, що є першою фазою комунізму, вже немає протилежності між містом і селом, між розумовою працею і працею фізичною (тому що немає експлуатації людини людиною), але ще збереглась істотна відмінність між ними. Цим пояснюється те, що в радянському суспільстві ще залишається відмінність між робітничим класом і селянством, а також між цими класами і інтелігенцією.

Найбільш істотна відмінність між містом і селом в умовах соціалізму полягає в наявності двох форм соціалістичної власності: державної і кооперативно-колгоспної. Державна власність, на якій базується робітничий клас, являє собою най-

вищий ступінь усуспільнення засобів виробництва: це всенародне добро; колгоспна власність являє собою добро окремих колгоспів, є хоч і соціалістичною, громадською, але не загальнонародною, а груповою власністю. З цієї відмінності двох форм соціалістичної власності випливає відмінність в економічному становищі робітників і селян в системі соціалістичного виробництва. Робітники і селяни ще відрізняються своїм відношенням до засобів виробництва, своєю роллю в суспільній організації праці, способами одержання ними свого доходу, внаслідок чого вони ще залишаються окремими класами.

Отже, класова структура соціалістичного суспільства, як і попередніх суспільств, зумовлюється наявними в ньому формами власності на засоби виробництва.

У відмінностях між робітничим класом і селянством відбивається своєрідність тих шляхів, якими ці класи ідуть до комунізму. Але на відміну від перехідного періоду, коли робітничий клас і селянство спиралися на різні уклади господарства (соціалістичний у промисловості і дрібнотоварний у сільському господарстві), нині ці класи мають спільну економічну основу — соціалістичну систему господарства, що утвердилася як у місті, так і на селі. В результаті колективізації селянських господарств селянство зблизилося з робітничим класом, їх інтереси лежать на одній лінії — на лінії зміцнення соціалізму і побудови комунізму.

Союз робітничого класу і колгоспного селянства становить основу, стрижень морально-політичної єдності радянського суспільства. Метою цього союзу є побудова комунізму, при якому відмінності між робітничим класом і селянством, а також відмінності між цими класами і інтелігенцією остаточно зникнуть, зітруться. Цю мету можна здійснити лише при умові дальшого зміцнення союзу робітничого класу і селянства.

Необхідною передумовою дальшого зміцнення союзу робітників і селян є встановлення належних пропорцій між темпами розвитку промисловості і сільського господарства. Ще XII з'їзд партії підкреслював: «Взаємовідношення, яке існує у нас між робітничим класом і селянством, спирається, кінець кінцем, на взаємовідношення між промисловістю і сільським господарством». Вересневий (1953 р.) і лютого-березневий (1954 р.) Пленуми ЦК КПРС поставили завдання: всемірно розвиваючи і далі важку промисловість, забезпечити круте піднесення сільського господарства і тим самим подолати невідповідність, що склалася між темпами розвитку промисловості і сільського господарства. Здійснення цього завдання забезпечить швидше зростання матеріального добробуту колгоспного селянства і всього радянського народу, відіграє серйозну роль в дальшому зміцненні союзу робітничого класу і селянства.

Союз робітничого класу і колгоспного селянства зміцнюється на основі дальшого розвитку соціалістичних виробничих

відносин. Міцніє виробнича змичка між містом і селом: місто подає величезну виробничу допомогу селу, забезпечує колгоспи через машинно-тракторні станції першокласною технікою; розвиток МТС посилює державне керівництво колгоспами; Комуністична партія і соціалістична держава всемірно розвивають товарну форму змички між містом і селом, розглядаючи радянську торгівлю як життєво важливу ланку в загальній системі виробничо-економічних зв'язків між державною промисловістю і колгоспним сільським господарством. Дальшому зміцненню союзу робітничого класу і селянства сприяє також удосконалення існуючих форм розподілу вироблених продуктів, вжиті партією і урядом заходи до посилення економічної заінтересованості колгоспів і колгоспників у збільшенні виробництва сільськогосподарських продуктів.

Комуністична партія і соціалістична держава зміцнюють не тільки економічні, але і політичні й культурні зв'язки між робітничим класом і колгоспним селянством. Робітничий клас і в умовах соціалізму лишається найбільш передовим класом, який здійснює державне керівництво суспільством і веде за собою селян, переборюючи пережитки приватновласницької психології в їх середовищі. Величезна культурна допомога селянству з боку міста сприяє поступовому піднесенню культурного рівня села до рівня міста.

На основі зміцнення економічних, політичних і культурних відносин між містом і селом іде процес стирання класових граней в СРСР.

Стирання граней між робітничим класом, селянством і інтелігенцією відбувається в процесі переходу від соціалізму до комунізму поступово і не зв'язане з будь-якими класовими зіткненнями. В антагоністичних суспільних формаціях рушійною силою історичного розвитку була і лишається боротьба класів. Соціалістичне суспільство, навпаки, розвивається на основі дружнього співробітництва всіх соціальних груп, що входять до нього.

Радянське суспільство вільне від класових зіткнень. Відносини між класами, з яких воно складається, є відносинами дружнього співробітництва. Але це аж ніяк не означає, що в СРСР зник всякий ґрунт для класової боротьби. Закон класової боротьби продовжує діяти у відносинах між СРСР і капіталістичним світом, у відношеннях між соціалістичним ладом життя і пережитками капіталізму всередині країни.

За роки соціалістичного будівництва в усіх верствах радянського суспільства сталися глибокі зміни поглядів, нравів, звичаїв, зміцніла соціалістична свідомість. Але пережитки капіталізму в свідомості радянських людей ще продовжують існувати. Вони зберігаються, по-перше, через те, що свідомість людей відстає від зміни їх буття, і, по-друге, через те, що існує капіталістичне оточення, яке старається оживляти і підтримувати ці пережитки.

Після того як в СРСР були розгромлені і ліквідовані рештки експлуататорських класів, міжнародна буржуазія втратила всяку класову опору всередині Радянського Союзу. Тим з більшою впевненістю вона намагається використати пережитки капіталізму в свідомості радянських людей: залишки приватновласницької психології, пережитки буржуазної моралі, схилення окремих відсталих людей перед буржуазною культурою Заходу, прояви космополітизму, націоналізму і т. д. Імперіалістичні розвідки не тільки засилають у країну соціалізму свою агентуру ззовні, але і намагаються завербувати всередині країни людей, заражених дрібнобуржуазними звичками, націоналістичними передсудами, кар'єристів, переродженців. У звітній доповіді ЦК на XIX з'їзді КПРС говориться, що радянське суспільство не застраховане від проникнення чужих поглядів та ідей ззовні, з боку капіталістичних держав, і зсередини, з боку недобитих партією решток ворожих Радянській владі груп. Після ліквідації експлуататорських класів в СРСР ще лишилися носії буржуазних поглядів і моралі, приховані вороги народу. Про це говорить викриття ворога народу Берія. Ці приховані вороги, підтримувані імперіалістичним світом, намагаються перешкодити рухові радянського суспільства до комунізму. Ось чому Комуністична партія учить радянських людей проявляти найбільшу політичну пильність, боротися з благодушністю і ротозійством, які являють собою живильний ґрунт для шкідництва.

Класова боротьба, яку ведуть трудящі СРСР, що будують комунізм, спрямована нині своїм вістрям назовні, проти ворожих сил імперіалізму. Радянський народ успішно розв'язав на користь соціалізму питання «хто — кого» всередині країни, але тим гостріше постає це питання у відносинах між СРСР і імперіалістичними державами. В СРСР ліквідовані антагоністичні класи і досягнута морально-політична єдність радянського суспільства. Тому вся гострота класової боротьби для СРСР пересунулася тепер на міжнародну арену.

Боротьба двох систем — соціалістичної і капіталістичної — є за своєю суттю своєрідна форма класової боротьби. Це боротьба табору соціалізму проти табору імперіалістичної реакції. Боротьба табору соціалізму і табору імперіалістичної реакції визначає нині хід світової історії, являє собою ту вісь, навколо якої обертається сучасна боротьба класів.

Слабкість капіталістичного табору — в його нерозв'язних внутрішніх суперечностях, які неминуче тягнуть його до загибелі. Намагання імперіалістів відстрочити цю загибель шляхом організації воєнних авантур та розв'язування нової світової війни можуть лише наблизити крах всієї системи капіталізму. Сила соціалістичного табору — в його внутрішній єдності, в згуртованості народів, які визволилися від гніту імперіалізму. Радянський Союз — перша в світі країна, де

ліквідовані експлуататорські класи, де немає більше класових антагонізмів, де досягнуто монолітної згуртованості і єдності всього суспільства. В цьому одно з найважливіших джерел вищості соціалістичного суспільства над капіталістичним.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Марксистсько-ленінська теорія класів і класової боротьби виходить з того, що поділ суспільства на класи зумовлюється певними способами виробництва матеріальних благ. Боротьба класів становить найважливішу закономірність і рушійну силу історії антагоністичних суспільств.

Марксизм-ленінізм довів, що поділ суспільства на класи є історичне явище, що з такою ж необхідністю, з якою на одному ступені розвитку суспільства класи виникли, на іншому ступені розвитку суспільства вони повинні бути знищені. Знищення класів є найважливішою умовою дальшого суспільного прогресу. Класова боротьба пролетаріату з необхідністю веде до встановлення диктатури пролетаріату, а диктатура пролетаріату є знаряддям, засобом знищення класового поділу суспільства і створення безкласового комуністичного суспільства.

Марксистсько-ленінська теорія класів і класової боротьби озброює комуністичні партії і трудящих усіх країн розумінням історичної неминучості й закономірності класової боротьби пролетаріату. Вона обґрунтовує революційну пролетарську політику і нещадно викриває зрадницьку реформістську політику «гармонії інтересів» пролетаріату і буржуазії. Марксистсько-ленінська теорія класів і класової боротьби вчить партію пролетаріату не гасити класову боротьбу, а доводити її до переможного кінця, до повалення капіталізму і перемоги комунізму.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ДЕРЖАВА І ПРАВО

В розділах «Базис і надбудова» і «Класи і класова боротьба» питання про політичні і правові установи, про характер їх зв'язку з економічним базисом, про їх роль у суспільному житті, в розвитку суспільства, в боротьбі класів було розглянуто в загальній формі. В цьому розділі спеціально розглядається суть держави і права, їх походження і роль у суспільному житті, в боротьбі класів.

1. Держава і право як політична і юридична надбудова над економічним базисом

Ленін говорив, що небагато знайдеться таких питань, які були б до такої міри заплутані ідеологами експлуаторських класів, представниками буржуазної філософії, соціології, юриспруденції, як питання про державу. Пояснюється це тим, що питання про суть держави та її функції зачіпає корінні інтереси класів. Чекати від представників буржуазної соціології і юриспруденції розкриття справжньої суті держави так само безглуздо, як чекати від теологів і служителів церкви розкриття справжньої суті релігії. Класові інтереси, класова свідомість, класовий інстинкт підказують представникам буржуазної «науки» і публіцистики, що не слід розвіювати містичний туман, яким окутана буржуазна держава в результаті багатівікової релігійної та іншої проповіді експлуаторських класів.

Буржуазні соціологи і юристи зображають капіталістичну державу як надкласову, позакласову, таку, що стоїть нібито над суспільством. Одні з них твердять, що держава являє собою організацію «охорони порядку», яка, подібно до нічного сторожа, охороняє спокій всіх громадян; другі порівнюють державу з обручем, який стягує суспільство і захищає його від

розпаду; треті заявляють, що держава покликана зменшувати класові суперечності, примиряти один з одним ворогуючі класи, і т. д. і т. п. Спільним для всіх цих «теорій» є заперечення класової природи держави. На тій же позиції стоять і прислужники буржуазії — лідери правих соціалістів — в усіх країнах. Один з найбільш злісних фальсифікаторів марксизму — Карл Реннер у брошурі «Новий світ і соціалізм» (1946) зображав парламентську буржуазну державу як надкласову і запевняв, нібито через загальне виборче право пролетаріат перетворюється з пригнобленого класу в клас, який «вростає в державу». На цій же точці зору стоять ватажки правих соціалістів у всіх країнах.

Про суть тієї чи іншої держави треба судити не з того, що пишуть про неї політики й ідеологи буржуазії та інших експлуататорських класів, в тому числі і праві соціалісти, а з тієї політики, яку проводить дана держава, якому класові служить ця політика. Брехливі вигадки про позакласову державу спростовуються всією практикою буржуазних держав, а особливо їх діяльністю під час класових сутичок пролетаріату з буржуазією, коли всі знаряддя влади держави: поліція, армія, суд і т. д., відкрито використовуються для придушення робітників.

В дійсності держава — це політична організація економічно пануючого класу. Держава — це організація, яка в руках пануючого класу є знаряддям придушення інших класів. Ф. Енгельс у своїй праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» після ґрунтовного і глибокого аналізу умов і причин виникнення держави приходить до висновку:

«Тому що держава виникла з потреби тримати в узді протилежність класів; тому що вона в той же час виникла в самих сутичках цих класів, то вона, за загальним правилом, є державою наймогутнішого, економічно пануючого класу, який з допомогою держави стає також політично пануючим класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригнобленого класу. Так, антична держава була, насамперед, державою рабовласників для придушення рабів, феодальна держава — органом дворянства для придушення селян-кріпаків, а сучасна представницька держава є знаряддя експлуатації найманої праці капіталом»¹.

Соціалістична держава, що виникає в результаті перемоги соціалістичної революції, є політичним знаряддям робітничого класу, знаряддям придушення поваленої буржуазії і поміщиків, знаряддям будівництва нового, комуністичного суспільства.

Держава — історична категорія: вона існувала не завжди, а виникла на певному ступені розвитку, коли суспільство розколось на непримиренно ворожі класи. Держава є не знаряддям примирення класових протилежностей, як її змальовують

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав УРСР, 1951, стор. 160.

буржуазні соціологи та юристи, а зняряддям придушення одним класом інших класів. Виникнення держави є доказом непримиренності класових суперечностей.

Держава — це політична надбудова, яка підноситься над певним економічним базисом. Кожний історично визначений базис, оснований на антагонізмі класів, створює, породжує свою політичну і правову надбудову, свою державу і право. Будучи політичною надбудовою, держава завжди служить інтересам пануючого класу. Клас, який панує в сфері економічній, є панівною силою і в сфері політичній. Держава ніколи не може стояти на позиціях безстороннього, однакового ставлення до всіх класів, з яких складається антагоністичне суспільство.

Для всіх типів і форм експлуаторських держав характерне те, що вони є політичним зняряддям в руках експлуаторської меншості для придушення експлуатованої більшості населення — трудящих. Суспільство, основане на експлуатації мізерною меншістю населення трудящої більшості населення, не може існувати без органу придушення, яким є держава.

Головна ознака експлуаторської держави — наявність такої публічної влади, яка відокремлена від маси народу і здійснюється особливими загонами озброєних людей (армія, поліція і т. д.). В рабовласницькому, феодальному і капіталістичному суспільствах армія служить експлуаторам для придушення трудящих всередині країни, а також для загарбницьких і оборонних воєн. Для придушення трудящих кожна держава експлуаторських класів крім армії має ще особливі, спеціально підібрані загони озброєних людей — поліцію і жандармерію, — а також суд, тюрми і тому подібні установи. Поліція і жандармерія — це найбільш ненависні народові загони озброєних катів, спеціально призначені для розправи з трудящими, з революційними робітниками і селянами.

Дуже важливу роль у механізмі держав, особливо сучасних, відіграє розвідка. В буржуазній державі органи розвідки є органами шпіонажу, диверсій, підривної діяльності, спрямованої назовні проти інших держав, а всередині країни — проти трудящих. Нині розвідка буржуазних держав спрямована насамперед проти СРСР та країн народної демократії. Через органи розвідки імперіалістичні держави стараються добути відомості про стан армії, озброєння, економіки, науки, намагаються підірвати економічну, політичну і військову могутність країн соціалістичного табору, організують диверсії, шкідництво, саботаж, провокації, терор і т. д. Імперіалістичні держави, спираючись на своїх агентів, прагнуть вчинити державний переворот у країнах народної демократії і відновити капіталістичний лад. Організатором і натхненником цієї шпигунсько-диверсійної діяльності в країнах табору соціалізму виступають імперіалістичні кола Сполучених Штатів Америки.

Всередині капіталістичних країн органи розвідки буржуазних держав спрямовані насамперед проти робітничого класу і його організацій. Буржуазна держава, прагнучи ослабити, розкласти пролетарські організації, потай засилає до них шпигунів і провокаторів. Використовуючи марнолюбство, егоїзм, боягузтво та інші пороки людей, пускаючи в хід шантаж, погрози і підкуп, розвідки буржуазних держав заплутують у свої шпигунські сіті нестійких людей і через них намагаються підірвати пролетарські організації, насамперед комуністичні партії, намагаються пробратись до керівництва ними, обезглавити їх. Історія робітничого руху Росії знає провокаторів Гапона, Малиновського та інших агентів царської охоранки. Троцький, Зінов'єв, Каменев, Бухарін, Риков, Раковський, Ягода, Берія та інші були викриті Комуністичною партією як шпигуни, диверсанти, агенти іноземних розвідок.

Отже, *армія, поліція, жандармерія, розвідка, суд, тюрми* — ось найважливіші органи влади експлуаторських держав; разом з армією *чиновників і представницькими установами* ці органи експлуаторської держави утворюють політичну владу, що стоїть над народом. Цей апарат політичної влади все більше і більше розростається в міру того, як загострюються класові суперечності всередині країн і суперечності між державами.

Прикладом величезного зростання військового, бюрократичного і поліцейського державного апарату можуть бути США, де тепер більше, ніж в будь-якій іншій капіталістичній країні, розрослися воячина, поліція і чиновництво. Утримання колосальних збройних сил США лягає надзвичайно важким тягарем на трудящих. Більше того, США перетворились в арсенал озброєння для всіх буржуазних держав Європи і Америки, Азії і Австралії. Спираючись на Північно-атлантичний пакт, імперіалісти США примушують залежні від них капіталістичні країни посилено озброюватись. Ніколи ще на народні маси капіталістичних країн не лягав такий тягар мілітаризму, як тепер. Імперіалістична держава США виконує нині найреакційнішу роль світового жандарма.

Для утримання органів державної влади потрібні кошти. Джерелом цих коштів є *податки*. Збирання податків з населення є також однією з ознак держави. В експлуаторських державах податки є одним із засобів додаткового грабування трудящих на користь експлуаторів.

На відміну від додержавної, родової організації держава характеризується поділом населення не за спорідненістю, а за *територіальною* ознакою: по районах, округах, штатах, волостях, повітах, губерніях і т. п. Територіальний поділ означав переверот в суспільних відносинах, розклад і загибель первісних общинних організацій, основаних на спільній власності на засоби виробництва, на узах споріднення і спільності походження.

Держава у своїй діяльності по захисту існуючого економічного ладу створює *право*, тобто певну систему юридичних норм (законів і правил), які виражають інтереси і волю пануючого класу, норм, які мають примусовий, обов'язковий характер. Будучи відображенням і виразом певних економічних, виробничих відносин, певних відносин власності, право юридично, законодавчо закріплює, освячує і охороняє їх, сприяє їх дальшому розвитку.

Право — це воля пануючого класу, зведена у закон. Право передбачає існування держави. «... Право є ніщо без апарату, здатного *примушувати* додержувати норм права»¹, тобто без держави. І, навпаки, держава при виконанні своїх функцій спирається на встановлювані нею норми права. Держава і право разом становлять найважливіший елемент надбудови класових суспільств, а саме — політико-юридичну її частину.

В експлуаторських суспільствах норми права служать придушенню і приборканню експлуатованих класів. Право в усіх антагоністичних суспільствах виражає і закріплює відносини панування і підлеглості, диктатуру певного класу, його керівну роль в суспільстві.

Зведена в закон воля економічно і політично пануючого експлуаторського класу (рабовласників, або кріпосників-поміщиків, або капіталістів) примусово, через органи держави — армію, поліцію, суди, тюрми — нав'язується всьому суспільству, насамперед трудящим, проти яких і на приборкання яких скеровані ці закони, норми права. На захисті, на сторожі норм права стоїть реальна сила держави з усім її апаратом примусу.

Буржуазні соціологи і правознавці перекинуто висвітлюють суть і призначення права. Одні з них намагаються подати право як щось надприродне, дароване «з неба», подібно до заповідей Мойсея, продиктованих, за біблейською легендою, богом на горі Сінаї. Другі виводять норми права з «вільної», нічим не зумовленої творчості законодавців. Треті бачать джерело і суть права в етичних або психологічних переживаннях, емоціях. Четверта група буржуазних соціологів та юристів джерело і суть права вбачає у «природі людини» і оголошує історично визначені, буржуазні форми права природними, надісторичними, вічними і надкласовими.

Всі буржуазні соціологи і правознавці так чи інакше перекинують, приховують і затушовують справжню соціальну природу права, його матеріальне, економічне коріння, його класову суть. Це фальшиве, перекинуте вчення буржуазних соціологів і юристів про право є результатом фальсифікації, що ставить собі певну політичну мету — класові інтереси капіталістів, виражені в буржуазному праві, подати як загальні.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 428.

Певну роль в перекрученому зображенні суті права буржуазними соціологами та правознавцями відіграє і та обставина, що сама дійсність експлуататорського суспільства, його суспільні відносини виступають в перекрученій формі: буржуазні юристи, правознавці за професійною звичкою, маючи справу з нормами права, вважають їх за щось самостійне, що розвивається само по собі, не залежить нібито від економічних відносин і навіть визначає ці відносини. Класовий інтерес буржуазії закріплює це фальшиве, перекручене уявлення буржуазних вчених і юристів про право.

Буржуазні соціологи і юристи розглядають право, волю держави як щось самостійне, як вираз вигаданої ідеалістами «позакласової» «правової ідеї». В дійсності зміст волі держави, як і характер правових ідей, визначається пануючими економічними відносинами, класовими інтересами економічно і політично пануючого класу.

Право, як і держава, ніколи не може бути незалежним від економічних відносин. Який економічний лад суспільства, які пануючі виробничі відносини в даному суспільстві, такі і держава і право, політичні і правові установи цього суспільства.

2. Походження держави і права

Кожне суспільне явище можна зрозуміти лише тоді, коли розглядати його в процесі виникнення, зміни, розвитку, коли відомо, які причини покликали його до життя. Щоб зрозуміти суть держави і права, треба з'ясувати, як і при яких умовах, внаслідок яких причин вони виникли.

При первісно-общинному ладі ще не було держави. На чолі роду, племені або союзу племен стояли обрані всім населенням люди, які виконували певні суспільні функції: організацію спільних робіт, нагляд за водоймами, особливо в жарких країнах, улагодження міжродових і міжплемінних спорів, нагляд за додержанням звичаїв, релігійних обрядів, захист членів свого роду від іноплеменників і т. д. Ніяких особливих засобів примусу, незалежних від родової общини, племені, ці органи суспільної влади в своєму розпорядженні не мали. Їх влада мала насамперед моральну силу.

Тільки з розшаруванням суспільства на непримиренно ворожі класи появилася держава. Як відбувався процес розпаду первісного суспільства, як виникла нова суспільна надбудова — держава, показує наочно історія народження афінської держави.

Греки гомерівського періоду ще об'єднувалися по родах, братріях і племенах, племена об'єднувалися в народність. Їх самоврядування мало такий вигляд: рада (bule); спочатку вона складалася з родових старійшин, а після збільшення їх числа — із спеціально обраних представників народу. Верховна

влада належала народним зборам (аgоgа). Їх збирала рада для розв'язання всіх важливих суспільних питань. Всі присутні на таких зборах чоловіки могли висловлювати свою думку, захищати, заперечувати. Рішення приймалися підняттям рук. Існував обраний народними зборами або затверджений радою воєначальник (basileus), ватажок. Проти волі народу ні рада, ні воєначальник не могли нічого вчинити, бо у них не було іншої сили, крім озброєного народу. Кожний дорослий чоловік був озброєний. Таким чином, верховна влада належала озброєному народові, «військовій демократії», як її називав Енгельс.

Ця первісна «військова демократія» в тій чи іншій формі існувала у всіх племен і народностей. З бігом часу в результаті розвитку продуктивності праці, поділу праці, приватної власності та обміну родове безкласове суспільство було підірване зсередини. Зростання майнової нерівності привело до поділу суспільства на протилежні класи — багатих і бідних, рабовласників і рабів.

З поділом суспільства на ворожі класи виникла потреба в установі, що охороняла б приватну власність, яка не визнавалася при первісно-общинному ладі, оголосила б її священною, непорушною основою нового ладу, який складався. Такою установою стала держава. Вона покликана була захистити привілеї імущих проти неімущих, насамперед інтереси рабовласників проти рабів.

Процес формування афінської держави тривав ряд століть. Він відбувався на основі розвитку нових виробничих відносин, в обстановці запеклої боротьби класів, які склалися: імущих і неімущих, рабовласників і рабів. Процес виникнення афінської рабовласницької держави Енгельс назвав класичним, тому що він відбувався на основі внутрішнього розвитку, без зовнішнього впливу у вигляді завоювань.

В інших народів у зв'язку з іншими історичними умовами розвитку цей процес мав деякі особливості. Своєрідність виникнення держави у різних народів пояснюється історичними умовами, особливо тим, яка саме суспільна формація виникає в результаті розкладу первісно-общинного ладу в даного народу. Першою, найпростішою формою поділу суспільства на класи є поділ на рабів і рабовласників. Більшість народів пройшла через цей ступінь розвитку. Але не у всіх народів рабство розвинулось в окрему суспільно-економічну формацію.

Так, наприклад, у германських народів процес розкладу первісно-общинного ладу збігся в часі з розкладом рабовласницької Римської імперії і античного рабовласницького суспільства в цілому. Тут переплетення і злиття двох соціально-економічних процесів — розкладу рабовласницького ладу Римської імперії, з одного боку, і розкладу общинно-родового

укладу в завойовників, у германських варварів, з другого боку, — привели до виникнення феодалізму і феодальної держави. Хід економічного розвитку у германських варварських народів руйнував общинно-родовий побут і родові установи, а війна, воєнні грабежі посилювали цей процес. В ході воєн левова пайка награбованого діставалася верховним воєначальником, їх помічникам і дружинам. Влада верховного воєначальника поступово ставала спадковою. З виконавців волі племен і народів ці воєначальники стали узурпаторами, володарями, монархами, королями—політичними виразниками інтересів феодальної знаті, яка складалася.

Своєрідний і тривалий процес розкладу общинного ладу у слов'янських народів також привів до виникнення не рабовласницького, а феодального ладу. Рабство не стало у слов'ян пануючим способом виробництва. Перші форми державності в Новгородському і Київському князівствах (перша половина IX ст.) були ближчі до феодального типу держави.

Процес утворення держави у східних слов'ян, у стародавній Русі, підтверджує загальну, встановлену марксизмом закономірність, що держава виникає як продукт непримиренності класових суперечностей. Виникнення нового економічного базису, ґрунтованого на антагонізмі класів, і класова боротьба привели до розкладу та зникнення одних і переродження інших первісно-общинних установ, до перетворення їх в державні органи, які стояли над народом і виражали панування одного класу над іншими класами.

І в Києві, і в Новгороді, і в інших містах стародавньої Русі поряд з владою князя і його ради з військової й землевласницької знаті зберігалось ще віче як пережиток первісно-общинного народовладдя, ладу військової демократії. Але віче відіграло дедалі більш підлеглу роль і стало кінець кінцем знярядям в руках привілейованої меншості, знаті, очолюваної князем.

Як і держава, право також є продуктом історичного розвитку. За первісно-общинного ладу відносини між людьми регулювалися традицією, звичаями, які передавалися з покоління у покоління. Звичаї, що вирости з умов матеріального життя первісного суспільства, визначали, що можна і чого не можна робити, що добре і що погано, і відбивали спільні інтереси членів суспільства. Порушення звичаїв було через це рідким явищем.

Але як тільки суспільство розкололося на класи, як тільки виникли протилежні інтереси, звичай не міг уже регулювати поведінку всіх людей. Поняття доброго і поганого, корисного і шкідливого, справедливого і несправедливого стало різним у різних класів.

Первісне суспільство не знало, що таке крадіжка, бо воно не знало приватної власності. Коли приватна власність стала основою суспільного життя, появилось і порушення її — крадіжка.

Згідно з родовими общинними звичаями не можна було обертати в рабство своїх сородичів. Але розвиток економічних відносин, економічна залежність відкинула родовий звичай і привела до розширення рабства.

Поділ суспільства на класи і виникнення держави покликали до життя на місце звичаю *право* як примусово-обов'язкові норми поведінки людей, які встановлювалися державою і виражали волю не народу, а економічно і політично пануючого класу. В рабовласницькому суспільстві право відкрито захищало і освячувало панування і привілеї аристократичної і грошової знаті, належність їй державних посад, експлуатацію рабів і неімущих з середовища вільного населення, а також безправність рабів, тобто величезної більшості народу. Закон про покарання за вбивство у Греції і Римі не поширювався на рабів. Він захищав тільки рабовласників.

Оскільки право, як і держава, своїм головним призначенням мало захист приватної власності від тих, хто її не має, найжорстокіші закони стародавніх часів були зв'язані саме з захистом приватної власності. Такими були закони, приписувані царю Дракону в Афінах, такими були закони стародавнього Риму.

3. Функції держави

Суть, класова природа держави виражається в її функціях, в тій ролі, яку вона виконує в класовому суспільстві.

Дві основні функції характеризують діяльність всякої держави: *внутрішня*, головна, що виражає відносини між класами всередині країни, і *зовнішня*, неголовна, яка виражає відносини між даною державою і іншими державами. У експлуаторських держав внутрішня функція полягає в тому, щоб тримати експлуатовану більшість у покорі, зовнішня — розширити свою територію в інтересах пануючого класу за рахунок території інших держав або захищати свою територію від нападів з боку інших держав. Так було при рабовласницькому ладі і феодалізмі. Так стоїть справа при капіталізмі.

Економічне підкорення, придушення, експлуатація трудящих забезпечуються насамперед і головним чином монополією власністю пануючого класу на всі або на вирішальні засоби виробництва. Але самої економічної залежності трудящих недостатньо, щоб міг тривалий час здійснюватись процес виробництва, оснований на експлуатації. Експлуатовані класи завжди становлять більшість населення, а експлуатори — незначну меншість. Щоб примусити сотні тисяч рабів або мільйони кріпаків працювати в господарствах рабовласників або кріпосників-поміщиків, необхідна була крім економічної залежності ще й держава — знаряддя панівного класу, апарат примусу, який стоїть на варті експлуатації більшості меншістю.

Історія рабовласницького і феодального суспільства заповнена повстаннями рабів і кріпаків проти рабовласників і поміщиків. Держава рабовласників і кріпосників силою придушувала ці повстання і примушувала народ працювати на експлуататорів. Рабовласницька держава шляхом загарбницьких воєн забезпечувала рабовласникам приплив нових рабів. Кріпосницька держава прикріпляла селян до поміщиків (кріпосне право). Кріпаків, які тікали від непосильної експлуатації, феодальна державна влада ловила і повертала власникам-поміщикам, чинила над ними суд і розправу.

Капіталістичне виробництво ґрунтується на так званій вільній найманій праці. Пролетаря примушує працювати на капіталістів не батіг наглядача, а страх перед голодною смертю. Але і при капіталізмі держава є знаряддям примусу, яке забезпечує експлуатацію трудящих.

В період первісного капіталістичного нагромадження сотні тисяч, мільйони селян і ремісників були насильствено позбавлені землі та інших засобів виробництва, вигнані із обжитих місць і перетворені в неїмущих, в жебраків і бродяг. Тільки криваве законодавство і репресії з боку держави допомогли експлуататорам примусити цих людей працювати як найманих робітників на капіталістичних підприємствах. З допомогою страхітливих у своїй жорстокості терористичних законів пануючі класи і їх держава привчали це експропрійоване населення до дисципліни найманої праці. В хід пускалися батіг, таврування, тортури. Народжуваній буржуазії потрібна була державна влада, і вона її застосовувала, «...щоб «регулювати» заробітну плату, тобто примусово вдержувати її в межах, які сприяли б видушуванню додаткової вартості, щоб подовжувати робочий день і таким чином вдержувати самого робітника в нормальній залежності від капіталу»¹.

Лише з розвитком капіталістичного виробництва гніт економічних відносин примусив робітників підкорятися дисципліні найманої праці, позаекономічне примушування до праці змінилося економічним. Але і при цьому буржуазна держава продовжує залишатись на варті панування капіталістів як сила, що забезпечує устої капіталізму — приватну власність і експлуатацію найманих робітників. Буржуазна держава, республіканська чи монархічна, завжди і скрізь виступає в ролі дубинки в руках класу капіталістів, виконуючи свою головну функцію — придушення трудящих.

В епоху імперіалізму буржуазна держава постійно вдається до заходів позаекономічного примусу. Вона законодавчо забороняє або обмежує страйки робітників (наприклад закон Тафта—Хартлі у США) або ж, якщо формально конституцією, законом страйки не заборонені, все одно придушує силою страйковий

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 736.

рух. Тим самим буржуазна держава викриває себе як політичне знаряддя в руках капіталістів. Проти страйкуючих робітників направляються поліцейські загони, жандармерія, озброєні банди найманців і навіть регулярні війська, озброєні кулеметами, танками, броньовиками. Так, в Англії не тільки уряд консерваторів, але й лейбористський уряд не раз посилав війська проти страйкуючих робітників. В Італії з наказу міністра внутрішніх справ — представника партії, що називає себе християнсько-демократичною, війська розстрілювали робітників, батраків і селянську бідноту.

Свою головну функцію — придушення трудящих — держави експлуаторських класів здійснюють як шляхом відкритого насильства, так і шляхом *духовного, ідеологічного* впливу. Для цього вони використовують насамперед церкву і школу. В сучасній буржуазній державі поряд з церквою і школою знаряддям ідейного придушення трудящих є складний, розгалужений апарат пропаганди: буржуазна преса, радіо, кіно, телебачення, театр, література.

Внутрішня функція всякої держави є головною. Суть держави, її класова природа виражається насамперед в її внутрішній функції. Саме потреба експлуаторів у придушенні трудящих, експлуатованих покликала до життя рабовласницьку, феодальну і буржуазну державу.

Зовнішня функція експлуаторської держави — боротьба за розширення своєї території або захист її від посягань інших держав — якнайтісніше зв'язана з її внутрішньою функцією. Зовнішня політика всякої держави зумовлюється економічним ладом даного суспільства і є продовженням внутрішньої політики держави. Зовнішня політика експлуаторських держав спрямована насамперед до розширення території своєї держави, до грабування і поневолення інших народів, до розширення арени експлуатації, до включення у сферу цієї експлуатації народів, які населяють загарбані території. Навіть тоді, коли рабовласницька, феодальна або буржуазна держава здійснює збройний захист даної країни, вона захищає насамперед багатства і привілеї експлуаторської меншості, захищає умови, які забезпечують цій меншості безроздільне панування над трудящими своєї країни.

Реакційна внутрішня політика сучасних буржуазних держав, яка полягає в поневоленні трудящих своєї країни, в національному гнобленні, в національній і расовій дискримінації, доповнюється реакційною, агресивною зовнішньою політикою, спрямованою на поневолення народів інших країн. Зовнішня політика США в Європі, Азії і Африці, в Південній і Центральній Америці — це політика позбавлення народів їх національного суверенітету, політика насильства, поневолення, експлуатації, насадження реакційних фашистських або напівфашистських поліцейських режимів.

Як при здійсненні своєї внутрішньої функції, так і при здійсненні зовнішньої функції держави експлуаторських класів спираються на збройну силу і на органи розвідки. Війна і загроза війни — найважливіші методи зовнішньої політики експлуаторських держав. Визначне місце при виконанні державою її зовнішньої функції належить дипломатії. В експлуаторських держав дипломатія підпорядкована їх агресивній політиці і є її прикриттям.

4. Типи і форми держави

Держави розрізняються насамперед за їх класовим змістом. Тип держави визначається економічним базисом, на якому вона підноситься як політична надбудова. Типи держав, що історично приходили один одному на зміну, — рабовласницька, феодальна, буржуазна — виражають панування експлуаторських класів, які історично приходили один одному на зміну, — рабовласників, феодалів, капіталістів. Новим, особливим типом держави є соціалістична держава.

В рамках кожного з *типів* держав мають місце різні *форми правління*. Форми держави у рабовласницькому суспільстві в різних країнах і навіть в одній країні в різний час були відмінні, але тип цих держав був один — рабовласницький.

Так, наприклад, у стародавній Греції і Римі вже були різноманітні форми держави: монархія і республіка, влада рабовласницької аристократії і рабовласницької демократії. «Монархія — як влада одного, республіка — як відсутність будь-якої невиборної влади; аристократія — як влада невеликої порівняно меншості, демократія — як влада народу (демократія буквально у перекладі з грецької і означає: влада народу). Усі ці відмінності виникли в епоху рабства. Незважаючи на ці відмінності, держава часів рабовласницької епохи була державою рабовласницькою, все одно — чи була це монархія чи республіка аристократична чи демократична»¹.

Якщо тип держави залежить від історично визначеного економічного ладу суспільства, від того, який клас стоїть при владі, то форми правління залежать від конкретно-історичних умов розвитку даної країни, від того, на якому ступені розвитку даної формації стоїть суспільство, від глибини і гостроти класових суперечностей, від даного співвідношення класових сил і т. д.

Представники буржуазної соціології і юриспруденції питання про класову суть держави підмінюють питанням про її форми і тим заплутують питання, затушовують класову суть держави. А в дійсності головним, вирішальним є питання про класову

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 427.

суть держави. Щоб зрозуміти ту або іншу державу і виробити правильне ставлення до неї, треба з'ясувати насамперед класовий характер цієї держави, якому класові вона служить.

За відмінністю форм правління не слід випускати з уваги класовий тип держави. Боротьба партій в античному світі — прихильників аристократії і демократії в Афінах, республіканців і прихильників цезаризму в Римі — була боротьбою фракцій всередині класу рабовласників. Демократи і аристократи, республіканці і монархісти в стародавній Греції і Римі однаково не визнавали рабів за людей і використовували державу як силу для придушення рабів.

Загибель рабовласницького способу виробництва привела до виникнення феодального способу виробництва і до зміни рабовласницької держави феодальною, кріпосницькою.

Форми феодально-кріпосницьких держав також були відмінні. Найчастіше феодальні держави були монархічні, але були й республіканські (в торгових містах), а суть їх була одна: в усіх феодально-кріпосницьких країнах держава становила знаряддя позаекономічного примушування селян до праці на поміщиків, зняття закріпачення і придушення селян та ремісників.

Феодальне суспільство на перших ступенях свого розвитку характеризується надзвичайною роздробленістю господарського життя, відсутністю міцних економічних зв'язків. Феодальна держава як політична надбудова неминуче відображає цю економічну роздробленість і характеризується в цей період політичним партикуляризмом, слабкістю центральної влади. Кожний великий феодал не тільки експлуатував селян, але й чинив суд і розправу над ними, був маленьким царком, мав свої збройні загоны, своїх катів-екзекуторів. «І хто міг би захистити селянина? В судах сиділи барони, попи, патриції або юристи, які добре знали, за що вони одержують гроші. Бо всі офіційні стани імперії жили за рахунок експлуатації селян»¹.

Однією з характерних рис феодального суспільства і феодальної держави є ієрархія, складна скала підлягання. На вершині ієрархічної скали стояв глава держави — король (на Русі — великий князь, потім цар), нижче — його васали: герцоги, удільні князі, бояри, барони, графи і т. д. Всередині цієї ієрархічної скали були свої сюзерени і васали. Будучи сюзереном у відношенні до нижчестоящих, даний феодал був васалом у відношенні до вищестоящего. Король, великий князь або цар — це перший серед феодалів, верховний сюзерен.

Феодальне право, звичаєве і писане, закріплювало і освячувало феодальні відносини. Майнова, класова нерівність феодального суспільства юридично закріплювалась як нерівність станів. Феодальне право у Франції відкрито захищало привілеї перших двох станів — дворянства та духовенства — і прирікало на

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стор. 126.

безправ'я третій стан, до якого належала й народжувана буржуазія. Класовий характер феодальної держави і права виявлявся в тому, що дворянство і духовенство звільнялися від усяких податків та повинностей.

В надрах феодального суспільства розвивались торгівля, ремесла, міста. У зв'язку з цим виникла потреба в подоланні феодальної роздробленості, а цього можна було досягти тільки посиленням королівської влади. В деяких європейських країнах раніше, в інших пізніше, починаючи з XIV ст., виникає спочатку станово-представницька монархічна форма сильної центральної феодальної влади, а згодом абсолютна феодальна монархія. Посилюючись, центральна феодально-монархічна влада спирається то на буржуазію проти феодалів, то на феодалів проти зростаючої буржуазії. Князі, бояри, герцоги втрачають свою незалежність, ця феодальна аристократія поступово перетворюється у придворну знать абсолютного монарха.

Централізована абсолютна монархія як протиположна феодальній роздробленості на певному етапі історичного розвитку була в усіх країнах явищем прогресивним. «Ні одна країна в світі, — писав Й. В. Сталін у зв'язку з 800-річчям Москви, — не може розраховувати на збереження своєї незалежності, на серйозний господарський і культурний ріст, якщо вона не зуміла звільнитись від феодальної роздробленості і від князівського розбрату... Історична заслуга Москви полягає в тому, що вона була і залишається основою і ініціатором створення централізованої держави на Русі».

Феодальна абсолютна монархія, виступаючи в ролі знаряддя боротьби проти феодальної роздробленості, не переставала залишатися захисником феодалів, їх землеволодіння і привілеїв. Коли економічна могутність і політичний вплив буржуазії в Англії і у Франції в XVII і XVIII ст. стали загрожувати пануванню феодалів, королівська влада виступила на захист дворянства.

З розвитком капіталістичних виробничих відносин буржуазія стала економічно пануючим класом, а це неминуче повинно було привести її до політичного панування. Вона досягла цього або в ході більш чи менш рішучих буржуазних революцій (в Англії в XVII ст., у Франції в XVIII ст.), або ж шляхом політичного компромісу з класом феодалів (Німеччина в 1848—1870 рр.).

В ході боротьби за завоювання державної влади буржуазія в XVII—XVIII ст. виступала проти феодально-станових привілеїв, за демократичні свободи, за «рівність» всіх перед законом. Свої класові інтереси буржуазія видавала за всенародні, загальнонаціональні. Ця ілюзія підтримувалась тим, що не тільки буржуазія, але і всі експлуатовані народні маси були зацікавлені в усуненні віджилого феодального ладу. В результаті перемоги буржуазних революцій політичне панування

феодалів, дворянства змінюється політичним пануванням буржуазії. На зміну феодальній державі приходять *буржуазна держава*.

Однак буржуазія, знищуючи під час буржуазних революцій феодальну надбудову, не зламала створеної дворянством централізованої державної машини, а тільки видозмінила її, пристосувала до своїх потреб, до завдань зміцнення базису капіталістичного суспільства. Буржуазія тому могла використати стару буржуазну машину, що буржуазна революція здійснює перехід від однієї антагоністичної суспільно-економічної формації до іншої теж антагоністичної формації. При цьому змінюються лише форми експлуатації, а експлуатація трудящих залишається.

Буржуазна держава, що виникла в результаті повалення влади феодалів, в усіх своїх формах — від демократичної республіки до парламентської монархії — є організацією для придушення буржуазією пролетаріату та інших трудящих, диктатурою класу капіталістів. Подібно до того як феодальна держава була політичною надбудовою над феодальним економічним базисом, буржуазна держава є політичною надбудовою над капіталістичним економічним базисом. Буржуазна держава і буржуазні конституції покликані закріплювати і захищати устої капіталізму: приватну власність на знаряддя і засоби виробництва, експлуатацію пролетаріату, панування буржуазії. Які б буржуазні або дрібнобуржуазні партії не приходили до влади — республіканці чи демократи, консерватори чи лейбористи, християнські демократи, праві соціалісти чи фашисти, — при всякій такій зміні політичне керівництво капіталістичним суспільством (диктатура) зберігається незмінно за буржуазією. Це зумовлюється пануючими капіталістичними економічними відносинами і гарантується буржуазними конституціями та іншими законами, які встановлюють обмеження прав трудящих (майновий ценз, ценз осілості, віковий і освітній ценз, позбавлення виборчого права жінок в ряді капіталістичних країн, виборчий податок і т. д.). Буржуазні держави відстороняють трудящих від вирішальної участі в політичному житті. Панування буржуазії, всевладдя капіталу забезпечується спеціально підібраним державним апаратом, який діє насильством і обманом, підкупом, засобами брехливої пропаганди і всією системою буржуазного законодавства.

Буржуазні держави є знаряддям класового гноблення і разом з тим знаряддям гноблення і придушення буржуазією пануючої нації пригноблених націй. Всі буржуазні конституції відкрито або мовчки виходять з нерівноправності націй і рас, закріплюють цю нерівноправність. Імперіалістична держава США тримає в стані безправності мільйони негрів, американців слов'янського і італійського походження. Імперіалістичні держави Англії і Франції придушують і гноблять народи Африки і Азії.

Ідеологи буржуазії, в тому числі праві соціалісти, змальовують буржуазну демократію як «чисту», «надкласову», «загальнонаціональну» владу. При цьому вони посилаються на записані в буржуазних конституціях демократичні свободи: свободу слова, друку, зборів і т. п., на рівність всіх перед законом. Але ці свободи і рівні права існують лише на папері, а фактично ними можуть користуватися тільки багаті. Яка може бути рівність між робітником і капіталістом, між бідним і багатим, між ситим і голодним?!

Марксисти давно вже викрили фальш буржуазної демократії. Вони показали, що буржуазна демократія фактично є демократія тільки для багатих, що розмови про рівність при капіталізмі, коли колосальні багатства належать купці мільйонерів, а робітничий клас приречений на голод і злидні, на непосильну працю, на безробіття, — це брехня і обман. «Демократія для мізерної меншості, демократія для багатих, от який демократизм капіталістичного суспільства»¹, — писав Ленін. В суспільстві, поділеному на антагоністичні класи, немає і не може бути соціальної і політичної рівності.

Свободи і права в буржуазних державах мають чисто формальний, фальшивий і лицемірний характер. Свобода зборів навіть в найдемократичніших буржуазних республіках лишається на ділі пустою фразою, бо всі приміщення для зборів належать буржуазії. Пролетаріат не має своїх будинків, не має вільного часу, через це він практично позбавлений можливості використати своє право на свободу зборів, навіть якщо воно і записане в буржуазних конституціях.

Погромні дії фашистських і профашистських головорізів — членів Ку-клукс-клану та інших реакційних організацій в США, франкістів в Іспанії і подібного наброду в інших країнах позбавляють робітників можливості вільно збиратись і обговорювати політичні питання. За відвідання зборів, організовуваних Комуністичною партією та іншими прогресивними організаціями, за пропаганду і агітацію на користь миру і заборони атомної зброї робітників, службовців, вчених, письменників, артистів у США заносять у списки неблагонадійних («чорні списки»), позбавляють роботи, кидають у тюрми, концентраційні табори або висилають з країни. Ленін писав: «Поки справи стоять так, «рівність», тобто «чиста демократія», є обман. Щоб завоювати справжню рівність, щоб здійснити на ділі демократію для трудящих, треба спочатку відняти у експлуататорів усі громадські і розкішні приватні будинки, треба спочатку дати вільний час трудящим, треба, щоб охороняли свободу їх зборів озброєні робітники, а не дворянчики або капіталісти-офіцери з затурканими солдатами»².

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 418.

² В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 424.

Свобода друку в умовах капіталізму теж є обман. На ділі свобода друку означає свободу для буржуазії отруювати свідомість робітничого класу, бо друкарні, склади паперу, інформаційні агентства перебувають у власності буржуазії.

Друк в буржуазному суспільстві — це одна з галузей капіталістичної індустрії, індустрії для ідейного придушення трудящих. Моргани, рокфеллери, ламонти, говарди, херсти — ось хто є хазяями преси в США. В інших капіталістичних країнах преса також зосереджена в руках буржуазії. Невелике число газет комуністичних партій, а також газет деяких інших демократичних організацій — це єдиний голос істинної правди.

Загальне, рівне і пряме виборче право, яким вихваляються політики й ідеологи буржуазії, на ділі в усіх країнах капіталізму є одним із засобів панування буржуазії над пролетаріатом. Нема і не може бути при капіталізмі справжньої участі трудящих мас в управлінні країною, державою.

В усіх капіталістичних країнах, хоч би якими «демократичними» їх називали, уряди призначає і скидає не народ, а капіталістичні монополії, магнати капіталу. В буржуазному суспільстві демократія є капіталістичною, спрямованою проти народу, на придушення народних мас.

На виборчі кампанії магнати капіталу витрачають колосальні кошти, мільйони доларів. Весь величезний апарат буржуазної преси, радіо, кіно приводиться в дію, щоб збити виборця, оглушити його, дезорієнтувати. Обман і підкуп, шантаж і залякування виборців, відкрите насильство, терор проти трудящих, наприклад проти негрів у США, — все пускається в хід, щоб забезпечити перемогу буржуазним кандидатам у президенти або в депутати парламенту. Мільйонери в США субсидують виборчі кампанії обох буржуазних партій — демократів і республіканців — одночасно. Перемога або поразка однієї з цих партій не змінює стану речей: капіталістичні монополії виграють і в тому, і в другому випадку, чи роблять вони ставку на осла (емблема демократичної партії США) чи на слона (емблема республіканської партії).

Експлуататорський класовий характер буржуазної демократії виражається і у внутрішній і в зовнішній політиці уряду і в складі представницьких установ — парламентів, конгресів. В індустріальній країні США, де робітничий клас становить більшість населення, він на протязі десятиріч не був зовсім представлений у конгресі, а в 1948—1952 рр. був представлений лише одним депутатом. А великим капіталістам, які становлять мізерну частину населення США, належить повне панування в конгресі.

«...Ніде влада капіталу, влада купки мільярдерів над усім суспільством не проявляється так грубо, з таким відкритим підкупом, як в Америці. Капітал, раз він існує, панує над усім

суспільством, і ніяка демократична республіка, ніяке виборче право суті справи не міняють»¹.

Професор Джемс Бріс говорить:

«В американському сенаті засідає велика кількість багатих людей; одні з них попали в сенат тому, що вони багаті, інші стали багаті тому, що попали в сенат».

У Франції в 1946 р. Комуністична партія під час парламентських виборів дістала відносну більшість голосів, фракція комуністів стала найбільш численною в парламенті. За всіма правилами комуністи мали переважне право на формування уряду. Але на ділі, через економічне і політичне панування буржуазії, за указкою Уолл-стріту і 200 сімей магнатів капіталу Франції комуністи були усунені з уряду. Французький буржуазний уряд, французька буржуазія відкрито, зухвало, цинічно топчуть волю більшості французького робітничого класу. Демократія на словах, диктатура буржуазії на ділі — ось що таке демократія в капіталістичних країнах.

Щоб ще більше перекрутити і придушити волю народу, буржуазні уряди запроваджують так звану мажоритарну виборчу систему. Ця система дає їм широкі можливості з допомогою шахрайських комбінацій — угод реакційних партій — урізати представництво робітничого класу і його комуністичних партій.

Фальш буржуазної демократії виявляється і в тому, що буржуазні парламенти є говорильнею, а всі значні політичні питання розв'язуються поза парламентом: мільйонери, банкіри, біржовики на своїх таємних нарадах розв'язують питання про склад уряду, призначають і усувають міністрів, визначають зовнішню і внутрішню політику держави, зміну конституції, прийняття тих чи інших законів.

«Сила капіталу — все, біржа — все, а парламент, вибори — це маріонетки, ляльки...»², — писав Ленін.

Таким чином, незважаючи на різноманітність форм буржуазної держави, суть її одна: диктатура буржуазії.

Проте це не означає, що робітничий клас може ставитись байдуже до форми буржуазної держави. Порівняно з феодальною монархією буржуазна демократія була явищем прогресивним і означала значний крок вперед в політичному розвитку суспільства. «Буржуазна республіка, парламент, загальне виборче право — все це з точки зору всесвітнього розвитку суспільства, — говорив Ленін, — становить величезний прогрес. Людство йшло до капіталізму, і тільки капіталізм, завдяки міській культурі, дав можливість пригнобленому класові пролетарів усвідомити себе і створити той всесвітній робітничий рух, ті мільйони робітників, організованих по всьому світу в партії, ті соціалістичні (а нині комуністичні. — Ф. К.) партії,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 433.

² Там же, стор. 435.

які свідомо керують боротьбою мас. Без парламентаризму, без виборності цей розвиток робітничого класу був би неможливий»¹.

Через це робітничому класові не байдуже, чи існує капіталістична держава у формі буржуазної демократії чи у формі відкритої, терористичної, фашистської диктатури. Фашистська диктатура придушує всі організації робітничого класу та інших трудящих. Буржуазно-демократична парламентська республіка може бути використана і використовується робітничим класом для організації своїх сил, для революційної боротьби за соціалістичну демократію, за диктатуру пролетаріату. Буржуазний парламент і вибори до нього використовуються робітничим класом і його партією насамперед як трибуна, як засіб пропаганди і мобілізації мас для позапарламентської, відкритої революційної класової боротьби.

Епоха імперіалізму знаменує собою загострення всіх суперечностей капіталістичного суспільства, його загнивання і поворот буржуазії від демократії до реакції. Зміни в галузі економічній (панування монополій) не могли не привести до змін в галузі політичній.

«Політичною надбудовою над новою економікою, над монополістичним капіталізмом (імперіалізм є монополістичний капіталізм) є поворот від демократії до політичної реакції. Вільній конкуренції відповідає демократія. Монополії відповідає політична реакція... І в зовнішній політиці, і у внутрішній однаково, імперіалізм прагне до порушень демократії, до реакції. В цьому розумінні безсумнівно, що імперіалізм є «заперечення» демократії взагалі, всієї демократії...»².

Концентрація національного багатства в руках небагатьох капіталістичних монополій, всесилля фінансового капіталу привели до фінансової олігархії, до цілковитого підпорядкування державного апарату купці некоронованих королів сталі, заліза, нафти, вугілля, залізниць, хімічної, електротехнічної та інших галузей промисловості.

Найважливіші державні пости, посади міністрів все частіше займають самі буржуазні ділки, банкіри, магнати промисловості. Безпосереднє (а не тільки через своїх ставлеників) управління магнатами капіталу державною машиною — характерна риса імперіалістичної державної машини, що фашизується.

Сучасний буржуазний державний апарат розростається до колосальних розмірів, висмоктуючи з трудового народу життєві соки. Посилення буржуазного апарату — це насамперед зростання армії і флоту, розвідки і шпіонажу, чиновництва, поліції і жандармерії, тобто органів придушення, насильства. Ленін писав у 1917 р.: «Особливо ж імперіалізм, епоха банкового

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 433—434.

² В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 30.

капіталу, епоха гігантських капіталістичних монополій, епоха переростання монополістичного капіталізму в державно-монополістичний капіталізм, показує надзвичайне посилення «державної машини», нечуване зростання її чиновницького і військового апарату в зв'язку з посиленням репресій проти пролетаріату як в монархічних, так і в найвільніших, республіканських країнах»¹.

У зв'язку з поглибленням класових суперечностей, підготовкою і розв'язуванням імперіалістичних воєн буржуазія відмовляється навіть від обмеженої, фальшивої, урізаної буржуазної демократії і переходить до фашизму. *Фашистська диктатура* — це терористична диктатура найбільш реакційних, шовіністичних, мілітаристських груп імперіалістичної буржуазії, придушення всяких демократичних свобод.

Не випадково фашизм появляється в епоху загальної кризи капіталізму, коли капіталістична система захитана до самої основи, коли буржуазія уже не в силі вдержати своє панування з допомогою методів буржуазної демократії. Перехід від буржуазної демократії до відкритої терористичної диктатури — до фашизму є вияв слабості, нестійкості і гнилої капіталізму, показник нездатності буржуазії управляти старими методами. В умовах загострення класових суперечностей буржуазія відкидає демократичні покрови своєї диктатури, знищує елементарні демократичні права і переходить до відкритого терору, до розправ над робітничим класом, над його партією, над прогресивними діячами.

Перехід буржуазії до фашистської диктатури відбувається насамперед у тих капіталістичних країнах, де найгостріші і найглибші класові суперечності і де імперіалістична буржуазія проводить найбільш агресивну зовнішню політику, намагаючись подолати або заглушити ці суперечності шляхом розв'язування імперіалістичних воєн. Так було в 1922 р. в Італії, в 1933 р. в Німеччині, в 1937 р. в Іспанії, а потім і в ряді інших капіталістичних країн.

Посилювана нині фашизація держави в США і деяких інших імперіалістичних країнах служить насамперед підготовці монополістичним капіталом цих країн до третьої світової війни, до війни проти СРСР та країн народної демократії. Чим більше продажна капіталістична преса кричить про захист демократії, про боротьбу проти «тоталітаризму», тим більше на ділі імперіалістичні держави скочуються до фашизму, перетворюються в поліцейські держави.

У Сполучених Штатах Америки держава все більше використовується буржуазією для обмеження прав робітничого класу, для переслідування Комуністичної партії та інших прогресивних організацій. У США створена широка сітка шпіонажу, неба-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 371.

чене поширення дістали провокації і доноси, практикуються примусова реєстрація прогресивно мислячих людей і зняття відбитків їх пальців, подібно до зняття відбитку пальців у кримінальних злочинців. З державного апарату США усунуто всіх прогресивно мислячих діячів. Терористичні воєнізовані загони ку-клукс-кланівців і подібні їм банди розганяють збори трудящих, силою придушують страйки робітників, громлять приміщення Комуністичної партії, цькують чесних, прогресивно мислячих людей, не одурманених реакційною пресою.

Подібно до того як це було в гітлерівській Німеччині у відношенні до євреїв, у США встановлений режим національного і расового гніту й терору у відношенні до негрів, індійців та інших народів. У країні процвітає антисемітизм, ідеологія національної і расової винятковості. Буржуазно-демократична держава США прискореним темпом перетворюється в терористичну фашистську диктатуру з «демократичним» фасадом.

Правлячі кола США стоять нині на чолі світової імперіалістичної реакції і в усіх капіталістичних країнах не тільки підтримують, але й насаджують найреакційніші фашистські і напівфашистські режими, маючи на меті задушити революційний робітничий рух і національно-визвольну боротьбу пригноблених народів.

Історичний досвід свідчить, що буржуазії вдається знищити демократичні права і встановити фашистську диктатуру лише там, де робітничий клас розколотий, де частина робітників іде за зрадниками робітничого класу — лідерами правих соціалістів. Якщо робітничий клас згуртований, організований, то він може своєю революційною боротьбою відвернути встановлення фашистської диктатури.

Найважливіше завдання робітничого класу і його марксистських партій в капіталістичних країнах полягає в згуртуванні і мобілізації сил на революційну боротьбу проти імперіалізму, проти фашизму. На шляху робітничого класу стоять праві соціалісти. Розколюючи робітничий клас, лідери правих соціалістів ослабляють його сили і тим самим прокладають шлях фашизму. А коли праві соціалісти приходять до влади, вони вдаються до збройних розправ над революційними робітниками. Про це свідчать розстріли робітників з наказу «соціалістичних» міністрів в ряді капіталістичних країн.

Попередники лідерів правих соціалістів — лідери II Інтернаціоналу на словах визнавали марксистське вчення про державу, на ділі ж фальсифікували й опошляли це вчення, викидаючи з нього головне: визнання необхідності злому буржуазної державної машини і встановлення диктатури пролетаріату. Нині лідери правих соціалістів повністю і відкрито порвали з марксизмом взагалі, з вченням марксизму про державу зокрема. Вони цинічно оголошують застарілим вчення Маркса і Енгельса про державу, про диктатуру пролетаріату, проповідують

найреакційніші буржуазні пошлости про «надкласовий» характер держави, закликають робітничий клас не до злону, не до знищення буржуазної державної машини, а до «мирного» «оволодіння» нею з допомогою загального виборчого права.

Однак робітничий клас все більше і більше розпізнає внутрішній нерозривний зв'язок між економічним гнітом капіталістів і буржуазною державою як політичним знаряддям буржуазії, спрямованим на придушення трудящих.

Капіталізм як економічна і соціальна система став реакційним, давно вичерпав, зжив себе. Але він ще тримається, продовжує існувати на значній частині території земної кулі, насамперед і головним чином внаслідок політичного насильства, здійснюваного буржуазією з допомогою держави, а також внаслідок духовного пригнічення і обману пролетаріату буржуазією та її агентурою в робітничому русі.

Буржуазна держава є тією силою, яка стоїть на сторожі віджилых капіталістичних порядків. Відстоюючи свої економічні інтереси або елементарні демократичні права — право на страйк, на збори і демонстрації і т. п., ведучи боротьбу з паліями війни, трудящі неминуче натрапляють на концентровану політичну міць буржуазної реакції, втіленої в буржуазній державній машині. Тому боротьба робітничого класу, очолюваного марксистською партією, неминуче виливається в боротьбу за повалення політичного панування буржуазії, за знищення буржуазної державної машини, за встановлення диктатури пролетаріату.

Робітничий клас не може випростатись, піднятись, визволитись, не руйнуючи всієї капіталістичної надбудови і насамперед всієї буржуазної держави. Вся буржуазна державна машина знизу доверху пристосована до гноблення, придушення експлуаторською меншістю експлуатованої більшості населення. Через це робітничий клас не може оволодіти цією машиною. Він повинен зламати, знищити її і замість буржуазної держави створити свою, пролетарську державу — державу нового типу.

5. Диктатура пролетаріату — новий тип держави

Соціалістична революція ліквідує політичне панування буржуазії і встановлює політичне панування пролетаріату. Вона кладе початок державі нового типу, яка докорінно відрізняється від усіх попередніх держав. Ця держава — соціалістична, тому що вона є знаряддям побудови соціалізму і являє собою політичну надбудову над соціалістичним базисом. За своїм класовим змістом ця держава являє собою диктатуру робітничого класу, виражає державне керівництво суспільством з боку робітничого класу.

Соціалістична революція і виникнення пролетарської держави означають найглибший поворот у всесвітній історії. Із

захопленням влади пролетаріатом уперше в історії до політичного панування піднімається клас експлуатованих. Уперше держава починає служити не закріпленню експлуатації людини людиною, а її знищенню.

Диктатура пролетаріату являє собою знаряддя пролетарської революції, її найважливішу опору. Пролетаріат не може здійснити свого історичного покликання — повалити капіталізм і побудувати соціалізм, — не встановивши своєї революційної диктатури. Ця диктатура необхідна для того, щоб придушити опір буржуазії, закріпити перемогу соціалістичної революції і довести її до кінця — до остаточної перемоги комунізму.

Диктатура пролетаріату виникає не на основі мирного, еволюційного розвитку старих, буржуазних порядків, а на основі їх революційної ломки. Встановлення диктатури пролетаріату зовсім не є тотожним звичайній зміні осіб в уряді, зміні «кабінету міністрів». Марксизм-ленінізм викриває зрадництво лідерів правих соціалістів, які із страху перед диктатурою пролетаріату зводять завоювання влади пролетаріатом до зміни «кабінету міністрів». Історичний досвід показує, що прихід до влади так званих «соціалістичних» урядів (як-от уряд лейбористів в Англії або соціал-демократів у Фінляндії) не спричиняє ніяких істотних змін в буржуазній державі і її політиці. Такі уряди лишаються обслуговуючим апаратом в руках буржуазії. Тільки повалення буржуазної влади та експропріація буржуазії, злом старої державної машини і створення нової, пролетарської державності забезпечують політичне панування пролетаріату.

Диктатура пролетаріату — це новий тип держави, який відрізняється від старих держав і своїм класовим змістом, і формою державної організації, і своїм історичним призначенням, і роллю в розвитку суспільства, а значить, і своїми функціями.

На відміну від старих держав призначення диктатури пролетаріату не вичерпується насильством. Їй властиві такі три взаємозв'язані сторони, що визначають її класовий зміст та історичне призначення:

«1) Використання влади пролетаріату для придушення експлуататорів, для оборони країни, для зміцнення зв'язків з пролетарями інших країн, для розвитку і перемоги революції в усіх країнах.

2) Використання влади пролетаріату для остаточного відриву трудящих і експлуатованих мас від буржуазії, для зміцнення союзу пролетаріату з цими масами, для залучення цих мас до справи соціалістичного будівництва, для державного керівництва цими масами з боку пролетаріату.

3) Використання влади пролетаріату для організації соціалізму, для знищення класів, для переходу в суспільство без класів...»¹.

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 8, стор. 31—32.

Диктатура пролетаріату є нерозривна єдність трьох вказаних сторін. Диктатура пролетаріату в країні, яка перебуває в умовах капіталістичного оточення, немислима без наявності будь-якої з цих сторін. Тільки сполучення всіх цих трьох сторін дає повне поняття диктатури пролетаріату.

Однак співвідношення трьох сторін диктатури пролетаріату не лишається незмінним. Диктатура пролетаріату охоплює цілу історичну епоху, і на різних етапах її розвитку на перше місце висувається то одна, то друга сторона.

Перша сторона диктатури пролетаріату визначає її історичне призначення в боротьбі проти експлуаторських класів та їх держав, виражає головним чином насильствену роль диктатури пролетаріату, що впливає з необхідності придушення опору експлуаторів. Диктатура пролетаріату народжується і зміцнюється в ході запеклої класової боротьби проти повалених експлуаторських класів всередині країни і капіталістичних держав, які підтримують їх за межами країни.

Всі старі держави виражали диктатуру експлуатуючої меншості над експлуатованою більшістю; диктатура пролетаріату, навпаки, є диктатурою експлуатованої більшості над експлуатуючою меншістю. В цьому — одна з принципіальних відмінностей диктатури пролетаріату від усіх колишніх і нині існуючих експлуаторських держав.

Виражаючи завдання пролетарської держави у боротьбі проти експлуаторських класів та їх держав, перша сторона диктатури пролетаріату включає також використання робітничим класом своєї державної влади для зміцнення зв'язків з трудящими інших країн, для допомоги їм у справі їх визволення від ярма капіталізму. Здійснення цього завдання зміцнює позиції трудящих усіх країн в боротьбі проти світового імперіалізму.

Без насильственої сторони не може бути диктатури пролетаріату. Проте насильство не можна вважати не тільки єдиною, але й головною ознакою диктатури пролетаріату. Диктатура пролетаріату означає не тільки насильство у відношенні до експлуаторів, але й керівництво пролетаріату у відношенні до непролетарських трудящих мас. Цю керівну роль робітничого класу виражає друга сторона диктатури пролетаріату, яка визначає її призначення щодо непролетарських трудящих мас, насамперед селянства.

Розвиваючи ідеї Маркса і Енгельса про диктатуру пролетаріату, Ленін розкрив дужки у формулі диктатури пролетаріату під кутом зору проблеми про союзників пролетаріату. «Диктатура пролетаріату, — вчив Ленін, — є особлива форма класового союзу між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих (дрібна буржуазія, дрібні хазяйчики, селянство, інтелігенція і т. д.), або більшістю їх, союзу проти капіталу, союзу з метою цілковитого повалення капіталу, цілковитого придушення опору

буржуазії і спроб реставрації з її боку, союзу з метою остаточного створення і зміцнення соціалізму»¹.

Найвищий принцип диктатури пролетаріату — це, за словами Леніна, здійснення союзу пролетаріату з трудящим селянством, такого союзу, при якому він, пролетаріат, міг би вдержати керівну роль і державну владу, спрямовувати розвиток суспільства до соціалізму.

Союз робітничого класу і селянства, які становлять величезну більшість суспільства, став тією силою, яка дала можливість у нашій країні подолати опір експлуаторських класів, повалити віджилий капіталістичний лад і зміцнити новий, радянський соціалістичний лад.

Своєю боротьбою проти експлуатації пролетаріат виражає корінні, спільні інтереси всіх трудящих і експлуатованих. Тому він має можливість відірвати дрібнобуржуазні верстви трудящих від буржуазії, встановити міцний союз з ними і забезпечити поступове залучення їх до соціалістичного будівництва. У підтримці, яку подають пролетарській державі найширші маси трудящих, виявляється одна з її принципіальних відмінностей від усіх експлуаторських держав.

Третя сторона диктатури пролетаріату визначає її роль у перетворенні всього суспільства. Вона характеризує диктатуру пролетаріату як історично необхідну підйому соціалістичного перетворення економіки, всіх суспільних відносин і культури країни, як знаряддя перевиховання мас в дусі соціалізму, як знаряддя знищення класів і побудови безкласового комуністичного суспільства.

На відміну від попередніх держав соціалістична держава не тільки допомагає своєму базису оформитись і укріпитись, але й виступає як знаряддя будівництва свого базису. Особлива роль соціалістичної держави в справі перетворення економічного ладу суспільства визначається двома обставинами: поперше, тим, що пролетарська революція, знаряддям якої є диктатура пролетаріату, має на меті знищення всякої експлуатації людини людиною, тоді як попередні революції приводили лише до заміни однієї форми експлуатації іншою формою; подруге, тим, що пролетарська революція починається при відсутності або майже при відсутності готових форм соціалістичного укладу господарства. Соціалістична революція починається з завоювання пролетаріатом державної влади, що використовується як підйома для побудови нової, соціалістичної економіки. Тому пролетарська держава покликана відіграти величезну будівничу, творчу роль в побудові соціалістичної економіки. Ця роль соціалістичної держави охарактеризована в рішеннях партії так: «Радянська держава є найбільш всесторонньою і всеосяжною формою робітничої організації, яка практично

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 336.

здійснює будівництво комунізму, залучаючи до цієї роботи все ширші маси селянства. З другого боку, Радянська держава є такою робітничою організацією, яка має в своєму розпорядженні всі матеріальні засоби примусу. Будучи пролетарською диктатурою, Радянська держава є підмогою економічного перевороту»¹.

Пролетарська держава має можливість успішно виконати свою економічну роль тому, що вона спирається на закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, який вимагає ліквідації старих, капіталістичних і встановлення нових, соціалістичних виробничих відносин.

Соціалістична держава як політична надбудова виникає тоді, коли ще немає готового соціалістичного базису. Але соціалістична держава виникає як вираз економічної необхідності переходу до соціалізму, що впливає з об'єктивного закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, і є знаряддям здійснення цієї відповідності. Соціалістична держава спирається спочатку на соціалістичний уклад господарства, який створюється шляхом націоналізації капіталістичної промисловості, банків, транспорту. Протягом перехідного періоду зростає і зміцнюється соціалістичний уклад господарства, який є економічною базою нової політичної влади. Перехід від багатокласної перехідної економіки до монолітної соціалістичної економіки означає повне оформлення і перемогу нового, соціалістичного базису. В результаті цієї перемоги соціалістична держава дістає дальший розвиток: змінюються її функції і форми, повністю розвивається нова, соціалістична демократія.

Таким чином, соціалістична держава як держава нового типу виконує особливу роль у перетворенні економічного ладу суспільства і разом з тим розвивається на основі зміни економічного ладу, відображає в собі його характерні риси.

Відображенням нового економічного ладу суспільства є і соціалістична демократія, в якій втілюються особливості пролетарської держави як держави нового типу.

Пролетарську державу будують самі трудящі маси. Ленін відзначав, що на відміну від держави феодальної, яку будували сотні імущих, і держави буржуазної, яку будували тисячі і десятки тисяч імущих, соціалістичне суспільство може бути створене тільки при активній безпосередній участі в управлінні державою десятків мільйонів трудящих.

Диктатура пролетаріату є найвищим типом демократії в класовому суспільстві, соціалістичною демократією, яка виражає інте-

¹ «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 459—460.

реси народних мас, на противагу демократії капіталістичній, яка виражає інтереси купки експлуататорів.

Диктатура пролетаріату — держава по-новому диктаторська і по-новому демократична. Робітничий клас здійснює придушення експлуаторських класів, які становлять незначну меншість населення, і забезпечує демократію для величезної більшості населення — для трудящих.

Тому встановлення диктатури пролетаріату означає величезне розширення демократії, заміну лицемірної, обмеженої буржуазної демократії демократією пролетарською, яка забезпечує найширші політичні права для трудящих, тобто спочатку для більшості, а потім (після ліквідації експлуаторських класів) для всіх. «Тут, — писав Ленін, — спостерігається якраз один з випадків «перетворення кількості в якість»: демократія, проведена з такою найбільшою повнотою і послідовністю, з якою це взагалі мислиме, перетворюється з буржуазної демократії в пролетарську...»¹.

Пролетарська, соціалістична демократія являє собою демократію нового, найвищого типу ще й тому, що вона кладе край розриву між проголошенням демократичних прав і свобод і їх реальним здійсненням. В Конституції РРФСР 1918 р. були не тільки проголошені демократичні права і свободи, а й вказані матеріальні гарантії їх здійснення. Ця характерна риса соціалістичної демократії дістала дальший розвиток у Конституції СРСР 1936 р., яка не просто проголошує рівність прав громадян, але й забезпечує її законодавчим закріпленням факту визволення громадян від усякої експлуатації, не просто проголошує право на працю, а й забезпечує його законодавчим закріпленням факту відсутності криз в радянському суспільстві, факту знищення безробіття. Тому демократизм Конституції СРСР є демократизмом соціалістичним.

Соціалістична демократія забезпечує народові свободу від експлуатації, від економічних криз, від безробіття, від бідності. Саме ці свободи, яких не дає і не може дати народові буржуазна демократія, є основою всіх інших свобод. Соціалістична демократія, яка відображає економічний лад соціалістичного суспільства, де немає експлуатації людини людиною, являє собою найвищий тип демократії.

Разом з соціалістичною державою як державою нового типу виникло і соціалістичне право, що є новим, найвищим типом права, принципіально відмінним від буржуазного права.

Вороги Радянської держави твердили, що диктатура робітничого класу заперечує право, замінюючи його голим насильством. Цей завідомий наклеп свідчить лише про те, що вони через свою класову сліпоту, злобу і тупоумство ототожнюють всяке право з буржуазним правом. В дійсності перемігший

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 379.

робітничий клас, взявши владу в свої руки, руйнує старе, буржуазне право, скасовує стару законність, але створює замість них нове, соціалістичне право, нову, революційну законність.

На протилежність буржуазному праву, яке виражає волю експлуаторської меншості, радянське соціалістичне право виражає в своїх нормах волю робітничого класу, який стоїть при владі, — вождя і представника всіх трудящих, тобто інтереси і волю спочатку більшості, а після перемоги соціалізму інтереси і волю всього радянського народу. Радянське право є могутнім зряддям боротьби за перемогу соціалізму і комунізму.

Корінна відмінність між пролетарською державою як державою нового типу і всіма попередніми типами держав, між соціалістичним правом і всіма іншими типами права відбивається і в їх історичній долі. Всі попередні держави, сприяючи при своєму виникненні прогресивному розвитку суспільства, далі перетворювались у перешкоду розвитку; вони закріпляли панування експлуаторських класів, які з часом неминуче ставали відживаючими класами. Ці держави підлягали насильственному знищенню в результаті революційного вибуху. Навпаки, соціалістична держава і право не перетворюються в перешкоду суспільному розвитку і не зазнають насильственного знищення. Вони являють собою величезну прогресивну силу, що сприяє розвитку суспільства, і забезпечують повне торжество комунізму. Коли їх історичне призначення буде здійснене, коли відійдуть у минуле класовий поділ суспільства і класова боротьба, коли капіталізм буде ліквідований, а комунізм утвердиться в усіх країнах, тоді соціалістична держава і право поступово відімруть.

6. Державні форми диктатури пролетаріату

Новому класовому змістові пролетарської держави відповідають і нові форми політичної організації суспільства.

В 1871 р., коли героїчний робітничий клас Парижа зробив першу спробу встановити диктатуру пролетаріату, творчим почином революційних пролетарських мас була створена нова, вища, ніж буржуазний парламентаризм, форма організації політичної влади. Паризька Комуна ліквідувала стару армію, замінивши її озброєним народом, ліквідувала старе чиновництво, замінивши його виборними і змінюваними, відповідальними перед народом службовими особами. Парламент, що є в буржуазних державах говорильнею, Паризька Комуна замінила працюючими представницькими установами. Оцінюючи значення цих перетворень, Маркс прийшов до висновку, що Паризька Комуна 1871 р. являла собою державну організацію нового типу, пролетарську державу.

Однак висновок Маркса про Комуни як нову форму державної організації, при якій може бути здійснений перехід до соціалізму, не дістав дальшого розвитку в його працях і був забутий. У 90-х роках XIX ст. Енгельс у своїй критиці проекту Ерфуртської програми німецької соціал-демократичної партії висловив думку про те, що демократична республіка є «специфічною формою для диктатури пролетаріату». Звичайно, Енгельс при цьому мав на увазі не буржуазну парламентарну республіку, а парламентарну республіку з новим класовим змістом. «Республіка, — писав він у 1894 р., — у відношенні до пролетаріату відрізняється від монархії тільки тим, що вона є *готовою* політичною формою для його майбутнього панування... Але республіка, як всяка інша форма правління, визначається за своїм змістом; поки вона є формою буржуазної демократії, вона так само ворожа нам, як і всяка монархія (якщо абстрагуватися від *форм* прояву цієї ворожості)»¹.

Положення Енгельса про демократичну республіку як форму диктатури пролетаріату вважалося загальноприйнятим у марксистів доти, поки Ленін не прийшов до нового висновку про найбільш доцільну форму політичної організації суспільства в період переходу від капіталізму до соціалізму. Узагальнивши досвід революції 1905 р. і Лютневої революції 1917 р., Ленін відкрив у Радах, народжених творчим почином російських робітників, державну форму диктатури пролетаріату. Творчо розвиваючи марксизм, Ленін зробив висновок, що не парламентарна республіка, а Республіка Рад буде найкращою формою диктатури пролетаріату. Республіка Рад є тією шуканою і знайденою, нарешті, політичною формою, в рамках якої здійснене економічне визволення пролетаріату і досягнута цілковита перемога соціалізму в СРСР. Однією з найважливіших умов перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції було те, що робітничий клас створив Ради робітничих депутатів, що Комуністична партія оцінила значення цього творчого почину російських робітників і розгорнула боротьбу за перехід всієї влади в руки Рад. Із старим державним апаратом, пристосованим для гноблення народу, пролетаріат, безперечно, не зміг би вдержати владу, а новий апарат відразу створити не можна було.

Особливість Рад полягає насамперед в тому, що вони є найбільш масовою і найбільш демократичною державною організацією з усіх можливих державних організацій у класовому суспільстві. Перше ніж стати державною організацією, Ради вже були органами революційної боротьби, які об'єднували під керівництвом пролетаріату найширші маси трудящих. Сила Рад полягає в тому, що вони є: 1) найбільш всеосяжними масовими організаціями, які охоплюють весь пролетаріат; 2) єдиними

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 450.

масовими організаціями, які об'єднують під керівництвом пролетаріату всіх пригноблених і експлуатованих; 3) найбільш могутніми органами революційної боротьби мас; 4) безпосередніми організаціями самих мас, а значить найбільш демократичними організаціями.

Взявши владу в свої руки, ставши державною організацією, Ради не тільки не втратили, але, навпаки, ще більш розвинули ці риси, що характеризують їх як масові організації трудящих. Суть Радянської влади полягає в тому, що найбільш масові і найбільш революційні організації самих трудящих — Ради стають постійною і єдиною політичною основою державної влади. Трудячі маси, які в умовах буржуазного парламентаризму усуваються від управління державою, від вирішальної участі в політичному житті і від користування демократичними правами та свободами, залучаються в умовах диктатури пролетаріату через Ради до постійної і неодмінної, притому вирішальної, участі в управлінні державою.

Радянська система сполучає в особі представників народу і законодавчу і виконавчу владу. На протилежність буржуазному парламентаризму Ради являють собою такий тип державної організації, при якому представницькі органи є не говорильнею, а працюючими і дійовими органами. Радянський державний апарат «дає можливість сполучати вигоди парламентаризму з вигодами безпосередньої і прямої демократії, тобто сполучати в особі виборних представників народу і законодавчу функцію і виконання законів. В порівнянні з буржуазним парламентаризмом це такий крок вперед у розвитку демократії, який має все-світньоісторичне значення»¹.

Буржуазна державна влада навіть в найбільш демократичних буржуазних республіках завжди являє собою тільки верхівкову організацію, що не має під собою масової політичної основи. На місцях в капіталістичних державах замість демократичних представницьких органів існують муніципалітети, магістрати і тому подібні органи, які підпорядковані представникам виконавчої влади: міністерствам внутрішніх справ, губернаторам, префектам і т. д. і не мають політичних функцій. Їх компетенція обмежена питаннями комунального господарства, громадського піклування і т. п.; вони займаються, за висловом Леніна, нешкідливим для буржуазної держави «лудінням умивальників».

На відміну від буржуазно-парламентарного ладу радянський лад створив єдину систему народного представництва зверху донизу. Ради утворюють єдину і цілісну організацію держави, при якій вищі і місцеві органи влади побудовані на загальній демократичній основі. Місцеві Ради являють собою повноправні органи державної влади і є фундаментом всієї будови Радянської

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 77.

держави. Радянська влада являє собою об'єднання і оформлення Рад депутатів трудящих знизу доверху в одну загальну державну організацію, в Республіку Рад.

Будучи найбільш масовою і найбільш демократичною державною організацією, Радянська влада є також найбільш інтернаціоналістською з усіх державних організацій. Радянська влада не тільки цілком зруйнувала всю систему національного гніту, але й забезпечила фактичну участь трудящих усіх націй в будівництві нового життя.

Радянський лад дав такі, небачені в буржуазному світі, форми державної організації, як братерський союз республік, що об'єдналися на базі *радянської федерації і автономії*.

Радянська федерація як найбільш доцільна форма державного устрою багатонаціональної соціалістичної держави була відкрита Леніним. В «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу», написаній Леніним і прийнятій III Всеросійським з'їздом Рад в січні 1918 р., було проголошено, що Радянська Російська Республіка засновується на началах вільного союзу вільних націй як федерація радянських національних республік.

Форми радянської федерації і автономії, застосовані в СРСР, відзначаються великою гнучкістю і багатогранністю, яка відображає різноманітність національного складу населення країни. Федеративними відносинами зв'язані насамперед союзні радянські республіки, які мають державний суверенітет. Вони здійснюють державну владу самостійно, за винятком тих питань, що їх вони добровільно передали у відання загальносоюзних органів державної влади. Всередині деяких союзних республік існують автономні республіки, автономні національні області і автономні національні округи. Такий устрій багатонаціональної соціалістичної держави дає найширші можливості для політичного, економічного і культурного розвитку всіх націй і полегшує їх співробітництво у будівництві комунізму.

Суб'єктом радянської федерації є населення певних територіальних областей, які відзначаються своєрідністю національного складу, особливостями побуту і становлять певну економічну цілість. Цим областям в Радянській державі надається автономія, тобто політичне самоврядування. Класова суть радянської автономії полягає в тому, що вся влада належить трудящим.

Радянська федерація як форма об'єднання трудящих різних націй і народностей докорінно відрізняється від буржуазних федерацій насамперед тим, що ґрунтується на добровільному об'єднанні і рівноправності народів. Добровільність об'єднання утверджується статтею 17 Конституції СРСР, що визнає за кожною союзною республікою право вільного виходу з СРСР. Рівноправність радянських республік виражається в тому, що всі радянські соціалістичні республіки, які входять до складу

СРСР, — великі і малі — користуються рівними правами. Принцип рівноправності народів знайшов своє відображення у двопалатній будові верховного органу влади СРСР. Роз'яснюючи смисл існування двох палат Верховної Ради СРСР Й. В. Сталін сказав: «Однопалатна система була б краща за двопалатну, якби СРСР становив єдину національну державу. Але СРСР не є єдина національна держава. СРСР є, як відомо, багатонаціональна держава. У нас є верховний орган, де представлені *спільні* інтереси всіх трудящих СРСР незалежно від їх національності. Це — Рада Союзу. Але у національностей СРСР крім спільних інтересів є ще *свої окремі, специфічні* інтереси, зв'язані з їх національними особливостями. Чи можна нехтувати цими специфічними інтересами? Ні, не можна. Чи потрібен спеціальний верховний орган, який відбивав би саме ці специфічні інтереси? Безумовно потрібен. Не може бути сумніву, що без такого органу неможливо було б управляти такою багатонаціональною державою, як СРСР. Таким органом є друга палата, Рада Національностей СРСР»¹.

Історія учить, що багатонаціональні держави, створені на основі гноблення народів, на основі насильственного вдержання їх у рамках єдиної держави, не можуть бути міцними. Міцним може бути тільки добровільний союз народів. В радянському ладі був уперше в історії знайдений ключ до створення сталої, міцної, могутньої багатонаціональної держави. Досвід Радянської соціалістичної держави використовується з урахуванням конкретної історичної обстановки народами інших країн, які визволилися від гніту імперіалізму.

Республіка Рад — класична політична форма диктатури пролетаріату, найвища форма нової демократії, що приходить на зміну буржуазному парламентаризму. Але Ради не є єдиною можливою політичною формою диктатури пролетаріату. Ще до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Ленін передбачав, що перехід від капіталізму до соціалізму в різних країнах відзначатиметься деякими особливостями, що відіб'ється і у формах політичної організації суспільства. «Форми буржуазних держав, — писав Ленін, — надзвичайно різноманітні, але суть їх одна: всі ці держави являють собою так чи інакше, але кінець кінцем обов'язкову *диктатуру буржуазії*. Перехід від капіталізму до комунізму, звичайно, не може не дати величезного багатства і різноманітності політичних форм, але суть буде при цьому неминуче одна: *диктатура пролетаріату*»².

Виникнення ладу *народної демократії* в ряді країн Європи і Азії, визволених від імперіалістичного фашистського пану-

¹ Й. Сталін, Питання лєнінізму, вид. 11, 1953, стор. 493—494.

² В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 373.

вання Радянським Союзом, підтвердило цю думку Леніна. Досвід показав, що лад народної демократії може з успіхом виконувати функції диктатури пролетаріату, тобто здійснювати ліквідацію капіталістичних елементів і організацію соціалістичного господарства, придушувати опір експлуататорських класів, організовувати і згуртовувати навколо робітничого класу трудящі маси для будівництва соціалізму. За своєю суттю народно-демократичний лад, так само як і радянський лад, втілює владу робітничого класу в союзі з трудящими міста і села. Радянська влада і народна демократія являють собою різні форми диктатури пролетаріату.

Відмінності радянського ладу і ладу народної демократії пояснюються тим, що ці форми соціалістичної держави виникли при різних історичних умовах. Росія стала першою країною диктатури пролетаріату, оточеною ворожими капіталістичними державами. Переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну привело в Росії до повалення влади, яка існувала до соціалістичного перевороту, шляхом збройного повстання. В обстановці найгострішої класової боротьби всі непролетарські партії вже перед Жовтневою революцією перетворилися в контрреволюційні партії. Тому Радянська влада не була основана на коаліції різних партій (коли не рахувати короткочасного блоку комуністів з «лівими» есерами, які вже через півроку після встановлення Радянської влади вчинили заколот проти неї і перекочували в табір контрреволюції). Особлива гострота класової боротьби в перший період радянського ладу викликала необхідність позбавити експлуататорів виборчих прав.

В інших історичних умовах народилась диктатура пролетаріату в країнах народної демократії. Вони здійснюють перехід від капіталізму до соціалізму не самі, а при безпосередній підтримці сусіднього з ними могутнього Радянського Союзу — країни перемігшого соціалізму.

Після визволення цих країн від фашистського режиму владу взяли в свої руки уряди народного фронту, які тоді ще не були владою пролетаріату. Як це докладніше показано в розділі сьомому «Марксистсько-ленінська теорія революції», на першому етапі влада народної демократії розв'язувала завдання буржуазно-демократичної революції.

Лад народної демократії в країнах Центральної і Південно-Східної Європи склався на базі Народного фронту, який виріс в ході національно-визвольної боротьби і в якому під керівництвом пролетаріату і його партії об'єдналися на спільній платформі боротьби проти німецько-фашистських загарбників, за національне визволення представники різних, в тому числі і деяких буржуазних і дрібнобуржуазних, партій. Внаслідок цього у країнах народної демократії стала можливою багато-партійна система, яка в Радянській Росії фактично не мала

місця. Проте в ході розвитку класової боротьби буржуазні й угодовські партії, що стали на шлях боротьби проти трудящих, збанкрутували і зійшли зі сцени. Зате ще більше зміцніла керівна роль партії робітничого класу, яка об'єднала навколо себе величезну більшість народу, що зробило можливим установадження диктатури пролетаріату.

Диктатура пролетаріату була встановлена в цих країнах в результаті переростання демократичної, антифеодальної, антифашистської революції в революцію соціалістичну без насильственного повалення урядів, які стали при владі після визволення цих країн від фашизму. Як уже відзначалося в розділі п'ятому, реакційні сили в країнах народної демократії не змогли розв'язати громадянську війну. В обставині, що склалася, не було необхідності позбавляти експлуаторів виборчих прав. Існування Радянського Союзу і його підтримка відкрили для країн Центральної і Південно-Східної Європи можливість здійснити перехід від капіталізму до соціалізму через диктатуру пролетаріату у формі народної демократії.

В інших країнах диктатура пролетаріату, необхідна для революційного перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне, матиме свої особливості. Так, наприклад, програма Комуністичної партії Великобританії і програма робітничої прогресивної партії Канади закликають до створення широкої народної коаліції, або союзу всіх верств трудящих, для того щоб покінчити з владою капіталістів, передати владу в руки справді народного уряду, який повинен очолити будівництво соціалізму. «...Народ Британії, — говорить в програмі Комуністичної партії Великобританії, — може перетворити капіталістичну демократію в справді народну демократію, зробивши парламент, який виник в результаті історичної боротьби Британії за демократію, знаряддям демократії, знаряддям волі величезної більшості британського народу». Намічуваний програмою англійських комуністів шлях Британії до соціалізму через установадження народної влади на базі перетвореного парламенту не є шлях буржуазного парламентаризму. Англійські комуністи виходять з необхідності не тільки завоювати більшість у парламенті, але й перетворити самий парламент, зробивши його справжнім виразником волі народу. Для цього необхідно завдати поразки нинішнім правителям Великобританії і вивести з рук експлуаторів реальну владу. Лише при цій умові буде забезпечений новий, пролетарський класовий зміст влади, а цей зміст, як учив Ленін, є таким могутнім, що «...повинен переродити, перемогти, підпорядкувати собі всі форми, не тільки нові, але й старі...»¹.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 78.

7. Комуністична партія — спрямовуюча сила в системі диктатури пролетаріату

Диктатура пролетаріату здійснюється під керівництвом марксистсько-ленінської партії. Без керівництва однієї партії, партії комуністів, диктатура пролетаріату не може бути ні повною, ні міцною. Однією з причин поразки Паризької Комуні була відсутність марксистської партії робітничого класу; керівництво Паризькою Комуніою ділили дві партії (бланкісти і прудоністи), з яких ні одна не була марксистською. Однією з найважливіших умов, які зробили можливим завоювання і зміцнення диктатури пролетаріату в Росії, було безроздільне керівництво випробуваної в революційних боях Комуністичної партії.

У країнах народної демократії диктатура пролетаріату також могла бути встановлена лише під керівництвом марксистських партій. Комуністичні і робітничі партії цих країн завоювали на свою сторону більшість трудящих і забезпечили своє керівництво в усіх найважливіших ланках державного апарату. Створення єдиних партій робітничого класу шляхом об'єднання лівого крила соціал-демократичних партій з комуністичними партіями на ідейній базі марксизму-ленінізму сприяло посиленню керівної ролі робітничого класу в усьому суспільному і державному житті країн народної демократії. Нині в більшості країн народної демократії поряд з партією робітничого класу продовжують існувати лише такі партії (наприклад, селянська партія у Польщі, народно-землеробська спілка в Болгарії, партія дрібних господарів в Угорщині та ін.), які визнають керівну роль партії робітничого класу і допомагають їй у проведенні політики будівництва соціалізму. Оцінюючи перспективи розвитку народної демократії, Г. М. Димитров говорив у лютому 1948 р., що прогресивний суспільний розвиток «іде не назад, до безлічі партій і груп, а до знищення всіх залишків експлуаторської, капіталістичної системи, що приведе до створення єдиної політичної партії для керівництва державою і суспільством».

Комуністична партія здійснює своє керівництво державою і суспільством через масові громадські організації, які становлять *систему диктатури пролетаріату*. Ці організації трудящих є «приводними пасами» і «підоймами», через які Комуністична партія як спрямовуюча сила приводить в рух весь «механізм» диктатури пролетаріату. Без спрямовуючої сили партії, без «приводів», які зв'язують партію з найширшими масами трудящих, неможлива скільки-небудь тривала і міцна диктатура пролетаріату.

До числа найважливіших підойм системи диктатури пролетаріату в Радянському Союзі належать насамперед *Ради*, що являють собою основу державної організації в країні, а також

такі масові громадські організації, як профспілки, кооперація, комсомол. Через ці організації до управління державою і до будівництва комунізму залучаються найширші маси трудящих. Керівною силою, яка спрямовує і об'єднує діяльність всіх масових організацій трудящих, є Комуністична партія. Завдяки діяльності цих організацій і керівництву Комуністичної партії політична активність і організованість трудящих Радянського Союзу стоять на такому високому рівні, як ні в одній іншій країні. Найширше залучення трудящих до управління державою умножає могутність соціалістичної держави. Керівництво Комуністичної партії є одним з найважливіших джерел сили держави.

Керівництво Комуністичної партії виражається насамперед у тому, що вона виробляє політичну лінію, розробляє завдання і методи практичної діяльності всіх органів влади і громадських організацій в політичній, господарській і культурній галузі. Партія об'єднує і спрямовує роботу всіх громадських і державних організацій, дає їм загальну мету. Керівництво партії виражається і в тому, що вона забезпечує висування на основні державні пости кращих працівників, комуністів і безпартійних, готових чесно служити народові. Вона перевіряє роботу державних органів і тим допомагає їм виправляти помилки і проводити в життя рішення уряду. Ні одно важливе рішення не приймається радянськими державними органами без керівних вказівок партії.

Це, звичайно, не означає, нібито Комуністична партія може або повинна замінити Ради, профспілки та інші масові організації трудящих. Намагання троцькістів, зінов'євців, бухарінців ототожнити диктатуру робітничого класу з «диктатурою партії» не мають нічого спільного з марксизмом-ленінізмом і дістали нищівну відсіч з боку Комуністичної партії та її Центрального Комітету. Не можна підмінити Ради, тобто державну владу, партією. Партія здійснює диктатуру робітничого класу не безпосередньо, а через Ради, через численні масові організації трудящих. Комуністична партія являє собою ядро влади. Але вона не може бути ототожнена з державною владою. Недопустимість такого ототожнення впливає вже з того, що на відміну від партії, яка є добровільною організацією авангарду трудящих, держава охоплює всю масу населення з існуючими ще в ньому класовими відмінностями і вимагає, щоб усі громадяни країни обов'язково корилися державній владі.

Зарубіжні «критики» радянського ладу твердять, ніби радянська система не демократична, бо вона виключає існування інших партій, крім Комуністичної. Однак існування кількох партій, які провадять між собою боротьбу, зовсім не свідчить про демократію. Ступінь демократизму визначається не кількістю партій у країні, а тим, який клас стоїть при владі, яку політику проводить державна влада, яке становище займають народні маси в державі.

В Радянській країні немає ґрунту для існування кількох партій, бо немає антагоністичних класів з їх непримиренно ворожими інтересами. Керівництво однієї партії, партії комуністів, є показником справжнього демократизму радянського державного ладу, бо ця партія є справжнім представником всього народу і веде політику, яка відповідає життєвим інтересам народу, його сподіванням і прагненням. «На протязі останніх п'ятдесяти років народи Радянського Союзу випробували на ділі всі головні партії, які існували в Росії: партію поміщиків (чорносотенці), партію капіталістів (кадети), партію меншовиків (праві «соціалісти»), партію соціал-революціонерів (захисники куркулів), партію комуністів. Народи нашої країни в ході розгортання революційних подій в СРСР відкинули геть усі буржуазні партії і зробили вибір на користь партії комуністів, вважаючи, що ця партія є єдиною антипоміщицькою і антикапіталістичною партією... Зрозуміло, що народи СРСР цілком підтримують випробувану в боях Комуністичну партію»¹.

Показником найглибшої єдності партії і народу є те, що Комуністична партія Радянського Союзу виступає на виборах до Рад депутатів трудящих у блоці з безпартійними. Такий блок можливий лише в країні соціалізму, де нема ворогуючих між собою, антагоністичних класів, де інтереси всього народу єдині, а Комуністична партія виступає як виразник загальнонародних інтересів.

8. Фази розвитку і функції соціалістичної держави

Радянська соціалістична держава, змінюючись і розвиваючись відповідно до розвитку свого соціалістичного базису, знає в своєму розвитку дві головні фази. Перша фаза охоплює період від Жовтневої революції до ліквідації експлуататорських класів; друга фаза починається з часу ліквідації капіталістичних елементів міста і села і триває донині.

Розвиток соціалістичної держави як політичної надбудови визначається змінами в економічному ладі, отже, в класовій структурі суспільства. З допомогою Радянської держави як найважливішого знаряддя перетворення суспільства трудящі СРСР здійснювали ліквідацію старого, капіталістичного базису і будівництво нового, соціалістичного базису. Але в міру того як Радянська держава виконувала свою перетворюючу роль, змінювались і умови її власного розвитку, а відповідно до цього змінювались її завдання, функції і форми.

В *першій фазі* розвитку Радянської соціалістичної держави її основні завдання полягали у придушенні опору повалених

¹ Відповідь «Правды» з приводу заяви п. Моррісона, «Правда», 1 серпня 1951 р.

експлуаторських класів, в організації оборони країни від нападу інтервентів, у відбудові промисловості і сільського господарства, в підготовці умов для ліквідації всіх капіталістичних елементів. Відповідно до цього Радянська держава здійснювала в той період дві основні функції: придушення повалених класів всередині країни і оборону країни від нападу ззовні.

Як відомо, і в минулому діяльність держав характеризува-лася двома функціями: внутрішньою і зовнішньою. Отже, у соціалістичної держави збереглися деякі функції старої держави, змінені відповідно до потреб пролетарської держави. Однак зміст цих функцій у соціалістичної держави принципіально інший. Якщо всі експлуаторські держави придушують тру-дящу більшість суспільства в інтересах експлуаторської меншості, то соціалістична держава придушує експлуатор-ську меншість суспільства в ім'я інтересів трудящої більшості.

Функцію придушення опору повалених класів Радянська держава здійснювала різними засобами: політичними (позбав-лення виборчих прав), військовими (розгром повстань, змов експлуаторів і т. д.), економічними (конфіскація засобів вироб-ництва і майна експлуаторів, посилене оподаткування і т. д.). Найважливішими органами, які служили здійсненню функції військового придушення, були армія, розвідка, каральні органи.

Радянська держава не повторила фатальної помилки Паризь-кої Комуні, яка проявила надмірну м'якість у відношенні до ворогів революції. В перші ж дні Жовтневої революції була створена ВЧК — Надзвичайна комісія по боротьбі з контрре-волюцією, спекуляцією і саботажем. Цей орган став грозою буржуазії, невисипущим стражем революції.

Внутрішні вороги Радянської країни — капіталісти і помі-щики — були зв'язані тисячами ниток з капіталістами інших країн. Зарубіжні капіталісти підтримували їх своїми силами і коштами, а вони виступали як агентура зарубіжних імпері-алістів. Тому функція придушення повалених експлуаторських класів всередині країни і функція оборони країни від нападу ззовні були в першій фазі розвитку Радянської держави невід-дільні.

Функція оборони країни від нападу ззовні, здійснювана Радянською державою, також принципіально відмінна від ана-логічної функції експлуаторських держав, бо соціалістична держава захищає від зовнішнього нападу завоювання трудящої більшості, тоді як експлуаторські держави відстоюють багат-ство і привілеї експлуаторської меншості.

Цей принципіально новий зміст функції оборони країни проявився вже в роки іноземної воєнної інтервенції і громадян-ської війни (1918—1920), коли Радянській державі довелося відбивати натиск об'єднаних сил іноземної інтервенції і внутріш-ньої контрреволюції. Молода Радянська Армія, незважаючи

на велику перевагу інтервентів в озброєнні, боєприпасах і досвідчених військових кадрах, здобула перемогу. Пояснюється це насамперед тим, що вона захищала завоювання трудящої більшості і мала завдяки цьому підтримку народних мас.

Відповідно до конкретно-історичних умов будівництва соціалізму Комуністична партія Радянського Союзу по-новому розробила питання про органи захисту країни від нападу ззовні. До перемоги соціалістичної революції в СРСР більшість марксистів додержувалася думки про необхідність заміни постійної армії озброєнням народу. Практика будівництва соціалізму в одній країні, що перебуває в капіталістичному оточенні, примусила переглянути цей погляд. Розпустивши стару армію, нездатну захищати Республіку Рад, перемігший пролетаріат під керівництвом Комуністичної партії створив нову, *Радянську Армію*. Ця армія повинна була стати кадровою, тому що в сучасних умовах, коли воєнна техніка дістала колосальний розвиток, тільки кадрова армія може протистояти нападаві імперіалістичних армій.

Поряд із зазначеними вище двома основними функціями Радянська держава у першій фазі свого розвитку здійснювала і третю функцію — господарсько-організаторську і культурно-виховну. Ця функція мала на меті розвиток паростків нового, соціалістичного господарства і перевиховання людей в дусі соціалізму. Але вона не дістала в той період повного розвитку.

Функція господарсько-організаторської і культурно-виховної роботи органів Радянської держави на відміну від перших двох функцій не має собі аналога у функціях старих держав. Ця функція властива тільки соціалістичній державі.

Всі старі держави, в тому числі і буржуазні, не могли здійснювати завдання організації народного господарства, не могли управляти економічним розвитком суспільства. Закон конкуренції і анархії виробництва, який діє при капіталізмі, виключає можливість свідомого управління господарським життям. Панування приватної власності на засоби виробництва зумовлює стихійний характер економічних процесів і обмежує можливості впливу держави на хід цих процесів. Господарство у власному розумінні мало стосується капіталістичної держави, бо воно не в її руках. Навпаки, держава перебуває в руках капіталістичного господарства, в руках капіталістичних власників засобів виробництва.

Управління народним господарством під силу лише державі нового типу, пролетарській соціалістичній державі, яка зосереджує в своїх руках найважливіші засоби виробництва, перетворені в загальнонародне добро. На базі усупільнення засобів виробництва діє закон планомірного (пропорціонального) розвитку народного господарства. Соціалістичне народне господарство не можна вести інакше, як на основі економічного закону планомірного розвитку народного господарства. Цей

закон дає об'єктивну можливість органам соціалістичної держави планувати суспільне виробництво.

Радянська держава відразу ж після перемоги революції взяла в свої руки основні підйоми економічного розвитку, командні висоти народного господарства: велику промисловість, транспорт, банки, зовнішню торгівлю і т. д., щоб спрямовувати економічний розвиток країни по шляху соціалізму. Однак у перші роки соціалістичного будівництва, коли соціалістичний уклад господарства ще не був переважаючим в усьому народному господарстві, можливості планування народного господарства були обмежені, і господарсько-організаторська діяльність соціалістичної держави не могла дістати повного розвитку.

Культурно-виховна діяльність також становить специфічну особливість соціалістичної держави. Експлуаторські держави використовують наявні у них засоби духовного впливу на маси (церква, школи, преса і т. д.) головним чином для здійснення своєї основної функції — придушення експлуатованої більшості, а тому дбають не стільки про освіту і піднесення культури мас, скільки про затьмнення їх свідомості і придушення їх культурного розвитку. Навпаки, соціалістична держава кровно заінтересована в постійному зростанні культурності і політичної свідомості народних мас, що становить життєву потребу радянського ладу. Культурно-виховна діяльність Радянської держави служить комуністичному вихованню трудящих, подоланню пережитків капіталізму в їх свідомості, підвищенню їх культурно-технічного рівня. Вона нерозривно зв'язана з господарсько-організаторською роботою, тому що розвиток соціалістичного господарства неможливий без постійного зростання культурності і комуністичної свідомості працівників, тому що матеріальною базою розвитку соціалістичної культури є соціалістична система господарства.

У першій фазі свого розвитку Радянська держава підготувала умови для ліквідації капіталістичних елементів міста і села. В результаті здійснення політики соціалістичної індустріалізації країни і колективізації селянських господарств був побудований фундамент соціалістичної економіки, і питання «хто — кого» розв'язано на користь соціалізму, проти капіталізму. В зв'язку з цим Радянська держава вступила у *другу фазу* свого розвитку. Перед нею постали завдання організації соціалістичного господарства по всій країні і ліквідації останніх решток капіталістичних елементів, здійснення культурної революції, організації цілком сучасної армії для оборони країни, побудови комуністичного суспільства. Відповідно до цих завдань змінились і функції соціалістичної держави.

Функція військового придушення всередині країни, що була у першій фазі однією з основних функцій Радянської держави, відпала, відмерла у другій фазі, тому що були ліквідовані експлуаторські класи. Покінчивши з усіма експлуаторськими

класами в країні, Радянська держава виконала одне з своїх основних завдань, отже ця сторона її діяльності була вичерпана, потреба у функції військового придушення всередині країни зникла. Соціалістичній державі і у другій фазі її розвитку доводиться присікати діяльність ворожих радянському ладові елементів. Але всередині країни вже немає таких класів, які треба було б придушувати. Тому діяльність армії, каральних органів, розвідки спрямована своїм вістрям уже не всередину країни, а проти зовнішніх ворогів.

У другій фазі розвитку Радянської держави замість функції військового придушення появилася *функція охорони соціалістичної власності* від злодіїв і розкрадачів народного добра. Охорона суспільної власності стала однією з основних функцій Радянської держави тоді, коли суспільна власність утвердилася в усіх галузях народного господарства. В доповіді «Підсумки першої п'ятирічки» в січні 1933 р. Й. В. Сталін говорить: «Основою нашого ладу є суспільна власність так само, як основою капіталізму — власність приватна. Якщо капіталісти проголосили приватну власність священною і недоторканою, добившись у свій час зміцнення капіталістичного ладу, то ми, комуністи, тим більше повинні проголосити суспільну власність священною і недоторканою, щоб закріпити тим самим нові соціалістичні форми господарства в усіх галузях виробництва і торгівлі»¹. Ця функція соціалістичної держави залишиться необхідною доти, поки праця не стане для всіх членів суспільства першою життєвою потребою, а суспільна власність — непорушною і недоторканою основою існування суспільства.

Функція військового захисту країни у другій фазі Радянської соціалістичної держави повністю збереглася і дістала дальший розвиток. Це визначається тим, що після ліквідації експлуаторських класів в СРСР питання «хто—кого», успішно розв'язане на користь соціалізму всередині країни, було цілком перенесене на міжнародну арену. Комуністична партія і її Центральний Комітет попереджали радянський народ про небезпеку капіталістичного оточення для СРСР і наполегливо, невтомно, всемірно зміцнювали військові, розвідувальні та каральні органи Радянської держави. Необхідність функції військового захисту зникне тільки тоді, коли буде ліквідоване капіталістичне оточення, коли зникне небезпека воєнних нападів іззовні. А до того часу найважливішою умовою існування країни соціалізму є всемірне зміцнення військових, розвідувальних та каральних органів соціалістичної держави. В умовах капіталістичного оточення необхідна максимальна пильність і невсипуща боротьба проти спроб імперіалістичних держав заслати своїх шпигунів і диверсантів у країни соціалістичного табору.

¹ Й. Сталін, Питання лєнінізму, вид. 11, 1953, стор. 372.

Посилення військової могутності соціалістичної держави потрібне не тільки для того, щоб дати відсіч імперіалістичним хижакам в разі їх воєнного нападу на СРСР, але і для того, щоб відтягти самий момент нападу, повністю використати мирний перепочинок, відстояти справу миру. Історичний досвід показує, що радянські народи не могли б користуватися благами мирної праці на протязі двох десятиріч, які минули між закінченням першої (1918—1920) і початком другої (1941—1945) воєнної навали імперіалістів на Радянський Союз, якби не зміцнювали свою армію і розвідку.

Важливим фактором захисту державних інтересів Радянського Союзу є поряд з армією і розвідкою *радянська дипломатія*. Правильна зовнішня політика, здійснювана Радянським урядом та його дипломатичними органами, дає змогу відстоювати справу миру і використовувати в інтересах трудящих СРСР і всього світу суперечності між імперіалістичними державами.

Господарсько-організаторська і культурно-виховна функція дістала у другій фазі соціалістичної держави повний розвиток і стала її основною функцією всередині країни. В результаті соціалістичного перетворення економіки Радянська держава зосередила в своїх руках величезну масу засобів виробництва. Завдяки колективізації селянських господарств Радянська влада дістала соціалістичну економічну базу також і на селі. Як відзначив XVI з'їзд партії, «Це посилює регулюючу роль пролетарської держави в усьому народно-господарському житті країни. Це піднесло значення планового керівництва, розсуваючи його до рамок всього народного господарства»¹.

Керівництво народним господарством соціалістична держава здійснює на основі свідомого використання об'єктивних законів соціалістичної економіки. Плануючи розвиток всіх галузей народного господарства, держава спирається на вимоги основного економічного закону соціалізму і закону планомірного, пропорційного розвитку соціалістичної економіки. Можливість планування суспільного виробництва не можна змішувати з дійсністю. Щоб перетворити цю можливість у дійсність, треба навчитися так складати плани, щоб вони якнайповніше відображали вимоги об'єктивного закону планомірного, пропорційного розвитку народного господарства і основного економічного закону соціалізму.

Відповідно до економічних законів соціалізму Радянська держава планує розширене соціалістичне відтворення, включаючи відтворення кваліфікованої робочої сили. Господарсько-організаторська робота державних органів виражається не тільки в тому, що вони розробляють і встановлюють

¹ «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. III, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 60.

народногосподарські плани, але і в тому, що вони організують їх здійснення: розподіляють матеріальні і людські ресурси, фінансують народне господарство, організують будівництво підприємств, здійснюють управління ними, провадять перевірку виконання, контроль над виконанням планів і т. д.

В умовах перемоги соціалізму значно розширяються масштаби *культурно-виховної* роботи державних органів. Радянська держава виступила як організатор *культурної революції* в країні. Вона дбає про піднесення освіти найширших мас робітників і селян, про створення соціалістичної інтелігенції, про розвиток соціалістичної культури, про розквіт науки і мистецтва. Як більш високий суспільний лад, соціалізм може створити і створює духовні багатства, які перевершують все, що було створено попередніми суспільствами. Всі ці завдання здійснюються Радянською державою шляхом розвитку сітки наукових і культурно-освітніх закладів, організації і керівництва роботою шкіл, технікумів, вищих учбових закладів, театрів, музеїв, бібліотек, видавництв, кінофабрик, радіостудій і т. д.

Культурно-виховна робота радянських державних органів служить комуністичному вихованню радянських людей, вихованню комуністичного ставлення до праці і до суспільного добра, свідомої дисципліни і колективізму, радянського патріотизму та інтернаціоналізму, дружби і поваги до трудящих всіх націй.

Своєю господарсько-організаторською і культурно-виховною діяльністю органи соціалістичної держави сприяють здійсненню вимог основного економічного закону соціалізму — забезпеченню максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб усього суспільства.

Господарсько-організаторська і культурно-виховна діяльність буде необхідною суспільству і в умовах остаточної перемоги комунізму в усіх країнах, коли відіме держава. Але тоді вона вже не буде функцією держави і втратить свій політичний характер, тому що не буде класових відмінностей. В умовах же соціалізму, коли ще існують класові відмінності і є пережитки капіталізму в економіці і свідомості людей, господарсько-організаторська і культурно-виховна діяльність держави, так само як і інші її функції, має політичний характер. Своєю господарсько-організаторською і культурно-виховною роботою держава здійснює політику партії — політику будівництва комунізму, веде боротьбу з антиплановими, антидержавними тенденціями в господарстві, з залишками приватновласницьких тенденцій, забезпечує подолання розтлінного впливу буржуазної ідеології і пережитків старої моралі.

З переходом від першої до другої фази змінилися не тільки функції, але і *форма* Радянської соціалістичної держави. Як завжди, форма змінюється після того, коли виростає новий зміст. Природно, що зміна форми Радянської держави сталася

слідом за зміною її завдань і функцій. Після створення економічного фундаменту соціалізму необхідно відбулися зміни і в сфері радянської надбудови. Ці зміни були визначені прийняттям у грудні 1936 р. нової Конституції СРСР — Конституції перемігшого соціалізму і соціалістичної демократії. Завдяки проведенню в життя нової Конституції СРСР політична і юридична надбудова радянського суспільства була приведена у відповідність з економічним базисом.

Прийняття в 1936 р. нової Конституції СРСР стало поворотом у політичному житті країни. Відповідно до нового співвідношення класових сил, що склалося в результаті перемоги соціалізму і ліквідації експлуаторських класів у СРСР, Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що існували у першій фазі, були перетворені в *Ради депутатів трудящих*.

Радянська демократія дістала повний розвиток — стала до кінця розгорнутою соціалістичною демократією. На першому ступені свого розвитку радянська демократія була демократією для більшості, тобто для трудящих, і позбавляла політичних прав експлуаторську меншість суспільства. За Конституцією 1936 р. була запроваджена нова виборча система, основана на загальному виборчому праві.

У першій фазі розвитку Радянської держави була ще неминучою деяка нерівність виборчих прав робітничого класу і селянства. В обстановці найгострішої класової боротьби, коли не було ще розв'язане питання «хто—кого», коли трудяще селянство ще не стало на соціалістичний шлях розвитку, певні переваги виборчих прав для робітників порівняно з селянами були необхідною умовою для того, щоб забезпечити політичне керівництво робітничого класу. Без цього не можна було зберегти диктатуру робітничого класу і побудувати соціалізм. Це й відбилось в перших радянських конституціях. Конституція СРСР 1936 р. замінила не цілком рівне виборче право рівним, зрівняла виборчі права селян і робітників. Це стало можливим тому, що селянство, перейшовши на соціалістичний шлях, зблизилося з робітничим класом, а це ще більше зміцнило союз робітників і селян. Внаслідок цього диктатура робітничого класу як передового класу суспільства набула ширшої соціальної бази, стала ще гнучкішою і могутнішою системою державного керівництва суспільством.

Розвиток радянської демократії у другій фазі виявився також в заміні багатоступневих виборів прямими виборами. Це вимагало значної зміни системи органів державної влади. За Конституцією СРСР 1936 р. замість всесоюзних, республіканських, крайових, обласних, районних з'їздів Рад були встановлені органи влади, які обиралися на весь строк до наступних виборів: Верховна Рада СРСР, Верховні Ради союзних і автономних республік, крайові, обласні та інші Ради депута-

тів трудящих. Депутати всіх цих Рад обираються громадянами безпосередньо, шляхом прямих виборів.

Встановлено більш чіткий розподіл повноважень між найвищими органами державної влади і найвищими органами державного управління. Верховна Рада СРСР є єдиним органом, якому надане право видавати *закони* СРСР. Цим забезпечується стабільність законів і підвищується авторитет радянського закону, який є виявом волі всього народу. Верховна Рада СРСР, як найвищий орган державної влади, не тільки видає закони. Вона обирає також Президію Верховної Ради СРСР, яка виконує роль колегіального Президента і видає *укази*, утворює Уряд СРСР, відповідальний перед Верховною Радою СРСР і підзвітний їй. Уряд СРСР — Рада Міністрів СРСР є найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади СРСР. Вона видає *постанови* і *розпорядження* на основі і на виконання законів, які приймаються Верховною Радою СРСР.

Прийняття нової Конституції СРСР було відображенням і законодавчим закріпленням перемоги соціалістичної економіки. Статті Конституції, які закріплюють перемогу соціалізму в економіці, показують, як політична надбудова соціалістичного суспільства допомагає своєму базису оформитись і зміцніти.

Велику роль у законодавчому закріпленні соціалістичних відносин відіграє все радянське право, яке спирається на Конституцію СРСР. На противагу буржуазному праву, яке закріплює суспільні порядки, угодні і вигідні експлуататорам (панування капіталістичної приватної власності, експлуатація людини людиною, нерівноправність жінок, національний гніт і т. д.), радянське право закріплює суспільні порядки, угодні і вигідні трудящим: панування суспільної соціалістичної власності, знищення експлуатації людини людиною, рівноправність жінки з чоловіком, рівноправність рас та націй і т. д.

Буржуазне право, як і всі попередні типи права, закріплює економічну нерівність людей, корінною причиною якої є приватна власність на засоби виробництва та експлуатація людини людиною. Соціалістичне право, навпаки, закріплює реальну рівність громадян, що випливає із скасування приватної власності на засоби виробництва і знищення експлуатації людини людиною. Воно встановлює рівний обов'язок для всіх працювати по своїх здібностях і рівне право всіх трудящих одержувати оплату за кількістю і якістю своєї праці.

Для буржуазного права характерною є найглибша суперечність між проголошуваними ним загальнообов'язковими нормами і реальними відносинами, які складаються в житті. На відміну від норм буржуазного права, які відображають реальні економічні відносини капіталізму у перекрученій формі, соціалістичне право відображає адекватно економічні відносини соціалістичного суспільства. Соціалістичне право не знає

розриву між правами і обов'язками громадян, властивого буржуазному суспільству, де пануючі класи фактично користуються всіма правами, а пригноблені, не маючи прав, несуть на собі весь тягар обов'язків.

Конституція СРСР встановлює, що громадяни СРСР користуються рівними правами в усіх галузях господарського, державного, культурного і суспільно-політичного життя незалежно від свого соціального походження, майнового становища, расової і національної приналежності, статі, віросповідання і т. д. Ці права не просто проголошуються в Конституції СРСР, але й забезпечуються реальними матеріальними умовами, які гарантують їх здійснення.

Радянське право відображає і закріплює такі устої соціалізму, як соціалістична власність на засоби виробництва, ліквідація експлуататорських класів та експлуатації людини людиною, обов'язковість праці для кожного працездатного громадянина за формулою: «Хто не працює, той не їсть», права громадян СРСР на працю, на відпочинок, на освіту та ін., їх демократичні свободи і т. д. Закріплюючи соціалістичні суспільні порядки, радянське право разом з тим сприяє їх дальшому розвитку. М. І. Калінін відзначав:

«Будучи надбудовою над економічними взаємовідносинами, які вже склалися, право в свою чергу є фактором, який штовхає і дає певний напрям цим взаємовідносинам. Безсумнівно воно має властивість як закріплювати відносини, що вже склалися, так і штовхати, викликати, сприяти принаймні зародженню тих взаємовідносин, до яких законодавець свідомо прагне. В цьому полягає суть творчої ролі законодавства»¹.

Соціалістичне право активно сприяє зміцненню соціалістичних суспільних відносин і бореться проти всього, що вороже цим відносинам. Воно карає ворогів народу, зрадників Батьківщини, агентів капіталістичного оточення, розкрадачів соціалістичної власності, порушників прав радянських громадян. З допомогою норм права держава встановлює контроль за мірою праці і мірою споживання, щоб забезпечити строгу відповідність між кількістю і якістю праці, вкладеної кожним працівником у суспільне виробництво, і оплатою, яку він одержує. Без такого правового регулювання не могло б нормально функціонувати соціалістичне господарство, бо, як вказував Ленін, не можна, не впадаючи в утопізм, думати, нібито після повалення капіталізму люди можуть відразу навчитися працювати на суспільство без усяких норм права.

Одна з особливостей соціалістичного права як права вищого типу полягає в тому, що його норми цілком відповідають інтересам усіх трудящих, їх правосвідомості та їх моралі. Тому виконання норм радянського соціалістичного права забезпе-

¹ М. І. Калінін, Статті и речи, 1919—1935, Партиздат, 1936, стор. 80.

чується не тільки примусовою силою держави, але й активною свідомою підтримкою громадян. Цим радянське соціалістичне право докорінно відрізняється від буржуазного права, ненависного трудящим масам, тому що буржуазне право виражає волю експлуаторів і є ворожим інтересам трудящих, їх моралі та їх правосвідомості.

Радянське право є могутнім засобом комуністичного виховання народу. Охороняючи устої соціалістичного суспільства, застосовуючи примус до порушників законів, заохочуючи передових будівників комунізму, закони соціалістичної держави сприяють впровадженню у повсякденний побут правил соціалістичного співжиття і комуністичної моралі. Цей облагороджуючий вплив радянського права на свідомість мас становить одну з його характерних особливостей і перетворює його в дійове знаряддя боротьби за повну перемогу комунізму.

9. Всемірне посилення соціалістичної держави як знаряддя будівництва нового суспільства і захисту його від капіталістичного оточення

Історичний досвід показав необхідність для перемігшого пролетаріату створити централізований, міцний і могутній апарат державної влади, здатний здійснювати диктатуру пролетаріату, тобто державне керівництво суспільством для побудови комуністичного суспільства. Марксизм-ленінізм викрив теоретичну неспроможність і антипролетарський, дрібнобуржуазний характер анархізму, який заперечує необхідність пролетарської держави. Без диктатури пролетаріату не можна побудувати комунізм. Ось чому Ленін і Сталін підкреслювали, що *головне в марксизмі — це вчення про диктатуру пролетаріату.*

Комуністична партія безустанно боролась і бореться за посилення Радянської держави і викриває всі спроби ворогів підірвати її могутність. Партія дала нищівну відсіч бухарінцям, які тлумачили марксистську тезу про знищення класів як виправдання своєї контрреволюційної теорії згасання класової боротьби і ослаблення державної влади. Соціалістична держава в майбутньому відіме, коли комунізм переможе в усіх країнах або в більшості країн. Але вона відіме не в результаті поступового ослаблення, а лише в результаті зміцнення і вишого розвитку, після того як буде ліквідоване капіталістичне оточення.

Хоча держава являє собою по своїй суті орган класового панування, необхідність у ній не зникає і в країні соціалізму, де немає більше антагоністичних, ворожих класів. Це пояснюється насамперед тим, що продовжує існувати капіталістичне оточення, відносини з яким є для країни соціалізму відносинами класової боротьби. Країна перемігшого соціалізму, перебуваючи

в капіталістичному оточенні, повинна мати сильну державу, щоб захищати свої завоювання від нападу ззовні. Разом з тим необхідність соціалістичної держави пояснюється і тим, що існують ще класові відмінності всередині країни, існують пережитки капіталізму, з якими необхідно вести боротьбу. Соціалістична держава є головним знаряддям будівництва комунізму. Вона виражає державне керівництво суспільством з боку робітничого класу і спрямовує розвиток суспільства до комунізму.

Зміцнення соціалістичної держави стало необхідною умовою історичних перемог, здобутих народами СРСР. «Ми не мали б тих успіхів у нашому мирному будівництві, якими ми тепер пишаємось, якби допустили ослаблення нашої держави, — говорить у звітній доповіді Центрального Комітету КППС XIX з'їздові партії. — Ми були б безбройні перед лицем ворогів і перед небезпекою воєнного розгрому, якби не зміцнювали нашу державу, нашу армію, наші каральні і розвідувальні органи. Партія перетворила Радянську країну в незламну твердиню соціалізму тому, що вона всемірно зміцнювала і зміцнює соціалістичну державу».

Міць і могутність Радянської держави — найважливіша умова побудови комунізму в СРСР. Комуністична партія безупинно дбає про перетворення в життя основоположних принципів Леніна про дальше вдосконалення органів соціалістичної держави, про пристосування їх до завдань будівництва комунізму. Партія добивається зміцнення зв'язку радянського державного апарату з народними масами, здешевлення державного апарату, викоренення бюрократизму і канцелярсько-бюрократичних методів керівництва, заохочує творчу ініціативу мас. Партія надає великого значення тому, щоб *поліпшити роботу державного апарату* в інтересах трудящих, зробити керівництво народним господарством і культурою більш кваліфікованим і оперативним, ще більше зблизити державний апарат з народними масами.

Посилення соціалістичної держави вимагає не тільки дальшого вдосконалення її «механізму», її органів: воно передбачає також ще більше розширення і зміцнення її зв'язків з масами. У будівництві комунізму вирішальне значення має творча діяльність народу. Соціалістична демократія забезпечує залучення мільйонів трудящих до розв'язання суспільних і державних справ і тим самим сприяє будівництву комунізму, прискорює його. Шляхом послідовного здійснення радянської демократії, розгортання критики і самокритики, особливо критики знизу, трудящі залучаються до активної і вирішальної участі в управлінні своєю державою, до контролю за діяльністю її органів та установ. Розвиток радянської демократії, розвиток критики і самокритики сприяють дальшому посиленню Радянської держави.

Широке розгортання критики і самокритики свідчить про справжній демократизм радянського ладу. Критика і самокритика являють собою форму контролю народу над діяльністю державних, профспілкових та інших громадських організацій. Критика і самокритика — це найгостріша зброя в боротьбі з бюрократизмом і бюрократичними перекрученнями в державному апараті. У критиці знизу проявляється піклування трудящих про зміцнення Радянської держави. Рішуче борючись з бюрократизмом, Комуністична партія вимагає від усіх державних органів і працівників державного апарату постійного піклування про потреби трудящих, найсуворішого додержання радянської законності і присікає будь-які порушення прав радянських громадян. Неухильне додержання радянської законності — це одна з необхідних умов зміцнення могутності соціалістичної держави.

На протязі трьох з лишком десятиріч існування Радянської держави вороги пророкували їй близьку загибель, твердили про її «слабкість» і «нестійкість» і всіляко намагалися знищити або ослабити її. Але всупереч їх пророкуванням і ворожим діям Радянська держава невпинно міцніє.

Перемога соціалізму в СРСР, що привела до згуртування робітників, селян та інтелігенції в один спільний трудовий фронт, до зміцнення дружби народів СРСР, до повної демократизації політичного життя країни, ще більше зміцнила Радянську державу і примножила її сили. Встановлення морально-політичної єдності радянського суспільства, зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства, дружби народів нашої країни, зростання радянського патріотизму свідчать про дальше зміцнення радянського ладу.

Джерелом сили Радянської соціалістичної держави є радянський суспільний лад, який спирається на нерушимий союз робітничого класу і колгоспного селянства. Соціалістична держава черпає свої сили не тільки в нових взаємовідносинах між класами суспільства, але і в нових взаємовідносинах між націями і народностями, які населяють нашу країну. Ці нові взаємовідносини між націями знайшли свій вираз в радянському державному ладі, який ґрунтується на співробітництві і дружбі народів СРСР. Соціалістична держава сильна і тим, що її діяльність спрямовує, нею керує Комуністична партія Радянського Союзу. Ось чому з величезних історичних випробувань, через які довелося пройти Радянській соціалістичній державі, вона виходила ще сильнішою і міцнішою.

Друга світова війна була вирішальним випробуванням міцності радянського суспільного і політичного ладу. В історії досі не було випадків, щоб з такої тяжкої війни держава виходила зміцненою і матеріально, і політично, і духовно. Зростання сил Радянського Союзу в результаті війни свідчить про величезну життєвість радянського ладу.

Велика історична роль соціалістичної держави не вичерпується її перетворюючою діяльністю всередині країни. Три десятиріччя тому, в день утворення Радянського Союзу, Й. В. Сталін говорив, що Радянська влада думає вже не тільки про існування, але й про те, щоб «розвинутися в серйозну міжнародну силу, спроможну вплинути на міжнародну обстановку, спроможну змінити її в інтересах трудящих»¹. Друга світова війна показала, що Радянський Союз дійсно став такою силою. В роки другої світової війни народи Радянського Союзу своєю героїчною боротьбою не тільки відстояли свободу і незалежність своєї Батьківщини, але й врятували цивілізацію Європи від фашистських погромників. В результаті війни при підтримці Радянського Союзу визволилися від імперіалістичного гніту народи ряду країн Центральної і Південно-Східної Європи, а також Азії.

На прикладі двох типів держав — соціалістичної і буржуазної — видно, що і зовнішня їх функція, їх зовнішня політика виражають протилежну класову природу цих держав. Радянська соціалістична держава як виразник інтересів народу, трудящих послідовно здійснює політику миру. Міцний, тривалий демократичний мир необхідний для будівництва комунізму, для блага всіх народів. Разом з Радянською державою борються за міцний, тривалий мир і держави країн народної демократії. Навпаки, імперіалістичні держави на чолі з США проводять політику підготовки нової світової війни, політику загарбання чужих територій, політику поневолення народів.

Радянський Союз стоїть на чолі антиімперіалістичного, демократичного табору, який веде боротьбу проти імперіалістичної реакції, за міцний мир, за демократію, за соціалізм. Радянська соціалістична держава є оплотом миру в усьому світі. Вона стала передовою силою прогресивного розвитку людства.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Отже, різні типи і форми держави і права являють собою політичну і юридичну надбудову над відповідним історично визначеним економічним базисом. Держава і право — явища історичні, вони існують не вічно і є знаряддям панування одного класу над іншими класами.

В усіх сучасних капіталістичних країнах держава в тій чи іншій її формі являє собою диктатуру буржуазії, знаряддя панування експлуататорів над трудящими масами. Робітничий клас капіталістичних країн покликаний при підтримці своїх

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 5, стор. 155.

союзників знищити цю державу і замінити її своєю державою — диктатурою пролетаріату, яка є найвищою формою демократії, демократією більшості суспільства, трудящих.

Великі вчителі робітничого класу Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін довели, що пролетаріат не може використати для своїх цілей буржуазну державну машину, бо вона пристосована для гноблення трудящих і в корені ворожа їм. Робітничий клас повинен зламати, зруйнувати капіталістичну державу і створити свою власну, пролетарську державну машину, спираючись на яку він може придушити опір експлуататорів, знищити капіталізм і побудувати комунізм. Соціалістична держава є головним знаряддям будівництва комуністичного суспільства і захисту завоювань соціалістичної революції від капіталістичного оточення.

Всесірне зміцнення соціалістичної держави було і лишається вирішальною політичною умовою переможного руху радянського суспільства до комунізму.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ТЕОРІЯ РЕВОЛЮЦІЇ

У попередніх розділах вияснено, що історичний розвиток являє собою закономірну зміну одних суспільно-економічних формацій іншими, зміну способів виробництва і відповідних їм форм суспільного і політичного устрою. Тепер треба розглянути, як, якими шляхами відбувається зміна однієї суспільно-економічної формації іншою. На це питання відповідає марксистсько-ленінська теорія революції.

Основи цієї теорії заклали Маркс і Енгельс. Вони відкрили закон соціальної революції, обґрунтували історичну необхідність пролетарської, соціалістичної революції. Ленін на основі відкритих ним закономірностей епохи імперіалізму збагатив марксизм новими ідеями про шляхи перемоги революції пролетаріату, створив нову теорію соціалістичної революції.

1. Суть і причини соціальної революції

Історія людського суспільства свідчить про те, що зміна одних суспільних формацій іншими відбувалася шляхом революційних переворотів, шляхом соціальних революцій. В чому ж суть соціальних революцій і що є їх причиною?

У третьому розділі розглянуто закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил. Цей закон означає, що коли в результаті зростання продуктивних сил виробничі відносини перестають їм відповідати і приходять з ними в суперечність, то ця суперечність рано чи пізно повинна бути розв'язана: повинні утвердитись нові виробничі відносини, які відповідають новим продуктивним силам і тому здатні посувати їх вперед. Відомо також, що нові виробничі відносини (за винятком соціалістичних, які виникли після перемоги соціалістичної революції) складаються в надрах старого

суспільства стихійно, однак зміна віджилих виробничих відносин новими не може статися без свідомих і насильствених дій з боку передових класів. Справа в тому, що в суспільстві, розколотому на антагоністичні класи, суперечність між старими виробничими відносинами і новими продуктивними силами неминуче перетворюється в конфлікт між ними, тому що віджилі виробничі відносини захищає і охороняє пануючий в цьому суспільстві клас, для якого вони становлять основу його існування і панування.

Тому неминуча боротьба між передовим класом, заінтересованим в утвердженні нових виробничих відносин, і реакційним пануючим класом, який відстоює недоторканність відживаючих виробничих відносин. Ця боротьба за насильствене повалення віджилих виробничих відносин і за утвердження нових неминуче виступає насамперед як боротьба політична, як боротьба за здобуття державної влади, тому що на державну владу спирається насамперед пануючий клас, охороняючи виробничі відносини, на яких ґрунтується його існування. Поки виробничі відносини рухають вперед продуктивні сили, державна влада, яка охороняє ці відносини, діє в напрямі економічного розвитку. Коли ж ці виробничі відносини стають перешкодою для розвитку продуктивних сил, тоді і дана державна влада експлуаторів перетворюється в силу, яка гальмує економічний розвиток. Отже, інтереси дальшого економічного розвитку вимагають заміни існуючої державної влади новою. Старі виробничі відносини не можуть бути ліквідовані, якщо державна влада залишається в руках класу, який їх відстоює, і нові виробничі відносини не можуть утвердитись, якщо новий клас не візьме державної влади в свої руки.

Виходить, що необхідною умовою для використання закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил є перехід державної влади з рук реакційного класу в руки передового класу. Ось чому питання про державну владу є, за визначенням В. І. Леніна, основне питання всякої революції.

А через те що клас, який стоїть при владі, добровільно її не уступає, то неминучими є насильствені дії з боку передового класу, щоб повалити владу пануючого класу і утвердити панування нового класу і нових виробничих відносин.

В цьому і полягає суть всякої соціальної революції. Корінна ж причина революцій, як пояснено вище, полягає в непримиренній суперечності, в конфлікті між новими продуктивними силами і віджилими виробничими відносинами.

Економічну основу і причину соціальних революцій відкрив Маркс і сформулював у «Передмові до «До критики політичної економії»»: «На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять в суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним

виразом цього — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції»¹.

Всяка революція є результатом діяння ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів. Сукупність об'єктивних факторів, тобто об'єктивних змін, які роблять революцію цілком назрілою, утворює *революційну ситуацію*. Ленін учить, що для революційної ситуації характерні такі ознаки:

«1) Неможливість для пануючих класів зберегти в незмінному вигляді своє панування; та чи інша криза «верхів», криза політики пануючого класу, яка створює розколіну, що в неї проривається невдоволення і обурення пригноблених класів. Для настання революції звичайно буває недосить, щоб «низи не хотіли», а потрібно ще, щоб «верхи не могли» жити по-старому. 2) Загострення, вище від звичайного, злиднів і бідувань пригноблених класів. 3) Значне підвищення, в силу зазначених причин, активності мас, які в «мирну» епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи приводяться, як усією обстановкою кризи, *так і самими «верхами»*, до самостійного історичного виступу»².

Такі ситуації були в революціях XVII, XVIII і XIX ст. у країнах Західної Європи, в 1905 і 1917 рр. — в Росії.

Але історія знає багато прикладів, коли була революційна ситуація, коли були всі ці об'єктивні умови, а проте революції не відбувалися. В 60-х роках минулого століття в Німеччині, в 1859—1861 і в 1879—1880 рр. в Росії були революційні ситуації, однак вони не увінчалися революціями. В ряді країн капіталістичної Європи уже в перший рік світової імперіалістичної війни (1914—1915) була революційна ситуація, а революція не відбулась. Революційна ситуація в Німеччині в 1923 р. також не привела до революції.

Для перетворення революційної ситуації в переможну революцію треба, щоб до сукупності об'єктивних змін долучилися суб'єктивні фактори: «...здатність революційного класу на революційні масові дії, досить *сильні*, щоб зломити (або надломити) старий уряд, який ніколи, навіть і в епоху криз, не «впаде», якщо його не «скинуть»»³. У пролетарській революції суб'єктивний фактор включає в себе здатність робітничого класу на рішучі революційні дії, його свідомість, організованість, наявність у нього революційної партії, здатної повести за собою пролетарські, а також непролетарські трудящі маси, насамперед селянство, і вести їх по правильному шляху.

Вороги марксизму, ідеологи ліберальної буржуазії не раз

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. 1, стор. 301.

² В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 181.

³ Там же, стор. 182.

намагалися довести, що революції являють собою якість відхилення від «нормального» шляху розвитку суспільства, що суспільство розвивається нібито чисто еволюційним шляхом. Революцію вони розглядали як своєрідну «хворобу», як «запалення суспільного організму». До таких поглядів цілком скопились і теоретики II Інтернаціоналу і лідери правих соціалістів, які по-зрадницькому внушають робітничому класові, що він не повинен вести революційної боротьби проти своїх експлуататорів, що заміна капіталізму соціалізмом можлива нібито на шляхах реформізму, без насильственої соціальної революції, без установлення диктатури пролетаріату.

На протилежність всіляким буржуазно-ліберальним реформістським поглядам основоположники марксизму-ленінізму довели, що соціальні революції являють собою не відхилення, а необхідний, закономірний шлях розвитку класового суспільства.

Революції — це локомотиви історії, вказував Маркс. В революційні епохи до свідомої історичної творчості піднімаються мільйонні маси трудящих, які у «звичайний» час придушені експлуататорськими класами і усунуті від вирішальної участі в політичному житті. Саме внаслідок участі мас революції означають величезне прискорення всього ходу історичного розвитку. Викриваючи буржуазно-ліберальний погляд на періоди революцій як на періоди «безумства», «зникнення думки і розуму», Ленін писав:

«Коли народні маси самі, з усією своєю незайманою примітивністю, простою, грубуватою рішучістю, починають творити історію, втілювати в життя прямо і негайно «принципи і теорії», — тоді буржуа відчуває страх і кричить, що «розум відступає на задній план» (чи не навпаки, о герої міщанства? чи не виступає в історії саме в такі моменти розум мас, а не розум окремих осіб? чи не стає саме тоді масовий розум живою, дійовою, а не кабінетною силою?)¹. Революційні періоди відзначаються більшою широтою і більшим багатством подій, більшою свідомістю мас, більшою сміливістю і яскравістю історичної творчості в порівнянні з періодами міщанського, реформістського «прогресу». Масова народна революція, що піднімає пригноблені класи на боротьбу проти класів-гнобителів, не може не бути революцією творчою, бо вона руйнує старе і творить нове.

2. Історичні типи революцій

Соціальні революції розрізняються за своїм характером і рушійними силами, за своїми економічними, соціальними і політичними результатами.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 317—318.

Характер революції, її природа, зміст визначаються тим, які виробничі відносини в її результаті ліквідуються і які утверджуються.

Рушійними силами революції є ті класи, які здійснюють революцію, повалюють віджилі виробничі відносини та їх носіїв — реакційні класи і сприяють перемозі нових виробничих відносин.

В залежності від характеру і рушійних сил розрізняються різні *типи* революцій. Історія знає *повстання рабів* проти рабовласників, *повстання селян-кріпаків* проти поміщиків, *антифеодалні буржуазні і буржуазно-демократичні* революції епохи зростаючого капіталізму і епохи імперіалізму, *пролетарські соціалістичні революції*.

У рабовласницькому суспільстві конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами, що став причиною краху рабовласницького ладу, полягав у невідповідності між продуктивними силами і рабовласницькою формою приватної власності (а не приватної власності взагалі). Для дальшого розвитку продуктивних сил потрібна була заміна цієї форми приватної власності іншою її формою — феодальною, поміщицькою формою власності. Цим визначався характер революції, яка привела до заміни рабовласництва феодалізмом.

А які були її рушійні сили? Чи був усередині рабовласницького суспільства цілком сформований клас — носій нових, феодальних виробничих відносин? Всередині античного суспільства вже зріли зародки нових виробничих відносин, але готового носія нового способу виробництва, тобто класу, покликаного «завідувати» новими виробничими відносинами, не було. Внутрішніми силами античного суспільства, які підривали його устої своїми повстаннями проти рабовласників, були раби, підтримані згодом колонами. Борючись проти гніту рабовласників, раби намагалися повернути патріархально-общинні порядки. Але така мета не відповідала об'єктивному характерові розвитку, і неминучим результатом боротьби експлуатованого народу — рабів, колонів та ін. — була заміна одних експлуаторів іншими, рабовласників — феодалами.

У феодальному суспільстві конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами, який став причиною *антифеодалних, буржуазних революцій*, полягав у невідповідності між продуктивними силами і віджилою феодальною формою приватної власності, але знов-таки не приватною власністю взагалі. Дальший розвиток продуктивних сил вимагав заміни феодальної форми приватної власності іншою її формою — капіталістичною, що виникла в надрах феодалізму. Цим визначався характер революції, її зміст. На відміну від рабовласницького суспільства у феодальному суспільстві склався клас, носій нових, капіталістичних виробничих відносин. Це була буржуазія, яка розвивалася в надрах феодального ладу. Будучи носієм

нових виробничих відносин, буржуазія виступала як сила, заінтересована у використанні закону обов'язкової відповідності виробничих відносин станіві продуктивних сил.

Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами феодалізму знайшла, таким чином, свій вираз у боротьбі між феодалами, носіями віджилих виробничих відносин, і буржуазією, яка представляла нові виробничі відносини. Однак буржуазія не була єдиною рушійною силою революції, спрямованої проти феодалізму. Великою рушійною силою буржуазних революцій були знов-таки трудящі, експлуатовані народні маси. Революційна боротьба трудящих мас тут, так само як і в усіх революціях, була виразом суперечності між продуктивними силами і віджилими виробничими відносинами. Бо головним елементом продуктивних сил є виробники матеріальних благ — трудящі маси, а захисниками відживаючих виробничих відносин є пануючі експлуаторські класи. Конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами знайшов свій вияв в обуренні трудящих мас тодішніми порядками і в їх революційних діях, спрямованих проти пануючого експлуаторського класу.

В ранній період антифеодальної боротьби історія відзначає численні повстання селян-кріпаків, а також плебейських елементів міст; пізніше боротьба трудящих проти феодалізму проявилася в усій своїй силі в буржуазних революціях. Активні виступи трудящих мас з їх вимогами у буржуазних революціях робили ці революції народними, *буржуазно-демократичними* революціями.

Не всяка буржуазна революція є народною. Наприклад, турецька (1908 р.) і португальська (1910 р.) революції були, звичайно, буржуазними, але народними вони не були, тому що маси майже не виступали в них.

Народні маси, які брали участь в антифеодальних революціях, прагнули скинути з своїх плечей гнобителів і стати господарями свого становища. Тому антифеодальна, буржуазна своїм характером революція, коли її рушійними силами виступають народні маси, відзначається рішучими революційними діями і найбільш послідовними демократичними перетвореннями.

Буржуазно-демократичні революції епохи капіталізму, який піднімався і утверджувався, кінчалися тим, що при кермі державної влади ставала буржуазія. На зміну феодалам утверджувались нові експлуатори. Такий результат боротьби був неминучим, тому що буржуазні революції того часу відбувалися в умовах мануфактурного періоду капіталізму і нерозвинутої пролетарської класової боротьби. Пролетаріат був ще слабкий і нечисленний, не мав своєї власної партії, яка могла б сформулювати його вимоги, а буржуазія була ще досить революційна, для того щоб своєю боротьбою проти феодальної

аристократії викликати у робітників і селян довір'я до себе і вивести їх на боротьбу з аристократією, з кріпосницькими відносинами, з абсолютизмом, за встановлення буржуазно-демократичного ладу.

Всі розглянуті вище революції відбувалися в умовах, коли продуктивні сили ще вимагали для свого розвитку приватної власності на засоби виробництва. Але капіталістична власність є останньою формою приватної власності. В рамках капіталізму розвиваються продуктивні сили, які переростають капіталістичні виробничі відносини і вимагають для дальшого свого росту заміни приватної власності власністю суспільною, соціалістичною. Це і становить матеріальну основу нового, вищого типу революції — *революції пролетарської, соціалістичної*.

Пролетарська революція кладе край останній формі приватної власності і разом з тим ліквідує всі форми експлуатації людини людиною.

Повне визрівання матеріальних умов для пролетарської революції зв'язане з переходом капіталізму в нову фазу свого розвитку — у фазу імперіалізму, який прирікає продуктивні сили на загинання і руйнування. Епоха імперіалізму і є епоха пролетарських революцій. В цю епоху суперечності капіталізму досягли величезної глибини і крайньої гостроти.

Суперечність між продуктивними силами і капіталістичними виробничими відносинами, яка викликає соціальну революцію пролетаріату, виступає як *суперечність між суспільним характером виробництва і приватно-капіталістичною формою привласнення*. Ця головна суперечність капіталізму породжує цілий ряд інших суперечностей і знаходить свій вираз насамперед у зростаючому *антагонізмі між пролетаріатом і буржуазією*.

Відкрита Марксом тенденція капіталістичного нагромадження, що веде до зростаючого зосередження на одному полюсі суспільства багатства, на другому — злиднів, з винятковою силою проявляється в епоху імперіалізму. Економічний закон сучасного капіталізму вимагає забезпечення максимального прибутку. Добиваючись максимальних прибутків, капіталісти зосереджують у своїх руках незліченні багатства. У США, наприклад, прибутки капіталістичних монополій зросли з 3,3 мільярда доларів у 1938 р. до 42,9 мільярда доларів у 1951 р., збільшились у 13 раз. А джерелом цього збагачення є експлуатація трудящого населення своєї країни і залежних країн, грабування, розорення народів і зубожіння трудящих. Робітничі маси і всі трудящі дедалі гостріше відчувають на собі гніт імперіалізму, всесилля капіталістичних монополій — картелів, трестів, синдикатів, ярмо фінансової олігархії, паразитичний характер монополістичного капіталізму.

Особливо тяжко позначається на життєвих умовах народних мас капіталістичних країн гонка озброєнь, мілітаризація капі-

талістичної економіки, що супроводиться збільшенням податків, зростанням цін на предмети масового споживання, знеціненням валюти внаслідок інфляції. Все це приводить до посилення відносного і абсолютного зубожіння трудящих.

Імперіалізм обрушує на трудящі маси такі лиха, як імперіалістичні війни, що забирають життя десятків мільйонів людей і завдають страждань і злигоднів сотням мільйонів людей. Імперіалізм породив мільйонні маси безробітних, перетворив тимчасове безробіття у хронічне, створив постійні армії безробітних. Антагонізм між працею і капіталом набирає надзвичайної гостроти і глибини.

Але імперіалізм не тільки загострив суперечності, які існували раніше. Він породив нові найгостріші суперечності, зокрема суперечність між імперіалістичними державами, а також між імперіалістичними метрополіями і колоніями.

Імперіалізм характеризується не тільки пануванням монополій і фінансового капіталу, але й вивозом капіталу в колонії і залежні країни, до джерел дешевої сировини і дешевої робочої сили. Імперіалізм посилив і довів до крайніх меж суперечності між жменькою пануючих «цивілізованих» націй і сотнями мільйонів людей у колоніях і залежних країнах. Імперіалізм означає нестерпний гніт над населенням колоній, ще більш тяжкий і жорстокий, ніж у метрополіях. Це привело до наростання обурення проти імперіалізму в колоніях, до загострення там революційної кризи. Діяння закону нерівномірного розвитку капіталізму при імперіалізмі і боротьба, яка розгортається між різними групами капіталістів за монопольне володіння джерелами сировини, територіями для вкладення капіталу і ринками збуту в умовах, коли світ уже був поділений між жменькою імперіалістичних держав, зробили неминучими періодичні війни за переділ вже поділеного світу. А імперіалістичні війни приводять до дальшого загострення старих суперечностей і породжують нові суперечності: між переміжними і переможеними країнами імперіалізму, а також між самими країнами-переможницями. Так було після першої світової війни, в результаті якої суперечності в таборі імперіалістів ще більше поглибилися і привели до другої світової війни.

Друга світова війна привела до дальшого загострення суперечностей між капіталістичними країнами. Наприклад, Японія, яка претендувала на панування в Азії і в усьому світі і здійснювала імперіалістичні загарбання, сама потрапила в колоніальну залежність від американського імперіалізму. Така сама доля спіткала Західну Німеччину, перетворену американським імперіалізмом у знаряддя агресивної політики. Все більше загострюються суперечності між США, з одного боку, і Англією, Францією, Голландією, Бельгією — з другого, бо США стараються перетворити ці країни у придаток своєї економіки і захоплюють

сировину і ринки збуту в англійських, французьких, голландських і бельгійських колоніях. Загроза цілковитої втрати своєї національної незалежності стає все більш реальною і для Англії і для Франції. Всі ці суперечності в таборі імперіалістичних держав і роблять неминучими дальші війни між ними. Загострення старих суперечностей капіталізму і поява нових суперечностей означає, що конфлікт між продуктивними силами і капіталістичними виробничими відносинами при імперіалізмі дістав дальший розвиток і досяг небувалої гостроти.

Загострення суперечностей імперіалізму, зростаюча боротьба пролетаріату проти буржуазії, зростання національно-визвольного руху в колоніях і залежних країнах — все це означає, що капіталізм зжив себе і неминуче мусить бути новалений, що в країнах капіталу пробиває собі дорогу закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил.

Та коли світова система імперіалізму в цілому зовсім дозріла для соціалістичної революції, то це не значить, що всі країни безпосередньо стоять перед соціалістичною революцією. Для епохи імперіалізму характерне поряд з перезрілими капіталістичними виробничими відносинами в одних країнах існування значних пережитків феодалізму в інших країнах, які безпосередньо стоять через це перед антифеодальними, буржуазно-демократичними революціями.

Утвердження в результаті буржуазних революцій капіталістичного способу виробництва в ряді країн Західної Європи (в Англії, Франції, Німеччині) і розвиток капіталізму в інших країнах не означали, що в інших країнах феодалізм зійде зі сцени в порядку поступового відмирання і витіснення його капіталізмом, який поширювався. В той час як Захід уже в минулому столітті в основному покінчив з феодалізмом, на величезній частині земної кулі ще тільки насувалася смуга антифеодальних революцій. Особливо відчутні пережитки феодалізму в колоніях і залежних країнах. Так, в Китаї до перемоги народної революції 70% селянських доходів у цілому ряді провінцій належало поміщикам і джентрі. Поміщики були носіями не тільки економічної, але й адміністративної і судової влади, і феодальні пережитки були основною формою гніту в китайських провінціях. В Індії селяни, які становлять 80% населення, пригноблюються поміщиками, і три чверті селянства фактично не має власної землі. У вік імперіалізму сталися антифеодальні революції в Росії, в ряді країн Центральної і Південно-Східної Європи, а також у Китаї. Антифеодальні революції мають відбутися в колоніях і залежних країнах.

У зв'язку з перспективою розгортання світової пролетарської революції програма Комінтерну (в 1928 р.) поділила всі країни на чотири групи: 1) *країни високорозвинутого капіталізму*, що стоять безпосередньо перед соціалістичною революцією;

2) країни з середнім рівнем розвитку капіталізму, в яких мають відбутися або пролетарські революції з рядом побіжних завдань буржуазно-демократичного характеру, або буржуазно-демократичні революції, які більш-менш швидко переростуть в соціалістичні; 3) колонії, напірколонії і країни залежні, в яких перехід до диктатури пролетаріату можливий лише в результаті цілого періоду переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну; 4) ще більш відсталі країни, в яких переможне національне повстання відкриває шлях до соціалізму, обминаючи капіталізм, при умові підтримки з боку країн соціалізму.

До першої групи країн належать такі, як США, Англія, Франція, Італія. До другої групи колись належала Росія; до утворення країн народної демократії до неї належали Польща, Румунія та ін.; нині до цієї групи країн можна залічити, наприклад, Грецію. До третьої групи країн належали Філіппіни, Індія, Індонезія та ін. До четвертої групи належать такі країни як Французьке Марокко у Північно-Західній Африці, Французька Західна Африка та ін.

Щодо можливості переходу народів до соціалізму, обминаючи капіталізм, то історія вже знає такі факти. Наприклад, ряд народів, які населяють радянські республіки Середньої Азії, спираючись на перемогу пролетарської революції і соціалізму в інших частинах країни, здійснив перехід до соціалізму, не проходячи стадії промислового капіталізму.

Для епохи імперіалізму властиві, таким чином, революції соціалістичні і буржуазно-демократичні революції особливого типу, здатні переростати в революції соціалістичні.

3. Ленінська теорія переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну

В. І. Ленін, розкривши особливості буржуазно-демократичних революцій при імперіалізмі, розробив теорію їх переростання в революції соціалістичні.

Ще в період буржуазної революції 1848 р. в Німеччині Маркс і Енгельс висунули ідею безперервної революції. Суть цієї ідеї полягала в тому, «щоб зробити революцію безперервною до того часу, поки всі більш-менш імущі класи не будуть усунуті від влади, поки пролетаріат не завоює державної влади...»¹. Однак, як відзначав Енгельс, «...стан економічного розвитку європейського континенту в той час далеко ще не був настільки зрілим, щоб усунути капіталістичний спосіб виробництва»². Умову успіху боротьби робітничого класу Маркс вбачав у

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, стор. 78.

² Там же, стор. 90.

поєднанні пролетарської революції з селянським революційним рухом: «вся справа в Німеччині, — писав Маркс, — буде залежати від можливості підтримати пролетарську революцію яким-небудь другим виданням селянської війни».

В. І. Ленін розвинув далі ці ідеї Маркса, які були забуті опортуністами, і створив цільну, струнку теорію про умови і шляхи переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, теорію переростання першої у другу. Він показав, що між буржуазною і пролетарською революціями не обов'язковим є період панування буржуазії, що в епоху імперіалізму став цілком можливим безпосередній перехід від першої революції до другої.

Що ж лежить в основі цього переростання, що робить його можливим?

В буржуазних революціях епохи висхідного капіталізму після перемоги цих революцій був неминучий більш-менш тривалий період панування буржуазної власності. В епоху імперіалізму не залишається ґрунту для такого тривалого збереження приватнокапіталістичної основи після перемоги буржуазно-демократичної революції.

Необхідність переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну визначається і тим, що в сучасну епоху боротьба проти феодалізму невіддільна від боротьби проти імперіалізму, який підтримує і консервує віджилі феодальні відносини. Наприклад, в буржуазно-поміщицькій Росії інтереси поміщиків і царизму тісно спліталися з інтересами російського і західного імперіалізму, який всіма силами підтримував царизм і всі устої феодалізму. Тому боротьба народу проти царизму зливалася з боротьбою проти імперіалізму, революція проти царизму і поміщиків повинна була перерости в революцію проти імперіалізму, тобто в пролетарську революцію.

Переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну зумовлене, далі, тим, що при імперіалізмі буржуазно-демократичні революції характеризуються іншою, ніж раніше, розстановкою класів, іншою роллю класів у революції, новими відносинами між ними і відповідно новим складом рушійних сил революції. Буржуазія вже не може бути гегемоном, вождем революції. Роль гегемона в буржуазно-демократичних революціях перейшла до пролетаріату. Пролетаріат має надійних союзників не тільки в буржуазно-демократичній революції (всі верстви селянства), але і в соціалістичній революції (бідніше селянство), що і дає йому можливість здійснити прямий перехід, переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Буржуазія не тільки втратила роль гегемона в буржуазно-демократичній революції, але в ряді країн стала контрреволюційною силою. В зв'язку з цим треба розрізняти країни, які вільні від іноземного ярма, і країни залежні або такі, що стали об'єктом імперіалістичної агресії.

В країнах незалежних буржуазія відіграє в революції контрреволюційну роль. Будучи класом вже низхідним, охоплена страхом перед пролетаріатом, вона разом з поміщиками становить єдиний реакційний табір. Для збереження свого панування вона намагається зберегти як свою опору всі залишки старого і насамперед феодально-кріпосницькі установи. В цих країнах антифеодальні революції здійснюються через це не тільки без підтримки з боку буржуазії, але й проти буржуазії. В буржуазно-демократичній революції у Росії в 1905 і 1917 рр. буржуазія була в контрреволюційному союзі з поміщиками проти пролетаріату і селянства. Гегемонія в цій революції належала пролетаріатові, який і здійснив у 1917 р. переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

В колоніях і залежних країнах соціальна база буржуазно-демократичної революції трохи ширша. Гніт іноземних імперіалістів лягає передусім на селян, робітників, ремісників, але він зачіпає також і середню буржуазію. Національно-визвольна боротьба проти іноземних поневолювачів неминуче виливається в національно-визвольну демократичну революцію.

Чому національно-визвольна боротьба в колоніях і залежних країнах проти іноземних поневолювачів є революція? Коли в країну вторгається іноземний загарбник, то боротьба проти нього є війна, а не революція. Але якщо іноземний поневолювач має в підкореній йому країні соціальну опору в пануючих класах, які тримають владу у своїх руках, то боротьба за визволення від іноземних гнобителів стає разом з тим боротьбою проти існуючої в країні влади, стає революційною боротьбою, революцією.

Соціальною опорою імперіалізму в колоніях і залежних країнах є звичайно клас поміщиків і так звана компрадурська буржуазія. Компрадурська буржуазія виконує роль посередника між іноземним капіталом і місцевим ринком і становить частину великої тубільної торгової буржуазії. В Китаї національно-визвольна боротьба проти імперіалізму була разом з тим революційною боротьбою проти феодалізму, проти класу поміщиків і проти компрадурської буржуазії. Повалення цих класів було необхідне, для того щоб позбавити іноземних поневолювачів опори всередині країни.

Разом з тим внутрішні реакційні сили мають в особі іноземних імперіалістичних поневолювачів свою охорону і підтримку. В колоніях і залежних країнах імперіалізм всією своєю фінансовою і військовою міццю охороняє реакційні феодальні установи, феодальні пережитки з усією їх бюрократично-мілітаристською надбудовою. Тому боротьба проти феодальних пережитків у цих країнах невіддільна від боротьби проти імперіалізму.

Країни Центральної і Південно-Східної Європи, які підпали під гніт німецько-фашистських загарбників, були визволені силами Радянської Армії при підтримці національно-визвольного

руху народів цих країн. Німецько-фашистські загарбники мали в цих країнах свою опору в особі великої буржуазії, поміщиків, вищих чиновників і монархічного офіцерства, які у співробітництві з зовнішнім ворогом гнобили народи цих країн. Очолювана пролетаріатом боротьба народів проти іноземних фашистських поневолювачів була нерозривно зв'язана з боротьбою за владу всередині цих країн, з боротьбою за усунення від влади тодішніх урядів, які були колабораціоністськими урядами. Ось чому в цих країнах революція на першому етапі була антиімперіалістичною і демократичною, і при гегемонії пролетаріату переросла в революцію соціалістичну.

Таким чином, в колоніях і залежних країнах, в країнах, які є об'єктом іноземного гніту, стають нероздільними національно-визвольна революція, спрямована проти іноземного імперіалізму, і антифеодальна революція. Це є національно-демократична революція: національна, тому що вона розв'язує завдання національного визволення; демократична, тому що вона безпосередньо здійснює не соціалістичні, а демократичні перетворення. Національно-демократична революція, оскільки вона не виходить за рамки приватної власності, належить до типу буржуазно-демократичних революцій. Буржуазно-демократична революція у пригноблених країнах має, таким чином, ту особливість, що вона є «з'єднання боротьби проти феодальних пережитків з боротьбою проти імперіалізму»¹.

Цим особливим характером буржуазно-демократичної революції в залежних країнах і визначаються особливості її соціальної бази і склад її рушійних сил, який охоплює широкі верстви нації, включаючи і національну буржуазію, тобто середню буржуазію, яка теж відчуває на собі гніт іноземного капіталу і місцевих феодалів та мілітаристів. Звідси впливає відоме положення лєнінізму про те, що, коли в імперіалістичних гноблячих країнах буржуазія контрреволюційна на всіх етапах революції, то в колоніях і залежних країнах національна буржуазія може до певної міри і на певний строк підтримати революційний рух трудящих проти імперіалізму.

Ця обставина має величезне значення для стратегії і тактики пролетарських партій. Комуністична партія Китаю в ході революційної боротьби добилася створення патріотичного, демократичного революційного фронту і перемоги народної революції. На об'єднаний фронт усіх патріотичних, демократичних сил спиралася революція в країнах Центральної і Південно-Східної Європи. В Болгарії це був Вітчизняний фронт, в Румунії — Національно-демократичний фронт, в Угорщині — Національний фронт незалежності, в Польщі — Національний фронт. Цей історичний досвід враховують і на ньому будують свою стратегію комуністичні партії країн, що йдуть до демократич-

¹ *Й. В. Сталін, Твори, т. 9, стор. 280.*

ної революції. Програма Комуністичної партії Індії, відзначаючи антиімперіалістичний характер прийдешніх перетворень, висуває лозунг приєднання індійської національної буржуазії до єдиного національного фронту. Програма Японської комуністичної партії, виходячи з того, що Японія після другої світової війни потрапила під гніт американського окупаційного режиму, визначає характер прийдешньої революції в Японії як революції в залежній країні, як національно-визвольної, демократичної революції. Тому Комуністична партія Японії ставить завдання згуртувати для цілей цієї революції всі національні патріотичні сили, враховуючи і національну буржуазію як один з активних елементів у цій боротьбі.

Однак і тоді, коли буржуазія здатна підтримати революцію, вона в сучасних умовах вже нездатна відігравати в ній роль керівника, роль гегемона. Вона не може виконувати цю роль через двоїстість свого становища, яка змушує її з страхом оглядатись, як би революція не зайшла далі від тих цілей, які ставить собі буржуазія. Роль керівника революції, роль гегемона перейшла до пролетаріату.

Гегемонія пролетаріату і його партії є найважливішою умовою розвитку і перемоги революції, її переростання, прямого переходу від демократичного етапу до етапу соціалістичного.

Ідея гегемонії пролетаріату була висунута ще Марксом і Енгельсом. Її розвинув далі В. І. Ленін. Він створив струнку вчення про керівництво пролетаріату народними масами в демократичній революції і в революції соціалістичній. У боротьбі з меншовиками, які закликали пролетаріат до самоусунення від активної участі в буржуазно-демократичній революції на тій підставі, що буржуазна революція — це нібито справа буржуазії, Ленін обґрунтував необхідність не тільки активної участі пролетаріату в революції, але й керівництва нею. Ленін показав, що в умовах імперіалізму буржуазія менше заінтересована в буржуазній революції, ніж пролетаріат. Характеризуючи заінтересованість пролетаріату в доведенні до кінця буржуазно-демократичної революції, Ленін вказував, що боротьба робітничого класу з класом капіталістів не може розгорнутися досить широко і кінчитися перемогою, поки не повалені більш давні історичні вороги пролетаріату, що пролетаріат заінтересований в найповнішому знищенні феодальних пережитків в економічному і в політичному житті, в завоюванні найповнішої свободи, щоб забезпечити собі умови вільнішої і ширшої організації для боротьби за соціалізм. Завойовуючи гегемонію в буржуазно-демократичній революції, пролетаріат відкриває собі можливість вести справу до її переростання в соціалістичну революцію¹.

Можливість гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції визначається тим, що пролетаріат є класом

¹ Див. В. І. Ленін, Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції, Держполітвидав УРСР, 1952.

послідовно революційним і організованим, який набув великого досвіду політичної боротьби і який очолюється марксистсько-ленінською партією, озброєною науковою революційною теорією. Він може через це відтіснити від керівництва народними масами буржуазію і здатний взяти на себе керівництво селянством, яке заінтересоване у послідовно революційному розв'язанні аграрного питання, у знищенні класу феодалів і пережитків феодалізму, тобто в послідовному і радикальному проведенні демократичної революції. Через те що буржуазія не може задовольнити потреб селянства, створюється цілковита можливість переходу селянства на сторону пролетаріату і прийняття ним пролетарського керівництва.

Перший історичний приклад гегемонії пролетаріату і переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну дав російський пролетаріат під керівництвом Комуністичної партії. Спираючись на великий досвід російського робітничого класу, VI конгрес Комуністичного Інтернаціоналу проголосив положення про те, що *гегемонія пролетаріату — основний стратегічний лозунг комуністичного руху в буржуазно-демократичній революції*.

Цей лозунг і став керівним для комуністичних партій усіх країн. Комуністична партія Китаю, збираючи і організуючи сили для переможної народної революції, керувалася тим, що «завдання антиімперіалістичної і антифеодальної буржуазно-демократичної революції в Китаї можуть бути виконані лише в тому разі, коли, як визначено ходом історії, при керівництві стоятиме не буржуазія, а пролетаріат»¹.

Стратегічний лозунг гегемонії пролетаріату знайшов своє втілення і в революційній боротьбі на території країн Центральної і Південно-Східної Європи. В цих країнах робітничий клас виступив ініціатором і найбільш послідовним борцем проти гітлерівських окупантів та їх пособників усередині країни. Він очолював боротьбу за послідовні демократичні перетворення, виступив ініціатором проведення земельної реформи і завоював авторитет і вплив у народі, роль гегемона в революції. Так хід історії підтвердив життєвість великої ленінської ідеї про гегемонію пролетаріату в демократичній революції.

Проведення демократичної революції при гегемонії пролетаріату вимагає створення такої державної влади, яка була б здатна стати знаряддям послідовного розв'язання завдань цієї революції. Ленін висунув положення про те, що така влада повинна бути *революційно-демократичною диктатурою пролетаріату і селянства*. Диктатура пролетаріату і селянства є влада, яка ґрунтується на союзі, на співробітництві цих класів під керівництвом пролетаріату. Революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства характеризується певними

¹ Мао Цзз-дун, Избранные произведения, т. I, стор. 465—466.

завданнями і певними функціями, які випливають з буржуазно-демократичного характеру революції. Диктатура пролетаріату і селянства покликана придушити опір контрреволюційних сил, знищити феодальну власність і передати землю селянам, провести демократичні перетворення. Як уже сказано вище, в колоніях та інших країнах із значними пережитками феодалізму, які стали жертвою імперіалістичної воєнної агресії, буржуазно-демократична революція є з'єднанням антифеодальної і антиімперіалістичної революції. А це має своїм наслідком розширення соціальної бази революції: революція в цих умовах спирається на єдиний національний фронт усіх демократичних і патріотичних сил країни. Відповідно до цього в таких країнах революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства виступає не в її чистому вигляді, а з участю інших верств суспільства, які підтримують диктатуру пролетаріату і селянства. Так стояла справа в країнах Центральної і Південно-Східної Європи на першому етапі революції в цих країнах. В Китаї перемігша народна революція привела до встановлення Народної Республіки, демократичної диктатури народу, основаної на союзі робітників та селян і керованої робітничим класом на чолі з Комуністичною партією.

Керівництво робітничого класу при диктатурі пролетаріату і селянства забезпечує негайне і повне розв'язання завдань буржуазно-демократичної революції. Разом з тим керівництво робітничого класу забезпечує підготовку повалення капіталізму. Революція вступає в нову фазу свого розвитку, яка характеризується перегрупуванням сил навколо пролетаріату на кінець буржуазно-демократичної революції для прямого переходу до соціалістичної революції. Буржуазно-демократична революція переростає в соціалістичну¹.

Перехід від революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства до диктатури пролетаріату не може здійснюватись інакше, як у класовій боротьбі. Однак залежно від конкретно-історичних умов ця боротьба відбувається в різних формах. Розвиток революції може вести до мирного переростання одного етапу в інший, але може зробити неминучим революційний вибух.

В російській революції 1917 р. перехід від буржуазно-демократичного етапу до соціалістичного відбувся в результаті можливо проведеного під керівництвом Комуністичної партії і її Центрального Комітету Жовтневого збройного повстання. Необхідність революційного вибуху була породжена рядом особливих історичних умов. Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. в Росії привела до утворення двовладдя: до виникнення буржуазно-поміщицького Тимчасового уряду і Рад Робітничих і Солдатських депутатів, яким фактично

¹ Див. «Історія ВКП(б). Короткий курс», розд. III.

належала влада. Створення Рад означало, що, як вказував Ленін, Лютнева революція дійшла до демократичної диктатури пролетаріату і селянства, але не в її «чистій» формі, а при наявності двовладдя в країні. Якби не зрадливість меншовиків та есерів, які орудували в Радах, обманювали маси і отруювали їх свідомість невір'ям у можливість подолати буржуазію, то вся влада перейшла б до Рад, а потім шляхом боротьби всередині Рад міг би здійснитися перехід до диктатури пролетаріату без революційного вибуху, без збройного повстання. В період від квітня до липня 1917 р. Комуністична партія тримала курс на мирний розвиток революції в Росії, на здійснення диктатури пролетаріату через завоювання більшості в Радах комуністами. Угодовство меншовиків та есерів з буржуазією привело до того, що Ради віддали всю повноту влади контрреволюційному Тимчасовому урядові, і для переходу до соціалістичної революції стало потрібним збройне повалення цього уряду.

В країнах Центральної і Південно-Східної Європи процес переростання антифеодальних революцій в соціалістичні проходив при інших обставинах і в інших формах. Тут після перемоги Радянської Армії над німецько-фашистськими загарбниками виник народно-демократичний лад. Після того як народно-демократична влада здійснила завдання антифеодальної революції, пролетаріат цих країн розгорнув боротьбу за соціалістичну революцію. Ця боротьба завершилася перемогою в 1947—1948 рр. і привела до перетворення народно-демократичного ладу у форму пролетарської диктатури. Переростання буржуазно-демократичних революцій в соціалістичні в країнах народної демократії відбулося мирним шляхом, без революційного вибуху, бо реакційні класи були паралізовані перемогою Радянської Армії над німецько-фашистськими окупантами. Якщо в 1917 р. в Росії меншовикам та есерам удавалось до певного часу отруювати свідомість робітничого класу невір'ям в його сили і на якийсь час добитись відмовлення робітничо-селянських Рад від влади на користь буржуазії, то великий історичний приклад завоювання в Росії диктатури пролетаріату запалив робітників країн народної демократії на рішучу боротьбу за диктатуру пролетаріату. Таким чином, нові історичні умови, особливо існування і підтримка країни перемігшого соціалізму—Радянського Союзу, полегшили країнам народної демократії справу переростання антифеодальних буржуазно-демократичних революцій в революції соціалістичні.

4. Пролетарська соціалістична революція

В революціях, що здійснювались проти рабовласницького ладу і проти феодалізму, трудящі класи, які здійснювали ці революції, не були носіями тих виробничих відносин, що істо-

рично йшли і утверджувались в результаті цих революцій. В пролетарській соціалістичній революції вперше в історії трудящий і експлуатований клас, пролетаріат, який здійснює цю революцію, виступає носієм нових виробничих відносин, що йдуть на зміну віджилим виробничим відносинам. Тому праропоносцем використання закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил в інтересах всього суспільства вперше виступає експлуатований клас — пролетаріат. Пролетаріат покликаний знищити застарілі буржуазні виробничі відносини і встановити нові, соціалістичні виробничі відносини, відповідні продуктивним силам.

Якщо раніше приведення виробничих відносин у відповідність із станом продуктивних сил означало заміну однієї форми приватної власності і однієї форми експлуатації іншою, то соціалістична революція ліквідує всяку приватну власність на засоби виробництва і встановлює суспільну, соціалістичну власність, ліквідує всяку експлуатацію одних людей іншими. В цьому полягає велике історичне значення пролетарської революції і її корінна відмінність від усіх інших революцій. Тому пролетарська революція є корінним поворотом у всесвітній історії.

Велика Жовтнева соціалістична революція в Росії цілком підтвердила істину марксизму-ленінізму про значення пролетарської революції. Вона привела до знищення приватної власності на засоби виробництва, до ліквідації експлуаторських класів і всіх видів експлуатації і гноблення, до створення соціалістичного способу виробництва, оснований на суспільному володінні засобами виробництва.

На відміну від буржуазної революції, місія якої вичерпується руйнуванням старого ладу, пролетарська революція не обмежується руйнуванням старого. Перед нею стоять великі творчі завдання: вона покликана організувати життя мільйонів людей по-новому, на началах соціалізму.

Соціалістична власність на засоби виробництва, соціалістичні виробничі відносини не можуть складатися в надрах старого суспільства, оснований на приватному володінні засобами виробництва, на експлуатації і гнобленні трудящих. В надрах капіталістичного суспільства створюється лише матеріальна основа для неминучого настання соціалізму. Ця матеріальна основа виростає у вигляді нових продуктивних сил, у вигляді усупільнення праці і створює необхідність переходу засобів виробництва у власність суспільства. Але здійснення цього переходу має своєю попередньою умовою соціалістичну революцію, завоювання диктатури пролетаріату. Якщо буржуазна революція застає вже готові, стихійно виниклі форми капіталістичної економіки і її завдання зводиться лише до того, щоб зруйнувати старий лад, то пролетарська революція не дістає готових соціалістичних форм господарства, і її завдання полягає

в тому, щоб, спираючись на економічний закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, використати пролетарську диктатуру як підйому для організації соціалістичної економіки.

Буржуазія і її реформістські агенти в робітничому русі вперто твердять, що робітничий клас, руйнуючи старі порядки, неспроможний управляти державою і господарством, що народ не може обійтись без поміщиків і капіталістів. Цей наклеп сучасних рабовласників та лідерів правих соціалістів, верхівки лейбористів, профбюрократів розбивається об великий життєвий факт існування соціалізму, побудованого радянським народом під керівництвом Комуністичної партії. Досвід радянської революції і революцій в країнах народної демократії довів на ділі, що, скинувши з себе гніт капіталістів і поміщиків, робітники і селяни здатні розгорнути великі творчі сили в будівництві нової держави, господарства і культури.

Соціалістична революція, завдання якої полягають у знищенні всякої експлуатації, всякого гноблення, не може спертися на стару державу, створену для придушення трудящих. Для розв'язання цих завдань пролетаріат повинен створити державу нового типу, принципіально відмінну від усіх попередніх держав, покликану придушити опір повалених експлуаторських класів і бути знаряддям для побудови комунізму.

Це наочно підтвердилось на прикладі Великої Жовтневої соціалістичної революції. В ході цієї революції пролетаріат Росії зустрівся з шаленим опором і саботажем з боку старого, поміщицько-буржуазного чиновницького і військового апарату. Тільки зламавши дощенту старий державний апарат і створивши нову, пролетарську Радянську державу, робітничий клас зміг довести до кінця соціалістичні перетворення. Досвід країн народної демократії знову підтвердив істину марксизму-ленінізму про те, що визволити трудящих від капіталістичного гніту можна лише зламавши буржуазний державний апарат. Трудящі цих країн під керівництвом комуністичних і робітничих партій, щоб придушити опір реакційних класів і здійснити соціалістичні перетворення, повинні були також зламати старий державний апарат і створити нову, народно-демократичну державу.

Класи, які виступали носіями нових, передових виробничих відносин і боролися за використання та реалізацію закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, завжди натрапляли на опір віджилих класів, заінтересованих у збереженні старого ладу. Особливо великий опір зустрічає соціалістична революція через те, що тут ідеться про ліквідацію віками освяченої приватної власності, про знищення всіх устоїв експлуатації і гноблення. Силам соціалістичної революції протистоять всі сили старого суспільства, і боротьба йде не на життя, а на смерть. Тому соціалістичній революції для подолання опору з боку старих, віджилих класів

суспільства потрібні незмірно більші сили, ніж в усіх попередніх революціях.

В капіталістичних країнах давно вже назріла необхідність замінити капіталістичні виробничі відносини соціалістичними. Але реалізації цієї історичної необхідності перешкоджають реакційні класи. А сили, потрібні для подолання цієї перешкоди, поки що в цих країнах не сформувалися. Історичний приклад створення такої могутньої сили, яка зломилася опір реакційних класів і розбила їх, дав російський робітничий клас, який зумів привертнути на свою сторону багатомільйонне експлуатоване селянство і повести його за собою на штурм царизму і капіталізму. В Росії і в країнах народної демократії капіталізм повалено спільними зусиллями робітників і селян, які діяли в союзі під керівництвом робітничого класу і його марксистської партії.

Головною, вирішальною рушійною силою соціалістичної революції є пролетаріат. Об'єктивним ходом історичного розвитку він покликаний бути могильщиком капіталізму і творцем нового суспільства — комунізму. Ця всесвітньоісторична роль робітничого класу випливає з його становища в капіталістичному суспільстві. Пролетаріат є, за словами Леніна, «інтелектуальним і моральним рушієм, фізичним виконавцем»¹ перетворення капіталізму в соціалізм. Він є найпослідовнішим і до кінця революційним класом у боротьбі проти всіх гнобителів.

Але пролетаріат здійснює соціалістичну революцію не сам один, не ізольовано від усієї іншої трудящої і експлуатованої маси. Через те що соціалістична революція знищує всяку експлуатацію, то з інтересами пролетаріату збігаються інтереси всіх трудящих, тобто величезної більшості суспільства.

Ленінізм учить, що пролетаріат у своїй боротьбі проти капіталізму має союзників в особі напівпролетарської експлуатованої маси, яка під його керівництвом стає також рушійною силою соціалістичної революції.

З перетворенням капіталізму в імперіалізм тенденція до перетворення непролетарського трудящого населення, дрібних власників у рабів капіталу різко посилилась. Селянство капіталістичних країн зазнає все більшої експлуатації, причому прискорено йде експропріація дрібного землеробства, обезземлювання селянства. В усіх галузях сільського господарства зростає застосування найманої праці. Внаслідок цього трудяще селянство починає все більш вороже ставитись до буржуазії і може стати союзником пролетаріату.

А все це означає, що експлуатоване непролетарське трудяще населення може стати надійним союзником пролетаріату в боротьбі за перемогу соціалістичної революції. Ось чому ленінізм ввів «в справу новий момент, як обов'язковий момент соціалістичної революції, — союз пролетаріату і напівпролетарських

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 51.

елементів міста і села, як умову перемоги пролетарської революції»¹.

Великою історичною перевіркою і підтвердженням ідей ленінізму про союзників пролетаріату була перемога Жовтневої соціалістичної революції. Вона здійснилася на основі союзу робітничого класу з сільською біднотою, яка становила величезну більшість селянського населення Росії.

Таким чином, рушійними силами Жовтневої соціалістичної революції були робітничий клас і керована ним селянська біднота. «Наявність союзу робітничого класу і селянської бідноти визначила і поведінку середняків, які довго вагалися і тільки перед Жовтневим повстанням повернулись, як слід, в сторону революції, приєднавшись до селянської бідноти»².

Комуністична партія зуміла використати для справи пролетарської революції в Росії загальнодемократичний рух за мир, рух селянства за захоплення поміщицьких земель, національно-визвольний рух пригноблених народів, їх боротьбу за національну рівноправність. Всі ці потоки визвольного руху були під керівництвом Комуністичної партії об'єднані з соціалістичним рухом пролетаріату за повалення буржуазії, за встановлення диктатури пролетаріату.

Ленінізм обґрунтував також положення про те, що пролетаріат, прийшовши до влади, може і повинен повести за собою всі трудящі маси міста і села, зокрема селянство, далі — по шляху соціалістичного перетворення суспільства. І це положення ленінізму блискуче витримало випробування на практиці. В СРСР соціалізм переміг саме на основі союзу робітників і селян під керівництвом робітничого класу. Радянське селянство йде разом з робітничим класом до комунізму. В країнах народної демократії трудяще селянство під керівництвом робітничого класу також бере активну участь в соціалістичному будівництві. Все це говорить про повне торжество ленінських ідей про союзників робітничого класу в боротьбі за соціалізм.

Одна з найважливіших особливостей соціалістичної революції в порівнянні з буржуазною революцією полягає в тому, що соціалістична революція згуртовує навколо пролетаріату багатомільйонні маси трудящих і експлуатованих у міцний і тривалий союз для побудови безкласового комуністичного суспільства.

Зважаючи на складність завдань, незрівнянних з завданнями попередніх революцій щодо глибини перетворення, пролетарська революція потребує вмілого керівництва, боездатного і досвідченого авангарду. Керівною організацією пролетаріату є його марксистська революційна партія. Велика Жовтнева соціалістична революція перемогла завдяки тому, що на чолі

¹ «Історія ВКП(б). Короткий курс», стор. 70.

² Там же, стор. 195.

робітничого класу стояла монолітна і загартована в боротьбі партія комуністів, озброєна марксистсько-ленінською теорією і нерозривно зв'язана з пролетаріатом і всіма трудящими масами. Комуністична партія дала робітничому класові Росії свідомість того, що він покликаний історією до ролі першої ударної бригади в міжнародній революційній боротьбі проти імперіалізму. В непримиренній боротьбі з угодовцями і капітулянтами — з меншовиками, есерами, троцькістами — партія виховала в робітничому класі революційну рішучість та ініціативу, дала йому науково обгрунтовану програму і впевненість у перемозі, зробила стратегію і тактику його революційної боротьби, навчила його знаходити і згуртовувати навколо себе союзників, організувала його ряди. Тим самим Комуністична партія дала героїчному російському пролетаріатові могутню зброю для боротьби і перемоги. Історичний VI з'їзд партії більшовиків націлив партію і робітничий клас Росії на збройне повстання.

Озброєна вченням Леніна про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, його геніальним відкриттям можливості перемоги соціалізму в одній країні, його вченням про Ради як політичну форму диктатури пролетаріату, Комуністична партія повела робітничий клас Росії на соціалістичну революцію, на завоювання диктатури пролетаріату і привела його до перемоги.

5. Вчення ленінізму про перемогу соціалізму спочатку в одній країні і про шляхи перемоги соціалізму в усіх країнах

Маркс і Енгельс вважали, що переможна соціалістична революція відбудеться одночасно в усіх або принаймні у головних країнах капіталізму. Перемогу соціалізму в одній країні вони вважали неможливою.

Для епохи Маркса і Енгельса ця настанова була правильною, бо капіталізм ще йшов тоді вгору. В листі Енгельсу Маркс писав: «Важке question полягає для нас ось у чому: на континенті революція неминуха і набере відразу соціалістичного характеру. Але чи не буде вона неминуче придушена в цьому маленькому кутку, тому що на незмірно більшому просторі буржуазне суспільство робить ще ascendant movement?»¹.

В. І. Ленін, — враховуючи особливості імперіалізму, обгрунтував у цьому питанні принципіально нову настанову. Він показав, що імперіалізм є останньою фазою капіталізму, яка характеризується низхідною лінією розвитку, загиванням капіталізму. Досліджуючи цю фазу, Ленін відкрив закон нерівномірного

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXII, стор. 362. Question — питання. Ascendant movement — висхідний рух.

економічного і політичного розвитку капіталістичних країн в епоху імперіалізму і, виходячи з цього закону, зробив висновок про те, що одночасна перемога соціалізму в усіх країнах стала неможливою, а можлива перемога соціалізму спочатку в одній країні. Закон нерівномірності розвитку в епоху монополістичного капіталізму визначає наперед різночасність визрівання пролетарських революцій у різних країнах, отже, можливість перемоги революції спочатку в одній або небагатьох країнах і неможливість її одночасної перемоги в усіх країнах.

Ідея про можливість перемоги соціалізму в Росії вже була в ленінській теорії переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну (1905 р.). Але розгорнуте формулювання цього положення Ленін дав уперше в 1915 р. в статті «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» і ще раз в 1916 р. у статті «Военна програма пролетарської революції».

«Розвиток капіталізму, — писав Ленін, — відбувається надзвичайно нерівномірно в різних країнах. Інакше й не може бути при товарному виробництві. Звідси незаперечний висновок: соціалізм не може перемогти одночасно в усіх країнах. Він переможе спочатку в одній або кількох країнах, а всі інші на протязі деякого часу залишаться буржуазними або добуржуазними»¹.

Й. В. Сталін, захищаючи ленінську теорію, показав, що нерівномірність розвитку, яка мала місце і при домонополістичному капіталізмі, в умовах імперіалізму набрала нового характеру і надзвичайно загострилася. В умовах імперіалізму діяння закону нерівномірного економічного і політичного розвитку різних країн посилюється. При імперіалізмі конкурують між собою вже не тільки окремі капіталісти, а монополістичні союзи капіталістів, що надає конкуренції великого розмаху і загострення, вводячи в дію нові засоби, форми і методи боротьби. При імперіалізмі земна куля повністю поділена між «великими державами».

Нерівномірність розвитку капіталізму при імперіалізмі характеризується тим, що відбувається стрибкоподібний розвиток одних країн у відношенні до інших, коли одні капіталістичні країни, які раніше відставали, не тільки доганяють, але й переганяють, відтісняють капіталістичні країни, які раніше висунулися вперед. Через це змінюється співвідношення сил між ними, і на порядок денний ставиться питання про переділ уже поділеного світу: колоній, ринків, джерел сировини, територій для застосування капіталу. Цей перерозподіл при капіталізмі можливий тільки шляхом війни. Тому імперіалістичні війни є неминучим засобом боротьби імперіалістів. Все це веде до поглиблення і загострення конфліктів у таборі імперіалізму, до ослаблення фронту світового капіталізму і полегшує мож-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 65.

ливість прориву фронту імперіалізму в його найслабшій ланці пролетаріатом окремих країн, можливість перемоги соціалізму в окремих країнах.

Прорив фронту імперіалізму стає можливим в його *найслабшій ланці*. «А чим визначається слабкість імперіалістичного ланцюга в даній країні? Наявністю певного мінімуму промислового розвитку і культурності в цій країні. Наявністю в ній певного мінімуму індустріального пролетаріату. Революційність пролетаріату і пролетарського авангарду в цій країні. Наявністю в ній серйозного союзника пролетаріату (наприклад, селянство), здатного піти за пролетаріатом в рішучій боротьбі проти імперіалізму. Отже, поєднанням умов, які роблять немінучими ізоляцію і повалення імперіалізму в цій країні»¹.

Слабою ланкою в ланцюгу імперіалізму може бути країна не обов'язково з найвищим рівнем розвитку капіталізму, не обов'язково з найвищим рівнем промислового розвитку і найбільш численним пролетаріатом. Закон нерівномірного розвитку капіталізму при імперіалізмі має свою економічну і політичну сторони. Він означає і те, що немає прямо пропорціональної залежності між ступенем економічної і ступенем політичної зрілості різних країн для соціалістичної революції. Капіталістичні країни, які пішли вперед по лінії економічного розвитку (розвиток техніки, промисловості, чисельність пролетаріату), можуть в умовах імперіалізму виявитись політично менш підготовленими до соціалістичної революції. І, навпаки, країна з середнім розвитком капіталізму може випередити інші країни ступенем визрівання політичних передумов для пролетарської революції. А, здійснивши революцію, вона встановлює незмірно більш передовий політичний лад — лад пролетарської диктатури, а на цій основі забезпечується й економічна перемога над капіталізмом.

Для перемоги соціалістичної революції не є неодмінною умовою, щоб пролетаріат становив більшість населення країни, бо у пролетаріату є надійний союзник в особі напівпролетарських трудящих мас міста і села, разом з якими він становить переважну більшість населення країни. Пролетаріат разом із своїм союзником являє собою досить могутню революційну масу, здатну на рішучий штурм капіталізму і на його повалення.

Меншовики, заперечуючи можливість соціалістичної революції в жовтні 1917 р., посилалися на те, що Росія не досягла такої висоти розвитку продуктивних сил, при якій можливий соціалізм. Ленін викрив контрреволюційну суть позиції меншовиків і довів, що коли пролетаріат візьме владу, то країна може не тільки догнати, але й перегнати найбільш розвинені капіталістичні країни щодо висоти продуктивних сил. Оскільки в цілому вся система капіталізму дозріла для

¹ *Й. В. Сталін*, Твори, т. 12, стор. 138—139.

пролетарської революції, наявність у цій системі менш розвинених у промисловому відношенні країн вже не може бути перешкодою для переможної революції і в цих країнах.

Таким чином, прорив ланцюга імперіалізму не обов'язково повинен відбутись раніш в країні, капіталістично найбільш розвиненій. Однак помилкою буде твердити, що прорив повинен відбутися там, де капіталізм розвинений найменше. Для соціалістичної революції потрібні певний розвиток капіталізму і наявність промислового пролетаріату, який пройшов серйозну школу класової боротьби.

В Росії у жовтні 1917 р. був прорваний імперіалістичний фронт, перемогла пролетарська революція, тому що тут гніт імперіалізму дістав найбільш концентрований вираз, зробився нестерпним і проти імперіалізму піднявся промисловий пролетаріат, хоч і не найбільш численний, але найбільш революційний у світі, маючи своїм авангардом велику партію ленінізму і своїм союзником революційне селянство і пригноблені царизмом народності.

Ленінська теорія про можливість перемоги соціалізму спочатку в одній країні означає, по-перше, можливість завоювання влади пролетаріатом і експропріації капіталістів і, по-друге, можливість організації соціалістичного виробництва, створення соціалістичного суспільства.

Велике значення цієї теорії полягає в тому, що вона дала революційну перспективу пролетарям окремих країн, розв'язуючи їх революційну ініціативу і звільняючи від пасивного вичікування «загальної розв'язки»; вона вчить їх використовувати всяку сприятливу обстановку для рішучого штурму імперіалізму. Керуючись геніальною ленінською теорією, робітничий клас Росії здійснив свою переможну соціалістичну революцію.

Ленінське вчення про можливість перемоги соціалізму в одній країні Комуністична партія відстояла в боротьбі проти меншовиків, троцькістів, зінов'євців, бухарінців та інших ворогів, які намагалися отруїти свідомість робітничого класу невір'ям у можливість перемоги соціалізму, соціалістичної економіки в нашій країні.

Конкретизуючи положення про можливість перемоги соціалізму в Радянському Союзі, Й. В. Сталін показав дві сторони питання: *внутрішню і зовнішню*. Він розчленував питання про перемогу соціалізму в одній країні на два питання: на питання про можливість побудови в СРСР повного соціалістичного суспільства і на питання про остаточну перемогу соціалізму в розумінні повної гарантії від реставрації капіталізму. В боротьбі з ворогами соціалізму Комуністична партія, її керівництво на чолі з Й. В. Сталінін та іншими учнями Леніна відстояли ленінське положення про те, що робітничий клас і селянство СРСР цілком можуть ліквідувати власну буржуазію і побуду-

вати повне соціалістичне суспільство. В захисті ленінського положення про можливість побудови соціалізму в СРСР величезну роль відіграли рішення XIV конференції і XIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, які озброїли партію ідеєю можливості побудови соціалістичного суспільства в нашій країні, звели це положення в закон партії, обов'язковий для всіх її членів. Здобута в СРСР перемога соціалізму дала всі підстави для висновку про те, що можлива побудова і повного комунізму в СРСР, навіть при умові, якщо збережеться капіталістичне оточення. Така внутрішня сторона питання про перемогу соціалізму і комунізму в одній країні.

Разом з тим ленінізм учить, що радянський народ самими тільки власними силами не може знищити зовнішню небезпеку капіталістичної інтервенції проти СРСР, «не може, бо для знищення небезпеки капіталістичної інтервенції необхідно знищити капіталістичне оточення, а знищити капіталістичне оточення можливо лише в результаті переможної пролетарської революції принаймні в кількох країнах»¹.

Історія знає уже дві воєнні інтервенції, початі імперіалістичними державами для реставрації капіталізму в СРСР: в 1918 — 1920 рр. і в 1941 р. Обидві вони скінчилися поразкою інтервентів. Друга інтервенція була незрівнянно більш підготовлена, ніж перша. Проте інтервенти були повністю розгромлені Радянською Армією, вигнані за межі СРСР і остаточно добиті на своїй власній території. Немає сумніву, що така сама доля чекає кожного, хто спробує підняти руку на великий Радянський Союз.

Після другої світової війни сталася корінна зміна у співвідношенні сил між табором соціалізму і табором імперіалізму. СРСР тепер не одинокий. Соціалістичний табір тепер становить понад 900 мільйонів чоловік. Це могутня, непереможна сила, сила висхідна, в той час як капіталістичний світ переживає найглибшу і невігойну кризу. Імперіалістична буржуазія шукає порятунку для капіталізму у війні проти соціалістичного табору. Можна з цілковитою певністю твердити, що коли імперіалісти зважаться на безумство і спробують розв'язати нову світову війну, то їх авантюра приведе до краху всієї системи світового капіталізму. Це твердження випливає з історичного досвіду першої і другої світових воєн. Перша світова війна скінчилася перемогою соціалістичної революції в Росії. Друга світова війна привела до відпадиння від капіталізму цілого ряду країн в Європі і Азії.

Але чим гостріші суперечності в таборі імперіалізму, чим більше труднощів він зазнав, тим більш авантюристичною стає буржуазія; вона шукала і шукатиме вихід з труднощів і суперечностей на шляху розв'язування нових воєн.

¹ «Історія ВКП(б). Короткий курс», стор. 251.

Повного усунення небезпеки інтервенції проти СРСР і країн народної демократії можна досягти тільки із знищенням капіталістичного оточення. Тільки після зникнення імперіалістичних держав зникнуть спроби воєнних інтервенцій і зв'язані з цим спроби реставрації капіталізму. А капіталістичне оточення зникне лише в результаті соціалістичних революцій в усіх основних капіталістичних країнах.

З цього випливає, що в перемозі пролетарської революції в капіталістичних країнах заінтересовані не тільки трудящі цих країн, але й трудящі СРСР та інших країн соціалістичного табору, що доля перемігшого в одній країні соціалізму залежить і від перемоги соціалізму в інших країнах. З другого боку, доля революційно-визвольного руху в інших країнах якнайтісніше зв'язана з успіхами будівництва комунізму в СРСР і з успіхами будівництва соціалізму в країнах народної демократії, із зміцненням економічної, політичної і культурної могутності й обороноздатності Радянського Союзу і країн народної демократії.

Ленінська теорія про можливість перемоги соціалізму спочатку в одній країні є разом з тим *теорія розвитку світової пролетарської революції*.

Жовтнева соціалістична революція є не тільки революцією в національних рамках, за своїм характером вона є інтернаціональна революція, частина світової пролетарської революції. Саме з перемогою радянської революції настала епоха світової пролетарської революції. Жовтнева соціалістична революція відкрила епоху пролетарських революцій у країнах імперіалізму, вона відкрила епоху колоніальних антиімперіалістичних революцій, які є складовою частиною світової пролетарської революції.

Велика Жовтнева соціалістична революція була виразом загальної кризи капіталістичної системи. Разом з тим відпадіння Радянського Союзу від імперіалістичної системи стало вихідним моментом дальшого поглиблення і загострення загальної кризи капіталізму. З перемогою соціалізму в СРСР капіталізм перестав існувати як єдина і всеосяжна система господарства, світ розколовся на дві системи: систему капіталізму і систему соціалізму. Жовтнева революція завдала величезної сили удару по системі імперіалізму. Вона зробила глибокий революційо-нізуючий вплив на трудящих усіх країн, стала для них запалюючим прикладом і зразком. Вона стала початком світової пролетарської революції і базою її розгортання.

Але перемога соціалізму в СРСР не означала, що після неї світова революція відбудеться як одноразовий акт. Світова соціалістична революція розвивається і буде розвиватись шляхом революційного відпадіння ряду нових країн від системи імперіалізму. Після другої світової війни від капіталізму відпав ряд країн Центральної і Південно-Східної Європи і Азії.

В розширенні прориву імперіалістичного фронту після другої світової війни велика роль належить перемозі Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною та імперіалістичною Японією. Радянська Армія, розгромивши німецько-фашистські армії, тим самим розчистила шлях внутрішнім революційним силам країн Центральної і Південно-Східної Європи. Перемога Радянського Союзу у другій світовій війні визволила Китай від японського імперіалізму, розчистила великому китайському народові дорогу до завоювання національної незалежності, до розгрому реакційних сил всередині країни, прискорила торжество народної революції в Китаї. Спираючись на підтримку Радянського Союзу, диктатура народної демократії згуртовує трудящі маси Китаю навколо соціалістичного пролетаріату, успішно здійснює соціалістичну індустріалізацію країни, підносить народне господарство і культуру, проводить глибокі соціально-економічні і демократичні перетворення. Революційний Китай вступив у період створення економічної бази соціалізму, що має всесвітньоісторичне значення.

Після того як від капіталістичної системи відпали народно-демократичні країни в Європі і в Азії, загальна криза світового капіталізму вступила в нову фазу свого поглиблення і загострення. Нинішній етап загальної кризи капіталізму характеризується все сильнішим розкладом світової економічної системи капіталізму. Цьому сприяє зростаюча економічна могутність країн соціалістичного табору. Про дальше поглиблення загальної кризи світової капіталістичної системи говорить розпад єдиного всеосяжного світового ринку, що є найважливішим економічним результатом другої світової війни. СРСР, Китай, Монгольська Народна Республіка, В'єтнам, Північна Корея, Польща, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Болгарія, Албанія, Німецька Демократична Республіка утворили новий світовий ринок, паралельний світовому ринкові капіталізму.

В країнах демократичного, соціалістичного табору невпинно зростає рівень матеріального і культурного життя трудящих на основі безперервного зростання виробництва. Високі темпи зростання промислового виробництва в цих країнах ведуть до того, що ці країни незабаром самі будуть вивозити товари все в більшій кількості.

Щодо світового імперіалістичного ринку, то він звужується, відгороджуваний від СРСР та інших демократичних країн імперіалістичною політикою США; звуженню капіталістичного ринку сприяє і те, що в країнах капіталізму зростає зubo-жіння мас, неминучими є періодичні кризи надвиробництва і ріст безробіття. З факту розпаду єдиного світового ринку випливає, що «сфера застосування сил головних капіталістичних країн (США, Англія, Франція) до світових ресурсів буде не розширятися, а скорочуватися, що умови світового ринку збуту для цих країн будуть погіршуватися, а недовантаження підприємств

у цих країнах буде збільшуватися. В цьому, власне, і полягає поглиблення загальної кризи світової капіталістичної системи у зв'язку з розпадом світового ринку»¹.

Важливим фактором поглиблення загальної кризи капіталізму є також здійснювана урядами імперіалістичних країн мілітаризація народного господарства. В бюджетах капіталістичних держав безперервно підвищуються видатки на озброєння. За період з 1937/38 р. до 1952/53 р. прями військові видатки в США збільшилися майже в 60 раз, в Англії — майже в 10 раз. Роздування військового виробництва поглиблює диспропорцію між виробничими можливостями і скорочуваним платоспроможним попитом населення, веде кінець кінцем до наростання нової глибокої економічної кризи.

Загальна криза світового капіталізму охоплює не тільки економіку, але й політику. Політичним виразом цієї кризи є втрата буржуазією морально-політичного авторитету в народі. Й. В. Сталін у промові на ХІХ з'їзді КПРС розкрив причини політичного ослаблення сучасної буржуазії. Коли буржуазія була прогресивним класом, вона дозволяла собі ліберальничати, відстоювала буржуазно-демократичні свободи і тим створювала собі популярність в народі. Сучасна буржуазія перетворилася в найреакційнішу силу, в найлютішого ворога визвольного руху. Тепер від лібералізму буржуазії не лишилось і сліду. Прапор буржуазної демократії викинуто за борт. Раніше буржуазія відстоювала права і незалежність нації, вважалася главою нації. Тепер буржуазія продає права і незалежність нації за долари. Прапор національної незалежності і національного суверенітету викинуто за борт.

Економічним і політичним виразом поглиблення загальної кризи світового капіталізму є загострення суперечностей між імперіалістичними країнами, а всередині цих країн — між робітничим класом і всією трудячою масою, з одного боку, і імперіалістичною буржуазією — з другого боку.

Для сучасного капіталізму характерне дальше загострення кризи і початок розпаду колоніальної системи імперіалізму. Перемога народної революції в Китаї, яка знайшла для себе запалюючий приклад в Жовтневій перемозі в Росії, сама стала тепер запалюючим прикладом революційної боротьби для народів колоній і залежних країн. Під впливом перемоги китайського народу розвивається національно-визвольна революційна боротьба в Марокко, Малайї, на Філіппінах та в інших країнах, гноблених імперіалізмом. Видатною подією в національно-визвольному русі народів була перемога корейського народу в його визвольній війні проти американських інтервентів і їх агентури — лісінманівців. Американські імперіалісти та їх сателіти, які прикривали свою розбійницьку війну пра-

¹ Й. Сталін. Економічні проблеми соціалізму в СРСР, стор. 31.

пором Організації Об'єднаних Націй, зазнали поразки і не добились своїх загарбницьких цілей. Їм довелось укласти перемир'я в Кореї на тій же 38-й паралелі, від якої вони почали війну. Героїчний корейський народ при підтримці китайських народних добровольців показав, що імперіалістам не зломити народу, який бореться за свою свободу і незалежність.

Поглиблення загальної кризи світового капіталізму привело до того, що світова система капіталізму стала більш слабою і нестійкою, ніж коли б то не було раніше. Значно зросли *об'єктивні* і *суб'єктивні* передумови перемоги соціалістичних революцій в країнах капіталу.

Особливості сучасного етапу загальної кризи світового капіталізму накладають свою печать на формування рушійних сил революції, створюючи умови для утворення широких народних коаліцій у боротьбі проти імперіалізму. В епоху імперіалізму розстановка класових сил робить можливим переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. В силу дальшого поглиблення загальної кризи світового капіталізму і особливостей цієї кризи на сучасному етапі створюється вигідна для пролетаріату нова розстановка сил і в тих країнах, які стоять безпосередньо перед соціалістичною революцією.

Буржуазія економічно, політично і ідейно збанкрутувала. Вона не може врятувати суспільство від економічних катастроф. Вона не може забезпечити народам мир, національну незалежність і демократію. Знарядям і методами політики імперіалістичної буржуазії стали фашизм і війна. У сучасній буржуазії немає більше прогресивних ідеалів. Її ідеологія наскрізь реакційна і пройнята тільки ненавистю до соціалізму, до прогресу, до демократії, до національного суверенітету, до всіх трудящих. Тепер є тільки одна сила, здатна підняти прапор демократичних свобод і національної незалежності і повести за собою всі волелюбні й патріотичні сили націй вперед. Цією силою є пролетаріат і його марксистсько-ленінська партія, яка згуртовує навколо себе всі трудящі маси.

Комуністичні партії капіталістичних країн, зважаючи на ці нові обставини і можливості, прагнуть до згуртування навколо пролетаріату найширших верств націй. У програмі Комуністичної партії Великобританії висунуте завдання: «створення широкої народної коаліції або союзу всіх верств трудящих: організованого робітничого класу, всіх працівників фізичної і розумової праці, осіб вільних професій і технічної інтелігенції, всіх нижчих і середніх верств населення в містах і фермерів у сільських місцевостях» з тим, щоб ця єдність сил змогла «перерости в рух, досить сильний для того, щоб завдати поразки багачам та їх поплічникам у лейбористській партії і забезпечити мир і майбутнє для всіх трудящих»¹.

¹ «Путь Британии к социализму», журнал «Большевик» №3, 1951 р., стор. 58.

Переплетіння і поєднання класових завдань пролетаріату і всіх трудящих з національними завданнями в єдиному загальнонародному русі, очолюваному робітничим класом, розширяє соціальну базу соціалістичної революції і полегшує її перемогу.

Імперіалісти вдержують своє панування лише тому, що робітничий клас розколотий і частина його лишається під впливом лідерів правих соціалістів та профбюрократів, які одурмажують робітників і приспляють їх революційну класову самосвідомість. Ідеологія і політика цих зрадників робітничого класу зводяться до збереження і підтримки капіталістичного ладу. Ці агенти буржуазії в робітничому класі зраджують інтереси робітничого класу, інтереси своєї нації. Разом з тим вони виконують роль пособників у пригнобленні імперіалізмом народів колоній і залежних країн.

Незважаючи на фашистський терор імперіалістичних урядів і зусилля лідерів правих соціалістів, все більше шириться і міцніє визвольний рух у капіталістичних країнах. На чолі визвольної боротьби трудящих ідуть комуністичні партії. Вірні пролетарському інтернаціоналізмові, комуністи несуть у маси трудящих вчення марксизму-ленінізму: ідеї міжнародної солідарності, пролетарської революції, диктатури пролетаріату і соціалізму, ідеї національно-визвольної боротьби. Комуністичні партії проводять у своїх країнах послідовну класову боротьбу робітників і всіх трудящих проти експлуататорів, за соціалізм, очолюють боротьбу народів за мир, за демократію, за національний суверенітет.

Тепер, коли трудящі капіталістичних країн знають соціалізм уже не тільки як програмну мету, але бачать його здійсненням в СРСР, переваги соціалізму над капіталізмом стають дедалі яснішими для найширших мас. Перед очима народів усіх країн стоять незаперечні факти, які говорять самі за себе. Народи всіх країн бачили, що коли над ними нависла смертельна небезпека з боку гітлеризму, країна соціалізму врятувала світ від цього лиха. Вони бачать, що країни табору соціалізму і демократії на чолі з Радянським Союзом є послідовними борцями за мир між народами і зривають плани імперіалістичних паліїв війни. Народи всіх країн бачать, що тільки в Радянському Союзі і в країнах народної демократії немає криз і безробіття, що там неухильно підвищується матеріальний добробут і культурний рівень трудящих, що тільки в цих країнах держава служить інтересам трудящих. Все це до кінця викриває пороки і гнилість капіталізму і вказує народам капіталістичних країн, куди і як їм іти. Соціалізм може через це цілком перемогти капіталізм в порядку мирного змагання двох систем і для своєї перемоги в усіх країнах не потребує ні воєн, ні експорту революції. Загострення суперечностей капіталістичної системи і успіхи системи соціалізму революціонізують трудящих капіталістичних країн, і в їх свідомості все більше зріє ідея штурму

імперіалізму. Хід історії веде до того, що світова пролетарська революція неминуче розвиватиметься шляхом дальшого відпадиння нових і нових країн від системи імперіалізму.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Соціальна революція є законом переходу від однієї суспільної формації до іншої. В усякій революції основне питання — це завоювання революційним класом державної влади.

Соціалістична революція має деякі спільні риси з усякою іншою соціальною революцією (скасування старих виробничих відносин і утвердження нових, встановлення диктатури нового класу), але глибоко відрізняється від них своїм характером і результатами, тому що ставить на місце приватної власності на засоби виробництва суспільну, соціалістичну власність і на цій основі ліквідує всі і всякі форми експлуатації та гноблення людини людиною.

Пролетарська, соціалістична революція стала в умовах імперіалізму прямою практичною неминучістю. В цій революції пролетаріат має союзників в особі напівпролетарських мас трудящих міста і села, а також в особі мільйонів трудящих і експлуатованих мас пригноблених імперіалізмом націй.

Імперіалізм, стаючи все більш реакційним по всіх лініях і посилюючи класовий і національний гніт, породжує різноманітні форми визвольної боротьби. Пролетаріат, стаючи на чолі цієї боротьби, спрямовує її в загальний революційний потік проти імперіалізму. Внаслідок нерівномірності економічного і політичного розвитку країн капіталізму при імперіалізмі виникла можливість прориву ланцюга імперіалізму в його найслабших ланках, можливість перемоги соціалізму спочатку в одній, окремо взятій країні. Цю можливість перетворив у дійсність робітничий клас Росії під керівництвом Комуністичної партії в жовтні 1917 р. Перемога соціалізму в одній країні стала запалюючим прикладом і могутнім революціонізуючим фактором, який полегшує і прискорює революційний натиск трудящих інших країн на своїх гнобителів.

Перемога соціалістичної революції в усіх країнах неминуча. Вона здійснюється шляхом закономірного послідовного відпадиння все нових і нових країн від системи імперіалізму і переходу їх в табір соціалізму.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ТЕОРІЯ НАЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ

У попередньому розділі вказувалося, що національно-визвольні рухи в колоніях і залежних країнах є в нашу епоху складовою частиною світової соціалістичної революції. Розв'язання національно-колоніального питання — дуже важливого питання теорії і практики соціалістичної революції і диктатури пролетаріату — становить частину тих революційних демократичних і соціалістичних перетворень, які приведуть все людство від капіталізму до соціалізму. Програма Комуністичної партії в національно-колоніальному питанні має своєю теоретичною основою історичний матеріалізм як науку про закони розвитку суспільства, в тому числі марксистську теорію націй.

1. Марксистська теорія націй

Розвиток суспільства, який визначається розвитком способів виробництва матеріальних благ, породжує такі спільності людей, як рід, плем'я, народність і нація. За первісно-общинного способу виробництва існував родовий лад суспільства. Рід являв собою відособлену суспільно-виробничу групу людей, зв'язаних також і узами кровної спорідненості. З розвитком продуктивних сил роди збільшувались, розростались, відокремлювались один від одного і об'єднувались у союзи родів—племена, а племена — в союзи племен.

З виникненням приватної власності і класів первісно-общинний лад гине; люди різних родів і племен, організованих за ознакою кровного споріднення, все більше перемішуються між собою, розселяються на одній території — виникають так звані територіальні племена. Племена втрачають свою відособленість і самостійність, управління ними переходить в руки держави — організації пануючого класу суспільства. В дер-

жаві люди розселяються вже не за ознакою кровної спорідненості, а за *територіальною* ознакою. При переході від первісно-общинного ладу до класового суспільства з споріднених щодо мови племен починають складатися *народності*.

Рабовласницькі суспільства являли собою конгломерат племен і народностей. Російська та інші народності Росії виникли при переході від первісно-общинного ладу до феодального способу виробництва на початку середніх віків. Так виникли і народності багатьох інших країн¹. Народність — це ще не нація, це об'єднання споріднених щодо мови і походження племен, які мають спільність території.

Нації вперше виникають лише з ліквідацією феодальної роздробленості, в епоху зростаючого капіталізму, на основі спільності економічного життя, зв'язаної з утворенням національного ринку.

Націю не можна змішувати з расою, племенем, а також з державною або релігійною спільністю народів, — це змішання понять поширює буржуазна соціологія та історіографія.

Нація — це не расова і не племінна спільність. Нації формуються з людей різних племен і рас. Наприклад, італійська нація виникла з римлян, германців, етрусків, греків, арабів і т. д. Французька — з галлів, римлян, бриттів, германців і т. д. Те саме треба сказати про англійців, американців, німців та інші нації, які склалися з людей різних племен і рас².

Расові відмінності між людьми — це відмінності за такими зовнішніми біологічними ознаками, як колір шкіри, волосся і т. д. Расові ознаки склалися в результаті тривалого існування людей в різних географічних умовах; ці відмінності існували до виникнення племен і народностей, тим більше до виникнення націй.

Національна спільність не є також державна спільність. Рід, плем'я, народність і нація неможливі без спільності мови, а для держави спільна мова не обов'язкова. Імперії рабовласницького і феодального періоду, наприклад імперії Кіра і Александра Македонського або імперія Карла Великого, являли собою конгломерат племен і народностей, які говорили своїми мовами. Багато сучасних держав, як буржуазних, так і соціалістичних, має в своєму складі кілька націй, що говорять своїми національними мовами.

Національна мова — продукт всієї історії народу, який консолідується в націю. Мова нації розвивається з мови відповідної народності, а мова народності розвинулася з мови племен, з яких склалися дана народність. Без спільності мови

¹ Див. Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, розд. III і VIII, а також «Архив К. Маркса и Ф. Энгельса», т. IX, стор. 88, 121, 141, 151, 159.

² Див. Й. В. Сталін, Твори, т. 2, стор. 287.

не може бути спілкування між людьми, спільності роду, племені, народності і нації.

Отже, *спільність мови* — необхідна ознака нації. Але це не єдина її ознака. Англійці і північноамериканці говорять однією мовою, а становлять дві різні нації. Чому? Насамперед тому, що вони не мають спільності території. Нація складається тільки в результаті тривалого і постійного спілкування людей, а це неможливо без спільності території. Тому *спільність території* — також необхідна ознака нації. Але й спільність території сама по собі не створює ще нації.

Необхідний ще стійкий, що історично склався, *економічний зв'язок* людей, які говорять однією мовою і живуть на одній території. Такий зв'язок появляється вперше з виникненням капіталізму.

Слов'янські племена Київської Русі (IX—XII ст.) становили один народ, але в той час вони ще не склалися в націю. Російська нація починає складатися лише з XVII ст. в Московській Русі, коли була знищена феодальна роздробленість країни і на базі розвитку ремесла, торгівлі і створення єдиного всеросійського ринку відбулося злиття економічно розрізнених «земель» та удільних князівств в єдине економічне ціле.

Викриваючи ідеалістичну буржуазну теорію народника Михайловського, згідно з якою національні зв'язки — це продовження і узагальнення родових зв'язків, Ленін показав, що історично створення національних зв'язків означало створення буржуазних зв'язків, бо на чолі процесу розвитку націй і національного ринку йшла буржуазія¹. Сталін показав цей процес на прикладі утворення грузинської нації, яка склалася у другій половині XIX ст. Так виникають всі буржуазні нації. Саме такі нації мав на увазі В. І. Ленін, коли писав у 1914 р.: «Нації неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку»². Такі нації мав на увазі і Й. В. Сталін, коли писав, що нації виникають в епоху зростаючого капіталізму.

Утворення *буржуазних націй* відбувається в різних країнах у різний час і в різних історичних умовах. В колоніях американські, англійські та інші імперіалісти підтримують феодальні відносини і навіть пережитки рабства; через це там виникнення і консолідація націй затримується і придушується, але все ж відбувається, тому що і там розвивається капіталізм, створюється промисловість, національний ринок, зростає національна буржуазія і національний пролетаріат.

Особливості історичних умов формування і розвитку націй визначають своєрідність їх *психічного складу*. Якщо англійці, американці, ірландці, які говорять однією мовою, становлять не одну, а три різні нації, то в цьому немало роль відіграє і той своєрідний психічний склад, який виробився у кожної нації

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 131—132.

² В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 52.

в результаті особливих умов їх соціального життя на протязі багатьох поколінь.

Психічний склад нації є відображенням умов матеріального життя народу, особливостей його побуту, його історії, найважливіших подій, які наклали дуже сильний відпечаток на життя і дальший розвиток нації. Психічний склад, або так званий національний характер, сам по собі невловимий, але його можна визначити остільки, оскільки він проявляється в *національній культурі*, в її специфічних особливостях, наприклад, в любимох даним народом образах героїв літератури і мистецтва, в мелодіях і піснях, в національних танцях, в народному епосі, приказках, прислів'ях, у живопису й архітектурі і т. д. Наприклад, в культурі російського народу, в билинах, казках, прислів'ях, в його літературі, живопису, музиці і т. д. виявляється психічний склад російської нації, російський національний характер, в якому відбилися умови матеріального суспільного життя російського народу, його побут, найважливіші події його історії: праця в умовах суворой природи, боротьба з чужоземними загарбниками, боротьба проти соціального гніту. Ці особливості історії російського народу породили такі його високі якості, відзначені Й. В. Сталіним, як ясний розум, стійкість, розумне терпіння, російський революційний розмах.

Психічний склад нації, взятий в його розвитку, проявляється як у змісті, так і у формі національної культури. Національна форма культури не існує окремо від змісту культури, а зміст культури завжди виступає у певній національній формі. Безнаціональної культури не існує. І зміст і форма національної культури відображають життя нації, особливості її історії і побуту. Національна форма культури — це сукупність особливих засобів і способів вираження культури даної нації. Це насамперед національна мова, а також особливості форм національного мистецтва, культури, зумовлених особливостями історії і національного побуту. Кожна національна культура є тим вкладом, який дана нація вносить у загальну скарбницю світової культури, збагачуючи її. Основну частину кожної нації становлять трудящі — головна сила виробничого процесу, носій найкращих рис психічного складу нації і творець її мови і культури.

Узагальнивши історичний процес утворення і розвитку націй, Ленін і Сталін створили марксистсько-ленінську теорію нації, згідно з якою «нація є стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільності чотирьох основних ознак, а саме: на базі спільності мови, спільності території, спільності економічного життя і спільності психічного складу, який проявляється в спільності специфічних особливостей національної культури»¹.

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 11, стор. 332; т. 2, стор. 290.

Тільки сукупність цих чотирьох необхідних ознак, взятих разом, дає націю. Спроби додати до цих чотирьох ознак нації п'яту ознаку — існування національної держави — глибоко помилкові. Це значило б виключити з категорії націй пригноблені імперіалізмом нації, які не мають своєї державності. Введення цієї ознаки приводить також до безглузлого висновку, що, наприклад, нації СРСР, погодившись на об'єднання своїх національних радянських республік в одну союзну державу, нібито перестають бути націями.

Реакційна буржуазна соціологія розглядає націю метафізично й ідеалістично, як щось вічне, незмінне, існуюче поза часом і простором. Такими є теорії расистів, націоналістів, правих соціалістів. Так, за теорією австрійського правого соціаліста К. Реннера (Р. Шпрінгера), нація — це «союз людей, які однаково мислять і однаково говорять» або «культурна спільність групи сучасних людей, не зв'язана з землею». За Реннером, люди, які живуть у різних країнах, тобто розрізнені територіально й економічно, але говорять однією мовою, мають «культурну спільність» і становлять одну націю. За теорією іншого австрійського ревізіоніста, О. Бауера, не тільки спільність території і економічного життя, але і спільність мови не є необхідна ознака нації. Відриваючи націю від її території і від економічного ґрунту, який породив її, зводячи її до «культурної спільності» або до «національного характеру», О. Бауер і К. Реннер перетворюють націю у щось нематеріальне, в якусь незриму, таємничу силу на зразок вигаданого ідеалістами «національного духа». Це не реальна, діюча на землі нація, а щось невловиме, містичне, загробне, писав Й. В. Сталін, висміюючи цю ідеалістичну теорію. Теорія Бауера і Реннера не тільки ідеалістична і метафізична, але й націоналістична, бо вона затушовує класові антагонізми всередині буржуазної нації, проповіді «єдність» думки і інтересів експлуатованих і експлуататорів, тобто підлеглість перших другим.

Не випадково ця теорія підхоплена ідеологами імперіалістичної реакції. Так, наприклад, відомий ідеолог «Пан-Європи» граф Куденгоф-Калергі, нині професор історії Нью-Йоркського університету, у своїй книжці «Європейська нація» визначає націю як «духовну спільність, спаяну спільним пророком, вождем, вихователем і вчителем». Пропагуючи викритий Леніним ще в 1915 р. лозунг «Сполучених Штатів Європи», — розуміється, під егідою імперіалістів США та їх агентури, — Куденгоф-Калергі пропагує плани поневолення народів Європи імперіалістами США та їх партнерами із Західної Німеччини.

Проповідники расизму, націоналізму і космополітизму Е. Росс, Е. Богардус, Б. Рассел, Г. Месс, Г. Кон та інші, щоб затушовувати класові антагонізми всередині буржуазних націй і «обґрунтувати» загарбницькі цілі імперіалістів США, виводять націю з «національного духа», «національної свідомості» і оголошують цю свідомість, а разом з нею і саму націю і національний суверенітет, свободу і незалежність всіх націй, крім американської і англійської, віджилим «предсудом», з яким «пора покінчити» і встановити «світовий уряд», тобто світове панування імперіалістів США. Ці реакційні теорії, що не мають нічого спільного з наукою, служать імперіалістам США, які прагнуть до світового панування, до поневолення народів всього світу.

Марксистсько-ленінська теорія націй є єдино науковою теорією. Вона пояснює виникнення і розвиток націй та їх свідомість умовами їх матеріального життя і вказує всім націям шлях до визволення від гніту імперіалізму; вона показує, що нації, як і всяке історичне явище, виникають, розвиваються і матимуть свій кінець.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила епоху формування і розвитку нових, *соціалістичних націй*, які докорінно відрізняються від націй буржуазних. Появу соціалістичних націй і розвиток дружнього співробітництва, добровільного їх зближення Ленін передбачив ще до революції, в 1916 р.¹

Буржуазні нації розколоті на антагоністичні класи — на експлуаторську меншість і експлуатовану більшість. Класовий антагонізм зумовлює і антагоністичні форми розвитку націй і національної культури, він накладає свій відбиток на духовне обличчя націй. Головною, керівною силою цих націй є буржуазія, яка проповідує «класовий мир» всередині нації заради «єдності нації», а фактично заради експлуатації трудящих своєї нації; вона прагне до розширення території своєї нації шляхом загарбання чужих територій, розпалює недовір'я і ненависть до інших націй, здійснює придушення національних меншостей. Таке соціально-політичне обличчя буржуазних націй.

Соціалістичні нації виникли і розвинулись вперше в СРСР, на базі диктатури пролетаріату, під керівництвом робітничого класу і його Комуністичної партії, яка послідовно проводить в життя принципи інтернаціоналізму, в процесі побудови соціалізму, ліквідації експлуаторських класів — носіїв національного гніту, в нещадній боротьбі з буржуазним націоналізмом. Соціалістичні нації формуються і в країнах народної демократії.

Характеризуючи соціалістичні нації в 1929 р., коли експлуаторські класи в СРСР ще не були повністю ліквідовані, Й. В. Сталін писав:

«Робітничий клас і його інтернаціоналістична партія є та сила, яка скріплює ці нові нації і керує ними. Союз робітничого класу і трудового селянства всередині нації для ліквідації залишків капіталізму в ім'я переможного будівництва соціалізму; знищення залишків національного гніту в ім'я рівноправності і вільного розвитку націй та національних меншостей; знищення залишків націоналізму в ім'я встановлення дружби між народами і утвердження інтернаціоналізму; єдиний фронт з усіма пригнобленими й неповноправними націями в боротьбі проти політики загарбень і загарбницьких воєн, в боротьбі проти імперіалізму, — таке є духовне і соціально-політичне обличчя цих націй.

Такі нації слід кваліфікувати, як соціалістичні нації»².

Соціалістичні нації виникли на базі відповідних старих, буржуазних націй, на їх руїнах, в результаті ліквідації капіталізму і революційного перетворення націй в душі соціалізму. Ці перетворення змінили соціально-політичне і духовне обличчя

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 314.

² Й. В. Сталін, Твори, т. 11, стор. 338.

народів СРСР. Соціалістичні нації СРСР — російська, українська, білоруська, грузинська, вірменська, азербайджанська, узбецька, казахська, татарська, башкирська, литовська, естонська, латиська, молдавська та ін. — докорінно відрізняються від відповідних старих, буржуазних націй як своїм класовим складом і духовним обличчям, так і своїми соціально-політичними устремліннями. Це нації далеко більш життєздатні і згуртовані, ніж будь-яка буржуазна нація, «бо вони вільні від непримиренних класових суперечностей, які роз'їдають буржуазні нації, і є далеко більш загальнонародними, ніж будь-яка буржуазна нація»¹.

Соціалістичні нації складаються з трудящих класів, визволених від експлуатації; їх скріплює морально-політична єдність, бо в соціалістичному суспільстві немає експлуататорських класів. Це нації з новою економічною спільністю, породженою соціалістичним економічним ладом, з новим морально-політичним обличчям, яке проявляється в спільності соціалістичної змістом і національної формою культури. В духовному обличчі соціалістичних націй відбиваються риси соціалістичного ладу, який породив ці нації. Соціалістичні нації — це новатори, будівники комуністичного суспільства; вони виховані в дусі ідей радянського патріотизму, дружби народів, расової рівноправності, поваги до прав інших народів. Таких націй не було і не могло бути раніше, до соціалізму.

Викривши імперіалістичну політику насильственої асиміляції націй як політику реакційну, антинародну, марксизм-ленінізм показав народам шлях до знищення національного гніту, до рівноправності і добровільного братерського співробітництва. Цей шлях перевірений і підтверджений практикою народів Радянського Союзу.

Відповідаючи на питання про майбутнє націй, марксизм-ленінізм учить, що після перемоги соціалізму в усіх країнах людство на основі дружби і співробітництва націй і розквіту національних культур прийде кінець кінцем до повного злиття націй на базі комунізму. Звичайно, це не може статися відразу, за короткої строк.

«Подібно до того, як людство може прийти до знищення класів лише через перехідний період диктатури пригнобленого класу, подібно до цього і до неминучого злиття націй людство може прийти лише через перехідний період повного визволення всіх пригноблених націй, тобто їх свободи відокремлення»². Національні відмінності, вказував Ленін, залишаться «...ще дуже й дуже довго навіть після здійснення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі...»³.

¹ *Й. В. Сталін*, Твори, т. 11, стор. 339.

² *В. І. Ленін*, Твори, т. 22, стор. 131—132.

³ *В. І. Ленін*, Твори, т. 31, стор. 68.

Спроби провести злиття націй відразу ж після перемоги соціалізму, шляхом декретування, шляхом примусу означали б на ділі політику насильственої асиміляції, що було б вигідно тільки імперіалістам і могло б погубити справу визволення націй і організацію їх братерського співробітництва.

Перший період після поразки світового імперіалізму і перемоги соціалізму в усіх країнах буде періодом остаточної ліквідації національного гніту і взаємного національного недовір'я, періодом утвердження рівноправності націй, налагодження і зміцнення інтернаціональних зв'язків, розквіту національних культур і мов.

Національні відмінності і мови почнуть відмирати, поступаючись місцем спільній для всіх людей мові, лише тоді, коли світова соціалістична система господарства зміцніє в достатній мірі і соціалізм увійде в побут всіх народів, коли кожна нація переконається на практиці у перевагах спільної, єдиної мови перед безліччю національних мов.

«Треба дати національним культурам розвинути і розгорнутись, виявивши всі свої потенції, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою в період перемоги соціалізму в усьому світі. Розквіт національних формою і соціалістичних змістом культур в умовах диктатури пролетаріату в одній країні для злиття їх в одну спільну соціалістичну (і формою і змістом) культуру з однією спільною мовою, коли пролетаріат переможе в усьому світі і соціалізм увійде в побут, — саме в цьому й полягає діалектичність ленінської постановки питання про національну культуру»¹.

При соціалізмі докорінно змінюються умови розвитку націй, їх культур і мов, бо тут не може бути мови про національний гніт і нерівноправність, про придушення одних націй, їх культур і мов іншими, про поразку одних мов і перемогу інших, що відбувається в умовах капіталізму. В умовах соціалізму національні мови і культури мають повну можливість розвиватись вільно і збагачувати одна одну в порядку дружнього співробітництва народів. Після перемоги соціалізму в усьому світі із собою національних мов в результаті тривалого економічного, політичного і культурного співробітництва, можливо, виділятимуться спочатку найбільш збагачені *зональні мови* (спільні для окремих груп націй), які будуть на другому етапі *всесвітньої диктатури пролетаріату* існувати паралельно з національними мовами, а потім виникне одна спільна світова мова, яка включить в себе кращі елементи національних і зональних мов. Це наукове передбачення марксизму-ленінізму ґрунтується на глибокому аналізі законів розвитку суспільства.

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 12, стор. 364.

2. Національні рухи і національно-колоніальне питання

В умовах капіталізму пригноблення націй і народностей — явище неминуче. Це пригноблення так само неминуче породжує національно-визвольні рухи і національне питання.

Первісною ареною національного гніту і національних рухів були феодальні монархії, в надрах яких розвивався капіталізм і виникали буржуазні нації, розгорталися буржуазні національні рухи.

Характер суспільного ладу і породженого ним національного гніту визначає класову суть і особливості національного руху, його цілі, вимоги, програму. Із зміною історичних умов і суспільних сил, які беруть участь в національному русі, змінюється його зміст і характер, так само як і характер національного питання. Кожний клас по-своєму розуміє і розв'язує національне питання.

Марксизм-ленінізм підходить до національних рухів *конкретно-історично*, розглядаючи їх у зв'язку з суспільним ладом даної країни, розкриваючи *класовий* зміст цих рухів, класовий зміст національного питання. «Національне питання не можна вважати за щось самодовліюче, раз назавжди дане. Будучи лише частиною загального питання про перетворення існуючого ладу, національне питання цілком визначається умовами соціальної обстановки, характером влади в країні і, взагалі, всім ходом суспільного розвитку»¹. Розглядаючи національне питання як частину питання про революцію, марксизм-ленінізм вимагає розрізнити зв'язок цього питання з буржуазно-демократичною революцією і його зв'язок з соціалістичною революцією.

Вивчаючи розвиток національних рухів і форми розв'язання національного питання в плані всесвітньої історії, необхідно розрізнити три періоди:

Перший період — це період ліквідації феодалізму і перемоги капіталізму в Західній Європі, період виникнення буржуазних націй і національних держав на Заході, багатонаціональних держав на сході Європи, період буржуазних і буржуазно-демократичних революцій і зв'язаних з ними національно-визвольних рухів, які становлять частину цих революцій. В Західній Європі період буржуазних національних рухів охоплює період XVII—XIX ст. і завершується приблизно до 1871 р. Головними організаторами національного гніту є в цей період феодальні монархії, клас поміщиків і буржуазія пануючої нації. Оскільки в цей період пролетаріат не перетворився ще в самостійну політичну силу, боротьбу пригноблених націй проти національного гніту

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 4, стор. 155

очолює буржуазія пригноблених народів, надаючи їй обмеженого, буржуазного характеру: буржуазія однієї нації бореться проти конкуренції буржуазії інших націй, намагаючись забезпечити собі «свій» національний ринок. Ринок — перша школа, де буржуазія вчиться націоналізму. Але справа не обмежується ринком, сферою економіки. Пануючі класи командуючої нації, використовуючи свою державну владу, вдаються до всіляких утисків, до заборони мови, шкіл, до обмеження й ущемлення виборчих та інших політичних прав пригноблених націй.

Там, де немає елементарних демократичних прав і свобод, система гноблення націй переходить в систему нацькування однієї нації на іншу, в систему різні і погромів. Національний гніт всім своїм тягарем обрушується на робітників і селян, тому ці класи теж вступають у рух, надаючи йому масового, народного характеру. Буржуазія намагається використати маси робітників і селян у своїх класових цілях, залучити їх під прапор націоналізму.

Другий період в історії національних рухів — це *період імперіалізму*. Імперіалізм означає поглиблення і розширення гноблення націй на новій основі, на основі панування монополістичного капіталу. У висхідний період свого розвитку капіталізм виступав у ролі визволителя націй від гніту феодальних монархій; в період імперіалізму капіталізм став найбільшим гнобителем і душителем націй. Імперіалізм поділив світ на жменьку пануючих націй і більшість пригноблених націй залежних країн та колоній, нещадно експлуатованих монополістичним капіталом «цивілізованих» країн. В цьому, учить ленінізм, суть імперіалізму в галузі національних відносин. Ці відносини визначаються основним економічним законом сучасного капіталізму, який вимагає забезпечення максимального капіталістичного прибутку не тільки шляхом експлуатації більшості населення даної країни, але й шляхом закабалення і систематичного пограбування народів інших країн, особливо відсталих країн.

Монополістичний капітал не уживається в рамках національних держав, він прагне до загарбання, поневолення і експлуатації чужих країн і націй. Колишні національні держави — Англія, Німеччина, Голландія, Франція, США, Японія та ін. — в результаті таких загарбань перетворилися в держави багатонаціональні, колоніальні. Посилення національно-колоніального гніту неминуче викликає зростання національно-визвольних рухів пригноблених народів проти імперіалізму.

Національно-колоніальне питання в цей період є питання про визволення народів колоній і залежних країн від ярма імперіалізму. А через те що більшість населення колоній становить селянство, національно-колоніальне питання в період імперіалізму є по суті питання селянське; однак воно не зводиться цілком до селянського питання, бо крім селянського, аграрного

питання до нього входять питання національної незалежності, державності, мови, культури і т. д.

Спільна риса обох зазначених періодів в історії національних рухів полягає в тому, що нації терплять гніт і поневолення, національне питання лишається нерозв'язаним. Різниця ж полягає в тому, що у перший період національне питання не виходить за рамки окремих багатонаціональних держав і захоплює лише небагато які, головним чином європейські, нації, тимчасом як у другий період національне питання з питання внутрідержавного перетворюється в питання міждержавне, в питання про визволення колоній і залежних країн. Імперіалістичні ж держави борються за вдержання в своїй підлеглості підкорених національностей, за підкорення інших націй, народностей і племен.

Капіталізм, що розвивається, вказує Ленін, знає дві протилежні тенденції в національному питанні: *перша тенденція* — пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, знищення феодальної роздробленості і створення національних держав; *друга тенденція* — розвиток і почастішання всіляких зносин між націями, ломка національних перегородок, створення міжнародних зв'язків на ґрунті інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя, науки і т. д. Перша тенденція переважає в епоху висхідного капіталізму, друга — в епоху імперіалізму. Обидві тенденції є законом розвитку капіталізму¹.

Тенденція до інтернаціоналізації виробництва і обміну, до господарського зближення народів і до поступового об'єднання величезних територій в одне зв'язане ціле відображає розвиток продуктивних сил і підготовляє матеріальні передумови для майбутнього світового соціалістичного господарства. Але тенденція ця розвивається дуже суперечливо, порядком підкорення одних націй іншим, порядком гноблення і експлуатації націй менш розвинених більш розвиненими. «Колоніальні грабежі і загарбання, національний гніт і нерівність, імперіалістична сваволя і насильство, колоніальне рабство і національне безправ'я, нарешті, боротьба «цивілізованих» націй між собою за панування над народами «нецивілізованими», — такі ті форми, в рамках яких відбувався процес господарського зближення народів»². Тому поряд з тенденцією до господарського зближення і «об'єднання» територій в епоху імперіалізму наростає і тенденція до знищення насильствених форм цього об'єднання, боротьба за визволення пригноблених національностей від імперіалістичного гніту. Відображаючи обурення пригноблених мас проти імперіалістичних форм об'єднання, ця тенденція є прогресивною, бо вона підготовляє політичні передумови добровільного об'єднання, союзу і спів-

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 11.

² Й. В. Сталін, Твори, т. 5, стор. 180.

робітництва народів в рамках світового соціалістичного господарства.

Боротьба цих протилежних тенденцій пронизує історію багатонаціональних *буржуазних* держав, приводячи їх до розвалу, бо суперечності між цими двома тенденціями в рамках капіталізму нерозв'язні. Ці суперечності зумовлюють крах політики буржуазії в національно-колоніальному питанні, її неспроможність розв'язати це питання.

Для робітничого класу і його Комуністичної партії, для соціалістичної держави, навпаки, вказані дві тенденції не становлять нерозв'язної суперечності, а є лише двома сторонами одного й того самого прогресивного процесу — визволення пригноблених націй від ярма імперіалізму і добровільного об'єднання їх на базі соціалістичного господарства, на основі повної рівноправності, взаємного довір'я, дружби і братерського співробітництва. Такий є закон розвитку національних відносин в умовах диктатури пролетаріату, в умовах соціалізму.

Обґрунтовуючи *програму* Комуністичної партії в національному питанні, марксизм-ленінізм враховує обидві вказані вище тенденції капіталізму в національному питанні і послідовно проводить принцип пролетарського інтернаціоналізму. Основними, вихідними пунктами в марксистсько-ленінському розв'язанні національного питання є: 1) визнання права націй на самовизначення аж до відокремлення (при цьому *право* на самовизначення і відокремлення не можна змішувати з питанням про *доцільність* відокремлення), 2) визнання суверенності і рівноправності всіх рас і націй, 3) інтернаціональний принцип організації робітників усіх національностей країни, виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

Марксизм-ленінізм стоїть за добровільне об'єднання націй і саме з цією метою висуває лозунг права націй на самовизначення аж до відокремлення. Це здається суперечливим і парадоксальним: «роз'єднання для об'єднання!» Але суперечність ця не вигадана, а реальна і життєва. Немає іншого шляху до визволення націй від імперіалістичного гноблення. Такий є єдиний, революційний, пролетарський, соціалістичний, інтернаціоналістичний метод розв'язання національного питання.

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок саме такому розв'язанню національно-колоніального питання і відкрила, таким чином, *третій період* в історії національно-визвольних рухів — *період соціалістичний*, період знищення капіталізму і ліквідації національного гніту, період визволення пригноблених народів від ярма імперіалізму і їх добровільного об'єднання на базі соціалізму, період формування і розквіту соціалістичних націй.

У зв'язку з Жовтневою соціалістичною революцією всередині національних рухів в Росії відбувся розкол: буржуазні національні рухи стали реакційними і контрреволюційними,

спрямованими проти соціалістичної революції. На протилежність їм розгорнувся революційний рух трудящих мас пригноблених націй проти поміщиків і капіталістів, своїх і чужих, проти іноземних інтервентів, за національне самовизначення на основі радянського ладу. Цей рух став частиною соціалістичної революції і міг перемогти тільки в результаті перемоги цієї революції. З другого боку, перемога соціалістичної революції пролетаріату була можлива лише в союзі з цим рухом і була полегшена ним.

Марксизм-ленінізм підходить до розв'язання національно-колоніального питання з точки зору інтересів робітничого класу і всіх трудящих. Він керується діалектико-матеріалістичним методом і до розгляду кожного національного руху підходить конкретно-історично. Навіть в одну й ту саму епоху бувають різні своїм характером національні рухи. Для кожної нації може стати потрібним особливе розв'язання питання залежно від умов, в яких живуть ці нації. Розв'язання, яке годиться для однієї країни, не можна застосовувати до інших країн без ретельного і всебічного аналізу обстановки в них. Крім того, умови, в яких живуть народи, змінюються. Значить, повинно змінюватись і розв'язання національного питання.

Марксисти, підходячи до оцінки національних рухів конкретно-історично, розрізняють революційні і реакційні національні рухи. Маркс і Енгельс у 40-х роках ХІХ ст. стояли за національний рух поляків та угорців, які боролись проти абсолютизму. Разом з тим Маркс і Енгельс виступали проти національного руху чехів і південних слов'ян, тому що ці рухи використовувалися тоді царизмом і австро-угорською монархією проти революції. Підтримка національного руху чехів і південних слов'ян означала тоді посередню підтримку царизму, найнебезпечнішого ворога революційного руху в Європі. Маркс і Енгельс викрили політику гноблення націй, яку проводили Австро-Угорщина і Німеччина, і вимагали визволення пригноблених націй в інтересах визволення і самих німців від феодально-монархічного гніту. Але буржуазія Австро-Угорщини і Німеччини підтримувала політику гноблення інших націй, і це було однією з найважливіших причин поразки революції 1848 р. в Австро-Угорщині і Німеччині. Справдилися повністю слова Маркса і Енгельса: «не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи»¹.

Історія знає і інші національні рухи, які гальмували прогресивний розвиток суспільства, заважали зростанню класової свідомості пригноблених трудящих мас. Прикладом реакційного руху є мюризм і рух Шаміля в першій половині ХІХ ст. Цей релігійно-націоналістичний рух служив закабаленню тру-

¹ Див. *К. Маркс і Ф. Енгельс*, Соч., т. XV, стор. 223; т. VI, стор. 237—239, а також *К. Маркс і Ф. Енгельс*, Вибрані листи, стор. 213 і 229.

дящих Кавказу і використовувався Туреччиною і Англією для того, щоб відірвати народи Кавказу від Росії і перетворити їх у своїх колоніальних рабів.

Нині прогресивними є ті національні рухи, які спрямовані проти імперіалізму. Навпаки, всякий національний рух, який використовується імперіалістичною реакцією, проти революції, проти СРСР та країн народної демократії, є реакційний. Комуністичні партії підтримують визвольні національні рухи і не можуть підтримувати реакційні національні рухи.

Самовизначення націй — не абсолют, а частина боротьби трудящих за демократію і соціалізм. Комуністи виступають за повне самовизначення націй, зокрема за визволення народів колоній і залежних країн шляхом відокремлення від імперіалістичних держав, які пригноблюють їх. Але комуністи проти відокремлення національних республік від СРСР, бо в разі відокремлення від СРСР ці вільні нації потрапили б в ярмо імперіалізму.

Питання про те, чи доцільно відокремлюватись даній нації чи ні, вирішує сама нація. А комуністи та інші прогресивні діячі завжди повинні впливати на волю нації в демократичному і соціалістичному дусі, культивуючи не те, що роз'єднує, а те, що об'єднує народи: революційні традиції їх спільної боротьби проти гніту поміщиків і капіталістів, проти іноземних загарбників, традиції інтернаціонального співробітництва трудящих і їх взаємодопомогу в боротьбі за мир, за демократію, за перемогу комунізму.

Виходячи з основних ідей Маркса і Енгельса в національному питанні, вперше в історії марксизму В. І. Ленін виробив теоретичну програму і політику Комуністичної партії в національно-колоніальному питанні. Ленін показав, що національно-колоніальне питання є складовою частиною загальної революційної боротьби за диктатуру пролетаріату. Ленін був натхненником політики рівноправності і дружби народів і керував здійсненням цієї політики на практиці. Програмні вказівки Леніна в національному питанні творчо розвинені у працях Й. В. Сталіна, в рішеннях партії, які узагальнюють досвід соціалістичного будівництва в СРСР.

Дуже важливе значення для перемоги соціалістичної революції в СРСР мало те, що Комуністична партія на чолі з Леніним в боротьбі проти сепаратистських і націоналістичних тенденцій в робітничому русі відстояла принцип пролетарського інтернаціоналізму в побудові марксистської партії, виробила пролетарський, інтернаціоналістичний метод визволення націй. Виходячи з марксистсько-ленінського принципу пролетарського інтернаціоналізму, Комуністична партія Радянського Союзу підкреслювала необхідність єдності дій пролетарів усіх націй і згуртовувала їх навколо російського пролетаріату. Партія організувала єдність дій робітників усіх націй, і завдяки цьому

й вдалося спрямувати національно-визвольний рух народів Росії в один спільний потік з соціалістичним рухом пролетаріату за перемогу соціалізму, із загальнодемократичним рухом за мир, з селянським рухом за землю і таким чином повалити владу поміщиків і капіталістів в Росії і встановити диктатуру пролетаріату.

Постановка і розв'язання національного питання марксизмом-ленінізмом докорінно відрізняється від того, як ставилось і розв'язувалось це питання партіями II Інтернаціоналу, партіями правих соціалістів. Ці партії перейшли на позиції імперіалізму.

Партії II Інтернаціоналу відбувалися порожніми словесними деклараціями про «рівність націй» при капіталізмі, обмежували національне питання вузьким колом європейських націй, не зважаючи ставити питання про рівноправність азіатських і африканських народів з європейськими, про рівність чорних і білих. Вони не хотіли поставити національне питання на революційний ґрунт відкритої боротьби з імперіалізмом і не намагалися зв'язати національне питання з питанням про визволення колоній. Теоретики II Інтернаціоналу — австрійські соціал-демократи О. Бауер, К. Реннер та ін. висунули буржуазно-націоналістичну програму так званої «культурно-національної автономії», в основі якої лежала їх ідеалістична і метафізична теорія націй. Замість права націй на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави, тобто замість права на самостійний політичний, економічний і культурний розвиток, в програмі «культурно-національної автономії» пропонувалось пригнобленим націям обмежитись «автономією» в питаннях школи, релігії та інших подібних «культурних справах». Ця програма виходила з принципу збереження цілісності австро-угорської монархії, тобто насильственого вдержання пригноблених народів в рамках імперіалістичного «цілого». Отже, ця програма увічнювала панування одних націй над іншими, вона відмовляла пригнобленим слов'янським народам у праві на самовизначення, у праві на створення своїх самостійних держав.

В Росії цю реакційну програму «культурно-національної автономії» пропагували бундівці, меншовики, троцькісти, націонал-ухильники. Комуністична партія на чолі з Леніним викрила буржуазно-націоналістичну суть цієї програми і врятувала російський робітничий рух від розкладаючого впливу буржуазного націоналізму.

Ленінізм нещадно викривав облудні твердження імперіалістів та їх пособників — лідерів правих соціалістів про «цивілізаторську» місію капіталістичних держав у колоніях та про «рівність націй» в буржуазних державах. Декларації правих соціалістів про «рівність націй», не підкріплені прямою підтримкою визвольної боротьби пригноблених народів, є об-

маном. Ленінізм зв'язав національне питання з питанням про визволення колоній від ярма імперіалізму, розширив поняття самовизначення націй, проголосивши право пригноблених народів залежних країн і колоній на відокремлення від імперіалістичних держав, які пригноблюють їх, на самостійне державне існування.

3. Історичне значення досвіду СРСР у розв'язанні національного питання

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру, еру соціалізму, і в галузі національних відносин. Вона здійснила принципи ленінсько-сталінської політики в національному питанні: 1) рівність і суверенність усіх народів Росії, 2) право націй на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави, 3) скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень, 4) вільний розвиток національних меншостей та етнографічних груп. Жовтнева революція знищила національний гніт і заклала міцний фундамент для добровільного об'єднання народів в єдину соціалістичну державу — СРСР.

В ході будівництва багатонаціональної Радянської держави революційною творчістю самих народних мас, керованих Комуністичною партією, були створені і форми цього об'єднання, форми радянської автономії і федерації.

Об'єднання радянських республік в Союз Радянських Соціалістичних Республік було необхідне, щоб спільними зусиллями ліквідувати господарську розруху, здійснити соціалістичну індустріалізацію країни, раціонально розмістити і розвинути продуктивні сили в інтересах трудящих всіх національностей, побудувати соціалізм в обстановці ворожого капіталістичного оточення і перетворити СРСР в силу, яка може вплинути на міжнародну обстановку і змінити її в інтересах трудящих.

Під керівництвом Комуністичної партії російський робітничий клас, російський народ допоміг іншим народам СРСР створити і зміцнити радянську соціалістичну державність у формах, які відповідають їх національним особливостям, залучити до органів державної влади, до адміністрації, суду, до управління господарством самих трудящих даних національностей.

Радянська влада не обмежилась установленням правової, політичної рівності націй, хоч і це було вже великим всесвітньо-історичним досягненням. Суть комуністичного розв'язання національного питання полягає в тому, щоб знищити не тільки національний гніт і нерівноправність, але й «ту фактичну відсталість (господарську, політичну, культурну) деяких націй, яку вони дістали в спадщину від минулого, щоб дати можливість

відсталим народам догнати центральну Росію і в державному, і в культурному, і в господарському відношеннях»¹.

На основі радянського ладу російський робітничий клас, великий російський народ як найбільш передова нація серед усіх рівноправних націй Радянського Союзу допоміг раніше пригнобленим і відсталим народам розвинути у себе соціалістичну промисловість, створити свої кваліфіковані кадри робітників, працівників господарського і державного апарату, кадри своєї національної інтелігенції, допоміг цим народам піднятися до рівня соціалістичних націй і тим самим *ліквідувати фактичну нерівність* націй.

На півночі і сході країни, зокрема в Середній Азії, багато народів і народностей (і серед них близько 25 млн. чоловік переважно тюркського населення) не пройшли стадії промислового капіталізму, причому близько 6 млн. чоловік — киргизи, башкири, осетини та інші народності — жили до соціалістичної революції ще в умовах патріархальщини, родового побуту, в умовах безкультур'я і неписьменності². Десятки народностей не мали навіть своєї писемності. Завдяки радянському ладові, ленінсько-сталінській національній політиці і братерській допомозі великого російського народу всі ці раніш пригноблені і відсталі в своєму розвитку народи зробили гігантський стрибок від патріархальщини і кочового побуту до соціалізму, поминувши стадію капіталізму. Народи, приречені при капіталізмі на вимирання, відродилися в умовах соціалізму до нового життя, консолідувались у соціалістичні нації. Якщо такі соціалістичні нації, як російська, українська, грузинська, вірменська, латиська, естонська та інші, склалися в процесі ліквідації капіталізму, на руїнах відповідних буржуазних націй, то туркменська, казахська, таджицька та деякі інші соціалістичні нації склалися в процесі ліквідації феодального ладу і зародження капіталізму. Спільною економічною основою формування всіх соціалістичних націй є створення соціалістичних виробничих відносин, соціалістичних форм господарства.

Ліквідацію економічної нерівності націй в СРСР здійснено завдяки тому, що при загальному швидкому темпі розвитку промисловості всього Радянського Союзу промисловість економічно відсталих національних окраїн зростала ще швидше.

Народи СРСР здійснили соціалістичну революцію не тільки в галузі політичного й економічного життя, але і в галузі культури.

Число учнів у початкових і середніх школах вже в 1938/39 навчальному році порівняно з 1914/15 навчальним роком виросло в Українській РСР в 3 рази, в Білоруській РСР — у 4, у Вірменській РСР — більш як у 8, в Казахстані — майже

¹ *Й. В. Сталін*, Твори, т. 5, стор. 39.

² Див. «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. 1, стор. 524, 526.

в 11, в Туркменії — у 30, в Узбекистані — в 64, у Таджикистані — в 680 раз. З 1949 р. в усіх радянських республіках запроваджена загальна обов'язкова семирічна освіта, а тепер у столицях республік, в обласних і промислових центрах запроваджується загальна десятирічна освіта. Виросла кількість студентів у вузах всіх радянських республік, створені численні кадри радянської національної інтелігенції. За кількістю і якістю спеціалістів СРСР стоїть тепер попереду всіх інших країн світу. У 12 союзних республіках створені Академії наук, в інших союзних і автономних республіках створені філіали і бази Академії наук СРСР.

Література в СРСР видається більш як 100 мовами. Десятки народностей дістали при Радянській владі свою писемність. Із середовища раніш пригноблених народностей і націй виросли талановиті діячі науки, літератури, мистецтва, державні, господарські і військові керівники.

Розцвіла культура всіх народів СРСР, яка виховує маси в дусі радянського патріотизму, в дусі інтернаціоналізму, миру і дружби між народами.

Соціалістична культура докорінно відрізняється від буржуазної культури, яка панує в умовах капіталізму і є знаряддям експлуататорів для поневолення трудящих. Буржуазна культура отруює народи реакційними ідеями расизму, націоналізму, космополітизму, затемнює їх свідомість, щоб зміцнити панування буржуазії. Соціалістична культура гармонічно поєднує національні традиції народів і спільні життєві інтереси всіх трудящих.

Розвиваючи соціалістичну культуру, народи СРСР і країн народної демократії беруть все позитивне і цінне, що було в культурі минулого, і насамперед її передові, революційні, демократичні і соціалістичні елементи й традиції. Новий, соціалістичний зміст культури, розуміється, використовує не тільки старі й існуючі нині національні форми; він вимагає створення і відповідних йому нових форм, способів і засобів вираження. Ці нові форми не виключаютьлюбимих народом старих форм, а є їх дальшим розвитком на основі нового, соціалістичного змісту.

В національній культурі минулого є і реакційний зміст, антинародні риси і віджилі сторони, які заважають рухові суспільства вперед, наприклад, релігійні вірування і обряди, шаманство, родова помста, багатоженство, затворництво жінок, носіння паранджі і т. д. Соціалізм відкидає все реакційне і творчо розвиває позитивні досягнення культури минулого в інтересах трудящих мас.

Соціалістична культура великого російського народу, як найбільш розвинена і багата, відіграє провідну роль у розвитку соціалістичних культур інших народів; вона стає все більш загальним надбанням усіх народів СРСР і країн народної

демократії. Досягнення національної культури кожного народу СРСР стають надбанням інших народів. У міжнародному культурному спілкуванні важливу роль відіграють переклади видатних творів літератури народів на російську мову і на інші мови народів СРСР, показ національного мистецтва в столиці Радянського Союзу Москві, взаємне спілкування і співробітництво діячів культури всіх соціалістичних націй. Діячі російської культури, як найбагатшої, подають безкорисливу братерську допомогу діячам культури всіх інших націй СРСР і країн народної демократії.

Соціалізм породив дружбу і братерське співробітництво між народами. Дружба народів СРСР — найважливіше завоювання ленінсько-сталінської національної політики Комуністичної партії, одно з найбільших досягнень соціалізму, одна з найважливіших основ могутності і непереможності багатонаціональної Радянської держави. Дружба народів стала могутньою рушійною силою розвитку радянського суспільства. Ця дружба зміцніла в результаті ліквідації експлуаторських класів, які є основними організаторами міжнародної ворожнечі, в результаті ліквідації експлуатації людини людиною, що культивує взаємне недовір'я і розпалює націоналістичні пристрасті. Організатором дружби народів є робітничий клас і його Комуністична партія — вороги всякого гноблення і вірні захисники й провідники ідей інтернаціоналізму. Дружба народів СРСР зміцніла в процесі здійснення взаємної допомоги народів в усіх галузях господарського і культурного будівництва. Дружба народів сприяє розквіту соціалістичної культури народів СРСР, національної формою, соціалістичної змістом.

Перемога соціалізму докорінно змінила обличчя народів СРСР. У них зникло почуття взаємного недовір'я, розвинулося почуття взаємної дружби, налагодилося справжнє братерське співробітництво в системі єдиної багатонаціональної соціалістичної держави. Ця держава витримала найсуворіше випробування у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу проти фашистських загарбників, довівши, що радянський соціалістичний лад є найкращим зразком співробітництва народів.

Протилежну картину розвитку показують багатонаціональні буржуазні держави. Ці держави, основані на експлуатації трудящих і гнобленні націй, роздираються внутрішніми класовими і національними антагонізмами. Антагонізми зумовлюють нестійкість цих держав і ведуть їх до неминучого розвалу. Буржуазія не в силі розв'язати національне питання. Вона може «об'єднувати» нації тільки шляхом загарбань, насильства та поневолення. Тому багатонаціональні буржуазні держави зазнають краху. Розпалась Австро-Угорська монархія, зазнала цілковитої поразки гітлерівська «третя імперія», впала імперія японських мілітаристів, почався крах колоніальних імперій Франції, Голландії, Великобританії.

Перемога соціалізму і дружба народів досягаються лише в непримиренній боротьбі з націоналізмом. Націоналізм — це ідеологія і політика розпалювання недовір'я і ворожнечі між народами. Це ідеологія і політика експлуаторських класів, які прагнуть забезпечити своє панування над народами з допомогою підступного принципу рабовласників Риму: «поділяй і владарюй». Нацьковуючи народи один на одного, націоналісти проповідують «єдність» експлуаторів і експлуатованих всередині нації, щоб підкорити трудящих буржуазії, відвернути їх від класової боротьби проти капіталізму.

Націоналізм корениться в самій природі буржуазного ладу. Приватна власність і капітал, експлуатація людини людиною неминуче роз'єднують людей, породжують національний розбрат і національний гніт, і, навпаки, суспільна соціалістична власність і колективна праця зближують людей, підривають національний розбрат і знищують національний гніт.

В умовах суспільства, оснований на приватній власності, всередині комуністичних партій виникають ухили до націоналізму, породжувані впливом експлуаторських класів, які розпалюють національний розбрат і ворожнечу з метою ослабити трудящих. Ухил до націоналізму є пристосування інтернаціоналістичної політики робітничого класу до націоналістичної політики буржуазії.

Перемога соціалізму і ліквідація експлуаторських класів в СРСР означає разом з тим ліквідацію національної ворожнечі, знищення соціальної бази всякого націоналізму, а також подолання ухилів до націоналізму всередині Комуністичної партії СРСР.

Проте пережитки націоналізму в свідомості людей не можуть зникнути відразу. Пережитки капіталізму в галузі національних відносин дуже живучі, тому що мають можливість маскуватись, прикриватись інтересами нації. До того ж капіталістичне оточення прагне оживляти пережитки націоналізму, щоб розхитати дружбу народів СРСР, підірвати могутність Радянської багатонаціональної держави. Пережитки націоналізму виявляються, наприклад, в тому, що деякі історики і літератори затушовують класові суперечності всередині буржуазних націй, змальовують розвиток національної культури в класовому суспільстві як «єдиний потік», який іде нібито без боротьби класів. Деякі історики і літератори прославляли все національне минуле, реакційних феодалів і ханів зображали як національних героїв. Націоналізм проявляється, з одного боку, у прикрашанні колоніальної політики царизму і російської буржуазії, а з другого — у прикрашанні реакційної ідеології і політики національної буржуазії, або феодално-байської верхівки, яка придушувала в союзі з царизмом народи, продавала інтереси народів західним імперіалістам. Ідеалізація всього минулого, прикрашання всякої національної старовини,

в тому числі і реакційних елементів у національній культурі минулого, приводить до оживлення націоналізму. Націоналізм проявляється також у прикрашанні реакційних рухів, які виступають під релігійно-націоналістичним прапором панісламізму, пантюркізму, сіонізму і т. п., в ігноруванні великого благодетельного впливу передової російської культури, ідей російських революційних демократів і комуністів на визвольний рух інших народів. Національний розбрат і ворожнеча розпалюються і культивуються ворожими соціалістичним елементами серед найбільш відсталих верств населення. Пережитки націоналізму тісно переплітаються з іншими пережитками капіталізму: з пережитками релігії, яка культивує недовіря до людей іншої віри, і т. п.

Пережитки капіталізму в галузі національного питання проявляються також у формі космополітизму, національного нігілізму. Комуністична партія бережно ставиться до національної культури всіх народів, до прогресивного змісту національної культури. Партія викрила антипатріотичну групу космополітів в СРСР, яка, прикриваючись прапором «інтернаціоналізму», ганила досягнення соціалістичної культури народів СРСР, особливо досягнення культури великого російського народу.

Організуючи братерське співробітництво соціалістичних націй у будівництві комунізму, Комуністична партія бореться за цілковите подолання пережитків націоналізму в свідомості людей, виховує трудящих в дусі інтернаціоналізму.

Практика СРСР і країн народної демократії в національному питанні завдала смертельного удару всім реакційним націоналістичним і расистським теоріям. Вона розбила антинаукові і людиноненависницькі ідеї про те, що людство поділяється на «нижчі» і «вищі» раси і нації, що одні народи самою природою покликані панувати над іншими і експлуатувати їх. Досвід численних народів СРСР показав, що немає неповноцінних народів, не здатних рухати вперед культуру. Практика СРСР, Китайської Народної Республіки та інших країн народної демократії підтвердила, що всі народи, які визволені від національного гніту і дістали можливість вільного, самостійного розвитку, здатні рухати вперед культуру.

Теорія і практика рівноправності і дружби народів СРСР, повага до прав інших народів привели до того, що всі народи Радянського Союзу згуртувалися в одну братню сім'ю, а всі волелюбні народи інших країн стали друзями Радянського Союзу. Радянська ідеологія рівноправності всіх рас і націй, ідеологія дружби народів здобула повну перемогу над фашистською імперіалістичною ідеологією звірячого націоналізму і расової ненависті в роки другої світової війни. Як відомо, гітлерівці обрали своєю ідейною зброєю людиноненависницьку расистську ідеологію, розраховуючи на те, що проповідь расової і національної ворожнечі створить ідеологічні і політичні перед-

умови для панування німецьких імперіалістів над народами. Гітлерівці намагались посіяти розбрат і бійку між націями, щоб поневолити їх поодиноці.

Американо-англійські імперіалісти почали підготовку нової світової війни теж з пропаганди расистських ідей, оголосивши нації, які говорять англійською мовою, єдино повноцінними націями. Ідеологія і політика расової ненависті стала на ділі джерелом внутрішньої слабості і зовнішньополітичної ізоляції фашистської Німеччини, одним з факторів, які сприяли крахові розбійницького гітлерівського блоку. Така сама доля неминуче чекає і агресивний блок американо-англійських імперіалістів, які обрали своєю зброєю ідеологію і політику расової ненависті.

Здійснюючи поступовий перехід від соціалізму до комунізму, соціалістичні нації піднімуться на новий ступінь у своєму економічному, політичному і культурному розвитку. У процесі будівництва комунізму стираються класові відмінності між робітниками і селянами, грані між ними і інтелігенцією. Соціалістичні нації стануть ще більш згуртованими, монолітними, вільними від усіх пережитків капіталізму. Господарство і культура всіх націй досягнуть повного розквіту. Соціалізм знищив у нашій країні однобокий розвиток і потворне розміщення продуктивних сил, породжені капіталізмом і колоніальною політикою царизму та імперіалізму. В усіх радянських національних республіках створена соціалістична індустрія. XIX з'їзд КПРС в директивах по п'ятому п'ятирічному плану передбачив даліше поліпшення планомірного розміщення продуктивних сил по країні не тільки з метою наближення промисловості до джерел сировини і палива, ліквідації нераціональних і далеких перевозок та зміцнення оборонної могутності СРСР, але і з метою дальшого господарського і культурного розквіту національних республік та областей. Загальні життєві інтереси всього Радянського Союзу і специфічні інтереси всіх радянських національних республік враховуються у планах розвитку всіх галузей промисловості, транспорту, сільського господарства, торгівлі. Здійснюючи ці плани, народи Радянського Союзу в дружньому співробітництві створюють матеріальну базу комунізму. На цій основі розвивається і всестороннє культурне співробітництво соціалістичних націй в галузі технічного прогресу, науки, літератури, мистецтва. Величезну роль у цьому співробітництві відіграє взаємний обмін передовим досвідом в усіх галузях виробництва, побуту, культури. Великий російський народ, який має найбільш розвинену культуру, подає щедру братерську допомогу іншим народам в усіх галузях комуністичного будівництва. Комуністична партія і Радянський уряд вважають одним із своїх найважливіших завдань зміцнення дружби народів СРСР, їх інтернаціональних зв'язків з трудящими інших країн.

Практика Радянського Союзу показала на ділі можливість і доцільність братерського союзу трудящих найрізноманітніших національностей на началах добровільності і повної рівноправності, на началах дружби народів. В СРСР вперше застосовано пролетарський, інтернаціоналістичний метод визволення пригноблених націй, і цей метод виявився *єдиною правильним*.

Досвід народів Радянського Союзу вивчають тепер всі передові демократичні сили в усьому світі. На основі досвіду СРСР комуністичні партії країн народної демократії, керуючись марксизмом-ленінізмом, розв'язують національне питання, здійснюючи право націй на самовизначення і повну рівноправність, організуючи братерське співробітництво націй, виховуючи трудящих в душі соціалізму, інтернаціоналізму і дружби народів, ведучи боротьбу з буржуазною ідеологією — націоналізмом та космополітизмом. Буржуазно-поміщицькій політиці національного гніту і ворожнечі народів у країнах народної демократії покладено край. Всі нації в країнах народної демократії Європи і Азії дістали повну рівноправність і умови для вільного розвитку. Права національних меншостей охороняються законом. Ліквідується фактична економічна і культурна нерівність націй. Чехи, наприклад, допомагають словакам розвивати промисловість, створювати кадри національної інтелігенції і т. д.

Країни народної демократії дістають могутню підтримку і братерську допомогу від Радянського Союзу і згуртовуються навколо нього як могутнього оплоту миру, свободи і незалежності всіх народів, подають взаємну допомогу один одному в будівництві соціалізму. В процесі будівництва соціалізму в країнах народної демократії старі, буржуазні нації перетворюються в соціалістичні.

4. Розкол світу на дві системи і національно-визвольні рухи

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка знищила національно-колоніальний гніт на шостій частині землі, відкрила еру *національно-колоніальних революцій під керівництвом пролетаріату*. Після утворення Радянської держави в світі стало дві протилежні системи, два табори: табір капіталізму і табір соціалізму. Боротьба між цими таборами становить головний зміст сучасної епохи.

Визначаючи нове в постанові національного питання після утворення Радянської республіки, Ленін вказував, що тепер не можна вже обмежуватись проголошенням зближення трудящих різних націй взагалі, а «необхідно вести політику здійснення найтіснішого союзу всіх національно- і колоніально-визвольних рухів з Радянською Росією, визначаючи форми цього союзу відповідно до ступеня розвитку комуністичного

руху серед пролетаріату кожної країни або буржуазно-демократичного визвольного руху робітників і селян у відсталих країнах або серед відсталих національностей»¹.

Ленін вказував, що результат світової боротьби між капіталізмом і комунізмом залежить кінець кінцем від того, що Росія, Індія, Китай становлять величезну більшість населення, яка охоплює й колонії, і що ця більшість після перемоги Жовтневої соціалістичної революції з надзвичайною швидкістю втягується в боротьбу за своє визволення. Виходячи з цих вказівок Леніна, Сталін розробив далі питання теорії і тактики національно-колоніальних революцій, питання про шляхи їх перемоги над імперіалізмом.

Теоретичні принципи ленінізму прекрасно підтверджені практикою. З перемогою китайського народу над імперіалізмом і з утворенням Китайської Народної Республіки країни народної демократії в Європі і Азії разом з Радянським Союзом становлять третину населення земної кулі. Перемога великого китайського народу означає величезне посилення і зміцнення очолюваного Радянським Союзом табору миру, демократії і соціалізму. Ця перемога є тяжким ударом по імперіалізму, вона піднімає національно-визвольний рух народів Сходу на новий, вищий ступінь, прискорює кризу і крах усїєї колоніальної системи імперіалізму.

Однак під національно-колоніальним імперіалістичним яром лишається все ще більше мільярда чоловік. Головною силою світової імперіалістичної реакції, колоніального гноблення, грабежу і експлуатації є нині імперіалізм США, який прагне до світового панування. Монополістичний капітал США піддає нещадній експлуатації народи Аляски, Віргінських і Гавайських островів, Філіппін, Пуерто-Ріко, Куби, Латинської Америки, індіців та негрів у США, а також народи залежних країн і колоній Азії і Африки. Він допомагає імперіалістам Франції, Голландії, Англії боротися з національно-визвольним рухом народів колоній.

Негри у США по суті безправні. Індіці, корінні жителі Америки, нещадно винищувалися білими колонізаторами після відкриття Америки, а нині приречені на голод, хвороби і вимирання у так званих резерваціях, куди вони загнані насильно. Середня тривалість життя індіців племені папаго в Арізоні — 17 років.

Монополістичний капітал США під виглядом фінансової, воєнної і тому подібної «допсмоги» експлуатує всі народи колоній і капіталістичних країн. За час з 1920 по 1948 р. капіталісти США, за применшеними офіціальними даними, одержали від своїх закордонних капіталовкладень дохід в сумі 18 млрд. дол., що у 3 рази перевищує суму їх капіталовкладень на початок

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 120.

цього періоду. Щорічний дохід США від капіталовкладень за кордоном в 1946—1951 рр. був більш як вдвоє вищий від щорічного доходу за попередні 25 років. Це знаходить своє відображення і в різкій різниці між національним доходом США і національним доходом інших капіталістичних країн, особливо країн залежних і колоній. Національний дохід, в розрахунку на душу населення, в 1949 р. у США був 1453 дол., в Англії — 773, в Нідерландах — 502, в Індії — 57, в Пакистані — 51, на Філіппінах — 44, в Ліберії — 38, в Таїланді — 36, в Індонезії — 25 доларів.

Імперіалісти США душать національну промисловість не тільки в колоніях, але і у високорозвинених капіталістичних країнах Європи (Англії, Франції, Бельгії, Італії), що посилює масове безробіття і зубожіння трудящих в усіх цих країнах.

У зв'язку з загостренням кризи колоніальної системи і посиленням національно-визвольної боротьби імперіалісти всіляко намагаються знайти нові, гнучкіші форми поневолення і експлуатації народів. Так, США проголосили формальну «незалежність» Філіппін, фактично зберігши своє панування і поставивши там свій маріонетковий уряд, який спирається на підтримку американських імперіалістів і управляє Філіппінами за їх указкою.

Англійські імперіалісти протрубили на весь світ, що вони дали Індії незалежність і «пішли» звідти. А в дійсності вони зберегли свої основні командні позиції в економіці Індії. Імперіалісти гальмують розвиток національної промисловості і сільськогосподарства Індії, внаслідок чого економіка країни залишається дуже відсталою. Під контролем імперіалістів перебуває 97% нафтової промисловості Індії, 93% гумової, 90% сірникової, 89% джутової, 86% чайної, 73% гірничорудної, 62% вугільної, 54% каучукової. На Англію припадає 72,4% іноземних капіталовкладень в Індії. За час свого панування в Індії англійські колонізатори довели її до жахливих злиднів. Понад 85% населення неписьменне. Кастові і релігійні забобони використовуються імперіалістами, а також поміщиками і компраторською буржуазією Індії для розпалювання національно-релігійної ворожнечі серед різноплеменного й багатонаціонального населення країни. Імперіалісти США також намагаються поневолити народи Індії, але зустрічають відсіч прогресивних патріотичних сил країни. Народи Індії, безсумнівно, боротимуться за повне визволення, за вигнання імперіалістів із своєї країни. В цьому вони знаходять співчуття і підтримку всього табору соціалізму й демократії.

В Африці з її 198-мільйонним населенням широко застосовується рабська і кріпосна примусова праця. Проводиться нещадна расова дискримінація. Корінне населення Африки загнане у так звані резервації, всі кращі землі загарбані чужоземними колонізаторами. Злидні, голод, хвороби косять населення,

позбавлене лікарської допомоги. За даними ООН, опублікованими у грудні 1952 р., 57% африканців умирає, не досягаючи 15 років, через страхітливі злидні, виснажливу працю і відсутність медичної допомоги.

Після другої світової війни під гнітом американських імперіалістів опинились народи Японії, Західної Німеччини та інших розвинених капіталістичних країн. Американські імперіалісти використовують території цих країн як свої військові бази і намагаються перетворити народи цих країн у своїх колоніальних рабів і в гарматне м'ясо для агресії проти СРСР та країн народної демократії, проти національно-визвольного руху. Імперіалісти США перетворили свою державу в міжнародного жандарма і ката народів.

У боротьбі за світове панування ідеологи американського імперіалізму ведуть похід проти суверенітету націй і права націй на вільне самовизначення. Як ідеологічну зброю імперіалісти використовують ідеї космополітизму, всіляко пропагують і прикрашають прогнилий буржуазний «американський спосіб життя». Американські, англійські та інші пропагандисти космополітизму третирують принцип національного суверенітету як «віджилий передсуд». Мета цієї пропаганди, з одного боку, отруїти свідомість американського і англійського народів націоналістичними й расистськими ідеями про «вищість» англосаксів, про їх «право» на світове панування, а з другого — використати зрадницьку політику буржуазії інших країн, її низькопоклонство перед капіталістичною Америкою, щоб ідейно роззброїти народи цих країн і полегшити їх поневолення американськими імперіалістами.

Реакційну ідеологію космополітизму широко пропагують лідери правих соціалістів. Вони по-лакейському служать нині не тільки своїй буржуазії, але й імперіалістам США, допомагають їм душити визвольний рух у колоніях і залежних країнах, зраджують національні інтереси своїх народів.

Національно-колоніальний гніт викликає все більше обурення народів залежних країн і колоній. Боротьба народів колоній і залежних країн піднялася тепер на новий, вищий ступінь і в ряді країн набрала форми збройної боротьби, в ході якої створюються партизанські загони і регулярні народні армії.

В національно-визвольну боротьбу проти імперіалістів США втягуються не тільки народи відсталих, колоніальних країн, але й народи таких високорозвинених капіталістичних країн, як Англія, Франція, Західна Німеччина, Японія, Італія та ін. Гегемонію в національно-визвольній боротьбі народів все міцніше завойовує робітничий клас, прапор національної незалежності і суверенітету піднімають комуністичні партії.

У своєму національно-визвольному русі народи використовують неминучі суперечності між головними капіталістичними країнами. Англія, Франція, Італія, Японія, Західна Німеччина

та інші капіталістичні країни, які потрапили в залежність від США, не будуть без кінця терпіти нинішнє становище, коли американські імперіалісти вторгаються в їх економіку, намагаючись перетворити її у придаток економіки США, коли американський капітал захоплює сировину і ринки збуту в англійських і французьких колоніях. Переможені країни — Японія і Німеччина (Західна) перебувають під чоботом американського капіталізму, скуті режимом американської окупації. Але ж ці країни ще недавно були великими імперіалістичними державами, які потрясли основи панування США, Англії і Франції в Європі і Азії. Ці країни також неминуче намагатимуться зломити панування США, вирватись на шлях самостійного розвитку, використовуючи з цією метою суперечності між імперіалістами США, Англії і Франції.

Враховуючи великий досвід Комуністичної партії Радянського Союзу, комуністичні партії капіталістичних країн і колоній відстоюють права всіх національностей на самовизначення аж до відокремлення від імперіалістичних держав, проголошують рівні права для всіх громадян, незалежно від віросповідання і статі, раси або національності, право користування рідною мовою в усіх громадських і державних установах і навчання рідною мовою.

Комуністичні партії у своїх програмах в галузі національних відносин виходять з характеру тих революційних суспільних перетворень, які об'єктивно необхідні в даній країні на даному етапі її розвитку.

Гегемонія робітничого класу у визвольній боротьбі, створення і зміцнення союзу робітничого класу з селянством і на цій основі єдиного національного фронту в залежних країнах є вирішальним фактором перемоги національно-визвольного руху проти імперіалізму.

Національно-визвольний рух кожної країни є нині частиною загальної боротьби табору миру, демократії і соціалізму проти імперіалістичного, антидемократичного табору реакції і війни. Разом з тим зростання і зміцнення табору миру, демократії і соціалізму є найважливішим міжнародним фактором успіхів національно-визвольного руху. Існування табору миру, соціалізму і демократії на чолі з Радянським Союзом полегшує боротьбу пригноблених народів за своє визволення від гніту імперіалізму.

Відносини між народами і країнами табору соціалізму і демократії мають *соціалістичний* характер, вони ґрунтуються на началах повної рівноправності і взаємної допомоги. «...Ні одна капіталістична країна не могла б подати такої дійсної і технічно кваліфікованої допомоги народно-демократичним країнам, яку подає їм Радянський Союз. Справа не тільки в тому, що допомога ця є максимально дешевою і технічно першокласною. Справа насамперед у тому, що в основі цього спів-

робітництва лежить щире бажання допомогти один одному і добитися загального економічного піднесення»¹.

Радянський Союз послідовно відстоює і підтримує право кожної нації на вільне самовизначення і самостійний розвиток, подає безкорисливу підтримку всім пригнобленим націям в їх боротьбі за незалежність, за національний суверенітет.

Політика Радянського Союзу, основана на визнанні суверенітету і рівноправності всіх націй, великих і малих, згуртовує трудящих усіх націй в єдиний антиімперіалістичний табір миру, демократії і соціалізму. Радянський Союз є могутнім оплотом свободи, рівноправності, незалежності, безпеки і мирного співробітництва між народами. Інтереси Радянського Союзу невіддільні від справи миру в усьому світі.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Марксизм-ленінізм учить, що національно-колоніальне питання не є самодовільне питання. Воно є частиною загального питання боротьби трудящих проти соціального гніту.

Імперіалізм привів до розширення і посилення національно-колоніального гніту, до поділу капіталістичного світу на жменьку пануючих націй і маси пригноблених націй, які становлять величезну більшість населення земної кулі. Національно-колоніальне питання в епоху імперіалізму стало частиною питання про боротьбу проти імперіалізму, питання про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. Національно-визвольні рухи народів проти імперіалізму є союзником соціалістичної революції пролетаріату і досягають перемог при гегемонії пролетаріату.

Зразком розв'язання національного питання є багатонаціональна Радянська соціалістична держава. Спираючись на досвід СРСР, комуністичні і демократичні партії всіх країн борються проти всіх форм національного гноблення, за свободу і незалежність народів. Радянський досвід розв'язання національного питання успішно застосовується в країнах народної демократії.

Вирішення національно-колоніального питання нині зв'язане з успіхами табору миру, демократії і соціалізму, очолюваного Радянським Союзом. СРСР — оплот свободи і незалежності народів усіх країн, прообраз їх майбутнього добровільного співробітництва, дружби і об'єднання в умовах перемоги соціалізму в усьому світі.

¹ *Й. Сталін*, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, стор. 30—31.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

РОЛЬ НАРОДНИХ МАС І ОСОБИ В ІСТОРІЇ

У попередніх розділах була показана роль трудящих мас як найважливішої продуктивної сили, роль пригноблених, експлуатованих мас у класовій боротьбі, в революціях і національно-визвольних рухах. В цьому розділі розглядається роль народних мас і з'ясовується роль особи у розвитку суспільства в цілому.

1. Ідеалістичне розуміння ролі особи і народних мас в історії і його неспроможність

В питанні про роль народних мас і особи в історії протистоять один одному два діаметрально протилежних погляди: науковий, матеріалістичний, і антинауковий, ідеалістичний.

В буржуазній соціології та історіографії дуже поширений погляд, згідно з яким всесвітня історія є результат діяльності великих людей, героїв, полководців, завойовників. Головна рушійна сила історії, твердять прихильники такого погляду, — це законодавці, ідеологи, королі, полководці, а народ — це косна, інертна сила. Виникнення держав, могутніх імперій, їх розквіт, занепад і загибель, суспільні рухи, революції — всі значні події історії ця ідеалістична теорія пояснює діяльністю видатних осіб. А мільйони простих людей — творців матеріальних благ і великих скарбів духовної культури, учасників масових народних рухів, революцій, визвольних воєн — ідеалістична історіографія і ідеалістична соціологія ігнорують, ставлять поза історією.

У пониженні й ігноруванні ролі народних мас домарксистською і сучасною буржуазною соціологією та історіографією відбивається понижене становище трудящих мас в антагоністичному класовому суспільстві, де маси зазнають гніту експлуаторських класів і насильно усуваються від вирішальної

участі в політичному житті; народні маси в усіх антагоністичних формаціях придушені злиднями і безправ'ям, повсякденною турботою про хліб насущний, а політику вершать представники правлячих класів, що стоять над народом. Суб'єктивістські ідеалістичні теорії, які твердять, що маси нібито не здатні творити історію, що до цього покликані лише «обрані» (тобто експлуаторська меншість населення), служать тому, щоб виправдати й увічнити принижене становище трудящих.

В залежності від історичних умов ідеалістичні погляди на роль особи мали різний соціальний смисл і значення. Так, наприклад, у французьких просвітителів XVIII ст. ці погляди відбивали буржуазну обмеженість їх світогляду, який, проте, в цілому відігравав у той час прогресивну роль. На противагу середньовічному теологічному поясненню історії французькі просвітителі старались дати раціональне пояснення подій. Зовсім інше соціальне призначення і смисл мають пізніші буржуазні погляди на роль народних мас і особи в історії: в них виявляється ідеологія реакційної буржуазії, її ненависть до народу, до трудящих, її боязнь революційних виступів мас.

У XIX ст. суб'єктивно-ідеалістичні реакційні погляди на роль особи і народних мас в історії розвивали в Німеччині спочатку молодогегельянці (Бруно Бауер, Макс Штірнер), пізніше — неокантіанці (Макс Вебер, Вільгельм Віндельбанд та ін.). В Англії цей погляд знайшов свого проповідника в особі історика і письменника Томаса Карлейля, який перебував під сильним впливом німецького ідеалізму. Карлейль був представником так званого «феодалного соціалізму», оспівував минуле і згодом став відкритим реакціонером. У своїй книзі «Герої і героїчне в історії» він писав: «...всесвітня історія, історія того, що людина зробила в цьому світі, є, як я розумію, по суті історія великих людей, які потрудилися тут, на землі... все, здійснене в цьому світі, є по суті зовнішнім матеріальним результатом, практичною реалізацією і втіленням думок, які належали великим людям, посланим у цей світ. Історія цих останніх становить справді душу всієї світової історії». Таким чином, всесвітню історію Карлейль зводив до біографій великих людей.

В Росії захисниками суб'єктивно-ідеалістичного погляду на роль особи в історії були народники (Лавров, Михайловський та ін. з їх реакційною теорією «героїв» і «юрби»), згодом — есери. З їх точки зору народна маса — це інертна, пасивна «юрба», щось подібне до безконечної кількості нулів; ці нулі, як дотепно зауважив Плеханов, можуть, згідно з теорією народників, перетворитись у певну величину лише при умові, якщо на чолі їх стане «критично мисляча одиниця» — герой. Герой творить нові ідеї, ідеали по своєму натхненню і волі і передає їх масі, приводить масу в рух. Культ особи героїв — це серцевина поглядів народників та есерів.

Погляди народників були реакційні, антинаукові і приводили до найшкідливіших практичних висновків. Народницька тактика індивідуального терору виходила з теорії активних «героїв» і пасивної «юрби», яка чекає від «героїв» подвигу. Ця тактика була шкідлива для революції, вона заважала розвиткові масової революційної боротьби робітників і селян. Одна з причин поразки народників та есерів — це ігнорування ними вирішальної ролі народних мас в історії. Народницько-есерівська теорія «героїв і юрби» була піддана критиці у працях Леніна, а також Плеханова.

В епоху імперіалізму реакційні суб'єктивно-ідеалістичні «теорії» про роль особи в історії використовує буржуазія для обґрунтування ідеології імперіалістичного розбою і фашистської терористичної диктатури.

Найближчим ідеологічним попередником фашизму був німецький філософ Ніцше. В його творах виражено наймерзенніше, зневажливо-панське, рабовласницько-капіталістичне ставлення до народу. Ніцше писав, що «людство безсумнівно швидше засіб, ніж мета... Людство — просто матеріал для досліді, колосальний надлишок невдалого, поле уламків». Ніцше з презирством ставився до маси трудящих, до «надто багатьох», вважаючи їх рабське становище в умовах капіталізму цілком природним, нормальним, виправданим. Безумна фантазія Ніцше малювала йому ідеал «надлюдини», людини-звіра, який стоїть «по той бік добра і зла», топче мораль більшості і йде до своєї егоїстичної мети — до влади — серед згарищ і потоків крові. Головний принцип «надлюдини» — воля до влади; заради цього все виправдується. Бузувірську зоологічну «філософію» Ніцше поряд з його расистською теорією Гітлер і його прихильники звели в ранг державної ідеології.

Фашистська расистська теорія і фашистська ідея фюрера внутрішньо зв'язані і взаємно доповнюють одна одну. Расистська теорія без усяких підстав поділяє народи на «вищі» і «нижчі» і твердить, що більшість народів придатна лише на те, щоб удобрювати «грунт цивілізації», і нездатна до самостійної історичної творчості, до створення культурних цінностей. Разом з тим расисти вигадану ними «вищу» расу поділяють на «повноцінних», «чистокровних» представників раси, «еліту», і на «неповноцінних» представників, до яких вони відносять народні маси. «Еліту» очолює фюрер, який має необмежену владу вирішувати долю народів. Ця людиноненавистницька ідеологія була для гітлеризму керівництвом і виправданням в його варварстві і звірствах, в політиці винищення мільйонів людей, в руйнуванні тисяч сіл і міст.

Реакційні імперіалістичні сили у США, Англії та інших капіталістичних країнах знову піднімають на щит расизм і ідеалістичну теорію про визначальну роль особи в історії. В Англії проповідником цієї теорії виступив Бертран Рассел, у США —

Джон Дьюї, історик Робінсон, реакційні публіцисти Болдуїн, Маккормік та ін. Під час президентських виборів у Франції наприкінці 1953 р. Болдуїн, бідкаючись з приводу активізації демократичних сил у Франції, писав у «Нью-Йорк таймс», що Францію міг би «врятувати» лише «новий Наполеон». Франція, писав він, «не здатна підвестись до своєї потенціальної величі», якщо «новий Наполеон не об'єднає і не відродить французький народ».

Ненависть до народів і страх перед ними — ось характерні риси ідеології буржуазії епохи імперіалізму. Ідеологи імперіалізму зображають народ як силу руйнування, а не як велику творчу силу. З їх точки зору народні маси — це лише знаряддя, засіб в руках обраних представників пануючих класів, це об'єкт, а не суб'єкт історії. Чим глибшою стає криза капіталізму, чим більше загострюються його суперечності, тим популярнішим серед буржуазії стає культ сильної особи, фюрера, «обраних», «еліти».

Ідеалістичний погляд на роль особи і народних мас в історії не має нічого спільного з наукою. Він спростовується всією історією. Історія вчить, що особа, навіть найвидатніша, не може змінити основного напрямку історичного розвитку, не може визначати форму суспільного і державного ладу, врятувати від загибелі відживаючий суспільний лад або створити новий лад. Римські імператори мали величезну владу, але вони були безсилі відвернути падіння рабовласницького Риму.

Ніякий історичний діяч не може повернути історію назад. Про це наочно свідчить не тільки стародавня, але й новітня історія. Недаром зазнали ганебного краху всі спроби вождів імперіалістичної реакції повалити Радянську владу і знищити соціалізм в СРСР.

Небачена поразка фашистських агресорів та їх імперіалістичних натхненників з США і Великобританії — наочний урок тим, хто нині намагається спинити хід поступального розвитку суспільства, повернути назад колесо історії. Досвід історії вчить, що політика, спрямована до світового панування однієї держави і до поневолення й винищення цілих народів, і до того ж великих народів, — це авантюризм. Цілі такої політики суперечать об'єктивному ходові прогресивного розвитку людства, інтересам усіх народів і приречені на неминучий провал.

Головний теоретичний порок ідеалістичного розуміння ролі особи і народних мас в історії полягає в тому, що воно ігнорує об'єктивні закони розвитку суспільства. Прихильники цього погляду для пояснення історії беруть за основу те, що лежить на поверхні подій суспільного життя, те, що впадає в очі, і зовсім ігнорують (почасти несвідомо, а здебільшого свідомо фальсифікуючи історію) те, що приховане за поверхнею подій і становить дійсну основу історії суспільного життя, її найглибші і визначальні рушійні сили. Це приводить їх до того,

що вони оголошують домінуючим другорядне, випадкове в історичному розвитку.

Прихильники суб'єктивно-ідеалістичного погляду на історію вважають, що визнання історичної закономірності і визнання ролі особи в історії взаємно виключають одне одного. Соціолог-суб'єктивіст подібно до щедрінського героя говорить: «Або закон, або я». Соціологи цього напрямку не можуть правильно зрозуміти співвідношення між історичною необхідністю і свободою, між необхідністю і випадковістю. Будучи метафізиками, вони протиставляють свободу і необхідність, а за випадковостями не можуть розкрити закономірність.

Деякі буржуазні історики, філософи і соціологи піддавали критиці суб'єктивно-ідеалістичний погляд на історію і роль особи в історії з позицій об'єктивного ідеалізму. Вони намагались зрозуміти хід історії як необхідний, закономірний процес, знайти внутрішній зв'язок суспільних явищ; вони виступали проти суб'єктивістського погляду про визначальну роль особи в історії. Але прихильники об'єктивного ідеалізму також перекручують історію. Вони, по-перше, впадають в іншу крайність: повністю заперечують вплив особи на хід історичних подій, приходять до містики, до фаталізму. По-друге, представники об'єктивного ідеалізму, як і всі ідеалісти, заперечують вирішальну роль народних мас в історії. Особа і народи стають в їх уявленні іграшкою в руках надприродних сил, в руках «долі». Фаталістичний погляд на історичний розвиток здебільшого зв'язаний з релігійним світоглядом, який твердить, що «людина міркує, а бог порядкує».

До такої фаталістичної концепції історичного процесу прийшов Гегель у своїй «Філософії історії». Він прагнув відкрити закономірність суспільного розвитку, піддав критиці наївний погляд суб'єктивістів того часу, але основу історичного процесу Гегель бачив у «світовому дусі». Він називав великих історичних діячів «довіреними особами всесвітнього духа»; «світовий дух» користується ними як знаряддями, використовуючи їх пристрасті, щоб здійснити історично необхідний ступінь свого розвитку. Народи і великі люди, будучи знаряддям світового духа, бога, безсильні що-небудь змінити в «наперед визначеному» світовим духом ході речей. Так Гегель і його послідовники прийшли до фаталізму, який прирікає людей на бездіяльність, на пасивність.

Значним кроком вперед у розвитку поглядів на роль особи і народних мас в історії були погляди французьких істориків епохи реставрації — Гізо, Тьєррі, Міньє і їх послідовників (Моно та ін.). Ці історики у своїх дослідженнях почали зважати на роль народних мас в історії, роль класової боротьби (оскільки мова йшла про минуле, особливо про боротьбу проти феодалізму). Однак, прагнучи на протипагу суб'єктивістам підкреслити значення історичної необхідності, вони також впадали

в крайність — ігнорували роль особи у прискоренні або уповільненні ходу історичного процесу.

Історичний матеріалізм виник і розвивався у боротьбі проти всіх різновидностей ідеалістичних поглядів на роль особи: народних мас в історії. Маркс і Енгельс піддали критиці суб'єктивістські погляди молодогегельянців — Бруно Бауера і К^о на роль особи в історії, погляди соціалістів-утопістів, які мріяли встановити соціалістичний лад в результаті діяльності героїв-одиначок, винахідників планів ідеального устрою суспільства, законодавців і багатих філантропів. Критикуючи буржуазну теорію «робінзонад», Фрідріх Енгельс писав:

«Уявлення, ніби гучні державні політичні діяння є вирішальне в історії, таке ж стародавнє, як і сама історіографія. Це уявлення було головною причиною того, що у нас збереглося так мало відомостей про розвиток народів, який відбувається в тиші, на задньому плані цих галасливих виступів, тимчасом як він справді є рушійною силою. Це уявлення панувало в усьому попередньому розумінні історії і вперше його похитнули французькі буржуазні історики часів реставрації»¹.

Щоб правильно оцінити роль особи в історії, в суспільному розвитку, треба було насамперед зрозуміти роль народних мас, які творять історію. Але саме цього і не могли зробити представники ідеалістичних теорій суспільного розвитку. Їм чуже розуміння творчої історичної ролі народних мас. В цьому відбивається класова обмеженість творців цих теорій.

З усіх домарксистських вчень найбільший крок вперед у розв'язанні питання про роль народних мас і особи в історії зробили російські революціонери-демократи середини ХІХ ст. — Белінський, Чернишевський, Добролюбов та інші. Їх точка зору на історію прийнята духом класової боротьби. Історичних діячів вони розглядали в зв'язку з рухом мас, в зв'язку з об'єктивними умовами епохи. Історичні особи, великі діячі, говорили вони, появляються внаслідок історичних обставин і так чи інакше виражають потреби суспільства свого часу.

Історична особа, писав М. О. Добролюбов, має успіх в своїй діяльності тоді, коли її цілі, прагнення відповідають назрілим потребам народу, потребам часу. «...Великі історичні перетворювачі мають значний вплив на розвиток і хід історичних подій у свій час і в своєму народі, — пише Добролюбов, — але не треба забувати, що перше, ніж почнеться їх вплив, самі вони перебувають під впливом понять і нравів того часу і того суспільства, на яке потім починають вони діяти силою свого генія... Історія займається людьми, навіть і великими, тільки тому, що вони мали важливе значення для народу або для людства. Отже, головне завдання історії великої людини полягає в тому, щоб показати, як уміла вона скористуватися тими засобами, які

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 134—135.

були у неї в її час; як виявилися в ній ті елементи живого розвитку, які вона могла знайти в своєму народі»¹.

Народ, з точки зору Чернишевського і Добролюбова, — головна діюча сила історії. Без народу так звані великі люди не можуть засновувати царства, імперії, вести війни — творити історію.

Революційні демократи Белінський, Чернишевський і Добролюбов в цьому питанні щільно підходили до історичного матеріалізму. Однак вони не могли ще в силу історичних умов, в силу своєї класової позиції, як ідеологи селянства, провести послідовно точку зору класової боротьби. Незрілість суспільних відносин в Росії в середині ХІХ ст. перешкодила їм виробити послідовний матеріалістичний світогляд, який охоплював би і галузь соціального життя. Але їх революційний демократизм, їх близькість до трудящого народу, до селянства, сподівання якого вони виражали, допомогли їм побачити те, чого не бачили тодішні і не бачать нинішні буржуазні історики: роль народних мас як основної сили історичного розвитку².

Історичний матеріалізм учить, що в дійсному ході історії поряд із загальними, головними причинами, які визначають основний напрям історичного розвитку, мають значення і різноманітні конкретні умови, які видозмінюють розвиток, зумовлюють ті чи інші особливості історії окремих народів. Значний вплив на хід подій, а також на його прискорення або уповільнення робить діяльність людей, які стоять на чолі руху. Люди самі творять свою історію, хоч і не завжди свідомо. За висловом Маркса, люди — одночасно і автори і актори власної драми.

Історію людства роблять люди, але не самовільно і не при вільно вибраних обставинах, а в залежності від об'єктивних умов і за законами, які не залежать від волі людей. Історія рухається не з однаковою швидкістю. Іноді цей рух відбувається надто повільно, а в епохи революції він гігантськи прискорюється.

Радянський народ, керований Комуністичною партією, знає тепер практично, як можна прискорити хід історії. Про це свідчить дострокове виконання п'ятирічних планів, перетворення

¹ Н. А. Добролюбов, Полное собрание сочинений, т. III, Гихл, М., 1936, стор. 120.

² Великий інтерес являють погляди Л. М. Толстого на роль народних мас і особи в історії. З приводу «Історії Росії з найдавніших часів» С. М. Соловйова Толстой записав: «Читаю історію Соловйова. Все, за історією, цією, було неподобством в допетровській Росії: жорстокість, грабіж, правіж, грубість, безглуздя, невміння нічого зробити. Уряд почав виправляти. — І уряд цей такий же неподобний до нашого часу. Читаєш цю історію і мимоволі приходиш до висновку, що рядом неподобств здійснилася історія Росії.

Але як же так ряд неподобств створили велику, єдину державу?

Вже це одно доводить, що не уряд творив історію.

Але крім того, читаючи про те, як грабували, правили, воювали, розоряли (тільки про це й мова в історії), мимоволі приходиш до питання: що

СРСР з аграрної країни в могутню індустріально-колгоспну соціалістичну державу.

Можливості прискорення історії залежать від досягнутого суспільством ступеня економічного розвитку, від чисельності мас, які беруть активну участь в політичному житті, від ступеня їх організованості і свідомості, від розуміння ними своїх корінних інтересів. Вожді, ідеологи передових класів, розуміючи умови свого часу і знаючи, як їх змінити, можуть сприяти зростанню організованості і свідомості мас, керувати рухом мас і тим прискорити хід подій. Якщо керівники неправильно розуміють умови і завдання епохи, вони своїм неправильним керівництвом можуть уповільнити перемогу передових сил і до певної міри уповільнити хід суспільного розвитку.

2. Народ — творець історії

Відкриття Марксом і Енгельсом визначальної сили суспільного розвитку в способі виробництва матеріальних благ дало можливість розкрити і до кінця науково пояснити роль народних мас в історії, в розвитку суспільства. Основу для наукового розв'язання проблеми про взаємовідносини народних мас, класів, партій і вождів, історичних діячів, їх ролі в суспільному розвитку становить вчення історичного матеріалізму про об'єктивний характер законів розвитку суспільства, про визначальну роль способу виробництва, про класову боротьбу як рушійну силу історії класового суспільства. Історія суспільства є насамперед історія способів виробництва, які змінюють один одного, а разом з тим історія виробників матеріальних благ, історія трудящих мас — основної сили виробничого процесу, історія народів.

Народ творить історію насамперед тим, що виробляє матеріальні блага, творить своєю працею великі цінності матеріальної і духовної культури, змінює знаряддя виробництва, розвиває продуктивні сили суспільства. Навіть зазнаючи найжорстокішого класового гніту, тягнучи на собі тяжке ярмо підневільної праці, будучи рабами і кріпаками, виробники матеріальних благ — трудящі рухали історію людства. Мало помітні на перший погляд зміни у знаряддях праці, здійснювані мільйонами людей

грабували і розоряли? А від цього питання до іншого: хто виробляв те, що розоряли? Хто і як годував хлібом весь цей народ? Хто робив парчі, сукна, плаття, одамашки, в яких красувалися царі й бояри? Хто ловив чорних лисиць і соболів, якими обдаровували послів, хто добував золото і залізо, хто виводив коней, биків, овець, хто споруджував будинки, палаци, церкви, хто перевозив товари? Хто виховував і народжував цих людей єдиного кореня? Хто беріг святиню релігійну, поезію народну, хто зробив, що Богдан Хмельницький передався Росії, а не Туреччині і Польщі?» (*Л. Н. Толстой*, Полное собрание сочинений, т. 48—49, Гослитиздат, 1952, т. 48, стор. 124).

Як виразник патріархального селянства Толстой бачив у народі творця матеріальних і духовних благ і велику історичну силу.

на протязі століть, підготовляли і здійснювали великі технічні перевороти.

Буржуазні історики техніки звичайно висувають на перше місце творчий геній окремих вчених і винахідників, приписуючи їм всі досягнення технічного прогресу. Але видатні технічні винаходи не тільки підготовляються ходом виробництва, але, як правило, і викликаються ним. Можливість використання технічних відкриттів залежить від потреб і характеру виробництва, а також від наявності робочої сили, здатної виробляти і застосовувати нові знаряддя виробництва.

Технічний винахід, наукове відкриття лише тоді впливають на хід суспільного розвитку, коли вони дістають масове застосування у виробництві. Тому визнання видатного значення винахідників і винаходів, наукових відкриттів зовсім не спростовує головного положення історичного матеріалізму про те, що історія суспільства — це закономірний процес, який визначається розвитком виробництва, це насамперед історія трудящих, історія народів. Діяльність великих винахідників входить у цей закономірний процес як його складова частина.

Виробництво матеріальних благ є те специфічне, що характеризує суспільство з його особливими закономірностями розвитку. Без виробництва немає суспільства: воно є визначальною матеріальною основою історії. Розвиток суспільства, великі соціальні перевороти кінець кінцем визначаються розвитком продуктивних сил.

Головним рушієм розвитку продуктивних сил завжди були і є нові виробничі відносини. Але як нові виробничі відносини рухають вперед продуктивні сили, зумовлюють їх розвиток? Продуктивні сили розвивають самі люди. А енергія мільйонів людей, трудящих залежить від тих стимулів, які породжуються новими виробничими відносинами.

Отже, розвиток продуктивних сил, здійснюваний трудящими масами, визначав і визначає собою кінець кінцем весь хід суспільного розвитку, перетворення одних суспільних формацій в інші — нижчих у вищі.

Але, говорять ідеалісти, є сфера діяльності, яка належить не народові, не простим людям, а великим геніям, в яких закладена «іскра божа»: це сфера духовної діяльності — наука, філософія, мистецтво.

Роль генія в мистецтві і науці величезна і незаперечна. Проте і тут, в сфері духовної культури, велика роль належить народові, його творчості. Не кажучи вже про те, що лише завдяки праці народу в сфері матеріального виробництва вчений, письменник, поет, художник можуть мати потрібний час для творчості, саме джерело справді великого мистецтва завжди існує в народі. Народ дає поетові, письменникові мову, створену ним на протязі століть. Народ є творцем, носієм і охоронцем мови. Народ створив епос, пісні, казки, прислів'я, приказки, які виражають

його мудрість, і великі письменники та поети беруть образи, музичні мотиви з невичерпної скарбниці поетичної, художньої творчості народу.

Життя народу і народна творчість є джерелом мудрості і натхнення всіх великих письменників, поетів, композиторів, художників. Велич класичної російської літератури полягає в багатстві її ідейного змісту, в народності. Вона виражала думи, прагнення передових класів, прогресивних сил; вона виражала в тій чи іншій мірі сподівання і надії народу. Великий класик російської, радянської і світової літератури Горький писав:

«Народ — не тільки сила, що створює всі матеріальні цінності, він — єдине і невичерпне джерело цінностей духовних, перший за часом, красою і геніальністю творчості філософ і поет, який створив усі великі поеми, всі трагедії землі і найвеличнішу з них — історію всесвітньої культури»¹.

Народ, незважаючи на величезний гніт і страждання, завжди жив глибоким внутрішнім життям. Він відображав своє життя в епосі, казках, піснях, іноді підносився до таких художніх образів, як Прометей, Фауст, Василиса Премудра, Ілля Муромець. «Найкращі твори великих поетів усіх країн взяті із скарбниці колективної творчості народу... Рицарство було висміяне в народних казках раніш від Сервантеса і так само зло і так само сумно, як у нього»². Мистецтво, яке відривається від цього животворного народного джерела, неминуче чахне і виводжується.

В політичному житті на авансцені всесвітньої історії у минулому виступали переважно пануючі, експлуаторські класи і їх представники. Пригноблені класи були немовби поза політикою. Трудящі маси в усіх суспільствах, основаних на антагонізмі класів, придушені експлуатацією, злиднями, нестатками, політичним і духовним гнітом. За винятком переломних періодів історії, маси немовби спали історичним сном. Ленін писав у 1918 р.: «...понад сто років тому, історію творили жменьки дворян і купки буржуазних інтелігентів, при сонних і сплячих масах робітників і селян. Тоді історія могла повзти внаслідок цього тільки з жахливою повільністю»³. Ленін мав на увазі те, що народ був усунутий експлуаторськими класами від вирішальної участі в політиці.

Незважаючи на це, і в минулому народним масам у політичній боротьбі належала велика роль. Рушійною силою історії, відколи суспільство розколось на класи, була і лишається в усіх антагоністичних формаціях класова боротьба. А класова боротьба — це насамперед боротьба пригноблених, експлуатованих народних мас проти експлуаторів. В усіх класових

¹ М. Горький, Соч., т. 24, 1953, стор. 26.

² Там же, стор. 33.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 133.

битвах, національно-визвольних війнах і в соціальних революціях народні маси відігравали активну і вирішальну роль.

В епохи визвольних воєн необхідність захищати свою оселю, свою батьківщину від навали іноземних поневолювачів піднімала маси до свідомої участі в боротьбі. Історія народів СРСР багата на приклади, які показують вирішальну роль народних мас в розгромі загарбників, в захисті Батьківщини. Боротьба проти німецьких псів-рицарів, проти татаро-монгольського іга, Вітчизняна війна 1812 р. проти наполеонівських полчищ — в усіх цих битвах великий російський народ під керівництвом таких славних полководців, як Олександр Невський, Дмитрій Донської, Іван Грозний, Олександр Суворов, Михайло Кутузов, врятував не тільки свою батьківщину — Росію, але й народи Європи, європейську цивілізацію.

На прикладі війни 1812 р. добре видно і роль народних мас і роль особи в ході і результаті війни. Тільки тоді став можливим розгром наполеонівських полчищ, коли на захист вітчизни піднявся весь російський народ, від малого до великого. Регулярна російська армія змогла виконати свою видатну визвольну роль, тільки спираючись на підтримку народу. Геніальний російський полководець Кутузов своїм розумом, військовим мистецтвом прискорив і полегшив перемогу над ворогом. Так мистецтво полководця при наявності інших умов набирає часом великого значення, коли воно поставлене на службу інтересам народу, нації, передових класів, інтересам прогресивного руху, завданням і цілям справедливої війни.

Наполеон зазнав поразки в Росії, незважаючи на свій воєний геній і багатий воєнний досвід. Він зазнав поразки тому, що результат війни вирішували причини глибші і насамперед — національні інтереси народів, які французька буржуазна імперія на чолі з Наполеоном хотіла поневолити. Життєві інтереси народів виявилися силою більш могутньою, ніж геній Наполеона і очолювана ним армія.

Ще яскравіше проявляється свідомо участь народних мас в епохи революцій. Характеризуючи велику роль народних мас під час революцій, В. І. Ленін писав:

«Революція — свято пригноблених і експлуатованих. Ніколи маса народу не здатна виступати таким активним творцем нових суспільних порядків, як під час революції. В такі часи народ здатний на чудеса»¹.

Перехід від однієї суспільної формації до іншої завжди відбувається через соціальні революції. І хоч плоди перемоги в революціях минулого звичайно діставалися не масам, головну, вирішальну, ударну силу цих революцій становили маси народу.

Від чисельності мас, які беруть участь в революції, від ступеня їх свідомості й організованості залежить розмах революцій,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 88—89.

їх глибина і результати. Жовтнева соціалістична революція — це найглибший переворот у всесвітній історії, тому що тут на історичну сцену вийшли на чолі з найбільш революційним класом — пролетаріатом і його партією — гігантські, багатомільйонні маси трудящих; вони знищили всі форми експлуатації і гноблення, змінили всі суспільні відносини — в економіці, в політиці, в ідеології, в побуті.

Експлуататорські класи бояться мас, народу. Тому навіть в пору буржуазних революцій, навіть тоді, коли буржуазія загалом відіграла революційну роль, як, наприклад, у французькій революції 1789—1794 рр., вона дивилася з страхом і ненавистю на санкюлотів, на простонароддя. Тим більша ненависть буржуазії до народу в нашу епоху, коли революція спрямована проти основ капіталізму, проти імперіалізму, проти буржуазії, коли найширші пролетарські та інші пригноблені маси прокинулись до політичного життя, до свідомої історичної творчості.

Реакційні ідеологи буржуазії та її прислужники — лідери правих соціалістів намагаються відштовхнути трудящих від соціалістичної революції, залякати робітничий клас грандіозністю завдань по управлінню державою, по створенню нового суспільства. Вони вказують на те, що маси темні, некультурні, не вміють управляти, що маси здатні лише ламати, руйнувати, а не творити.

Але робітничий клас не можна залякати труднощами революції. Марксизм-ленінізм виховує в народних масах глибоку віру в свої творчі сили. Учителі і вожді робітничого класу — Маркс і Енгельс, Ленін і Сталін завжди і незмінно вірили в революційний інстинкт пролетарських мас, в розум трудящих мас. Вони знали, що в народі таяться незліченні творчі сили, таланти. Вони вчили, що саме революція піднімає до історичної творчості мільйони, маси, народ.

Хід соціалістичної революції, боротьба за соціалізм підтвердили передбачення Маркса і Енгельса, Леніна і Сталіна. Велика Жовтнева соціалістична революція, як ніяка інша революція в минулому, пробудила до історичної творчості гігантські сили народу, створила можливість розквіту незліченних талантів в усіх галузях господарської, державної, військової, культурної діяльності.

Пробудивши творчі сили народу, Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру в історії людства, яка характеризується колосальним зростанням ролі народних мас. Ця зросла історична роль народних мас впливає з об'єктивних умов розвитку суспільства в епоху соціалістичної революції і соціалізму. Експлуатовані маси і в минулі історичні епохи піднімались проти своїх гнобителів. Але в ті часи ще не можна було знищити експлуатацію і гноблення людини людиною, бо не було матеріальних основ для визволення від

експлуатації. Ці умови визріли лише в епоху капіталізму, особливо в імперіалістичну стадію його розвитку. Тому під час минулих революцій змінювалася лише форма експлуатації, а сама експлуатація лишалася.

Повстання рабів і селян-кріпаків зазнавали поразки через розрізненість, неорганізованість, темноту і забитість рабів та кріпаків. Ця неорганізованість, стихійність була не випадкова. Вона впливала із способів виробництва рабовласницького і кріпосницького суспільств.

Нездоланна могутність робітничого класу, його згуртованість, організованість, свідомість, здатність повести за собою всі пригноблені й експлуатовані маси випливають з особливого становища робітничого класу в системі капіталістичного виробництва. Робітничий клас сконцентрований величезними масами в індустріальних центрах, він організується, і дисциплінується процесом виробництва на великих фабриках. Всіма умовами свого життя і ходом класової боротьби пролетаріат підготовлявся і підготовляється до виконання своєї історичної місії — могильщика капіталізму, творця соціалізму, вождя всіх експлуатованих і пригноблених мас. З другого боку, без участі найширших пригноблених мас в соціалістичній революції, у створенні нових соціальних форм життя не можна розв'язати нечувано складні завдання зруйнування всього віджилого, реакційного і створення нового, передового, соціалістичного. Таким чином, і об'єктивні закони розвитку суспільства, і велич історичних завдань, глибина революційних перетворень, і природа робітничого класу — все це зумовило зрослу історичну роль народних мас в соціалістичній революції.

В буржуазних революціях головне завдання трудящих мас полягало у виконанні негативної, руйнівної роботи по знищенню залишків феодалізму, монархії, середньовіччя. В соціалістичній революції пригноблені маси на чолі з пролетаріатом і його партією виконують не тільки руйнівне, але й будівниче, творче завдання — створення базису соціалістичного суспільства і його надбудови. Творчістю революційних пролетарських мас були створені Ради робітничих депутатів, які стали формою диктатури робітничого класу.

Свідома історична творчість народних мас з особливою силою розгорнулася в умовах диктатури робітничого класу. В радянському суспільстві і в країнах народної демократії маси, керовані комуністичними і робітничими партіями, свідомо творять історію, будують новий світ — соціалізм, комунізм. Народні маси, визволившись від політичного, економічного і духовного поневолення, проявляють небачену в усій минулій історії творчу енергію, ініціативу, героїзм, які дають можливість новому суспільству подолати всі труднощі і суперечності, які виникають.

Як і в попередні історичні епохи, трудящі маси і при со-

ціалізмі рухають вперед виробництво матеріальних благ, спонукувані силою економічної необхідності. Економічна зумовленість діяльності має зберігатися і в умовах соціалізму. І тут в основі трудової діяльності мають лежати об'єктивні економічні закони, не залежні від волі людей. Але при соціалізмі трудящі перестали бути рабами економічної, історичної необхідності, тому що остання при соціалізмі виступає вже не як сліпа, ворожа, стихійна сила; вона не тільки пізнана, але й використовується в інтересах всього суспільства, в інтересах народу.

Народні маси при соціалізмі кровно зацікавлені в результатах своєї праці: вони працюють на себе, на свій клас, на своє соціалістичне суспільство. Соціалістичні виробничі відносини, діяння основного економічного закону соціалізму покликали до життя соціалістичне змагання мільйонів як метод будівництва соціалізму і комунізму. При соціалізмі народні маси є не тільки будівниками фабрик, заводів, шахт, залізниць, колгоспів і радгоспів, але і будівниками своєї держави, активними учасниками політичного життя. Повсякденна і вирішальна роль має в управлінні господарством і державою характеризує принципіально нову роль народних мас як *свідомого* творця історії в умовах соціалізму.

До перемоги соціалізму маси були пригноблені, неписьменні, приречені на безкультур'я і темноту. Соціалістична революція і перемога соціалізму відкрили небачені раніше можливості творчої діяльності мас у створенні і розвитку нової, вищої культури, яка служить народові, всьому суспільству. Вперше в історії людства в соціалістичному суспільстві створена народна, соціалістична інтелігенція, яка служить народові і тисячами ниток зв'язана з ним. Разом із своєю соціалістичною інтелігенцією радянський народ здійснив безприкладне в історії культурне будівництво, розвиває науку, літературу, мистецтво.

Джерело і причина небачених в історії темпів розвитку народного господарства і культури в СРСР і в країнах народної демократії — в новому економічному і політичному ладі, у вільній, постійно зростаючій історичній творчості найширших народних мас. Великий радянський народ, очолюваний партією комуністів, відстояв свою Вітчизну у громадянській війні 1918—1920 рр., викинув геть іноземних інтервентів та білогвардійців, відбудував фабрики, заводи, транспорт, сільське господарство. Менш як за два десятиріччя мирної відбудовної і творчої праці визволений народ, спираючись на радянський лад, створив першокласну індустрію, велике механізоване соціалістичне сільське господарство, створив нове, соціалістичне суспільство, забезпечив величезний розквіт культури. В цьому виявилась невичерпна творча сила визволених трудящих мас.

Могутність визволеного народу особливо яскраво проявилась в роки Великої Вітчизняної війни СРСР (1941—1945). Гітлерівська Німеччина, спираючись на матеріальні ресурси

поневоленої нею Європи, віроломно вторглася в СРСР. Становище Радянської країни було важке, один час навіть критичне. В 1941—1942 рр. ворог підійшов до Москви, Ленінграда і Волги. Величезні промислові райони півдня і заходу СРСР, родючі райони України, Кубані, Північного Кавказу були окуповані ворогом. Союзники — США і Англія, правлячі класи цих країн, бажаючи обезкровити СРСР, навмисне не відкривали другого фронту. Європейські й американські буржуазні політики, в тому числі колишній начальник генерального штабу США генерал Маршалл, вже обговорювали питання про те, через скільки тижнів СРСР буде підкорений німцями. Але радянський народ, очолюваний і запалюваний Комуністичною партією, знайшов в собі досить сил, щоб перейти від оборони до наступу, і завдав гітлерівській армії найтяжчих поразок, розгромив ворога, здобув величезну перемогу. Неймовірні труднощі, яких зазнав радянський народ в цій війні, не зломали, а ще більше загартували його залізу, незламну волю, його мужній дух.

В боротьбі за соціалізм і у Великій Вітчизняній війні проти гітлерівської Німеччини особливо видатна роль належить російському народові — визнаній передовій силі серед усіх народів Радянського Союзу. До цієї провідної ролі російський народ був підготовлений всім ходом історичного розвитку, боротьбою проти царизму і капіталізму. Весь радянський народ по праву завоював собі перед усім світом славу героїчного народу.

Радянський народ — творець і піонер соціалістичного суспільства — став народом-воїном. Він відстояв і врятував своїми подвигами, своєю кров'ю, своєю працею і військовою майстерністю не тільки честь, свободу і незалежність своєї Батьківщини, а і всю європейську цивілізацію. В цьому його безсмертна заслуга перед усім людством.

Джерела богатырської сили радянського народу полягають в соціалістичному суспільному і політичному ладі, в животворному радянському патріотизмі, в морально-політичній єдності радянського суспільства, в незламній братерській дружбі народів СРСР, в керівництві Комуністичної партії, озброєної знанням законів суспільного розвитку, в соціалістичній ідеології, яка дає найширшим масам розуміння їх корінних інтересів, ясність перспективи, впевненість у перемозі комунізму.

Під час другої світової війни ворог зруйнував сотні радянських міст, тисячі сіл, зруйнував багато фабрик, заводів, шахт, колгоспів, МТС, радгоспів, залізниць. Тим, хто бачив ці руйнування, могло здатися на перший погляд, що потрібні будуть десятиріччя, щоб відродити до життя зруйноване ворогом. Але минуло всього три-чотири роки, і промисловість і сільське господарство СРСР були повністю відбудовані. А наприкінці 1951 р. виробництво промислової продукції СРСР вже перевищило рівень виробництва 1940 р. у два рази. З руїн і попелу піднялись прекрасні міста і села. В усьому цьому знову і знову

виявляється велика творча сила народу — справжнього творця історії.

В епохи, які передували соціалізові, справжня роль народу була прихована. При експлуаторському ладі творчі сили трудящих придушуються. В експлуаторських суспільствах творчою працею вважається тільки праця розумова, роль фізичної праці применшується. Капіталізм душить, губить народну ініціативу, народні таланти, здібності трудящих; лише окремі одиниці з народних мас пробивають собі дорогу до вершин культури. Капіталісти по-хижацькому ставляться до фізичних і духовних сил народу.

Соціалізм уперше в історії розкріпачив творчі сили, ініціативу мільйонів простих людей. Тільки при соціалізмі вперше перед широкими народними масами відкрита широка дорога до знання, до вершин культури; тільки при соціалізмі неухильне культурно-технічне піднесення всіх народних мас є закономірністю суспільного розвитку; тільки тут мільйони працюють на себе і для себе. В цьому секрет гігантських, небачених в історії темпів розвитку соціалістичної індустрії в СРСР, темпів розвитку всього господарства і розквіту культури. В умовах соціалізму народ стає вільним і свідомим творцем історії, який робить вирішальний вплив на всі сторони суспільного життя. Й. В. Сталін, критикуючи неправильне уявлення про роль народних мас в історії, говорив:

«Минули ті часи, коли вожді вважались єдиними творцями історії, а робітники і селяни не брались до уваги. Доля народів і держав вирішується тепер не тільки вождями, але, насамперед і головним чином, мільйонними масами трудящих. Робітники і селяни, які без шуму і тріску будують заводи і фабрики, шахти і залізниці, колгоспи і радгоспи, створюють всі блага життя, годують і одягають весь світ, — ось хто справжні герої і творці нового життя... «скромна» і «непомітна» праця є насправді великою і творчою працею, яка вирішує долю історії»¹.

Найважливішою закономірністю розвитку соціалістичного суспільства є зростання творчої активності народних мас в усіх сферах суспільного життя. В період переходу від соціалізму до комунізму свідомо історична творчість народних мас піднімається на новий, вищий ступінь. Нові великі завдання будівництва комунізму породжують нову енергію мільйонів. Розвиваються і стають різноманітними види і форми соціалістичного змагання робітників і колгоспників. Зростає політична активність народних мас.

Соціалістична революція, перемога соціалізму і будівництво комуністичного суспільства в СРСР, перемога ладу народної демократії в ряді країн Європи і Азії, зокрема в Китаї, дали незаперечний доказ вчення марксизму-ленінізму про те, що

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 13, стор. 254.

народ є справжньою і головною силою історичного процесу, що він не тільки створює всі матеріальні блага, але успішно може керувати державою, долею країни.

3. Роль особи в історії

Визнання народних мас вирішальною силою історичного розвитку аж ніяк не означає, проте, заперечення або приниження ролі особи, її впливу на хід історичних подій. Чим активнішу участь беруть народні маси в історичних подіях, тим настійніше стає питання про керівництво цими масами, про роль вождів, керівників класів, партій, видатних історичних діячів, ідеологів. Чим більш організовані маси, чим вищий ступінь їх свідомості, розуміння ними корінних інтересів, цілей, тим більшу силу вони становлять. А організованість і розуміння корінних класових інтересів зумовлюються, по-перше, умовами економічного життя і, по-друге, діяльністю політичних партій, а також діяльністю керівників партій, вождів та ідеологів.

Відкидаючи ідеалістичний вимисел про те, начебто видатні особи можуть по своїй волі творити історію, історичний матеріалізм визнає величезне значення ініціативи окремих осіб, видатних діячів, організацій, партій, які вмюють зв'язатися з передовим класом, з масами, внести в них свідомість, вказати їм правильний шлях боротьби, допомогти їм організуватися. В розмові з німецьким письменником Емілем Людвігом Й. В. Сталін говорив: «Марксизм зовсім не заперечує ролі видатних осіб або того, що люди роблять історію... Але, звичайно, люди роблять історію не так, як їм підказує яка-небудь фантазія, не так, як їм спаде на думку. Кожне нове покоління зустрічається з певними умовами, які вже існували в готовому вигляді в момент, коли це покоління народилось. І великі люди варті чого-небудь лише остільки, оскільки вони вмюють правильно зрозуміти ці умови, зрозуміти, як їх змінити. Якщо вони цих умов не розуміють і хочуть ці умови змінити так, як їм підказує їх фантазія, то вони, ці люди, потрапляють у становище Дон-Кіхота. Таким чином, саме за Марксом зовсім не слід протиставити людей умовам. Саме люди, але лише оскільки вони правильно розуміють умови, які вони застали в готовому вигляді, і лише оскільки вони розуміють, як ці умови змінити, — роблять історію»¹.

Роль керівників марксистських партій, видатних прогресивних діячів на тому і ґрунтується, що вони правильно розуміють завдання передового класу, співвідношення класових сил, обстановку, в якій розвивається боротьба класів, правильно

¹ Й. В. Сталін, Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом, Твори, т. 13, стор. 106—107.

розуміють, як змінити існуючі умови. Велика людина є починателем, тому що вона бачить далі від інших і хоче дужче від інших.

Значення діяльності видатних борців за перемогу нового суспільного ладу, вождів революційних мас полягає насамперед в тому, що вони краще від інших розуміють історичну обстановку, схоплюють смисл подій, усвідомлюють назрілі потреби суспільного життя, бачать далі від інших, оглядають ширше від інших поле історичної битви. Висуваючи правильний лозунг боротьби, вони запалюють маси, озброюють їх передовими ідеями, які згуртовують мільйони, мобілізують їх, допомагають створити з них революційну армію, здатну повалити старе і створити нове. Вожді, керівники революційних партій виражають насущну потребу епохи, інтереси передових класів, передових суспільних сил. В цьому їх сила.

Великі, видатні історичні особи, як і великі передові ідеї, з'являються, як правило, в переломні епохи історії народів, коли на чергу дня стають нові великі суспільні завдання. Енгельс у листі до Штаркенбурга писав про появу видатних діячів:

«Та обставина, що саме ось ця велика людина з'являється в даній країні, в певний час, звичайно, є чиста випадковість. Але коли ми цю людину усунемо, то з'являється попит на її заміну, і такий заступник знаходиться, — більш або менш вдалий, але з часом знаходиться. Що Наполеон, саме цей корсіканець, був тим військовим диктатором, який став необхідний Французькій республіці, виснаженій війною, — це було випадковістю. Але коли б Наполеона не було, то роль його виконав би інший. Це доводиться тим, що завжди, коли така людина була потрібна, вона знаходилася: Цезар, Август, Кромвель і т. д. Якщо матеріалістичне розуміння історії відкрив Маркс, то Тьєррі, Міньє, Гізо, всі англійські історики до 1850 р. є доказом того, що до цього прагнув багато хто, а відкриття того ж самого розуміння Морганом показує, що час для цього дозрів і це відкриття повинно було бути зроблене»¹.

Деякі соціологи з реакційного ідеалістичного табору оспорожують цю думку Енгельса. Вони твердять, що були епохи в історії людства, які потребували героїв, великих людей, провісників нових ідеалів, але великі люди не з'явилися і тому ці епохи стали періодами застою. Такий погляд виходить з цілком хибної передпосилки, начебто великі люди творять історію, по своїй волі викликають події. Але в дійсності навпаки: «...не герої роблять історію, а історія робить героїв, отже, — не герої створюють народ, а народ створює героїв і посуває вперед історію»².

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 445—446.

² «Історія ВКП(б). Короткий курс», стор. 15—16.

У боротьбі передових класів проти класів відживаючих, у боротьбі за розв'язання нових завдань неминуче висувались герої, вожді; ідеологи — виразники назрілих історичних завдань, що вимагали свого розв'язання. Так було на всіх ступенях суспільного розвитку. Рух рабів у стародавньому Римі висунув величну і благородну постать вождя повсталих рабів — Спартака. Революційний селянський антикріпосницький рух висунув у Росії таких видатних і відважних борців, як Іван Болотников, Степан Разін, Омелян Пугачов. Геніальними виразниками ідей селянської революції були Белінський, Чернишевський, Добролюбов. У Німеччині революційне селянство висунуло Томаса Мюнцера, в Чехії — Яна Гуса.

Епоха буржуазних революцій теж висунула видатних діячів, ідеологів. Англійська буржуазна революція XVII ст. дала Олівера Кромвеля. Переддень французької буржуазної революції 1789 р. ознаменувався появою цілої плеяди ідеологів-просвітителів, а в ході самої революції висунулись Марат, Сен-Жюст, Дантон, Робесп'єр. В період прогресивних воєн, які вела революційна Франція проти натиску феодальної Європи, висунулась група видатних маршалів, полководців революційної армії.

Нова епоха, коли на історичну сцену вийшов революційний робітничий клас, ознаменувалась діяльністю двох найвидатніших революційних мислителів і вождів міжнародного пролетаріату — Маркса і Енгельса.

Після смерті Маркса і Енгельса вороги робітничого класу розраховували, що кінчина основоположників наукового комунізму означатиме кінець тієї справи, за яку вони боролися. Але це були наївні розрахунки. Великий рух робітничого класу, боротьба за комунізм зумовлені глибокими економічними і політичними причинами. Перемога пролетарської революції і комунізму є історичною необхідністю. Епоха імперіалізму і пролетарських революцій на межі XIX і XX століть висунула на історичну арену геніального мислителя і вождя міжнародного пролетаріату, засновника Комуністичної партії Радянського Союзу В. І. Леніна, а потім його великого учня і продовжувача його справи Й. В. Сталіна.

Історичний розвиток висуває, ставить на порядок дня нові завдання і тим самим викликає суспільну потребу в силах, здатних розв'язати ці завдання. Ця сама потреба викликає і появу відповідних вождів класів, партій. Слід до того ж зважити, що самими суспільними умовами визначається можливість для талановитої, видатної людини проявити себе, розвинути і застосувати свій талант. В народі завжди є таланти, але вони можуть проявити себе тільки при сприятливих суспільних умовах.

Як у політичній, так і в інших галузях суспільного життя виникнення нових завдань сприяє висуванню видатних діячів,

що беруть участь у розв'язанні цих завдань. Так, наприклад, коли розвиток науки і техніки (зумовлений, кінець кінцем, потребами матеріального виробництва, потребами розвитку суспільства в цілому) висуває на чергу дня нові проблеми, нові завдання, то рано чи пізно знаходяться люди, які дають їх розв'язання. Один німецький історик дотепно зауважив з приводу ідеалістичних учень про виняткову і надприродну роль геніїв в історії суспільства і в історії науки:

— Якби Піфагор не відкрив свою відому теорему, невже людство до цього часу її не знало б?

— Якби не народився на світ Колумб, невже Америка до цього часу не була б відкрита європейцями?

— Якби не було Ньютона, невже людство до цього часу не знало б закону всесвітнього тяжіння?

— Якби не був винайдений на початку ХІХ ст. паровоз, невже ми до цього часу пересувались би в поштових каретах?

Досить тільки поставити перед собою подібні запитання, щоб стала очевидною вся абсурдність і безпідставність ідеалістичного уявлення про те, що доля людства, історія суспільства, історія науки залежать цілком від випадковості — народження тієї або іншої великої людини.

Однак постає питання: якщо видатні історичні діячі з'являються на суспільній арені завжди, коли виникає в них суспільна потреба, то чи не слід звідси зробити висновок, що тим самим випадковості не відіграють ніякої ролі в історії?

Ні, такий висновок був би неправильний. Видатний історичний діяч з'являється, по-перше, *рано чи пізно*, по-друге, він може або краще, або гірше відповідати цим потребам, краще або гірше справитися з виниклими завданнями, — це залежить від його здібностей, таланту, від рис його характеру, а все це почасти відбивається і на ході подій. Нарешті, індивідуальна доля великої людини, наприклад її передчасна загибель, теж вносить елемент випадковості в хід подій.

Марксизм не заперечує впливу історичних випадковостей на хід суспільного розвитку, особливо на розвиток тих чи інших подій. Маркс писав про роль випадковостей в історії: «...Історія мала б дуже містичний характер, якби «випадковості» не відігравали ніякої ролі. Ці випадковості входять, звичайно, самі складовою частиною до загального ходу розвитку, зрівноважуючись іншими випадковостями. Але прискорення і уповільнення великою мірою залежать від цих «випадковостей», серед яких фігурує також і такий «випадок», як характер людей, що стоять спочатку на чолі руху»¹.

Визнаючи певну роль випадковостей, марксизм підкреслює, що випадкові явища не мають визначального значення для всього ходу суспільного розвитку. Загальний хід історії

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 252.

зумовлюється необхідними причинами і законами, а не тими чи іншими випадковими факторами.

Те, що ворогами робітничого класу і селянства в 1917 р. в Росії були поміщики, дворяни і буржуазія, — це впливало з усього ходу історії з силою необхідності; але те, що на чолі дворян стояв дуже обмежений цар Микола II, а буржуазію очолював хвалько, позер і базіка Керенський, — ці факти не впливали необхідно з усього ходу розвитку Росії. Це випадковості, але вони мали певне сприятливе для сил революції значення. Якби у ворогів революції були більш далекоглядні керівники, робітники і селяни здобули б перемогу з більшими труднощами і жертвами, але, звичайно, все-таки здобули б перемогу і в цьому разі.

Закономірність розвитку суспільства проявляється, між іншим, і в тому, що кожний клас висуває і формує відповідно до своєї соціальної природи, «за своїм образом і подобою», і певний тип вождів, політичних діячів, які керують його боротьбою. Тип вождів, політичних діячів, ідеологів відображає природу класу, якому вони служать, історичний ступінь розвитку цього класу, обстановку, в якій вони діють.

Історія капіталізму вписана в літописи людства «полум'яніючою мовою меча, вогню і крові». Рицарі капіталізму використали для утвердження буржуазних суспільних відносин найбрудніші, найогидніші засоби: насильство, вандалізм, підкуп, убивства. Проте, хоч як мало героїчне буржуазне суспільство, говорив Маркс, але і для його появи на світ потрібні були героїзм, самопожертва, громадянські війни і битви народів. Біля коліски капіталізму стояла ціла плеяда видатних мислителів, філософів, політичних вождів, чії імена записані на скрижалях світової історії.

Але як тільки буржуазне суспільство склалося, революційних діячів буржуазії змінили вожді буржуазії іншого типу — нікчемні люди, яких не можна навіть порівнювати з їх попередниками. Період загниваючого капіталізму привів до дальшого і ще більшого здрібніння буржуазних ідеологів і вождів. Нікчемності буржуазії, реакційності її цілей відповідає нікчемність і реакційність її вождів. Визначні політичні фігури серед діячів імперіалістичної буржуазії стають лише рідким винятком.

Виродження і реакційність сучасної буржуазії дістали свій вияв у тому, що її вождями і ідеологами були і є люди без совісті і честі, такі, як гітлери, герінги, трумени, маккарті, чанкайші, лісинмани і т. п. Однією з найхарактерніших рис цих керівників, прикажчиків імперіалістичної буржуазії, є ненависть до трудящих, до соціалізму, до всього передового. Для врятування капіталізму, що гине, вони готові потопити світ у морі народної крові.

Вожді, ідеологи сучасної буржуазії, як і всі керівники відживаючих класів у минулому, намагаються затримати роз-

виток суспільства, повернути його назад. Вони хочуть скасувати закони історії, нав'язати історії свою волю, але закони історії скасувати не можна. Тому реакційна політика людей типу Гітлера, Муссоліні, Чан Кай-ші, Тодзіо, Трумена неминуче зазнає краху.

Звироднілий капіталістичний лад створив тип політичного діяча, чужого народові, діяча, який ненавидить народ і якого ненавидить народ, діяча, готового заради своєкорисливих інтересів зрадити батьківщину. Квіслінг став прозивним ім'ям — так називають тепер продажних вождів буржуазії капіталістичних країн.

Воли народів буржуазія протиставить ідею і політику «сильної одноособової влади», реакційної терористичної диктатури. Але головна роль в історії, у вирішенні долі країни належить народним масам.

В сучасних умовах трудящі маси на чолі з робітничим класом у своїй революційній боротьбі висувають новий тип політичних діячів, новий тип вождів, які, як небо від землі, відрізняються від політичних діячів буржуазії.

4. Роль вождів робітничого класу

Боротьба за комунізм вимагає від робітничого класу високої свідомості і організованості, революційної сміливості і наполегливості, самовідданості і героїзму. Щоб перемогти в цій боротьбі, робітничому класові треба бути озброєним знанням законів розвитку суспільства, розумінням природи класів і законів класової боротьби, мати науково розроблену програму, стратегію і тактику, зміло використати всі резерви революції, привернути на свою сторону можливих союзників. Ці завдання робітничий клас розв'язує під керівництвом Комуністичної партії.

Марксистська партія, яка складається з передових людей робітничого класу, є найкращою школою для виховання лідерів робітничого класу. Успішна діяльність марксистської партії передбачає наявність досвідчених, далекоглядних, прозорливих вождів, авторитетних керівників.

Буржуазія прекрасно розуміє значення пролетарських вождів для революційної боротьби робітничого класу. Тому вона в усіх країнах, особливо на найбільш гострих етапах класової боротьби, під час революцій, намагалась обезглавити робітничий рух. Буржуазія вбила видатних вождів робітничого класу Німеччини — Карла Лібкнехта, Розу Люксембург, Ернста Тельмана. Спроба буржуазної контрреволюції в липневі дні 1917 р. убити Леніна; змова ворогів народу — Бухаріна, Троцького, есерів з метою арешту і вбивства Леніна, Сталіна, Свердлова, замах есерів на Леніна; убивство Кірова і Куйби-

шева — все це ланки злочинної реакційної діяльності, буржуазної і дрібнобуржуазної контрреволюції та агентури іноземної буржуазії з метою залишити робітничий клас, партію комуністів без випробуваного керівництва, без авторитетних, визнаних ілюбимих вождів, керівників.

Замах в 1948 р. на керівників Італійської компартії Тольятті і Японської компартії Токуда, розстріл грецьким монархофашистським урядом вождів грецького робітничого класу, судова розправа з керівниками Компартії США, убивство голови Бельгійської компартії Жульєна Ляо в 1950 р. — все це вияв тактики імперіалістичної реакції, її прагнення обезглатити робітничий клас і тим самим затримати хід історії.

На початку 20-х років нашого століття серед «лівих» елементів робітничого руху в Німеччині і Голландії мали місце виступи проти «диктатури вождів». Замість боротьби проти реакційних, продажних соціал-демократичних вождів, які збанкрутували і показали себе зрадниками робітничого класу, ці «ліві» виступили взагалі проти вождів. Ленін характеризував їх погляди як один із проявів хвороби «лівизни» в комунізмі.

«Сама вже постановка питання: «диктатура партії чи диктатура класу? диктатура (партія) вождів чи диктатура (партія) мас?» свідчить, — писав Ленін, — про найбільш неймовірну і безнадійну плутанину думки. Люди силкуються придумати щось зовсім особливе і в своєму старанні мудрувати стають смішними. Всім відомо, що маси діляться на класи; — що протиставити маси і класи можна, лише протиставлячи величезну більшість взагалі, не розчленовану за становищем в суспільному ладі виробництва, категоріям, які займають особливе становище в суспільному ладі виробництва; — що класами керують звичайно і в більшості випадків, принаймні в сучасних цивілізованих країнах, політичні партії; — що політичні партії, як загальне правило, управляються більш-менш сталими групами найбільш авторитетних, впливових, досвідчених, обраних на найвідповідальніші посади осіб, які називаються вождями»¹.

Вожді партій II Інтернаціоналу зрадили робітничий клас, перейшли на службу буржуазії. Розходження вождів партій II Інтернаціоналу з робітничими масами ясно виявилось в період імперіалістичної війни 1914—1918 рр. і після неї. Основну причину такого розходження роз'яснили ще Маркс і Енгельс на прикладі Англії. На ґрунті монопольного становища Англії, яка була «промисловою майстернею світу» і експлуатувала сотні мільйонів колоніальних рабів, створилась «робітнича аристократія» — напівміщанська, наскрізь опортуністична верхівка робітничого класу. Вожді «робітничої аристократії» перейшли на сторону буржуазії, перебуваючи прямо чи посередньо у неї на утриманні. Маркс заплямував їх як зрадників.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 23.

В епоху імперіалізму в привілейованому становищі опинились не тільки Англія, але й деякі інші промислові країни: США, Німеччина, Франція, Японія, почасті Голландія, Бельгія. Шляхом поневолення і пограбування трудящих капіталістичних країн і народів колоній імперіалізм створив економічну базу для розколу робітничого класу. На ґрунті утворення «робітничої аристократії», підкупленої і розбещеної буржуазією, в робітничому русі виник тип опортуністів, відірваних від робітничих мас, тип «вождів», що відстоюють інтереси «робітничої аристократії» і інтереси буржуазії. Це — макдональди і бевіни в Англії, гріни і мерреї, міні і рейтери в США, блюми і рамадье у Франції, сарагати в Італії, шумахери в Німеччині, реннери в Австрії, таннери в Фінляндії. Ленін писав, що перемога революційного пролетаріату неможлива без згнєблення і вигнання опортуністичних вождів¹.

Історія міжнародного робітничого руху знає різні типи пролетарських вождів.

Один тип — це вожді-практики, що висувалися в окремих країнах у період наростання революційного руху. Це практичні діячі, сміливі, самовіддані, але слабкі в теорії. До таких вождів належав, наприклад, Огюст Бланкі у Франції. Маси довго пам'ятають і шанують таких вождів. Але робітничий рух не може жити самими тільки спогадами. Йому потрібна ясна, науково обґрунтована програма боротьби і тверда лінія, науково розроблена стратегія і тактика.

Другий тип вождів робітничого руху висунула епоха відносно мирного розвитку капіталізму, епоха II Інтернаціоналу. Це — керівники, порівняно сильні в теорії, але слабкі в справах організації, в практичній революційній роботі. З настанням революційної епохи, коли від вождів потрібне вміння дати правильні революційні лозунги і практично керувати революційними масами, виявляється їх обмеженість. До таких вождів — теоретиків мирного періоду належали, наприклад, Плеханов в Росії, Каутський в Німеччині. Теоретичні погляди того і другого, навіть в найкращу їх пору мали в собі відступи від марксизму в корінних питаннях (насамперед в головному питанні — в ученні про диктатуру пролетаріату). В момент загострення класової боротьби і Каутський і Плеханов перейшли в табір буржуазії.

Коли класова боротьба загострюється і революція стає на порядок денний, настає справжня перевірка і партій і вождів. Партії і вожді на ділі повинні довести свою здатність керувати боротьбою мас. Якщо той або інший лідер перестає служити справі свого класу, збочує з революційного шляху, зраджує народ, маси викривають і залишають його. Історія знає немало політичних діячів, які мали в свій час деяку популярність, але потім переставали

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 24.

виражати інтереси мас, відривалися від них, зраджували трудящих, і тоді маси або відходили від них, або змітали їх з свого шляху.

Які ж якості повинні мати вожді, керівники пролетаріату, щоб справитися з надзвичайно складними завданнями керівництва його класовою боротьбою? На це питання Й. В. Сталін відповів: «Щоб вдержатися на посту вождя пролетарської революції і пролетарської партії, необхідно поєднувати в собі теоретичну міць з практично-організаційним досвідом пролетарського руху»¹. Великі вожді пролетаріату — *Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін* поєднували в собі саме ці властивості. Це діячі нового типу. Відмітні риси їх: ясне і глибоке розуміння законів розвитку суспільства і завдань робітничого класу, прозорливість, далекоглядність, тверезе врахування обстановки, почуття нового, революційна сміливість, мужність і безстрашність, зв'язок з масами і віра в творчі сили мас, безмежна любов і відданість народові, справі комунізму. Політичні діячі ленінського типу не тільки учать маси, але й учаться у мас, уважно прислухаються до критики знизу. Це докорінно відрізняє керівників робітничого класу, діячів комунізму від буржуазних діячів, від громадських діячів старого типу, що подвигалися в минулому на історичній арені.

Всесвітньоісторична роль Маркса і Енгельса визначається тим, що вони стали геніальними вождями і учителями міжнародного робітничого класу, творцями великого вчення — марксизму. Маркс і Енгельс відкрили і науково обґрунтували історичну роль пролетаріату як могильщика капіталізму, як творця нового, комуністичного суспільства. Ні одно з найбільших наукових відкриттів минулого не справило такого могутнього впливу на історичну долю людства, на прискорення ходу суспільного розвитку, як геніальне вчення Маркса. На відміну від різних утопічних систем соціалізму, що їх створювали різні мислителі-одиначки, марксизм як світогляд, як вчення наукового соціалізму став прапором боротьби робітничого класу. В цьому непереборна сила марксизму. На протязі цілого століття вчення Маркса і Енгельса, творчо розвинуте в нашу епоху Ленінін і його учнем Сталінін, є бойовим прапором робітничого класу всіх країн. Прогресивний рух людства здійснюється в наш час під впливом безсмертних ідей марксизму-ленінізму. Оволодівши умами сотень мільйонів людей, ідеї марксизму-ленінізму перетворилися нині в могутню матеріальну революційну силу історичного розвитку.

В цьому виявляється істинність і творча, перетворююча роль марксизму-ленінізму. Це велике вчення стало виразом потреб історичного розвитку. Зміст марксизму-ленінізму, коло його ідей — це не довільна побудова геніальних умів, а най-

¹ Й. Сталін, Про Леніна, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 15.

глибше відображення назрілих суспільних потреб. Сила і велич вчення і справи Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна полягають в силі і величі міжнародного революційного руху пролетаріату. Кінцева доля цього руху — перемога комунізму — не залежить від життя і смерті окремих людей, навіть великих. Але великі керівники робітничого класу відкривають внутрішній зв'язок явищ, закони розвитку суспільства, закони пролетарської революції, закони будівництва соціалізму і комунізму, освітлюють своїм вченням шлях розвитку суспільства, шлях боротьби робітничого класу і тим прискорюють рух, наближають перемогу комунізму.

Про велич і значення тієї чи іншої історичної епохи судять по величчю і значенню подій, що відбулися в цю епоху. Про історичних діячів, їх значення і роль судять по величчю справ, ними здійснених, по їх ролі в подіях, в історичному русі, який вони очолюють.

Сучасна епоха — найвизначніша у всесвітній історії щодо багатства і величчю подій, щодо численності людських мас, які беруть участь в суспільному русі, щодо темпів поступального розвитку, щодо глибини здійсненого і здійснюваного соціального перевороту.

Чим більші народні маси виступають на історичній арені революційної боротьби, тим більші вимоги ставляться до керівництва цими масами. Тому першорядного значення набуває марксистська партія як авангард і вождь робітничого класу. Успіх діяльності революційних вождів, керівників робітничого класу, їх роль в робітничому русі, в боротьбі за соціалізм залежать від наявності і діяльності масової марксистської партії. Щоб створене ідеологами, учителями робітничого класу марксистське вчення внести в маси і тим самим перетворити стихійний рух у свідомий, організований і революційний, необхідна марксистська партія. Масових марксистських партій не було в епоху діяльності Маркса. Для їх виникнення ще не було сприятливих умов у ті часи. В період II Інтернаціоналу соціалістичні партії не були революційними партіями: їх роз'їдала язва опортунізму, ревізіонізму. Велика заслуга В. І. Леніна перед російським і міжнародним революційним робітничим рухом полягає в тому, що він зрозумів значення масової марксистської революційної партії як авангарду, революційного штабу і колективного вождя робітничого класу. Ленін був засновником марксистської партії нового типу — Комуністичної партії Радянського Союзу. Завдяки цій партії науковий соціалізм був внесений в стихійний робітничий рух. Завдяки керівництву Комуністичної партії масовий робітничий рух набув силу, свідомості і організованості, ясність перспективи і став переможним.

В. І. Ленін був найвидатнішим представником творчого марксизму. Всесвітньоісторична заслуга Леніна полягає в тому,

що він дав геніальний науковий аналіз останньої стадії капіталізму — імперіалізму, розкрив закономірності його розвитку; вказав і науково обгрунтував завдання робітничого класу в новій історичній обстановці; розробив теорію, стратегію і тактику соціалістичної революції, шляхи завоювання диктатури пролетаріату і будівництва комунізму. Ленін дав наукове узагальнення великих подій епохи імперіалізму і пролетарських революцій, філософське узагальнення того нового, що дала революційна практика і наука за період після смерті Енгельса. Ленін відстояв учення Маркса від опошлення його опортуністами всіх мастей і, спираючись на основні принципи марксизму, всебічно розвинув його далі, створивши ленінізм — марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій. Ленін відкрив закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму і на цій основі створив нову теорію пролетарської революції — вчення про можливість перемоги соціалізму спочатку в одній, окремо взятій, країні. Спираючись на ленінізм, Комуністична партія привела робітничий клас і всіх трудящих Росії до перемоги над буржуазією і капіталізмом, до встановлення диктатури пролетаріату. Вороги комунізму — меншовики, троцькісти і т. п. — хватилися за застарілий висновок Маркса і Енгельса про неможливість перемоги соціалізму в одній країні, обвинувачували Леніна, а потім Сталіна та інших учнів Леніна у відступі від марксизму. Ленін, як найвидатніший творчий марксист, тверезо і точно врахував нову історичну обстановку, яка склалася після смерті Маркса і Енгельса, і замінив висновок основоположників марксизму про неможливість перемоги соціалізму в одній країні — висновок, що перестав відповідати новим умовам, — положенням про те, що одночасна перемога соціалізму в усіх капіталістичних країнах стала неможливою, а перемога соціалізму спочатку в одній, окремо взятій, капіталістичній країні стала можливою.

«Що було б з партією, з нашою революцією, з марксизмом, якби Ленін спасував перед буквою марксизму, якби у нього невістачило теоретичної мужності відкинути один із старих висновків марксизму, замінивши його новим висновком про можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій, країні, який відповідає новій історичній обстановці? Партія блукала б в потемках, пролетарська революція втратила б керівництво, марксистська теорія почала б хиріти. Програв би пролетаріат, виграли б вороги пролетаріату»¹.

Для успіху революції, після того як дозріли для неї об'єктивні передумови, потрібні не тільки ясні, зрозумілі масам лозунги, які виражають їх інтереси і прагнення, — потрібен

¹ «Історія ВКП(б). Короткий курс», стор. 326.

також правильний вибір моменту збройного повстання, коли революційна ситуація визріла. Виступивши передчасно, можна приректи пролетарську армію на поразку; упустивши момент, можна багато упустити, програти. Ленін не тільки найвидатніший теоретик, мислитель, ідеолог робітничого класу, але й великий стратег, вождь соціалістичної революції, який умів точно визначити найкращий момент вирішального виступу народних мас. За рішенням VI з'їзду Комуністичної партії, який націлив партію і робітничий клас на соціалістичну революцію, Центральний Комітет партії готував маси до вирішальних боїв. У відомому листі до членів ЦК партії напередодні Жовтневого повстання 1917 р. Ленін писав:

«Я пишу ці рядки ввечері 24-го, становище як не можна більш критичне. Ясніше ясного, що тепер, уже справді, прогаяння в повстанні смерті подібне... тепер все висить на волоску... Вирішувати справу сьогодні неодмінно ввечері або вночі.

Історія не простить прогаяння революціонерам, які могли перемогти сьогодні (і напевно переможуть сьогодні), ризкуючи втрачати багато завтра, ризкуючи втратити все...

Уряд хитається. Треба *добити* його що б то не стало!

Прогаяння у виступі смерті подібне»¹.

Завдяки мудрому керівництву партії комуністів, її ЦК, завдяки керівництву Леніна пролетарське повстання 25 жовтня 1917 р. перемогло швидко і з мінімальними жертвами.

Опортуністичні вожді партій II Інтернаціоналу боялися народних мас, не вірили в їх творчі сили. Аристократизм характерний також для вожаків сучасних правосоціалістичних партій та інших буржуазних партій. Вожді II Інтернаціоналу хотіли повчати маси, але не бажали вчитися у народних мас.

Справжні вожді робітничого класу, діячі ленінського типу, являють собою протилежність аристократичним вождям II Інтернаціоналу. Керівники ленінського типу тісно зв'язані з масами і глибоко вірять в творчі сили робітничого класу. Непохитна віра в творчі сили мільйонних народних мас характеризує Комуністичну партію Радянського Союзу і її Центральний Комітет, який є колективним і найавторитетнішим вождем радянського народу.

Центральний Комітет Комуністичної партії включає в себе найбільш досвідчених діячів партії, мудрих політичних керівників, знавців господарства, найкращих теоретиків партії, що поєднують в собі глибоке знання марксизму-ленінізму і величезний практичний досвід. Керівники Комуністичної партії, спираючись на марксизм, на знання законів розвитку суспільства, мають можливість проникати в суть подій, що відбуваються, бачити не тільки те, як події розгортаються сьогодні, але й те, в якому напрямі вони будуть розвиватися завтра.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 199, 200.

Політична визначеність і ясність, правдивість і чесність, безстрашність в бою і нещадність до ворогів народу, мудрість і неспішливість при розв'язанні складних питань, безмежна любов до свого народу, відданість міжнародному пролетаріатові як найважливішій революційній силі сучасності — ось характерні риси політичних діячів ленінського типу, керівників комуністичного руху, народних героїв нашої великої епохи.

Величезне значення в діяльності Комуністичної партії мали і мають принципи колективного керівництва. Ці принципи були вироблені В. І. Леніним. Вони втілені в усій організаційній структурі Комуністичної партії, в її Статуті. Комуністична партія, вірна принципам марксизму-ленінізму, веде боротьбу проти несумісної з марксизмом ідеалістичної теорії культу особи.

Маркс писав про себе і про свого друга Енгельса: «...з неприязні до всякого культу особи я під час існування Інтернаціоналу ніколи не допускав до огласки численні звернення, в яких визнавалися мої заслуги і якими мені докучали з різних країн, — я навіть ніколи не відповідав на них, хіба що зрідка за них вичитував. Перший вступ Енгельса і мій у таємне товариство комуністів відбувся під тією умовою, що з статуту буде викинуто все, що сприяє суевірному схилянню перед авторитетами...»¹.

Ленінізм веде непримиренну боротьбу проти антинаукової і шкідливої народницько-есерівської теорії «героїв і юрби», проти ідеалістичної теорії культу особи. Однак пережитки цієї ідеалістичної теорії ще живі, і проти них Комуністична партія веде рішучу боротьбу. Ідеалістична теорія культу особи суперечить ленінським принципам колективного керівництва. Вона принижує роль народу, роль робітничого класу і його партії, демобілізує і усипляє сили народу.

Марксизм-ленінізм зв'язує долю комунізму з діяльністю робітничого класу, народних мас, з керівництвом марксистської партії, а не з долею тієї чи іншої окремої особи. Марксизмові чуже також і анархістське ставлення до авторитету, до ролі керівництва. В боротьбі за комунізм випробувані, авторитетні, зв'язані з народом керівники партії робітничого класу відігравали і відіграють величезну роль.

Радянському народові в будівництві соціалістичного суспільства довелося переборювати величезні труднощі, зв'язані з упадкованню від старого ладу відсталістю країни і з ворожим капіталістичним оточенням. Роль Комуністичної партії та її вождів у будівництві соціалізму полягала в тому, що вони, спираючись на наукову теорію, на глибоке знання законів суспільного розвитку, законів будівництва соціалізму, вказали

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVI, стор. 487.

вірні, надійні шляхи і засоби подолання труднощів. Вони запалили, організували і мобілізували маси робітників і селян на будівництво соціалізму.

Радянський народ будував соціалізм першим у світі. Численні вороги намагалися збити народ з правильного шляху, посіяти в ньому невір'я в свої сили, в здатність побудувати соціалізм. Не розгромивши ворогів народу — троцькістів, зінов'євців, бухарінців, націоналістів, не викривши їх хибних ідей і «теорій» та підлих провокаторських політичних настанов, не можна було побудувати соціалістичне суспільство. Мудра політика Комуністичної партії, її ленінського ЦК, нещадна боротьба з ворогами ленінізму забезпечили перемогу соціалізму в Радянській країні.

В моменти тяжких випробувань особливо виявляється велика роль Комуністичної партії та її керівництва. Коли ворог в 1941 р. вторгся в межі Радянського Союзу, обстановка створилась важка і складна. Правильно оцінити обстановку, зважити сили ворога і сили власного народу, показати народові глибину загрожуючої небезпеки і вказати засоби та шляхи до перемоги, згуртувати мільйони, очолити їх боротьбу — ось що необхідно було зробити і зроблено Комуністичною партією, її Центральним Комітетом на чолі з Сталінінм. Комуністична партія Радянського Союзу, нерозривно зв'язана з народом, згуртувала і організувала його, виховала в ньому ненависть до ворога, любов до соціалістичної вітчизни і привела до перемоги.

Комуністична партія уособлює морально-політичну єдність радянського народу, вона виражає те велике, мудре, що є в радянському народі, в робітничому класі: ясний розум, стійкість, мужність, благородство, незламну волю. Радянський народ бачить в Комуністичній партії Радянського Союзу свого випробуваного, вірного керівника, колективного вождя.

Повалення паризму і капіталізму, знищення експлуатації людини людиною, створення соціалістичного суспільства в СРСР — все це здобує героїчною, самовідданою боротьбою народних мас, керованих Комуністичною партією, її ленінським Центральним Комітетом.

Тепер радянський народ буде комунізм. Закони переходу від соціалізму до комунізму, закони будівництва комуністичного суспільства розкриваються марксистсько-ленінською теорією, яку розвиває далі Комуністична партія, її Центральний Комітет.

Таким чином, роль вождів робітничого класу і його партії полягає в тому, що вони завдяки своєму досвідові, знанню законів суспільного розвитку мудро керують його боротьбою і тим допомагають робітничому класові, всім трудящим прискорювати історичний рух, сприяють досягненню великої мети робітничого класу — комунізму.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Отже, історичний матеріалізм учить, що не окремі особи, герої, вожді, полководці, відірвані від народу, а народ, трудящі маси є головним творцем історії суспільства.

Роль народних мас в історії залежить від об'єктивних умов їх діяльності. Історія свідчить про зростання ролі трудящих мас в розвитку суспільства. Роль пролетаріату і керованих ним непролетарських трудящих мас в розвитку суспільства значно вища, ніж роль рабів і кріпосного селянства. Особливо велика творча історична роль трудящих мас в умовах будівництва соціалізму і комунізму.

Марксизмові чужі буржуазний і дрібнобуржуазний культ особи.

Разом з тим історичний матеріалізм визнає роль видатних осіб, передових, прогресивних діячів в історії, в розвитку суспільства. Передові громадські діячі, які розуміють потреби розвитку суспільства і зв'язані з передовими суспільними силами, своєю діяльністю допомагають трудящим прискорювати хід історії, полегшують народним масам розв'язання назрілих історичних завдань.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ І ЇЇ ФОРМИ

Суспільна свідомість існує в різних формах, що історично склалися і змінюються: у формі політичних і правових поглядів, моралі (нравственості), науки, релігії, мистецтва і філософії. Кожна з форм суспільної свідомості, будучи відображенням суспільного буття, має свою специфіку і виконує свою особливу роль у суспільному житті, в розвитку суспільства, в боротьбі класів. Цей розділ присвячений розглядові питання про загальне джерело походження і розвитку суспільних ідей, про їх роль в розвитку суспільства в цілому, а також питання про виникнення і розвиток окремих форм суспільної свідомості, взаємодіяння їх між собою і про специфічну роль кожної форми суспільної свідомості в розвитку суспільства. В розділі окремо розглядаються також роль і значення соціалістичної свідомості, соціалістичної ідеології у виникненні і розвитку соціалістичного суспільства.

1. Суспільна свідомість — відображення умов матеріального життя суспільства

В широкому розумінні слова поняття *суспільна свідомість* містить в собі політичні, правові, моральні, релігійні, художні, філософські та інші суспільні погляди, наукові знання (включаючи і природознавство), а також національні особливості психічного складу різних націй і народностей, в класовому суспільстві також і психологію різних суспільних класів. У вузькому розумінні поняття суспільна свідомість означає тільки суспільні ідеї, погляди і теорії, які відображають суспільне буття, суспільний лад.

Історичний матеріалізм учить, що суспільна свідомість є відображення суспільного буття, умов матеріального життя

суспільства. Яке суспільне буття людей, яке їх матеріальне життя, така і їх суспільна свідомість.

Свідомість взагалі є породження природи, властивість високоорганізованої матерії відображати дійсність. Суспільна свідомість людей є породженням і відображенням умов матеріального життя суспільства. Матеріальне життя суспільства, суспільне буття є первинним, а духовне життя суспільства — вторинним, похідним. Матеріальне життя суспільства — це об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості людей, а духовне життя суспільства, свідомість людей, суспільні ідеї, теорії, погляди — це відображення об'єктивної реальності, суспільного буття.

Виходячи з того, що люди, вступаючи у взаємини один з одним, діють як істоти, що мають свідомість, ідеалісти приходять до хибного висновку про тотожність суспільного буття і суспільної свідомості. В. І. Ленін, критикуючи цей невірний, антинауковий, ідеалістичний погляд, пише:

«Суспільне буття і суспільна свідомість не тотожні, — цілком так само, як не тотожне буття взагалі і свідомість взагалі. З того, що люди, вступаючи у взаємини, вступають в них, як свідомі істоти, ніяким чином *не виходить*, щоб суспільна свідомість була тотожна з суспільним буттям. Вступаючи у взаємини, люди в усіх скільки-небудь складних суспільних формаціях — і особливо в капіталістичній суспільній формації — *не усвідомлюють* того, які суспільні відносини при цьому складаються, за якими законами вони розвиваються і т. д. Наприклад, селянин, продаючи хліб, вступає у «взаємини» з світовими виробниками хліба на всесвітньому ринку, але він не усвідомлює цього, не усвідомлює і того, які суспільні відносини складаються з обміну»¹.

Ідеалісти шукають джерело походження суспільних ідей, політичних теорій, релігійних, художніх та інших поглядів у сфері свідомості, у сфері ідей, в головах тих або інших мислителів, ідеологів, творців цих ідей, теорій. Історичний матеріалізм учить, що дійсне джерело походження суспільних ідей, джерело формування духовного життя суспільства треба шукати не в головах людей, а в умовах матеріального життя суспільства. Тільки матеріалістичний підхід дає можливість зрозуміти, чому в різних суспільствах, на різних ступенях історичного розвитку існують різні суспільні ідеї, погляди, чому ці погляди, ідеї змінюються внаслідок зміни умов життя людей.

Суспільне буття визначає суспільну свідомість. Суспільна свідомість ніколи не може бути чимсь іншим, як тільки відображенням суспільного буття. Навіть туманні, фантастичні релігійні уявлення людей є хоч і перекрученим, але все-таки відображенням умов матеріального життя суспільства.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 296—297.

В суспільній свідомості людей завжди відбиваються умови їх матеріального життя. Але як саме ці умови відбиваються, це залежить від ступеня історичного розвитку, від даного способу виробництва. В буржуазній ідеології, наприклад, люди та їх суспільні відносини ставляться немов на голову, як у камері-обскурі. Це визначається характером історичного процесу матеріального життя буржуазного суспільства.

Політичні, правові, моральні, релігійні, художні, філософські погляди суспільства являють собою ідеологічну частину надбудови над тим або іншим історично визначеним економічним базисом. Надбудова ж змінюється в результаті зміни економічного базису.

На ранніх ступенях суспільного розвитку залежність суспільної свідомості, суспільних поглядів від умов матеріального життя суспільства і насамперед від економічного ладу суспільства особливо ясна, очевидна. Там розумова праця ще не встигла відокремитися від фізичної, процес відтворення суспільного життя являв собою щось єдине, цілісне: духовна діяльність людей була безпосередньо неначе вплетена в матеріальне суспільне життя. Примітивності, обмеженості матеріального життя людей в епоху первісно-общинного ладу відповідала обмеженість їх духовної діяльності: нрави і звичаї відбивали примітивне життя первісних людей; релігійні вірування відбивали їх безпорадність перед стихійними силами природи; суспільному виробництву і колективній власності на засоби виробництва відповідала відсутність таких понять, як «твое», «мое».

З часом, особливо з виникненням суспільного поділу праці, з виникненням класів і класової боротьби, з відокремленням розумової праці від фізичної, ускладнюється все суспільне, в тому числі й духовне, життя людей. Виникає держава, а разом з нею і право. Виникають і розвиваються *нові форми суспільної свідомості*: з'являються *політичні і правові* погляди, *наука, філософія*; мистецтво як елемент духовного життя, культури розвивається і диференціюється на різні *види мистецтва*.

Самий процес відображення в головах людей умов їх матеріального життя теж ускладнюється. Зв'язок деяких явищ свідомості, духовного життя з умовами матеріального життя іноді буває важко уловити. Плеханов справедливо писав, що для того, щоб зрозуміти примітивні танці первісних людей, досить знати їх спосіб виробництва матеріальних благ. Африканські жінки у своїх танцях відтворюють збирання коріння, чоловіки — полювання і збройні сутички. Але щоб зрозуміти менует — французький аристократичний танець XVII—XVIII ст., — досить знати характер господарської діяльності французів тих часів. Щоб зрозуміти такий танець або інше подібне явище мистецтва, треба враховувати насамперед економічний лад суспільства і поділ суспільства на класи, перетворення феодального дворянства в паразитичний клас бездільних марнотратників життя, враховувати психологію цього класу і т. д.

Вульгаризатори, спрощувачі марксизму, як-от «економічні матеріалісти», намагаються вивести філософські, релігійні, моральні, художні погляди людей безпосередньо з процесу виробництва, пояснити характер і напрям мистецтва, філософії, моралі рівнем техніки. Такий спрощений підхід до явищ духовного життя чужий і ворожий марксизмові. Історичний матеріалізм учить, що суспільна свідомість, ідеологія суспільства, його класів визначається розвитком виробництва, виробничою діяльністю суспільства не безпосередньо, а через економічний базис суспільства, через виробничі відносини. Суспільна свідомість відображає зміни в рівні розвитку продуктивних сил не відразу і не прямо, а після змін в економіці, через відбиття змін у виробництві в змінах в економічному ладі суспільства. При цьому деякі форми суспільної свідомості відчують визначальний вплив економічного базису не завжди безпосередньо, але й через соціально-політичні відносини, через класові інтереси і класову боротьбу, а також через вплив інших форм суспільної свідомості, які ближче примикають до базису суспільства.

Нерідко ідеологічні форми, що існують в дану епоху, зберігають ідейний зміст, породжений умовами матеріального життя давно минулих епох. Наприклад, релігія поряд із змістом, породжуваним економічним ладом буржуазного суспільства, містить в собі ідеї, погляди, успадковані від далекого історичного минулого. Поширена в Європі і Америці християнська релігія має в собі численні ідеологічні напластування, що сягають своїм корінням в епоху первісного суспільства (міфи про створення світу і людини, про первородний гріх і т. п.), рабства, феодалізму. Шукати основи всіх релігійних нісенітниць і забобонів в економічному житті тільки сучасного буржуазного суспільства було б абсурдним. В силу традиції і крайньої консервативності релігійної ідеології, а також в силу зацікавленості буржуазії в збереженні релігійних забобонів для приборкання трудящих ці ідеологічні елементи далекого минулого зберігаються і нині, при цілком змінених економічних умовах, у вік машин, електрики, атомної енергії і наукової космогонії та біології.

Ідеологічні форми, виникнувши, набувають *відносної самостійності* в своєму розвитку. Ця відносна самостійність розвитку форм свідомості виявляється ось в чому. Внаслідок суспільного поділу праці і насамперед внаслідок відокремлення розумової праці від фізичної ідеологічний процес, духовне виробництво, тобто розвиток ідей, певною мірою відособлюється від матеріального життя суспільства. Окремі індивіди починають засвоювати, сприймати певні почуття, погляди, ідеї на основі традицій і виховання в сім'ї, в школі, в церкві, в суспільстві.

Ідеологи, автори ідей, поглядів або ілюзій даного класу, розроблюючи певні теорії, наукові і філософські системи, ху-

дожні форми, в кожний даний момент виходять свідомо чи не-свідомо з становища та інтересів цього класу, але спираються вони безпосередньо на нагромаджений у даній галузі ідейний матеріал, створений їх попередниками. Економічні відносини, класові інтереси визначають, що саме із створеного попередниками відкидається і що успадковується, вони визначають той напрям, в якому відбувається зміна ідей, поглядів. Проте і в тих випадках, коли письменники, художники, вчені, філософи продовжують традиції своїх попередників, і в тих випадках, коли вони більш-менш радикально розривають з ними, нагромаджений у попередні епохи ідейний матеріал не залишається без сліду, а справляє той чи інший вплив на дальший хід духовного розвитку суспільства.

Кожна ідеологічна галузь — політичні і правові теорії, мораль, філософія, мистецтво, релігія — має як передумову свого розвитку певний мислений матеріал, який передала їй попередня епоха і з якого вона виходить, має свою *специфіку розвитку*, будучи особливою формою суспільної свідомості, своєрідним способом відображення дійсності.

Визначальний вплив економічного розвитку (в кінцевому підсумку) на різні галузі ідеології безперечний, але при цьому Енгельс вказував, що цей вплив «має місце в рамках умов, диктованих самою даною галуззю: у філософії, наприклад, дією економічних впливів (які знов-таки діють здебільшого тільки в своєму політичному і т. п. вбранні) на наявний філософський матеріал, доставлений попередниками»¹.

В розвитку всіх форм суспільної свідомості: філософії, науки, мистецтва та ін., в кожній країні (а з розвитком міжнародних стосунків і в усьому світі) є певна ідейна традиція, *наступність*. В Росії, наприклад, наукова матеріалістична традиція іде від Ломоносова і Радіщева через Герцена і Белінського до Чернишевського і Добролюбова, до Сеченова, Павлова, Тімірязєва. Ленінізм виник в Росії, але він покликаний до життя не тільки російськими, а й міжнародними соціально-економічними умовами епохи імперіалізму, умовами і потребами світового робітничого руху. Ленінізм є марксизмом, його творчим розвитком в умовах нової епохи. В галузі літератури теж є наступницький зв'язок. Наприклад, є наступність між творчістю Пушкіна, Грибєєдова, Лермонтова, Гоголя, Тургєнева, Толстого. Існує наступність між великою російською класичною літературою минулого і принципіально новою щодо своєї соціальної суті радянською літературою. Розвиток мистецтва, науки, філософії був би неможливий, коли б при революційній критиці і подоланні старих, віджилих художніх поглядів, наукових поглядів і філософських систем не зберігалось все істинне і прогресивне, що було здобуте людством у попередні епохи. Тому Комуністична

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 409.

партія учить критично оволодівати великою культурною спадщиною минулого, зокрема і особливо скарбами передового російського класичного мистецтва, а також скарбами передового мистецтва, створеного іншими народами. Не можна створювати нову передову, пролетарську соціалістичну культуру, не освоївши критично всіх скарбів передової культури, створеної людством у минулому. Критикуючи вульгаризаторів, спрощувачів марксизму — «пролеткультурівців», В. І. Ленін говорив:

«Пролетарська культура не є культура, що вискочила невідомо звідки, не є вигадка людей, які називають себе спеціалістами по пролетарській культурі. Це все цілковита нісенітниця. Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства»¹. Так у боротьбі проти прихильників махіста О. О. Богданова В. І. Ленін захищав необхідність критичного оволодіння великою культурною спадщиною минулого для створення найпередовішої, соціалістичної культури.

Соціалістичне суспільство критично сприймає і освоює культурну спадщину всіх народів, всіх країн, всіх епох, відбираючи з неї все те, що відповідає потребам народу, потребам розвитку суспільства.

Своєю класовою суттю радянська ідеологія, радянська культура принципіально відмінні від усієї попередньої ідеології і культури. Це — соціалістична, антикапіталістична культура. Але вона виникла не на «чистому» місці, не без зв'язку з культурною спадщиною минулого.

Таким чином, розвиток філософії, науки, мистецтва та інших форм суспільної свідомості не можна виводити з ідей і зводити до «філіації ідей», як це роблять ідеалісти. Треба шукати корені ідей в суспільному бутті людей, в їх класовому бутті, в економіці даного суспільства. Але при цьому слід зважати на зв'язок і наступність в розвитку ідеологічних форм. Не можна спрощувати справу і виводити всі ідеологічні явища безпосередньо з економіки і тим більше прямо з процесу виробництва.

У ідеологів-ідеалістів відносна самостійність розвитку форм суспільної свідомості породжує ілюзію про незалежність ідеологічного процесу від умов матеріального життя суспільства, від класової боротьби. Ця ілюзія зміцнюється в їх свідомості тим, що форми суспільної свідомості, будучи відображенням умов матеріального життя, в своєму розвитку відстають від зміни матеріального життя. Спочатку змінюється суспільне буття, а потім більш або менш швидко змінюється суспільна свідомість. На прикладі релігії ми бачимо, що деякі ідеї, погляди, породжені в стародавні часи, продовжують жити тисячоліття і після зникнення тих умов, які покликали їх до життя.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 251.

Відставання суспільної свідомості від суспільного буття зумовлюється, по-перше, тим, що свідомість є відображенням буття; по-друге, консервативністю певних форм свідомості і вміщених в них ідей, особливо таких, як релігійні ідеї і освячені релігією норми моралі, нрави, звичаї. Консервативність властива не тільки релігії і релігійним ідеям, але й іншим ідеологічним формам. Різні суспільні ідеї відживаючих суспільних сил стають ніби скам'янілими і залишаються й далі за традицією, в силу звички, гальмуючи розвиток нових поглядів, ідей. По-третє, відставання свідомості від суспільного буття пояснюється заінтересованістю відживаючих суспільних сил у збереженні старих ідей. Спираючись на свої установи, реакційні сили підтримують старі, реакційні ідеї.

Відставання особливо властиве звичайній свідомості людей, яка виникає, складається і змінюється стихійно, під впливом навколишніх умов життя. Наукова свідомість на відміну від звичайної не виникає стихійно, а розроблюється ідеологами, вченими, які розкривають закони розвитку природи, суспільства і мислення. Теоретичне мислення, коли воно наукове, на основі знання законів розвитку і виникаючих тенденцій, які виявляються в самому житті, в дійсності, може давати *передбачення* того, що повинно відбутися в майбутньому. Маркс, відкривши закони розвитку капіталістичного суспільства, давно передбачив неминучу загибель капіталізму і перемогу соціалізму. Це наукове передбачення підтверджується всім ходом розвитку суспільства.

При аналізі виникнення і розвитку форм суспільної свідомості, їх зв'язку з економічним базисом треба враховувати їх *взаємодіяння з політичною і правовою надбудовою, взаємодіяння ідеологічних форм між собою*: моралі і релігії, моралі і науки, моралі і мистецтва, мистецтва і філософії і т. д. Так, наприклад, на всіх ступенях розвитку суспільства до капіталізму включно на розвиток моралі і ідеалістичної філософії справляла вплив релігія, і навпаки: ідеалістична філософія справляла вплив і на релігію і на мораль; філософія і релігія впливали на мистецтво і т. д. Тільки при всебічному врахуванні цього *взаємодіяння* можна правильно зрозуміти весь складний процес розвитку суспільної свідомості, розвитку духовного життя кожного класу і суспільства в цілому.

Вульгаризатори і спотворювачі марксизму типу О. О. Богданова, В. М. Шулятікова, М. М. Покровського намагались *безпосередньо* виводити ідеологічні форми з рівня виробництва, із стану техніки або з рівня економіки. Замість конкретно-історичного вивчення явищ суспільної свідомості і дослідження всіх зв'язків між економікою і формами свідомості, врахування впливу класової боротьби, політичних відносин і взаємодіяння форм суспільної свідомості ці спрощувачі марксизму намагались пояснити складні ідеологічні форми безпосередньо рівнем розвитку продуктивних сил або рівнем економічного розвитку.

Тим самим вони перекидали картину історичного процесу і ставали в тупик при поясненні таких явищ, як старогрецьке мистецтво, російська література першої половини ХІХ ст. і т. п.

Маркс відмічав, що «капіталістичне виробництво вороже деяким галузям духовного виробництва, як-от мистецтво і поезія. Не розуміючи цього, можна прийти до вигадки французів вісімнадцятого століття, осміяної вже Лессінгом: оскільки ми в механіці і т. д. пішли далі від древніх, то чому б нам не створити й епосу? І от з'являється Генріада взамін Іліади!»¹.

Відношення між розвитком матеріального виробництва і мистецтвом або принаймні деякими видами мистецтва не однакове в різні історичні періоди. Старогрецьке рабовласницьке суспільство за рівнем розвитку продуктивних сил стояло нижче від феодального суспільства, але рівень розвитку мистецтва, його окремих видів у стародавній Греції був вищий, ніж в період феодального середньовіччя. Проте і факти невідповідності між періодами розквіту деяких видів мистецтва і періодами розвитку матеріального виробництва дістають своє пояснення в умовах матеріального життя даного суспільства, кінець кінцем в даному способі виробництва.

Між економічною відсталістю Росії першої половини та середини ХІХ ст. і розквітом її художньої літератури є на перший погляд незрозуміла суперечність. Росія тих часів — країна економічно відстала, кріпосницька. В ній лютували царський деспотизм, сваволя і насильство поміщиків та чиновників. З нещадним вандалізмом царизм придушував і подавляв усе живе, прогресивне, революційне. Населення Росії було майже поголовно неписьменим, за винятком невеликої верстви дворянства і різночинців. Над Руссю нависла глуха ніч феодально-кріпосницької реакції. І от у цій країні, в цю епоху виникає велика література, з'являється блискуче сузір'я видатних поетів, письменників, критиків, художників, композиторів. Ні одна країна в світі не знала в ті часи такого розквіту художньої літератури, не знала літератури, що мала таку ідейну міць і таку силу впливу на хід суспільного розвитку.

Чим же це пояснити? Чи не суперечить цей факт матеріалістичному розумінню явищ суспільного життя? Ні, це явище закономірне. Воно суперечить тільки поглядам вульгарних «економічних матеріалістів», а не історичному матеріалізму, не марксизму-ленінізму. Історик-марксист для пояснення цього явища повинен звернути увагу на таке: продуктивні сили в Росії перед першою чвертю ХІХ ст. вступили в конфлікт з феодально-кріпосницькими відносинами. Кріпосницькі відносини в економіці і царизм стали гальмом для розвитку Росії. Вже селянське повстання під проводом Пугачова завдало удару кріпосництву і дістало відображення в зростанні революційних ідей серед передових людей Росії. Вітчизняна війна 1812 р., яка закінчилась розгромом і вигнанням з Росії наполеонівських полчищ, сколихнула свідомість всього російського суспільства, викликала піднесення національної самосвідомості всіх верств населення Росії, в тому числі й передової частини дворянства, яка вже не хотіла миритися з грубими формами монархічного деспотизму і політичного гніту.

Повстання декабристів, дворянських революціонерів, які намагалися ліквідувати деспотизм царського самодержавства, закінчилося поразкою внаслідок їх відірваності від народу; реакція після цього стала ще нещадніше переслідувати за революційні ідеї. Але повстання декабристів не минуло без сліду. Воно посилює розвиток революційних ідей в Росії; на зміну дво-

¹ К. Маркс, Теорія прибавочної стоимості, т. I, 1936, стор. 239.

рянським революціонерам прийшли революціонери-різочинці, революційні демократи Белінський, Гершен, Чернишевський, Добролюбов та інші, що виражали інтереси кріпосного селянства.

В умовах панування реакції художня література поряд з матеріалістичною філософією стала для передових росіян єдиним засобом ідейного виразу насущних потреб прогресивного розвитку Росії, назрілих потреб боротьби проти кріпосництва і царизму. Велич російської класичної літератури полягає в тому, що вона з надзвичайною силою, в неперевершеній художній формі заявила про думи, сподівання, надії змученого, пригнобленого народу. Російська класична література виникла і розцвіла як антикріпосницька сила, пройнята великими ідеями визволення народу. Її джерело — найглибші економічні і класові суперечності тодішньої Росії, негасима ненависть селянства до кріпосництва, його прагнення до свободи. Саме в цьому й полягає причина розквіту і невмируша сила російської класичної літератури ХІХ ст.

Для того, щоб зрозуміти ті чи інші ідеологічні явища, треба виходити з аналізу умов розвитку матеріального життя суспільства, класових суперечностей даного суспільства і ступеня зрілості цих суперечностей.

Історія капіталізму знає приклади, коли країни, економічно порівняно відсталі, відігравали провідну роль в галузі ідеології у відношенні до країн економічно передових. Так, Франція у ХVІІІ ст. спочатку в галузі філософії, а потім, починаючи з революції 1789 р., і в політичній галузі відігравала передову роль у відношенні до Англії. Німеччина середини ХІХ ст. була країною економічно більш відсталою, ніж Англія і Франція, але завдяки розглянутій вище умові (див. розділ перший) вона стала батьківщиною найпередовішого вчення, вчення робітничого класу всіх країн — марксизму.

Марксизм став науковим узагальненням досвіду робітничого руху не тільки Німеччини, а всіх країн, найбільшою революцією в суспільній науці, в тому числі і в філософії.

Ленінізм, тобто марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій, теж виник у країні, яка в економічному і політичному відношеннях не була передовою. Ленінізм виник в період крайнього загострення всіх суперечностей світового імперіалізму, коли капіталізм перетворився в монополістичний, загніваючий капіталізм, коли пролетарська революція стала на порядок денний. Росія кінця ХІХ і початку ХХ ст. являла собою вузол суперечностей світового капіталізму. Як і Німеччина 1848 р., Росія початку ХХ ст. була вагітна революцією, причому визрівали реальні можливості переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Ось чому саме Росія, а не яка-небудь інша країна стала батьківщиною ленінізму, а вождь російського робітничого класу — Ленін став його творцем.

Отже, джерело формування духовного життя суспільства полягає в умовах матеріального життя суспільства. Суспільна свідомість, суспільні ідеї є відображенням умов матеріального життя суспільства, насамперед його економічного ладу. Із зміною умов матеріального життя суспільства, змінюється і суспільна свідомість.

Це положення історичного матеріалізму має величезне практичне значення для діяльності марксистської партії, для діяльності передових суспільних сил. Щоб знищити негідні, реакційні суспільні ідеї і установи, негідні, гнилі нрави, треба знищити ті матеріальні, економічні умови, які породжують і відтворюють ці негідні, гнилі, реакційні ідеї, установи і нрави.

Сила Комуністичної партії Радянського Союзу полягає в тому, що вона в своїй діяльності, на протигагу народникам, анархістам, есерам та іншим утопістам, виходила з врахування найважливішої, визначальної ролі матеріальних умов у розвитку суспільства. Комуністична партія в своїй практичній діяльності спиралась і спирається на потреби розвитку матеріального життя суспільства, ніколи не відриваючись від реального життя суспільства.

2. Класовий характер ідеології в класовому суспільстві

В суспільстві, поділеному на непримиренно ворожі, антагоністичні класи, не може бути позакласової ідеології, позакласових політичних і правових ідей, моралі, філософії, художніх поглядів і т. д. З того часу, як суспільство розкололося на ворожі класи, на гнобителів і пригноблених, експлуататорів і експлуатованих, ідеологія завжди була класовою, партійною. При цьому пануючою ідеологією завжди була ідеологія економічно і політично пануючого класу, яка виражає його становище, інтереси, освячує і закріплює його економічне і політичне панування.

«В кожному епоху, — писали Маркс і Енгельс, — думки пануючого класу є пануючі думки, тобто той клас, який являє собою пануючу *матеріальну* силу суспільства, є в той же час і його пануюча *духовна* сила. Клас, який має в своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, в силу цього має і засоби духовного виробництва, так що через це йому в той же час загальном підпорядковані думки тих, у кого немає засобів для духовного виробництва. Пануючі думки є не що інше, як ідеальний вираз пануючих матеріальних відносин»¹.

Справедливість цих положень Маркса підтверджена всією історією класового суспільства.

У *рабовласницькому* суспільстві панувала ідеологія класу рабовласників. Ця ідеологія відкрито захищала нерівність людей, вважала рабство явищем природним, відповідним «природі» людей. Філософи Платон і Арістотель, наприклад, учили, що рабство не тільки необхідне, але і природне. Арістотель писав:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IV, стр. 36—37.

«...одні люди, по своїй природі, — вільні, другі — раби, і цим останнім бути рабами і корисно і справедливо»¹.

На відміну від сучасної буржуазної ідеології, яка прикриває наймане капіталістичне рабство фразами про «рівність» і «братерство», у філософії Платона і Арістотеля виступає нічим не прикрита, гола апологія античного рабства. Платон і Арістотель були ідеологами пануючого класу рабовласників, вони дивилися на рабство очима рабовласників і виходили з їх інтересів.

Проте і в стародавні часи ставлення до рабства не було однаковим. На противагу рабовласникам раби ненавиділи рабство і вважали його несправедливим. Про це насамперед свідчать численні повстання рабів. Історія античного світу сповнена класової боротьби рабів проти рабовласників. Ця боротьба так чи інакше виявлялася в галузі ідей. Свою ненависть до рабства раби виражали в ідеях, часто прибраних в релігійну форму. Первісне християнство, до того як воно стало пануючою релігією, мало на собі сліди ненависті рабів до рабовласників.

Коли рабовласницький лад пережив себе і рабство стало гальмом суспільного розвитку, його стали засуджувати передові люди як явище несправедливе.

Феодалний економічний лад, який прийшов на зміну рабству, ґрунтувався на праці селян-кріпаків. Кріпак був, на відміну від раба, неповною власністю поміщика-землевласника: поміщик міг продати кріпака, але по закону не мав уже права його вбити. Ці економічні відносини відбилися у феодалній ідеології: в пануючих політичних і правових поглядах, в релігійних ученнях і в пануючій моралі, що виправдували кріпосне право як «встановлене богом».

Перехід від рабовласницького суспільства до феодалного викликав зміни не тільки в змісті суспільної свідомості, але і в співвідношенні різних її форм. В античному суспільстві поряд з релігією домінуючу роль відігравала політична ідеологія; значне місце належало також філософії і мистецтву. В період занепаду рабовласницького суспільства на перше місце висувається релігія. Релігія стає цілком і безроздільно пануючою ідеологічною формою в епоху феодалізму. Всі інші форми суспільної свідомості: мораль, наука, мистецтво і філософія, в епоху феодалізму були підпорядковані релігії. «...Церква, — пише Енгельс, — була найвищим узагальненням і санкцією існуючого феодалного ладу»². Основні соціальні ідеї християнства, буддизму і ісламу були спрямовані на виправдання феодалного гніту, кріпосництва. Християнство захищало приватну власність поміщиків, називаючи її священною, виправдувало монархічний лад, називаючи кривавих деспотів — царів, королів, імператорів помазанниками бога.

¹ Арістотель, Політика, М., 1911, стор. 14.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стор. 128.

Історія феодального суспільства є історія боротьби селян-кріпаків проти феодалів. Боротьба кріпаків відбилася і в галузі ідеології. На противагу офіційній пануючій ідеології феодального суспільства виникали як вияв протесту селян-кріпаків і ремісників проти феодального гніту релігійні ересі — альбігойців, анабаптистів (перехрещенців) на заході Європи, секта стригольників і т. п. на Русі. Селяни вважали, що земля нічия, «божа» і належить усім. Серед кріпаків у багатьох країнах був поширений вислів: «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто тоді був дворянином?»

Переслідування феодальною світською і церковною владою інакомислячих (еретиків, сектантів, вчених), суди інквізиції над так званими «відьмами» і т. п. — одна з найбільш кривавих сторінок історії. «Найсвятіша» католицька інквізиція замучила в катівнях, спалила на вогнищах сотні тисяч жертв. Не випадково і в наш час католицька церква є одним з натхненників імперіалістичної реакції як у галузі політичній, так і ідеологічній. Католицька церква наших днів на чолі з папою римським виправдує всі звірства імперіалістів.

Зміна феодального ладу *капіталістичним* ознаменувалася зміною панування феодальної ідеології пануванням ідеології буржуазної.

В капіталістичному суспільстві буржуазна ідеологія виступає переважно у відкритій політичній і юридичній формі. Енгельс називає юридичну ідеологію специфічно буржуазною. Але буржуазія поставила собі на службу і всі інші форми ідеології, в тому числі й випробуване зняряддя духовного пригнічення мас — релігію, частково зберігши її традиційні форми (католицизм, православ'я, буддизм, іслам), а частково реформувавши її (протестантизм: лютеранство, кальвінізм).

Використання буржуазією рабовласницьких і феодальних традиційних ідеологічних форм цілком зрозуміле: і рабство, і феодалізм, і капіталізм ґрунтуються на приватній власності на засоби виробництва, на антагонізмі класів, на експлуатації людини людиною. Тому при всій відмінності між трьома типами ідеології експлуаторських класів їх багато що об'єднує. Недаром нині ідеологи буржуазії з особливою настиійністю вдаються до рабовласницьких і середньовічних зразків для обґрунтування і виправдання капіталістичного ладу. Якщо в періоди буржуазних революцій буржуазія спиралась на прогресивні, республіканські традиції, то тепер вона воскрешає все варварське, реакційне, рабовласницьке, середньовічне, людиноненависницьке.

На противагу кріпосницькій становій нерівності буржуазія, коли вона була ще класом прогресивним і революційним, устами своїх передових ідеологів проголошувала, що люди народжуються вільними і рівними. Політичними лозунгами висхідної буржуазії був лозунг буржуазної демократії «свобода, рівність

і братерство», а також лозунги національного суверенітету, національного об'єднання на противагу феодальному партикуляризмові, місцевій замкнутості. Передові ідеологи буржуазії, які стояли біля колиски капіталізму, широко вірили, що вони, захищаючи інтереси буржуазії, захищають загальні, національні інтереси. І це була не тільки ілюзія. У знищенні кріпосництва, проти якого вони виступали, було заінтересоване дійсно все суспільство, крім феодального дворянства, духовенства. Цій прогресивній ролі капіталізму відповідала прогресивна буржуазна ідеологія. Але в сучасну епоху капіталізм став реакційною системою.

Сучасний капіталізм, імперіалізм, означає відкриту реакцію і в економічній, і в політичній, і в духовній галузі. *Реакційна суть сучасної буржуазної ідеології* дістала свій найбільш крайній і огидний вияв у фашизмі та його різновидностях, в расистській людиноненависницькій теорії, в ідеях національної винятковості, у виправданні імперіалістичних воєн, в ідеях космополітизму як різновидності націоналізму найбільш агресивних кіл імперіалістичної буржуазії, насамперед буржуазії США та її партнерів по імперіалістичному грабежу і розбою.

Реакційна суть імперіалістичної буржуазії та її ідеології з особливою силою проявилася в розбійницькій війні німецького фашизму і японського імперіалізму, в агресивній війні США в Кореї, у кривавих зlodіяннях імперіалістів, в переслідуванні діячів революційного робітничого руху і національно-визвольних рухів, в політиці поневолення і винищення цілих народів.

Після розгрому німецького фашизму і японського імперіалізму на чолі імперіалістичної реакції в усьому світі стала буржуазія США. Центр боротьби проти ідеології робітничого класу, проти марксизму перемістився нині в Америку. В США як у головній цитаделі імперіалізму зосереджені головні сили мракобісся й реакції і поставлені тепер на службу боротьби проти сил демократії, миру і соціалізму спорохнявіла ідеалістична філософія, расистська теорія, мальтузіанство, космополітизм, релігійне мракобісся. Ватікан, продажна жовта преса, розтлінне декадентське мистецтво — ось ідейна зброя атомно-доларової «демократії».

Проповідь безглуздої ідеї світового панування імперіалізму США, підготовка війни проти СРСР і країн народної демократії, боротьба проти національного суверенітету і незалежності народів, проти національно-визвольних рухів, імперіалістичний план створення так званого Західноєвропейського союзу з кількох західноєвропейських держав, які протиставляться всім іншим державам Європи і насамперед Радянському Союзові та країнам народної демократії, програма «світового уряду» під егідою США, плани удушення робітничого руху, ліквідація решток буржуазної демократії, відмовлення від ідеології лібералізму — ось головний зміст імперіалістичної політики і імперіалістичної політичної ідеології американської

буржуазії і буржуазії Англії, Франції, Італії, Західної Німеччини, Японії та інших капіталістичних країн, що йде у неї на повіді. В ідеологічній боротьбі проти сил табору миру, демократії і соціалізму ідеологи імперіалістичної буржуазії намагаються розвінчати в очах народних мас капіталістичних країн величезний авторитет країни соціалізму, зобразити СРСР як силу антидемократичну, а США, Англію і весь капіталістичний світ — як силу демократичну.

Ідеологи буржуазії називають країни соціалістичного табору «не свободними», а країни капіталістичного рабства, експлуатації і пригноблення, фашистської і напівфашистської сваволі називають «свободними». Під «свободою» тут, очевидно, розуміється свобода експлуатації робітників і всіх трудящих буржуазією. На реакційній політичній платформі боротьби проти країн соціалістичного табору, проти революційного робітничого і національно-визвольного руху об'єдналися нині всі вороги трудящих, всі вороги прогресу: магнати капіталу і лідери правих соціалістів, захисники релігійного мракобісся і фашисти.

Лицемірство і брехня — одна з характерних рис буржуазної ідеології. Запеклі вороги соціалізму називають себе «націонал-соціалістами», «демократичними соціалістами»; буржуазна партія ворогів демократії називає себе «демократичною партією», вороги республіки називають себе «республіканською партією». Лицемірне базікання про демократію, свободу особи, справедливість, загальне благо є для буржуазії прикриттям розбійницької імперіалістичної політики в своїй країні і поза нею. Лицемірство буржуазної ідеології впливає не з індивідуальних рис того або іншого буржуазного ідеолога, а з суперечливого характеру капіталізму, з його експлуаторської, антинародної суті.

Теоретичним виявом брехні і лицемірства сучасної буржуазії є ідеалістична філософія і мораль, проїняті духом ханжества, містицизму, мракобісся. Колись, в період молодості буржуазії, її ідеологи в ряді країн проповідували матеріалізм і атеїзм. Ставши реакційною, буржуазія оголосила матеріалізові війну. Її ідеологи проповідують нині містику, найпошліший ідеалізм.

Типовою рисою буржуазної ідеології є індивідуалізм, що виріс на ґрунті приватної власності і конкуренції, які перетворюють все буржуазне суспільство в поле нещадної битви. Так звана капіталістична підприємливість, оспівувана буржуазними економістами і поетами, соціологами і публіцистами, виливається в боротьбу «всіх проти всіх». В пору висхідного розвитку капіталізму ідеологи буржуазії проповідували гуманізм, який розуміли, правда, абстрактно. В наш час вони проповідують расизм і шовінізм, людиноненавистництво, канібалізм. Найбільш людиноненавистницькі погляди і теорії рабовласників, які приривнювали людину до худоби, воскресені сучасною реакційною буржуазією і є її «символом віри».

У зв'язку з особливостями історичного розвитку окремих

країн і ступенем гостроти внутрішніх суперечностей буржуазна ідеологія в цих країнах набуває деяких особливостей. Так, наприклад, в епоху імперіалізму фашистська ідеологія була піднята на щит німецькою й італійською буржуазією раніше, ніж буржуазією Англії і Франції. В цьому виявились глибокі внутрішні суперечності імперіалістичної Німеччини і Італії, а також їх імперіалістична експансія. В Англії і у Франції буржуазія прикривала свою реакційну політику демократичним прапором. Але в ході розвитку імперіалізму буржуазно-демократичні традиції, що історично склалися в цих країнах, все більше й більше втрачаються. Нині буржуазія в усіх імперіалістичних країнах стоїть на антидемократичних, фашистських або напівфашистських позиціях. Прапор демократії викинутий сучасною буржуазією за борт.

Реакційна пропаганда ідеалізує американський капіталізм, «американський спосіб життя» і змальовує США як колыску демократизму. При цьому «забувається» рабство негрів і те, що рабовласницькі нрави і найреакційніші суспільні теорії мають в США тривалу традицію. Расистська ідеологія завжди була дуже поширена в США. Нині вона є пануючою ідеологією американської імперіалістичної буржуазії і набуває значення офіційної державної ідеології, насаджуваної правлячими колами США. Цілковитий розрив з буржуазно-демократичними принципами Лінкольна і Джефферсона, проповідь ідеології фашизму, расизму, космополітизму під прикриттям словесної шумихи про демократію і свободу — ось що в наш час становить ідеологічну основу внутрішньої і зовнішньої політики американської буржуазії. Не тільки в своїй власній країні, але і в усіх інших капіталістичних країнах імперіалістична буржуазія США виступає як натхненник реакції, душитель демократії, національно-визвольних рухів, як міжнародний жандарм і кат.

Буржуазній, реакційній ідеології в усіх країнах капіталізму протистоїть революційна *соціалістична ідеологія робітничого класу* — марксизм-ленінізм, науковий соціалізм.

Соціалістична ідеологія виникла як ідеологія найпередовішого класу сучасності — пролетаріату, як вираз потреб розвитку матеріального життя суспільства, історично необхідних завдань революційного переходу від капіталізму до соціалізму. Марксистська соціалістична ідеологія виникла на філософській основі діалектичного і історичного матеріалізму, в результаті наукового аналізу розвитку суспільства, класової боротьби, в результаті відкриття законів розвитку капіталізму, в результаті послідовно революційної критики буржуазної ідеології. Творцями наукової соціалістичної ідеології були Маркс і Енгельс. Марксистську соціалістичну ідеологію творчо розвинули в умовах епохи імперіалізму і пролетарських революцій засновник Комуністичної партії Радянського Союзу Ленін, учні і соратники Леніна — Сталін та інші ленінці.

Марксизм-ленінізм є вираз інтересів найпередовішої, революційної сили в нашу епоху — робітничого класу. Ця сила з кожним днем все більше мужніє, міцніє, загартовується; цій силі, історично покликаний знищити капіталізм і побудувати комунізм, належить майбутнє в усьому світі. Весь хід суспільного розвитку неминує веде до перемоги цієї великої, непереборної сили.

Марксистська соціалістична ідеологія виходить з того, що капіталізм є історично минушим ладом, що він пережив себе і став реакційним, що монополістичний капіталізм — це вмираючий, загниваючий капіталізм, що буржуазія — це клас, який остаточно заплутався в нерозв'язних для нього антагоністичних суперечностях, які дедалі загострюються. Соціалістична ідеологія виходить з того, що визволення робітничого класу є справа самого робітничого класу; що антагонізм пролетаріату і буржуазії може бути розв'язаний тільки соціалістичною революцією, тільки шляхом встановлення диктатури пролетаріату і побудови соціалізму; що робітничий клас не може визволити себе, не визволивши все суспільство від експлуатації людини людиною; що не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи.

Під прапором марксистсько-ленінської соціалістичної ідеології робітничий клас усього світу бореться проти капіталізму. Весь хід історичного розвитку підтверджує істинність і життєву силу соціалістичної ідеології. Найбільшим тріумфом марксизму-ленінізму є перемога соціалізму в СРСР і ладу народної демократії в ряді країн Європи і Азії. Соціалістичне суспільство, створене на одній шостій частині світу, є втілення в життя великих ідей марксизму-ленінізму. В СРСР соціалістична ідеологія стала безроздільно пануючою, всенародною ідеологією. Встановлення ладу народної демократії в ряді країн Європи і Азії, зростання комуністичних партій та їх впливу в усіх країнах капіталізму, зростання національно-визвольного руху в колоніях і залежних країнах — все це є показником правоти і життєвості марксизму-ленінізму. Все прогресивне, революційне згуртовується в наш вік під прапором марксистсько-ленінської соціалістичної ідеології.

Між революційною соціалістичною ідеологією робітничого класу і реакційною ідеологією буржуазії відбувається непримиренна боротьба, яка відображає антагонізм пролетаріату і буржуазії.

Отже, суспільна свідомість, суспільні ідеї, політичні, правові, релігійні, художні, моральні, філософські погляди в класовому суспільстві мають класовий характер і виражають боротьбу класів, що відбувається в класовому суспільстві. Велика заслуга марксизму полягає в тому, що він зірвав маску безпартійності з ідеологів буржуазії, показав реакційну класову суть ідеології сучасної буржуазії. Ідеологія експлуаторських класів, виражаючи їх інтереси, неминує перекидає дійсність, не може бути науковою.

Інтереси робітничого класу як класу послідовно і до кінця революційного збігаються з об'єктивними тенденціями прогресивного розвитку суспільства. Тому класова ідеологія пролетаріату є разом з тим послідовно науковою ідеологією, і пролетарська комуністична партійність збігається з науковою об'єктивністю. На протилежність буржуазній ідеології, яка показує суспільні відносини в перекрученому, фетишизованому вигляді, соціалістична ідеологія дає об'єктивну, істинну, правдиву картину дійсності, соціального буття. В цьому полягає непереборна сила соціалістичної ідеології.

3. Зворотний вплив суспільної свідомості на суспільне буття

Буржуазні соціологи висувають проти історичного матеріалізму безглузде обвинувачення в ігноруванні ролі свідомості, «ідейного фактора» в суспільному розвитку, обвинувачують марксистів в тому, що вони начебто зводять весь розвиток суспільства до автоматичного діяння економіки. Це обвинувачення є або плодом неучтва буржуазних соціологів, або результатом свідомого перекручення ними марксистських поглядів.

Історичний матеріалізм завжди визнавав і визнає величезне значення суспільних ідей в розвитку суспільства. Саме тому Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін присвятили все своє життя всебічній розробці теорії наукового соціалізму, ідеології робітничого класу, визволенню пролетаріату з полону буржуазної ідеології і вихованню його в душі соціалістичної свідомості. Саме тому всі марксистські партії приділяють велику увагу ідеологічній, теоретичній боротьбі з ворожою робітничому класові буржуазною ідеологією. Ще в 1843 р. Маркс писав:

«Зброя критики не може, звичайно, замінити критики зброєю, матеріальна сила повинна бути розбита матеріальною ж силою; але і теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами»¹.

В боротьбі з ідеалізмом Марксу і Енгельсу довелося зосередити головну свою увагу на доведенні основного положення своєї суспільної теорії, яке заперечувалось противниками: положення про визначальну роль умов матеріального життя суспільства, які є джерелом походження і зміни суспільних ідей, поглядів, теорій, політичних і правових установ. Щодо питання про *зворотний активний вплив ідей* на розвиток матеріального життя суспільства, то принципіально це питання позитивно розв'язане у працях Маркса і Енгельса, особливо в їх працях з історії. Щодо їх філософських праць, то внаслідок історичної обстановки центр ваги полягав у них в захисті і обґрунтуванні головного

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. I, стор. 392.

принципу історичного матеріалізму — визначальної ролі умов матеріального життя суспільства, у виясненні причин, які пояснюють зміну ідей, теорій, поглядів. Енгельс в 1890 р. писав з цього приводу:

«Маркс і я почасти самі винні в тому, що молодь (марксист. — Ф. К.) іноді більше надає значення економічній стороні, ніж це слід робити. Нам доводилось, заперечуючи нашим противникам, підкреслювати головний принцип, який вони відкидали, і не завжди знаходилося досить часу, місця й приводів віддавати належне й іншим моментам, що беруть участь у взаємодії. Але як тільки справа доходила до зображення будь-якого історичного періоду, тобто до практичного застосування (історичного матеріалізму як методу. — Ф. К.), справа змінювалася, і тут уже не могло бути ніякої помилки»¹.

В середині 90-х років минулого століття виникла небезпека ревізійністського тлумачення марксизму в душі вульгарного матеріалізму — заперечення ролі свідомості, ідей, надбудови в цілому в розвитку суспільства. Таке тлумачення привело ревізійністів до відмовлення від боротьби з ворожою робітничому класові буржуазною ідеологією, до схиляння перед стихійністю робітничого руху, до заперечення соціалістичної революції і диктатури пролетаріату.

В епоху імперіалізму і пролетарських революцій, коли гострота суперечностей капіталізму досягла небувалого ступеня, коли пролетарська революція стала на порядок денний і пробудження мільйонів до активної свідомої діяльності стало головним історичним завданням, ця вульгарна, псевдомарксистська «теорія», яку пропагували горе-теоретики II Інтернаціоналу, стала особливо небезпечна. Прихильники цієї теорії розглядали історичний рух як автоматичний процес, що відбувається помію людей, помію боротьби класів; вони твердили, що, мовляв, самі продуктивні сили своїм стихійним зростанням не тільки створюють передумови, матеріальні умови соціалізму, але й ведуть з фатальною необхідністю до соціалізму без класової боротьби пролетаріату, без історичної, творчої самодіяльності народних мас.

Свій найбільш закінчений вираз ця «теорія» дістала в проповіді реформізму, мирного «вростання» капіталізму в соціалізм без класової боротьби, без революційної діяльності пролетаріату, без теоретичної боротьби марксистських партій проти буржуазії та її ідеології. Цю «теорію» захищали в Росії «економісти», меншовики, а пізніше, вже в радянські часи, — зрадники батьківщини бухарінці. «Економісти», а слідом за ними меншовики твердили, що коли зростання продуктивних сил і розвиток економіки визначають суспільний розвиток, то робітничий рух стихійно піде по соціалістичному шляху, робітни-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 403.

чий клас сам виробить соціалістичну ідеологію, і партії нічого дбати про його соціалістичну освіту і виховання.

Це була проповідь стихійності, хвостизму, яка прирікала пролетаріат і його партію на пасивність. Тимчасом боротьба проти царизму і капіталізму в Росії вимагала від робітничого класу і його партії величезної активності, революційної енергії, організованості, витримки, згуртованості, дисциплінованості, високої свідомості і героїзму. Що могло надати робітничому класові силу організованості, єдності, згуртованості? Тільки передова революційна теорія — науковий соціалізм, марксистська партія.

«Без революційної теорії не може бути і революційного руху»¹, — писав В. І. Ленін у книзі, яка обґрунтовує ідеологічні основи КПРС.

Революційна теорія, якщо вона складається в нерозривному зв'язку з революційною практикою, є величезною силою робітничого руху, «...бо вона, і тільки вона, може дати рухові впевненість, силу орієнтування і розуміння внутрішнього зв'язку навколишніх подій, бо вона, і тільки вона, може допомогти практиці зрозуміти не тільки те, як і куди рухаються класи в сучасному, але й те, як і куди повинні рушити вони в найближчому майбутньому»².

У книзі Леніна «*Що робити?*» було глибоко розкрито значення революційної теорії, соціалістичної свідомості, марксистської партії як революціонізуючої і керівної сили робітничого руху, обґрунтовано положення про те, що марксистська партія є з'єднання робітничого руху з соціалізмом.

Проблема про відношення суспільної свідомості до суспільного буття має дві сторони: по-перше, питання *про походження, про джерела виникнення і формування* суспільних ідей, поглядів, політичних теорій і, по-друге, питання *про значення, про роль* суспільних ідей, поглядів, політичних теорій в розвитку суспільства. Пояснюючи зміну суспільної свідомості зміню суспільного буття, історичний матеріалізм не тільки не заперечує, а, навпаки, підкреслює величезну роль і значення суспільних ідей, теорій, поглядів, політичних, правових та інших установ у житті суспільства, в розвитку суспільства.

Суспільні ідеї, погляди, теорії бувають різні. Є *старі, реакційні* ідеї, погляди і теорії, які виражають інтереси відживаючих сил суспільства. Вони гальмують, затримують хід суспільного розвитку, відіграють реакційну роль в історії. Але є завжди і *нові, передові* суспільні ідеї і теорії, які виражають прагнення і інтереси передових сил суспільства. Передові ідеї і теорії полегшують і прискорюють хід суспільного розвитку, допомагають розв'язанню назрілих історичних завдань.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 331.

² И. В. Сталін, Твори, т. 6, стор. 88—89.

Без поширення передових ідей в найширших масах не можна об'єднати, згуртувати ці маси в революційну силу. Без того, щоб ці передові ідеї оволоділи умами мільйонів, не можна забезпечити перемогу передових сил суспільства над старими, відживаючими силами. В нашу епоху це означає, що поширення соціалістичної ідеології, революційних ідей комунізму серед пролетаріату всіх країн є однією з необхідних умов повалення буржуазії, знищення капіталізму і створення нового, соціалістичного суспільства.

Відживаючі класи вдержують своє панування не тільки відкритим фізичним пригніченням мас. Поряд з насильством вони здійснюють духовне пригнічення мас, отруюють свідомість трудящих отрутою своєї реакційної ідеології, за допомогою якої прагнуть виправдати, підтримати і зміцнити своє панування. В цьому відношенні особливо мерзенну і реакційну роль відіграє ідеологія правих соціалістів, проповідь реформізму і «класового миру» пролетаріату і буржуазії, наклепи проти комунізму, проти СРСР і країн народної демократії. Ідеологія правих соціалістів є ідеологія розколу робітничого класу, одна з форм буржуазного впливу в робітничому русі. Особлива шкідливість її полягає в тому, що вона прикривається словами про демократію, про соціалізм, про інтереси робітничого класу.

Реакційна буржуазна ідеологія поширюється в масах з допомогою розгалуженого апарату ідейного пригнічення трудящих—через церкву, школу, пресу, радіо, кіно, театр. Реакційні ідеї, погляди, звички, традиції є силою, яка перешкоджає суспільству рухатися вперед, вони сковують активність мас, передових класів, убивають їх волю до боротьби, сіють невір'я в силу народу, в силу робітничого класу. Тому без боротьби проти реакційної ідеології буржуазії і правих соціалістів, без боротьби проти старих суспільних ідей, поглядів, теорій не можна повалити старий, віджилий лад. Без нових, передових ідей не можна згуртувати, організувати і мобілізувати сили передового класу для боротьби з віджилими класами.

Величезне *мобілізуюче, організуюче і перетворююче* значення передових ідей і теорій, передових політичних поглядів і установ особливо яскраво виявляється в періоді революцій. «Нові суспільні ідеї і теорії через те власне і виникають, що вони необхідні для суспільства, що без їх організуючої, мобілізуючої і перетворюючої роботи *неможливе* розв'язання назрілих завдань розвитку матеріального життя суспільства. Виникнувши на базі нових завдань, поставлених розвитком матеріального життя суспільства, нові суспільні ідеї і теорії пробивають собі дорогу, стають здобутком народних мас, мобілізують їх, організують їх проти відживаючих сил суспільства і полегшують, таким чином, повалення відживаючих сил суспільства, які гальмують розвиток матеріального життя суспільства.

Так суспільні ідеї, теорії, політичні установи, виникнувши на базі назрілих завдань розвитку матеріального життя суспільства, розвитку суспільного буття, — самі впливають потім на суспільне буття, на матеріальне життя суспільства, створюючи умови, необхідні для того, щоб довести до кінця розв'язання назрілих завдань матеріального життя суспільства і зробити можливим дальший його розвиток»¹.

Історія класових суспільств характеризується постійною боротьбою нових, передових ідей проти старих, відживаючих ідей. Боротьба ідей відображає боротьбу класів. Так, наприклад, буржуазія, що народжувалась, перше ніж перейти до критики віджилих феодальних відносин силою зброї, повернула зброю критики проти середньовічних відносин в економіці, політиці, законодавстві, ідеології. Штурмові Бастилі у Франції передували штурм ідеологічних твердинь феодалізму з боку французьких матеріалістів — Ламеттрі, Гольбаха, Гельвеція, Дідро та інших просвітителів (Монтеск'є, Вольтер, Руссо, Даламбер).

Вся історія громадської думки в Росії теж сповнена боротьби прогресивних і реакційних ідей, яка відображає боротьбу передових і реакційних класів. Виразом класової боротьби проти кріпосництва і царизму були ідеї Радішева і декабристів, революційно-демократичні ідеї Белінського, Герцена, Огарьова, Чернишевського, Добролюбова, Писарева, Салтикова-Щедріна.

Великій Жовтневій соціалістичній революції 1917 р. в Росії передувала довгочасна політична і ідеологічна боротьба. Після смерті Маркса і Енгельса ні в одній країні ні одна партія не піддавала такій всебічній, глибокій і нищівній критиці феодально-кріпосницьку і буржуазну ідеологію, а також ідеологію дрібнобуржуазії (меншовиків, есерів, анархістів), як це зробила в Росії Комуністична партія. Починаючи з середини 90-х років XIX ст., російські марксисты, створена Леніним Комуністична партія вели наполегливу, непримиренну і послідовну боротьбу проти всіх ворогів наукового комунізму. Буржуазні ідеї у філософії, політичній економії, історії, в теорії соціалізму, в питаннях літератури і мистецтва, релігія — всі галузі реакційної ідеології були піддані глибокій революційній критиці Леніним і його соратниками. При цьому Комуністична партія завжди вела *наступальну* боротьбу проти ворожої ідеології. Ідеологічна, теоретична боротьба ленінізму проти буржуазної і дрібнобуржуазної, угодовської ідеології була однією з найважливіших умов великої перемоги, здобутої робітничим класом у Жовтні 1917 р.

Перемога великого китайського народу над імперіалізмом і феодалізмом, здобута під керівництвом славної Комуністичної партії Китаю, теж мала своєю ідейною основою ідеологію марксисту-ленінізму. Комуністична партія Китаю вела політичну і

¹ *Й. Сталін*, Питання ленінізму, вид. 11, стор. 508.

всебічну ідеологічну боротьбу проти ворожих марксизмові-ленінізму ідей, світоглядів.

Нині світовий капіталізм переживає загальну кризу; загострення внутрішніх суперечностей, невиліковні недуги ведуть його до неминучої загибелі. Але капіталізм сам не вмере, не впаде, як дерево, що згнило зсередини; його можуть знищити тільки революційні сили. Робітничий клас стоїть нині на чолі всесвітньо-історичної боротьби за прогрес суспільства, за мир, демократію і соціалізм, проти віджилого і прогнилого капіталізму. Він виступає проти сил реакції під прапором ідей наукового соціалізму.

Великі ідеї наукового соціалізму — це найбільш насущні і життєві ідеї сучасності. Вони виражають назрілі потреби розвитку суспільства, інтереси і прагнення сотень мільйонів людей. Вони завойовують на свою сторону нові і нові мільйони трудівників в усіх країнах капіталістичного світу. Перемога соціалізму в СРСР, перемога ладу народної демократії в ряді країн Європи і Азії, зростання масових марксистських партій в більшості капіталістичних країн надали ідеям наукового соціалізму ще більш могутньої, дійової, перетворюючої сили.

«Сила і життєвість марксизму-ленінізму полягає в тому, що він спирається на передову теорію, яка правильно відображає потреби розвитку матеріального життя суспільства, що він підносить теорію на належну їй висоту і вважає своїм обов'язком використати до дна її мобілізуючу, організуючу і перетворюючу силу»¹. Марксистсько-ленінська теорія є керівництвом до революційних дій робітничого класу для прискорення історичного руху по шляху до повалення відживаючого капіталізму і утвердження нового, соціалістичного ладу в усьому світі.

Історичний матеріалізм, відкривши закони розвитку суспільства, науково пояснивши джерело формування духовного життя суспільства, причини зміни суспільної свідомості, суспільних ідей, разом з тим вперше пояснив дійову роль і значення ідей у розвитку суспільства, показав зворотний активний вплив суспільної свідомості на матеріальне життя суспільства.

Особливо велика роль передових суспільних ідей в періоди соціальних революцій. Передові суспільні ідеї є мобілізуючою, організуючою, перетворюючою силою, яка прискорює розвиток суспільства, полегшує знищення старих суспільних порядків і формування нового суспільного ладу.

Передові ідеї, оволодівши свідомістю мільйонів людей, стають дійовою, творчою, перетворюючою силою, однією з умов революційного переходу відживаючого суспільного ладу до нового, що йде на зміну старому. Про це свідчить велика роль соціалістичної ідеології, роль ідей марксизму-ленінізму.

¹ *Й. Сталін*, Питання ленінізму, вид. 11, стор. 509.

4. Роль марксистської теорії, соціалістичної свідомості в розвитку радянського суспільства

Роль передових ідей і теорій в розвитку суспільства залежить, по-перше, від характеру даного суспільного ладу, від його закономірностей і рушійних сил розвитку; по-друге, від класової природи ідей; по-третє, від ступеня точності відображення даною суспільною теорією назрілих потреб розвитку матеріального життя суспільства; по-четверте, від ступеня поширення даних ідей у масах, зокрема від того, чи є вони здобутком одиночок чи прапором боротьби народних мас, передових суспільних сил.

Теоретичне положення історичного матеріалізму про мобілізуючу, організуючу і перетворюючу роль передових ідей в суспільному розвитку має загальний характер, стосується до всіх суспільних формацій. Але особливо яскраво це положення проявляється на прикладі історичної ролі марксистсько-ленінської теорії, соціалістичної ідеології. Велика дійова сила марксистсько-ленінської теорії пояснюється тим, що вона найбільш точно виражає потреби розвитку матеріального життя суспільства і є прапором революційної боротьби робітничого класу, десятків і сотень мільйонів людей. Нерозривний зв'язок теорії і практики становить корінний принцип марксистсько-ленінського вчення. Марксизм-ленінізм являє собою не тільки теоретичне узагальнення досвіду, практики робітничого руху всіх країн, але й керівництво для практичної діяльності. На відміну від усіх попередніх передових теорій, які давали тільки більш-менш наближене відображення дійсності, марксизм-ленінізм є наукова теорія, яка дає найбільш точне відображення дійсності, вірне знання законів суспільного розвитку, класової боротьби, соціалістичної революції, будівництва комунізму. Марксистсько-ленінська теорія дає не тільки узагальнене знання минулого і сучасного, але й наукове передбачення майбутнього. Завдяки цьому активна, перетворююча роль марксистсько-ленінської теорії в суспільному розвитку неперівнянна з роллю ідей, теорій в усій попередній історії суспільства.

У книгах «Суспільний договір» Руссо, «Богословсько-політичний трактат» і «Етика» Спінози, «Система природи» Гольбаха, «Подорож з Петербурга в Москву» Радіщева висувались ідеї, які для свого часу були передовими. Але роль цих ідей в розвитку суспільства була обмежена тим, що вони були здобутком невеликих груп людей. Філософські погляди англійських і французьких матеріалістів XVII і XVIII ст., а також матеріалістична філософія Фейербаха залишалися здобутком небагатьох, і тому їх вплив на хід суспільного розвитку теж був незмірно меншим, ніж вплив філософських ідей марксизму-ленінізму. Не слід до того ж забувати і ту обставину, що весь домарксистський матеріалізм мав споглядальний характер, не був зв'язаний з революційною практикою, не ставив перед собою завдання змінити світ.

В усій історії людства до соціалізму тільки в періоди революцій стихійний розвиток суспільства змінювався свідомою діяльністю передових класів, коли в яскравій формі виявлялась організуюча, мобілізуюча і перетворююча роль передових ідей. Проте і в епохи попередніх революцій не тільки у мас, але й у осіб, що стояли на чолі руху, в тому числі у ідеологів буржуазних революцій, не було ясного розуміння законів революції та її рушійних сил. Результати минулих революцій були і для мас і для вождів буржуазії в більшій або меншій мірі несподіваними, а часто і прямо протилежними тому, чого вони чекали. В соціалістичній революції і в будівництві соціалізму і комунізму робітничий клас виступає озброєним ясною науковою програмою, знанням законів розвитку суспільства, цілей і шляхів руху.

Само собою зрозуміло, що роль марксистсько-ленінської теорії в умовах капіталізму відмінна від її ролі в умовах соціалізму. При капіталізмі марксистсько-ленінська теорія є для робітничого класу зброєю для повалення експлуататорського ладу, їй протистоїть пануюча буржуазна ідеологія і капіталістична держава. З перемогою соціалізму роль теорії марксизму-ленінізму в розвитку суспільства колосально зростає. В СРСР великі ідеї комунізму оволоділи свідомістю мільйонів людей і тому стали наймогутнішою творчою матеріальною силою, знаряддям створення і розвитку нового суспільства, справляють активний вплив на розвиток економічного базису і всіх сторін життя соціалістичного суспільства. На теорію марксизму-ленінізму спирається вся діяльність соціалістичної держави і Комуністичної партії.

Зростає роль наукової теорії в розвитку соціалістичного суспільства випливає з природи соціалізму, з характеру закономірностей і рушійних сил його розвитку. Виникнення і розвиток соціалістичного суспільства, як і всякого суспільства, є закономірний, історично зумовлений і необхідний процес. Але особливість соціалістичного суспільного ладу полягає в тому, що він виникає і розвивається в результаті *свідомої* історичної творчості трудящих мас, керованих марксистською партією. Матеріальні передумови соціалістичного суспільства, суспільні продуктивні сили, в тому числі і сам робітничий клас — носій соціалістичних виробничих відносин, виникли стихійно в надрах старого суспільства, в умовах капіталізму. Але формування соціалістичних виробничих відносин відбувається не в надрах старого суспільства і не стихійно, а в результаті соціалістичної революції, шляхом свідомої і планомірної перетворюючої діяльності трудящих, керованих соціалістичною державою і Комуністичною партією. Формуючи нові, соціалістичні відносини, радянський народ спирався на досягнутий ступінь розвитку продуктивних сил і на використання економічного закону обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил.

Всі соціальні революції означають зміну стихійного процесу розвитку суспільства свідомою діяльністю передових сил, які ліквідують старий лад і утверджують новий лад. Але завдання попередніх революцій зводились головним чином до знищення старої надбудови і до створення нової надбудови, яка відповідала новому, стихійно виниклому базисові суспільства. А потім свідомо перетворююча революційна діяльність передових сил відразу ж після революції змінювалась стихійним процесом розвитку суспільства. В соціалістичній революції пробудження найширших трудящих мас на чолі з пролетаріатом до свідомої історичної творчості є тільки початком, вихідним моментом нового типу історичного розвитку, здійснюваного планомірно, цілеспрямовано, на основі пізнаних і цілком свідомо використовуваних законів суспільного розвитку. Ця свідомо історична творчість народних мас охоплює галузь і політичних, і економічних, і ідеологічних відносин — всі сторони суспільного життя, від базису до надбудови.

Соціалістична революція знаменує собою кінець передісторії людства і початок його справжньої історії, яку *свідомо* творять люди на основі об'єктивних законів, пізнаних і поставлених під контроль суспільства, свідомо використовуваних в інтересах всього народу.

Пізнання об'єктивних законів розвитку суспільства можливе і при капіталізмі (воно дане марксизмом ще в ХІХ ст.), але розвиток капіталізму має стихійний характер, тому що при приватній власності на засоби виробництва, при анархії виробництва контроль суспільства над розвитком виробництва неможливий. Підпорядкування об'єктивних суспільних законів контролю суспільства стало можливим тільки при встановленні соціалістичної суспільної власності на засоби виробництва.

В цьому розумінні з допомогою соціалізму відбувається зміна і в співвідношенні *стихійного* і *свідомого* в суспільному розвитку. Нове в цій галузі при соціалізмі полягає в тому, що, по-перше, до соціалізму і окремі індивіди, які змінюють знаряддя праці, і суспільство в цілому не могли передбачити *суспільні* результати тих змін, які вони свідомо вносять у зміну продуктивних сил; по-друге, раніше, до соціалізму, ставлення суспільства до створених попередніми поколіннями людей матеріальних передумов економічного розвитку було неусвідомленим. З початку соціалістичної революції справа змінюється докорінно.

«Комунізм, — писали Маркс і Енгельс, — відрізняється від усіх попередніх рухів тим, що робить переворот в основі всіх попередніх виробничих відносин і відносин спілкування і вперше свідомо розглядає всі стихійно виниклі передумови як те, що створено попередніми поколіннями людей, позбавляє їх стихійності і підпорядковує їх могутності об'єднаних індивідів»¹.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IV, стор. 60.

В умовах соціалістичної економіки суспільство, кероване Комуністичною партією і соціалістичною державою, має можливість не тільки передбачати головні, вирішальні результати всієї діяльності і напрям розвитку суспільства, але й планомірно спрямовувати розвиток продуктивних сил, економіки, культури, всіх суспільних відносин. Це досягається, по-перше, завдяки тому, що всі засоби виробництва стали соціалістичною власністю, і, по-друге, завдяки тому, що вся діяльність суспільства спрямовується політикою Комуністичної партії і соціалістичної держави, яка спирається на пізнані закони економічного розвитку, на об'єктивні закони будівництва соціалізму і комунізму. Знання законів розвитку суспільства дає марксизм-ленінізм. Звідси випливає велике значення марксистсько-ленінської теорії в розвитку соціалістичного суспільства, в будівництві комунізму.

Величезне значення марксистсько-ленінської теорії випливає і з того, що свідомість відстає від зміни умов матеріального життя суспільства. Це відставання особливо характерне для звичайної свідомості, яка складається стихійно на основі обмеженого життєвого досвіду. Звичайна свідомість, емпіричне мислення не може проникати за поверхню явищ, в їх суть, у глибинні процеси, що відбуваються в надрах суспільного життя. Вона не може дати широких узагальнень. Тут і виступає значення науки і теоретичного мислення.

Наукове теоретичне мислення — продукт тривалого історичного розвитку. Найвищою формою теоретичного мислення є матеріалістична діалектика, наука про найбільш загальні закони розвитку дійсності: природи, суспільства і самого процесу пізнання. Марксистська діалектика і теорія історичного матеріалізму дають можливість розкривати суть суспільних процесів, осягати розумом внутрішній зв'язок явищ. Наукове теоретичне мислення, спираючись на марксистський діалектичний метод і на знання законів суспільного життя, має можливість виявити приховані тенденції суспільного розвитку, на основі ледве помітних зародків і виникаючих суперечностей передбачати майбутнє. А наукове передбачення дає можливість людям свідомо впливати на розвиток суспільства відповідно до об'єктивних законів.

Марксизм-ленінізм озброює Комуністичну партію, а через неї і всіх трудящих науковим передбаченням, ясною перспективою розвитку суспільства і впевненістю в перемозі комунізму. Керувати — значить передбачати. Стихія, самоплив в корені ворожі соціалізму. Проте в нашій країні ще є такі працівники державного апарату, партійні і профспілкові працівники, які покладаються на самоплив і не вникають у глибинні внутрішні процеси, що відбуваються в господарстві, в житті суспільства, доти, поки обставини не ткнуть їх носом в небажані, негативні явища, які вже сталися. Такі керівники можуть тільки розвалити і погубити справу, доручену їм народом.

Комуністична партія, її Центральний Комітет, спираючись на знання законів розвитку суспільства, глибоко вивчають сучасне суспільне життя і на основі наукового передбачення своєчасно мобілізують народні маси на розв'язання назрілих історичних завдань.

Марксизм-ленінізм, будучи наукою про закони розвитку природи і суспільства, наукою про революцію пригноблених і експлуатованих мас, є також і наука про закони будівництва соціалізму і комунізму. Ця наука є могутньою, незамінною і незмінною зброєю Комуністичної партії. Спираючись на марксистську науку, Комуністична партія має можливість керувати народними масами і тим самим активно впливати на умови матеріального життя суспільства, прискорювати їх розвиток в інтересах трудящих.

Велика перетворююча роль марксистсько-ленінської теорії полягає в тому, що вона правильно виражає назрілі потреби розвитку матеріального життя суспільства і інтереси народних мас. В силу цього марксистська наука і Комуністична партія, яка керується нею, здатні приводити в рух маси народу, здатні мобілізувати і організувати трудящих у велику армію будівників соціалізму і комунізму. Марксистсько-ленінська теорія дає можливість Комуністичній партії виконувати роль авангарду робітничого класу і всіх трудящих.

Ось кілька прикладів, які показують велику роль марксистської теорії в перемозі соціалістичної революції, в перемозі соціалізму.

Ленінська теорія соціалістичної революції, зокрема вчення про можливість перемоги соціалізму спочатку в одній, окремо взятій країні, ідейно озброїла Комуністичну партію і робітничий клас, відкрила ясну перспективу і дала впевненість у перемозі революції і соціалізму. Спираючись на марксистсько-ленінську теорію, Комуністична партія ідейно розгромила ворогів соціалізму — меншовиків, есерів, троцькістів та інших агентів буржуазії, організувала і згуртувала робітників і бідніших селян у велику армію соціалістичної революції. Ця армія повалила владу буржуазії, встановила диктатуру робітничого класу. Так марксистсько-ленінська теорія вказала шлях до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, справила гігантський вплив на хід історії, на долю народів Росії і всього людства.

Керуючи революційною боротьбою робітників і селян, Комуністична партія спиралась на економічні закони розвитку суспільства, на закони класової боротьби і революції. Вона свідомо використала ці закони в інтересах трудящих, в інтересах перемоги соціалізму над капіталізмом. Саме знання цих законів, вміле і своєчасне їх використання в інтересах суспільства дало можливість партії і робітничому класові успішно управляти ходом подій. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної

революції була перемогою марксизму-ленінізму над ідеологією буржуазії, над ідеологією соціал-демократії. Жовтнева революція відкрила можливість будівництва соціалізму.

Ленінська теорія соціалістичної індустріалізації країни і колективізації селянських господарств, розроблена далі Сталіним та іншими учнями Леніна, стала ідейною зброєю Комуністичної партії в справі мобілізації народних мас на розв'язання великого історичного завдання переможного будівництва соціалізму. Радянській державі і Комуністичній партії доводилось прокладати нові шляхи в будівництві соціалізму, тому що готового історичного досвіду не було. Тим більше значення в цих умовах мала марксистсько-ленінська революційна теорія. Без знання законів розвитку суспільства, законів класової боротьби не можна було забезпечити організованої класової боротьби пролетаріату за перемогу соціалізму.

Комуністична партія озброїла радянський народ ясною і всебічно науково обгрунтованою генеральною лінією будівництва соціалізму. Знаменитий ленінський план електрифікації країни, п'ятирічні плани розвитку народного господарства СРСР — це були основані на пізнанні об'єктивних законів розвитку суспільства плани будівництва соціалістичної економіки.

Комуністична партія та її ЦК, забезпечуючи своїм керівництвом розв'язання радянським народом великих завдань соціалістичної індустріалізації країни і колективізації селянських господарств, завдання побудови соціалістичного суспільства, щент розбили ворожі марксизму-ленінізму меншовицькі, троцькістсько-зінов'євські, бухарінські та інші буржуазні реставраторські ідеї і настанови, які цілком суперечили потребам розвитку матеріального життя радянського суспільства, законам суспільного розвитку і інтересам народу. Без викриття і ідейного розгрому ворожих теорій і політичних настанов, без перемоги ленінізму над ворожою народові і соціалізові буржуазною ідеологією перемога соціалізму була б неможлива.

Перемога соціалізму в СРСР є найяскравіший, найпереконливіший приклад великої мобілізуючої, організуючої і перетворюючої ролі революційної суспільної теорії, революційної партії та її політики, ролі передової свідомості, передових ідей в розвитку суспільства.

Велика заслуга ЦК КПРС полягала і полягає в тому, що він з геніальною прозорливістю давав партії, робітничому класові наукове передбачення ходу подій, осмислювання нових процесів, суперечностей, які виникають у глибинах життя, нових потреб розвитку матеріального життя суспільства і відповідно до цього ставив нові завдання перед країною, мобілізував і організовував народні маси на розв'язання нових завдань, на розв'язання виникаючих суперечностей.

Виходячи з теорії історичного матеріалізму про визначальну роль продуктивних сил в розвитку всякого суспільства, Кому-

ністична партія мобілізувала в свій час всі сили народу і засоби країни насамперед на справу створення важкої індустрії, що виробляє засоби виробництва. Без важкої індустрії не можна було побудувати соціалізм, перетворити сільське господарство на базі соціалізму, не можна було забезпечити незалежність і обороноздатність країни. Всесірно розвиваючи і далі важку індустрію, Комуністична партія і Радянський уряд висунули перед країною завдання дальшого розвитку промисловості, що виробляє предмети народного споживання, завдання дальшого розвитку всіх галузей сільського господарства і насамперед виробництва зерна як основи всього сільського господарства.

Знання економічних законів давало і дає можливість Комуністичній партії своєчасно висувати перед країною нові історичні завдання і своїм керівництвом забезпечувати їх своєчасне розв'язання.

5. Комуністичне виховання мас

Маркс і Енгельс писали, що для народження комуністичної свідомості в масах людей і для досягнення комунізму «...необхідне масове змінення людей, яке можливе тільки в практичному русі, в *революції*; отже, революція необхідна не тільки тому, що ніяким іншим способом не можна скинути *пануючий* клас, але й тому, що *скидаючий* клас тільки в революції може звільнитися від усієї старої мерзоти і стати здатним створити нове суспільство»¹.

Велика Жовтнева соціалістична революція, будучи найглибшим соціально-політичним переворотом, означала одночасно і переворот в свідомості, в умах, в ідеології робітничого класу. Вона знаменувала перемогу марксизму-ленінізму над реформізмом, над соціал-демократизмом. Революція в умах робітничого класу означала розрив мільйонних мас з буржуазними ідеями і дрібнобуржуазними ілюзіями, усвідомлення того незаперечного факту, що по-старому жити не можна, що треба повалити владу буржуазії, завоювати диктатуру пролетаріату і знищити капіталізм, створити соціалістичне суспільство.

Головне питання соціалістичної революції — це питання про владу, про завоювання диктатури робітничого класу. Природно, що і переворот у свідомості мас *насамперед* зачіпає якраз галузь політичних і правових поглядів. Тільки в ході дальшого розвитку соціалістичної революції ідейний переворот охоплює і всі інші сторони суспільної свідомості: мораль, нрави, звички, психологію, світогляд людей. Так, наприклад, корінна зміна в ставленні найширших мас до праці, до суспільної власності, вироблення нової дисципліни праці, подолання релігійних

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IV, стор. 60.

вірувань і засвоєння діалектико-матеріалістичного світогляду здійснюються лише на основі диктатури пролетаріату, в процесі будівництва соціалістичного укладу життя.

В ході будівництва соціалістичного суспільства робітничий клас, перероблюючи і перевиховуючи себе, спираючись на соціалістичну державу, під керівництвом Комуністичної партії терпеливо і невтомно перевиховує мільйони селян та інших дрібних хазяйчиків, сотні тисяч службовців, буржуазних інтелігентів, підпорядковує їх керівництву авангарду трудящих, переборює в них буржуазні і дрібнобуржуазні звички, традиції, нрави, породжені капіталістичним ладом, приватною власністю, пануючою при капіталізмі атмосферою конкуренції, взаємопідсидження, гризні, недовір'я і ворожнечі. Тільки в тривалій боротьбі, в наполегливій практичній діяльності по створенню нового, комуністичного суспільства, говорив Ленін, перевиховуються і самі робітники, які не можуть відразу, за велінням декрету або лозунга звільнитися від своїх дрібнобуржуазних передсудів.

Пережитки капіталізму в галузі свідомості, буржуазні і дрібнобуржуазні погляди, традиції, звички, забобони є гальмом у будівництві соціалістичного суспільства. «Старі навикі і звички, традиції і передсуди, успадковані від старого суспільства, є найнебезпечнішим ворогом соціалізму, — писав Й. В. Сталін в 1924 р. — Вони, ці традиції і навикі, тримають в руках мільйонні маси трудящих, вони захлюстують іноді цілі верстви пролетаріату, вони створюють іноді величезну небезпеку для самого існування диктатури пролетаріату. Тому боротьба з цими традиціями і навиками, обов'язкове їх подолання в усіх сферах нашої роботи, нарешті, виховання нових поколінь в дусі пролетарського соціалізму — є тими черговими завданнями нашої партії, без проведення яких неможлива перемога соціалізму»¹.

В умовах диктатури пролетаріату для будівництва соціалістичного господарства першорядного значення набуло виховання соціалістичного ставлення мас до праці, до суспільної власності, вироблення нової, свідомої дисципліни праці. В перших комуністичних суботниках радянських робітників Ленін побачив великий творчий почин мас, їх перемогу над косністю, над власними віковичними звичками, навиками, забобонами, буржуазними традиціями. Це було початком перевороту, незмірно глибокого і важчого, ніж само повалення буржуазії в Жовтні 1917 р.

Формування соціалістичної свідомості у робітничого класу і у селянства СРСР відбувалось не одночасно і мало свої особливості. Робітничий клас в силу своєї соціальної природи, в силу свого економічного становища найбільш сприйнятливий до соціалістичної ідеології. Тому соціалістична ідеологія, внесена

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 6, стор. 246.

в робітничий рух Комуністичною партією, стала пануючою в робітничому класі Росії вже напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. А в ході соціалістичного будівництва робітничий клас швидше від інших верств суспільства перевиховувався в дусі соціалізму, звільнявся від віковичних звичок, навиків, забобонів старого суспільства. Зростання соціалістичного змагання в робітничому класі було показником зростання в ньому соціалістичної свідомості. Ряди робітничого класу росли, поповнювались новими мільйонами вихідців із селянства. І ці нові поповнення перевиховувались за образом і подобою соціалістичного робітничого класу.

Ленінські ідеї Радянської влади, союзу робітників і селян, ідея соціалістичної революції, ідеї миру між народами — ці найважливіші сторони ленінізму здобули перемогу серед трудящих селян ще напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції і стали однією з найважливіших умов її перемоги. Але це ще не означало, що свідомість селянства стала соціалістичною. Селянство до колективізації залишалося класом дрібних приватних власників, що в масі своїй перебували під владою дрібнобуржуазної ідеології. Ідеї соціалізму, соціалістичного колективізму вносили в свідомість селянства Комуністична партія, Радянська держава, робітничий клас з перших років існування радянського ладу. Поступово під впливом партійної пропаганди, а головним чином на власному досвіді маси селянства все більше й більше переконувалися в необхідності й вигідності переходу від одноосібного господарства до колективного, соціалістичного. Але і вступивши в колгосп, селянин не відразу ставав соціалістом: свідомість людей відстає від змін їх буття. Радянській державі і Комуністичній партії довелося багато попрацювати над тим, щоб виховати селянина-колгоспника в соціалістичному дусі, перебороти прищеплену віками індивідуалістичну психологію і перетворити його в свідомого будівника соціалістичного суспільства. Основною економічною базою соціалістичного перевиховання селянства став колгоспний лад. Перемога колективізації спростувала меншовицько-троцькістські та інші буржуазні теорії про те, начебто трудове селянство не здатне перейти на шлях соціалізму, відірватися від приватної власності, начебто робітничий клас неспроможний залучити селян до соціалістичного будівництва.

Досвід будівництва соціалізму в СРСР розбив також твердження меншовиків, правих соціалістів та інших ворогів ленінізму, нібито пролетаріатові спочатку треба здійснити культурну революцію, перевиховати людей, створити свої підготовлені кадри в усіх галузях господарства і культури, свою інтелігенцію, а потім уже здійснювати соціалістичний переворот, брати владу і будувати соціалізм. Практика підтвердила положення ленінізму про те, що культурна революція може здійснитися і здійснюється тільки після захоплення пролетаріатом влади,

на ґрунті нового політичного ладу. Робітничий клас тільки після соціалістичної революції, на основі диктатури пролетаріату може створити свою соціалістичну, народну інтелігенцію, свої соціалістичні кадри.

В перші роки існування Радянської соціалістичної держави кадри соціалістичної інтелігенції були ще нечисленні, а значна частина старої інтелігенції перебувала під впливом буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології. Тільки в результаті культурної революції були створені мільйонні кадри нової, соціалістичної інтелігенції, яка вийшла з середовища робітників і селян. Одночасно стара, дореволюційна інтелігенція в масі своїй пройшла школу виховання в дусі соціалістичної ідеології.

В практиці класової боротьби за перемогу соціалістичної революції, в ході будівництва соціалізму, в подоланні труднощів будівництва нового суспільства Комуністична партія здійснювала і здійснює найграндіознішу справу перевиховання двохсотмільйонного народу в дусі великих ідей комунізму, в дусі марксизму-ленінізму. Нині радянська соціалістична ідеологія стала в СРСР всенародною. Ідеї соціалізму, які становлять зміст радянської ідеології, ввійшли міцно в свідомість всіх верств радянського суспільства, в свідомість абсолютної більшості радянських людей, стали керівними в їх діяльності, в праці, в усьому їх громадському і особистому житті.

Успіхи будівництва соціалістичної економіки і зростання соціалістичної свідомості мас взаємно зумовлюють і живлять одно одне. Соціалістична свідомість радянського народу є відображенням соціалістичного способу життя радянського суспільства і разом з тим сприяє далшим успіхам соціалізму. Корінний переворот в умовах матеріального життя радянського суспільства мав своїм результатом корінний переворот і в свідомості найширших народних мас: в їх ставленні до праці, в їх психології, нравах, звичках, в усьому їх світогляді. Перемога соціалістичної свідомості була здобута не стихійно, не самопливом, а в боротьбі з усіма течіями буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології, в результаті систематичної, безустанної виховної діяльності Комуністичної партії і Радянської соціалістичної держави.

6. Основні риси соціалістичної свідомості. Духовне обличчя радянської людини

Соціалістична свідомість радянського народу є найбільш передовою суспільною свідомістю.

Ідеї марксизму-ленінізму становлять непорушну теоретичну основу і головний зміст соціалістичної свідомості. Науковий характер соціалістичної ідеології надає їй великої, дійової, перетворюючої сили. Буржуазній брехні, перекрученим поглядам на суспільне життя в нашу епоху протистоїть ясна наукова

соціалістична свідомість, пройнята знанням законів розвитку суспільства.

На противагу реакційній буржуазній ідеології, яка панує в капіталістичному суспільстві і спрямована до збереження ладу експлуатації і пригноблення, соціалістична свідомість характеризується революційністю, ворожістю до всіх форм пригноблення людини людиною. Революційний розмах, який є характерною рисою лєнінізму, становить одну з найважливіших особливостей соціалістичної свідомості. *Революційність* соціалістичної ідеології, що впливає з природи робітничого класу, дістала свій вияв у Великій Жовтневій соціалістичній революції, в революційних соціалістичних перетвореннях економіки, політичного життя, культури народів СРСР.

Ненавість до всього віджилого, застарілого, до рутини, косності, до всього застійного, консервативного, почуття нового — ось що культивує, виховує Комуністична партія в радянському народі як одну з найдорогоцінніших якостей. Це виявляється в соціалістичному змаганні, яке зростає і розвивається вшир і вглиб і революціонує методи праці. Революційність соціалістичної свідомості партії, радянського народу, *дійове, творче ставлення до дійсності* яскраво виявляються в грандіозному, справді революційному розмаху будівництва комунізму.

Свідомість радянського народу пройнята демократизмом, який відображає соціалістичний демократизм радянського суспільного і політичного ладу. Радянська соціалістична демократія є найвищий тип демократії. Це — найбільш послідовна демократія, коли сам народ на ділі є справжнім господарем країни, управляє державою, бере вирішальну участь в політичному житті країни. Соціалістична демократія докорінно відрізняється від буржуазної демократії, яка є демократією на словах, пануванням буржуазії на ділі. Соціалістичний демократичний лад є втілена в життя соціалістична ідеологія.

Буржуазна ідеологія поширює ідеї расизму, націоналізму, шовінізму, сіє взаємне недовір'я, ворожнечу і ненавість між народами. Вона сприяє зміцненню ладу соціального, національного і расового гноблення. Соціалістична свідомість характеризується *інтернаціоналізмом*. Ідеологія соціалістичного інтернаціоналізму — це ідеологія дружби, рівноправності і братерства між усіма народами, ідеологія міжнародної солідарності трудящих. Ця ідеологія дістала своє реальне втілення в багатонаціональній Радянській державі, де здійснюються рівноправність, братерське співробітництво і взаємодопомога всіх націй та народностей СРСР. Соціалістична ідеологія дружби народів згуртовує народи СРСР в єдину братню сім'ю. Дружба народів є рушійною силою розвитку радянського суспільства, джерелом сили і непереможності багатонаціональної соціалістичної держави.

Одну з найважливіших рис соціалістичної свідомості радянських людей становить *радянський патріотизм*. Радянський патріотизм — це любов, беззавітна відданість і служіння Радянській соціалістичній Батьківщині. Радянський патріотизм виявляється в практичних ділах радянських людей, в їх піклуванні про благо і процвітання соціалістичної Вітчизни. В роки Великої Вітчизняної війни радянський патріотизм проявився в масовому героїзмі воїнів і партизанів на фронті, в героїчній праці робітників, селян і інтелігенції, чоловіків і жінок в тилу. Радянські люди повсякденно виявляють свій патріотизм у праці, в соціалістичному змаганні, в піклуванні про зміцнення могутності своєї соціалістичної держави. Дійова любов до Батьківщини, свідомість радянської національної гордості народів СРСР, гордість радянських людей за героїчне минуле і сучасне свого народу, за те, що радянський народ першим знищив капіталізм і створив найбільш передовий і справедливий суспільний соціалістичний лад, найбільш передову вільну державу, найбільш передову в світі культуру, — це законне і благородне почуття. Воно породжує нові сили для нових подвигів.

На протилежність буржуазній реакційній ідеології мілітаризму, яка проповідує корисність і вічність воєн між народами, соціалістична ідеологія виходить з того, що війни є історично минулим явищем. В сучасну епоху війни породжуються економічною природою імперіалізму. Разом з загибеллю імперіалізму, із знищенням приватної власності на засоби виробництва зникнуть назавжди і війни. Цього учить лєнінізм. Соціалістична свідомість радянських людей пройнята прагненням до миру між народами і ненавистю до імперіалістичних паліїв війни.

Радянський лад виник під прапором боротьби проти імперіалістичної війни, під прапором миру. На протязі всього свого існування Радянська держава під керівництвом Комуністичної партії веде послідовну політику миру і в дусі миру, в дусі боротьби за мир між народами виховує радянський народ. Соціалізм відстоює справу миру між народами, капіталізм породжує війни.

Ідеологія буржуазії пройнята егоїзмом і індивідуалізмом, дбанням кожної людини тільки про себе, про свою власність, хоча б і на шкоду іншим, на шкоду суспільству. Соціалістична ідеологія пройнята колективізмом і справжнім гуманізмом, повагою до людей, піклуванням про кожну працюючу людину, про трудовий народ. Радянським людям властиве соціалістичне ставлення до праці і до суспільної власності, свідомість необхідності сумлінно працювати на суспільство для загального і особистого добробуту.

Соціалістична свідомість в корені ворожа буржуазному і дрібнобуржуазному індивідуалізму, який виростає на ґрунті приватної власності на засоби виробництва. В світі капіталізму па-

нують егоїстичні принципи: «Людина людині — вовк», «Кожний за себе — один бог за всіх». Соціалізм, знищивши приватну власність, знищує ці антилюдяні нрави і утверджує принципи колективізму. Приватна власність роз'єднує, суспільна власність об'єднує людей.

Однією з найважливіших рис соціалістичної свідомості є справжній гуманізм. Соціалістичний гуманізм відображає людяність соціалістичного суспільного ладу.

Соціалістичний лад ґрунтується на визволенні людини від експлуатації, від усякого гноблення. Він забезпечує всебічний розвиток людей, їх фізичних і розумових здібностей, обдаровань, талантів. В соціалістичному суспільстві людина — найцінніший капітал. Всі досягнення науки і техніки при соціалізмі покликані служити і служать людині, полегшують її працю. В умовах капіталізму, навпаки, досягнення науки і техніки, які покликані полегшувати працю людей, перетворюються в знаряддя гніту і збільшення експлуатації трудящих. «Ми бачимо, — говорив Маркс, — що машина, яка має чудесну силу скорочувати і робити плодотворнішою людську працю, приводить до голоду і виснаження. Нововинайдені джерела багатства завдяки якимсь фатальним чарам стають джерелами нестатків. Перемоги мистецтва куплені, як видно, ціною втрати моральної якості. В тій же самій мірі, в якій людство стає владарем природи, людина попадає в рабство до іншої людини або стає рабом своєї власної підлоти. Навіть чисте світло науки не може, як видно, сяяти інакше, як тільки на темному фоні нещастя. Результат всіх наших відкриттів і всього нашого прогресу, очевидно, той, що матеріальні сили наділяються духовним життям, а людське життя отупляється до ступеня матеріальної сили. Цей антагонізм між суцільною промисловістю і наукою, з одного боку, і злиднями та розпадом — з другого, цей антагонізм між продуктивними силами і суспільними відносинами нашої епохи є відчутний, гнітючий і незаперечний факт»¹.

Антилюдяній суті капіталістичного ладу відповідає антигуманістична, реакційна ідеологія реакційної буржуазії. Імперіалізм доводить гноблення, експлуатацію і пригнічення трудящих до найвищої міри.

Тільки при соціалізмі людський геній служить народові, справі творення, забезпеченню щастя мільйонів простих людей.

Всі ці особливості соціалістичного суспільства дістають відображення в соціалістичній свідомості.

Соціалістичній свідомості властива впевненість в кращому майбутньому людства, впевненість в неминучій перемозі соціалізму і комунізму в усьому світі. *Бадьорість, оптимізм, життєрадісність* — характерні риси соціалістичної свідомості,

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XI, ч. I, стор. 5—6.

ідеології радянських людей. Песимізм, страх перед майбутнім, філософія «світової скорботи» — це філософія гинучих класів.

Оптимізм, властивий соціалістичній ідеології, науково обґрунтований. Сили трудящих мас, табору миру, демократії і соціалізму невичерпні і непереборні. Радянський народ, керований Комуністичною партією, впевнено йде до комунізму. Соціалістична ідеологія виховує народні маси, зокрема молодь, в душі бадьорості, впевненості в своїх силах, в торжестві комунізму в усьому світі.

Такі є деякі найважливіші риси соціалістичної ідеології. Ця ідеологія виховується в радянському народі Комуністичною партією, Радянською державою; її риси є характерними рисами духовного обличчя більшості радянських людей.

Свідомість людей, як уже відзначалося вище, відстає від їх буття, від зміни умов матеріального життя суспільства. Внаслідок цього і після перемоги соціалізму ще продовжують залишатися *пережитки* старого суспільства, пережитки капіталізму в свідомості людей. Залишки буржуазної ідеології, пережитки приватновласницької психології і моралі виявляються в недбайливому і несумлінному ставленні до праці у відсталій частині радянських людей, у їх безтурботному ставленні до соціалістичної власності, у рвацтві, в розкраданні державного і колгоспного майна, в несоціалістичному ставленні до сім'ї і т. д. До особливо живучих пережитків належать націоналістичні передсуди, пережитки бюрократизму. Одним з живучих пережитків старого суспільства, проявом відсталості є релігійні вірування. Хоч економічний ґрунт для існування ворожих соціалістичних ідей, поглядів, настроїв в СРСР знищений, але ще залишились рештки розбитих класів, охвістя розгромлених ворожих Радянській владі політичних груп; вони можуть підтримувати і поширювати ці погляди і настрої. Не можна забувати і про капіталістичне оточення, про можливість проникнення в країну соціалізму чужих поглядів, ідей, настроїв із-за кордону. «Не можна забувати, що вороги Радянської держави, — говорить у звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XIX з'їздові партії, — намагаються поширювати, підігрівати і роздувати всілякі нездорові настрої, ідеологічно розкладати нестійкі елементи нашого суспільства».

Пережитки капіталізму в свідомості людей живляться і труднощами, суперечностями в житті, в будівництві нового суспільства.

Пережитки капіталізму в свідомості людей самі собою не відірвуть. Вони дуже живучі і можуть рости, особливо під впливом капіталістичного оточення. Всяке ослаблення впливу соціалістичної ідеології означає посилення впливу ідеології буржуазної. Тому Комуністична партія вела і веде рішучу боротьбу проти пережитків капіталізму в свідомості людей, приділяє велику

увагу ідеологічній роботі, комуністичному вихованню трудящих, боротьбі з проявами буржуазної ідеології, озброює кадри марксизмом-ленінізмом.

7. Різні форми суспільної свідомості

Ми розглянули закони виникнення і зміни суспільних ідей та їх роль в розвитку суспільства. Тепер треба розглянути окремі форми суспільної свідомості та їх специфічну роль в суспільному житті, в розвитку суспільства. Політична і правова ідеологія найближче примикає до економічного базису суспільства. Тому розгляд форм суспільної свідомості слід почати з політичної і правової ідеології.

а) Політична і правова ідеологія

Політика — це відношення між класами; вона в найбільш концентрованій і узагальненій формі виражає собою економіку класового суспільства, інтереси певного класу, відносини класів, боротьбу класів.

Політична і правова форми ідеології тісно і нерозривно зв'язані одна з одною, як зв'язані держава і право.

Політична ідеологія найбільш концентровано виражає інтереси і цілі того чи іншого суспільного класу, його ставлення до інших класів і верств суспільства і до держави. Політична ідеологія містить в собі ідеї і погляди того чи іншого класу, які виражають його ставлення до боротьби класів, до революції, до національно-визвольних рухів і взаємовідносин націй; вона охоплює проблеми політичного устрою суспільства, проблеми держави і права, війни і миру і т. д.

Правова ідеологія охоплює по суті справи те саме коло питань і дістає свій вияв у правових теоріях, в уявленні людей про законне і незаконне. Пануюча в даному суспільстві правова ідеологія є ідеологією пануючого класу і дістає свій вияв у законодавстві, у практиці роботи правових установ. Вона становить разом з цими установами частину надбудови даного суспільства.

Політична і правова ідеологія робітничого класу виражена в марксизмі-ленінізмі, в програмах комуністичних партій, в їх лозунгах (закликах), в Конституції СРСР і конституціях країн народної демократії. Політична і правова ідеологія буржуазії дістає свій вияв у буржуазних політичних і правових теоріях, конституціях буржуазних держав, а також у програмах, деклараціях і лозунгах буржуазних партій і буржуазних урядів.

Політична і правова ідеологія пронизує собою всі інші форми суспільної свідомості: мораль, релігію, мистецтво, науку, філософію. Зазнаючи на собі вплив інших форм суспільної свідомості, політична ідеологія сама справляє на них величезний вплив.

Політична і правова ідеологія експлуаторських класів служить цим класам для того, щоб зобразити їх політику і право як «некласові», «надкласові», «всенародні», «надісторичні», «божественні» або «природні». Але, незважаючи на це маскування і фетишизацію політики і права ідеологами експлуаторських класів, в галузі політичної і правової ідеології все-таки значно легше, ніж в інших формах ідеології, виявити визначальну роль економічного базису, матеріальних інтересів і, значить, класову суть політичних і правових теорій і поглядів. Все більшому й більшому числу людей на землі нині стає ясно, що в усьому світі протистоять одна одній і борються дві політичні ідеології, дві правосвідомості: пролетарська ідеологія, яка збігається з інтересами народних мас, і ідеологія буржуазії, яка виражає економічні і політичні інтереси експлуаторів і ворожа інтересам всіх трудящих.

Політична і правова ідеологія робітничого класу дістала своє наукове обґрунтування в марксизмі-ленінізмі, в марксистській теорії класової боротьби і диктатури пролетаріату, в марксистському вченні про суть буржуазної і пролетарської держави та права, про пролетарську соціалістичну революцію, про неминучу загибель капіталізму і перемогу соціалізму. Марксистські політичні погляди виражені і в ученні про причини і суть воєн в епоху імперіалізму, про війни справедливі і несправедливі, про можливість співіснування і мирного змагання двох протилежних соціальних систем — соціалістичної і капіталістичної. Марксизм-ленінізм веде послідовну боротьбу за мир між народами, проти імперіалізму і паліїв нової світової війни. Марксистська політична ідеологія виступає за рівноправність і дружбу всіх націй і рас, за національний суверенітет і національну незалежність народів. Соціалістичні політичні погляди втілені в політиці і в усій практичній діяльності Радянської соціалістичної держави і Комуністичної партії Радянського Союзу, а також в політиці марксистських партій в інших країнах.

Політична і правова ідеологія буржуазії, навпаки, спрямована на пригноблення робітничого класу і всіх трудящих. Сучасна буржуазія є силою реакційною. Її ідеологи у своїх політичних і правових теоріях намагаються обґрунтувати відмову буржуазії від демократії, обґрунтувати необхідність посилення виконавчої влади, яка здійснює пригноблення трудящих. Найбільш одвертий реакційний характер мають фашистські політичні і правові теорії. Але оскільки фашизм у Німеччині, в Італії і Японії за час свого політичного панування викрив себе кривавими злочинними і злочинами проти народів і політично збанкрутував, то імперіалістична буржуазія та її ідеологи стали захищати і проводити фашизм у завуальованій формі, під прикриттям словесної тріскотні про демократію. Фашизація політичного режиму відбувається не тільки в США та окупованих

ними Західній Німеччині і Японії, але і в деяких інших капіталістичних країнах, залежних від Сполучених Штатів Америки. Фашистська диктатура існує в Іспанії, Португалії.

Судове свавілля, беззаконня, фашистські методи розправи з передовими діячами робітничого руху, судові процеси, які нагадують середньовічні суди над «відьмами», суди інквізиції — ось що характеризує політичну і судову практику в США. А ідеологи буржуазної реакції намагаються дати «теоретичне» обґрунтування фашизації буржуазних держав.

В 1952 р. в Нью-Йорку вийшла книга «Зовнішня політика Сполучених Штатів, її організація і керівництво». Книга являє собою доповідь однієї з дослідницьких груп, заснованих фондом Вільсона. Автори цього «дослідження» намагаються дати ідеологічне виправдання фашизації США і вимагають ще більшого посилення виконавчої влади, безконтрольної діяльності президента США. Вони незадоволені нинішнім реакційним конгресом США, вважають його недосить реакційним і хочуть звести його до ролі реєструючого, безправного органу. В органах виконавчої влади вирішальну роль, на думку авторів цієї книги, повинні відігравати військові, насамперед військовий міністр. Військовий міністр і «вожді-професіонали» повинні, на думку авторів, вирішувати питання зовнішньої політики, питання війни і миру. Автори вимагають ще більшого посилення шпигунської сітки і контролю уряду США над думками громадян. Ця книга є апологією, виправданням розбійницьких імперіалістичних воєн. «Війна хоч і жахлива в усіх своїх формах, — пишуть ці автори, — і майже непереносна в своїй тотальній формі, все-таки не є найгіршим з лих... Тому війна і підготовка до неї є необхідними складовими частинами політики» (стор. 160). Так під виглядом «безстороннього» дослідження протаскується вигідна імперіалістам ідея «необхідності» воєн. На думку цих «дослідників», війна є єдиним засобом розв'язання міжнародних питань. Підшуковуючи «філософське» обґрунтування імперіалістичної зовнішньої політики США, автори пишуть, що основою цієї політики є невикорінні «неподобні сторони людської природи», природжений нахил людини до зла. Звідси єдиний засіб управління людьми — це сила. Вся книга «Зовнішня політика США...» — це проповідь фашизму, фашистських методів у зовнішній і внутрішній політиці.

Ідеолог імперіалізму англійський реакціонер Бертран Рассел пише: «У відносинах між націями повинно бути менше свободи, ніж зараз. Це стосується і до процесу виховання» («Пружини людської діяльності», стаття в журналі «Атлантик», березень 1952 р.). Так Рассел закликає до фашизації держави, до пригноблення народних мас, до імперіалістичного походу проти національного суверенітету. Рассел, продовжуючи людиноненавистницькі ідеї Ніцше та гітлерівців, головну рушійну силу історії бачає в прагненні до влади, в жадобі влади.

Реакційний французький діяч професор Л. Руж'є у книзі «Франція в шуканні конституції» (Париж, 1952 р.), виконуючи волю французької і американської буржуазії, намагається теоретично обґрунтувати їх вимогу про докорінний перегляд французької конституції 1946 р. Він розшаркується і плазує перед реакційним політичним ладом США і нападає на закони, прийняті французьким парламентом під тиском робітників проти колабораціоністів і проти фашистської преси, вимагаючи їх скасування.

Серед політичних ідей сучасної буржуазії визначне місце займає ідея «застарілості національного суверенітету». Політичні ідеологи імперіалістичної буржуазії, особливо буржуазії США, а також вожаки правих соціалістів опльовують національний суверенітет і незалежність народів, проповідують ідею «світового уряду» під егідою США. Проповідуючи ідею «світової держави» і ліквідації національного суверенітету народів, вони намагаються обґрунтувати ідеологію космополітизму посиленнями на сучасний стан техніки, зокрема військової і транспортної техніки. У вік літака і атомної бомби, пишуть ідеологи буржуазії, національний суверенітет народів став таким самим анахронізмом, як середньовічна феодална відособленість на порозі XVIII ст. Створення «світового уряду», ліквідацію національної незалежності ідеологи імперіалізму висувають як умову відвернення війни.

В дійсності ідеологія космополітизму, ідея «світового уряду» — це імперіалістична ідеологія, ідеологія підготовки війни, ідеологія поневолення народів найбільш хижацьким, найбільш розбійницьким імперіалізмом — імперіалізмом США.

Плани «Об'єднаної Європи», «Європейського оборонного співтовариства», яке включає тільки шість західноєвропейських країн і протиставиться іншим країнам Європи, — все це інструменти імперіалістичної політики США. Імперіалістичним монополіям США тісно в національних рамках, вони хочуть за рахунок інших країн поправити свої справи, добитися світового панування. З другого боку, пануюча буржуазія таких країн, як Франція, Італія, Західна Німеччина, Японія, боячись свого народу, відмовляється від національного суверенітету, втоптала прапор національної незалежності в грязь, плазує перед імперіалізмом США, шукає у нього підтримки проти свого народу.

В силу цих причин ідеологія космополітизму стала модною серед буржуазії не тільки в США, але і в інших країнах. Капіталізм завжди був космополітичний. Буржуазія завжди зраджувала національні інтереси, як тільки створювалась загроза її класовим інтересам. Це особливо яскраво виявляється в сучасну епоху панування капіталістичних монополій. Буржуазія бачить свою «вітчизну» там, де забезпечені їй максимальні прибутки. Щоб одержати максимальні прибутки, капіталістичні

монополії укладають угоди по спільному грабежу народів світу. Для збереження і увічнення капіталізму буржуазні уряди укладають між собою таємні угоди, воєнні блоки, спрямовані проти СРСР та інших країн соціалістичного табору, а також проти робітничого руху капіталістичних країн і національно-визвольного руху народів колоній. Космополітична імперіалістична ідеологія прагне виправдати і обґрунтувати космополітичну політику буржуазії, особливо імперіалістичну політику США. Космополітична ідеологія буржуазії США є вияв її націоналізму і безглузких претензій на світове панування. Космополітизм буржуазії Франції, Італії та інших залежних від США країн є зрада національних інтересів.

Народи всіх країн зацікавлені в мирі. Війна ненависна трудящим. Виражаючи корінні інтереси народів, соціалістична ідеологія утверджує мир між народами. Радянський уряд і держави народної демократії ведуть політику, спрямовану до розв'язання спірних питань мирним шляхом, шляхом переговорів.

В арсеналі політичної ідеології імперіалістичної буржуазії США визначне місце займають, як уже відмічалось в першому розділі, расизм, геополітика, а також теорія створення переваги в силі, політика «з позицій сили». Виражаючи інтереси імперіалізму, капіталістичних монополій США, ідеологи і лідери американського імперіалізму виступають на захист політики сили і насильства, імперіалістичного розбою. А продажні буржуазні професори у своїх працях намагаються дати «наукове» обґрунтування цієї розбійницької політичної доктрини. У своїх міркуваннях про роль сили і насильства в міжнародній політиці ці реакційні професори виходять з врахування сучасного озброєння, запасу атомних і водневих бомб, а також літаків і танків, які є в розпорядженні США та Північно-Атлантичного блоку. Але з їх розрахунків випадає головна сила історії — народні маси. А ця сила кінець кінцем має вирішальне значення.

Головний зміст політичної ідеології сучасної буржуазії — це пропаганда антикомунізму, ненависті до СРСР і країн народної демократії. Похід проти комунізму буржуазія оголосила ще сто років тому, коли комунізм був для неї лише страхітливим «привидом». Нині комунізм виріс у величезну силу і представлений не тільки в світовому робітничому русі, але і в могутності СРСР та країн народної демократії. Країна соціалізму — Радянський Союз — стала перед народами всіх країн як рятівник світової цивілізації від тиранії гітлеризму, як послідовний захисник миру, справжньої демократії і соціалізму. Комуністичні партії виступають як випробувані виразники і захисники інтересів робітничого класу і всіх трудящих, як патріоти — захисники національної незалежності, як борці проти фашизму і війни, борці за мир, за демократію, за соціалізм. В цьому причина зростання впливу пролетарської політичної ідеології серед

народних мас усіх країн. В цьому причина ненависті буржуазії до комунізму.

Бразливим місцем у політичній ідеології сучасної буржуазії є те, що у неї нема і вже не може бути *ніяких позитивних ідеалів*, бо капіталізм віджив свій вік. Буржуазія нічого не може дати народам, крім злиднів, розорення, гноблення і винищувальних воєн.

Але відкрито визнати своє політичне і моральне банкрутство ні один клас, який сходить зі сцени, не може. Не може відкрито визнати це і буржуазія. Звідси — брехливість і лицемірство буржуазної ідеології. Звідси найбільш витончені форми демагогії, які застосовуються ідеологами і політиками буржуазії з метою обманути трудящих і врятувати капіталізм що б то не стало.

Одним з найважливіших знарядь буржуазного обману народних мас є ідеологія правих соціалістів. Проповідь «класового миру», «співробітництва» пролетаріату і буржуазії, реформізм, ідея «мирного вrostання» капіталізму в соціалізм, ідея «демократизації» капіталізму і участі робітників у капіталістичних прибутках, міркування про те, що традиційний капіталізм перетворився начебто в «капіталізм інтелектуальний», ханжеська проповідь морального самовдосконалювання робітників — вся ідеологія правих соціалістів служить виправданню капіталізму. Прикриваючись соціалістичними і демократичними фразами, цілий ряд лідерів правих соціалістів фактично виступають як вороги робітничого класу, вороги соціалізму, миру і демократії.

Ідеологія і політика правих соціалістів — це буржуазна ідеологія і політика в робітничому русі. Попередники нинішніх лідерів правих соціалістів, ідеологи II Інтернаціоналу почали свою зрадницьку діяльність з ревізії марксизму, з «поправок» до вчення Маркса. Тепер лідери правих соціалістів цілком порвали з марксизмом і виступають як його вороги.

Голова «інтернаціоналу» правих соціалістів, один з керівників англійської лейбористської партії Морган Філліпс заявив:

«Англійські соціалісти цілком відкидають марксизм і доктрину класової боротьби в усіх її формах і проявах... Англійський робітничий рух зазнав на собі глибокого впливу релігійного руху і залишиться йому вірним. Ні марксизму, ні матеріалізму, ні боротьби класів ми не визнаємо».

В цьому дусі ворожнечі до наукового соціалізму, яка прикривається облудними словами про демократію, витримана і декларація, прийнята на конгресі «інтернаціоналу» правих соціалістів. Великому вченню марксизму, яке здобуло перемогу в світовому робітничому русі, філіппіси протиставлять релігійні бредні, могутньому світлу науки про закони розвитку суспільства — мракобісся, матеріалізм — попівшину, істині — брехню.

Французькі праві соціалісти так само, як і їх англійські колеги, відкрито порвали з марксизмом. Професор факультету права в Парижі Моссе в «Ревю соціаліст» (№ 40 за 1951 р.) писав:

«Існує глибоке розходження між марксизмом і філософією французького соціалізму... Ми ближчі до католицького соціалізму, який ось уже кілька років як надзвичайно наблизився до справжнього соціалізму».

Отже, проповідь містики, попівшини, союзу з католицизмом, з Ватиканом, з найтемнішими силами духовної і політичної реакції, відмова від

насильства у відношенні до буржуазії, але за насильство, вчинюване поліцією і військами у відношенні до пролетаріату; проповідь лагідності і покори серед робітників, благословення на адресу катів, душителів свободи у Франції, в Італії, в США, в колоніях; відмова від марксизму, відмова від класової боротьби, відкрита проповідь класового миру, класового співробітництва з буржуазією, захист капіталізму взагалі, американського капіталізму особливо, захист політики озброєнь і імперіалістичної ідеології космополітизму — ось суть ідеології і політики лідерів правих соціалістів. Імперіалістичний капіталізм оголошується демократичним. Державний монополістичний капіталізм і капіталістичну націоналізацію англійські лейбористи видають за соціалізм. Всупереч фактам зростаючої прірви між пролетаріатом і буржуазією праві соціалісти заявляють, що стираються грані між класами, що буржуазія перетворюється в службовців, які лише керують підприємствами. Англійські лейбористи, провівши націоналізацію ряду галузей промисловості, оголосили Англію соціалістичною країною. В дійсності проведена лейбористами націоналізація нічого спільного з соціалізмом не має. Ця націоналізація з величезним викупом, який перевищує дійсну вартість підприємств, привела до збільшення прибутків буржуазії і до збільшення податкового тягара для трудящих.

Смисл «соціалістичної» політики лейбористів добре передав один з лідерів лейбористів — Моррісон. Він заявив:

«Я хочу, щоб кожний ділок і кожний підприємець зрозумів, що лейбористський уряд не є його ворогом, зрозумів би, що кожний міністр цього уряду хоче простягти йому руку, поводитися з ним, як з людиною і братом, і допомогти йому зробити його торговельне або промислове підприємство вигіднішим, ніж воно було раніше». Оця заява якнайкраще розкриває суть проведеної в Англії лейбористами націоналізації, суть так званого «демократичного соціалізму», політики «мішаної економіки».

Лідери правих соціалістів вважають своїм завданням не боротьбу проти капіталізму, а його захист, не повалення буржуазії, а її врятування. Оскільки робітничий клас всупереч правим соціалістам виступав і виступає проти буржуазії, то праві соціалісти виступають у класовій боротьбі на боці буржуазії та її урядів проти пролетаріату. Праві соціалісти виступають на ділі проти соціалізму, проти демократизації буржуазної держави, за фашизацію цієї держави. Так званий «демократичний соціалізм» правих соціалістів, соціалізм за згодою буржуазії — це обман мас. Основний зміст ідеологічної діяльності правих соціалістів, як і їх хазяїна — буржуазії, — це боротьба проти комунізму, проти СРСР і країн народної демократії.

Смисл і головне завдання діяльності партій правих соціалістів одверто висловив французький правий соціаліст Депре. Він сказав:

«Я думаю, що для соціалістичної партії... існує тільки одна проблема: як внести замішання в ряди комуністичної партії? Як нам відібрати у неї великий вплив на французький робітничий клас?»

Лідери правих соціалістів не спиняються ні перед чим, щоб обманути робітничий клас, убити в ньому віру в свої сили, у свою здатність повалити капіталізм і взяти долю відповідної країни у свої руки. Розколюючи робітничий клас, вони ослаблюють тим самим його сили. Праві соціалісти західноєвропей-

ських країн підтримують реакційну політику своєї і американської буржуазії. Недаром американський банкір Гарріман відзначив заслуги правих соціалістів перед буржуазією. Виступаючи в січні 1949 р. по радіо, він заявив: «Західноєвропейські соціалісти — найкращі союзники США».

Спиряючись на правих соціалістів, американська буржуазія і буржуазія європейських країн ставила собі завдання «завоювати довір'я робітничого класу Європи і розгромити комуністичну пропаганду». Але минули часи, коли буржуазії та її агентурі — лідерам правих соціалістів — вдавалося порівняно легко дурити маси трудящих. Суперечності капіталізму зростають. Національно-визвольний рух в колоніях підриває основи імперіалізму. Буржуазії імперіалістичних метрополій стає дедалі важче маневрувати, і їй не спинити хід історичного розвитку, який веде її до неминучої загибелі.

Трудящі маси на власному досвіді все більше переконуються в правоті ідеології і політики комуністичної партії і в зрадницькій ролі ідеології та політики лідерів правих соціалістів. Маючи в руках владу, праві соціалісти в Англії, в Італії, у Франції, у Фінляндії та інших країнах поводитись як завзяті захисники капіталізму і як найлютіші вороги трудящих і соціалізму.

Сила впливу марксистсько-ленінської політичної ідеології зростає після завоювання робітничим класом влади в СРСР і країнах народної демократії. Тепер трудящі зіставляють підсумки розвитку двох систем — капіталізму і соціалізму — і все більше переконуються в перевагах соціалізму над капіталізмом в усіх відношеннях.

Буржуазна реакційна політична і правова ідеологія гальмує розвиток суспільства. Вона захищає і виправдує відживаючу справу. Розвиток суспільства неминуче йде проти буржуазії та її ідеології. Тому її вплив занепадає, а зростає вплив пролетарської, марксистської соціалістичної ідеології.

Проте не можна забувати, що буржуазна ідеологія все ще панує на величезній частині землі; вона породжується приватно-власницькими відносинами, капіталістичною економікою, що стихійно розвивається; вона розробляється величезною армією вчених прикажчиків буржуазії і щодня, щогодини нав'язується трудящим буржуазною пропагандою. За буржуазною політичною ідеологією стоїть буржуазна держава та інші буржуазні політичні установи, які мають у своєму розпорядженні колосальний апарат поширення брехливої буржуазної ідеології, що отримує свідомість мас. Буржуазна держава всіма своїми засобами перешкоджає поширенню передової політичної ідеології — ідеології марксизму.

Незважаючи на зусилля буржуазії і буржуазної держави, на лакейство лідерів правих соціалістів перед буржуазією, життєва правда марксистської ідеології знайшла і знаходить

дедалі більший доступ до широких мас, завойовує їх на свою сторону.

Це змушені визнати навіть деякі вороги марксизму. Так, наприклад, професор політичних наук Вашингтонського університету А. Мейер («спіціаліст» по «російській проблемі») у статті «Радянська філософія» (журнал «Каррент хісторі», 1953 р.) пише:

«Вона (радянська ідеологія. — Ф. К.) знайде відгук у пригноблених і знедолених в усьому світі... тому, що вона пояснює, в усякому разі, цим людям, деякі аспекти їх світу, які їм не може пояснити ні одна інша теорія».

Реакційний англійський історик А. Тойнбі в статті «Росія і Захід» визнає, що «комунізм має притягальну силу для всіх людей».

Коли у вісімдесятирічний ювілей реакційного філософа Бертрана Рассела журналіст спитав його, хто тепер є найпопулярнішим в світі філософом, то Рассел з гіркотою і злобою змушений був визнати: на жаль, Маркс.

Чим же пояснити цей безспірний факт, що, незважаючи на більш ніж столітню боротьбу буржуазії проти наукової соціалістичної ідеології, проти марксистського світогляду, ця ідеологія, цей світогляд живе і перемагає? Причина — істинність марксизму-ленінізму, його непероборна життєва правда. Тільки марксизм-ленінізм, ідеологія наукового соціалізму виражає насущні потреби розвитку нашої епохи, інтереси, думи, сподівання і надії трудящих усіх країн.

Соціалістична політична і правова ідеологія в СРСР служить справі зміцнення соціалістичної держави, захистові соціалістичної законності, справі єдності радянського народу, справі будівництва комунізму. Марксистсько-ленінська політична ідеологія — це ідеологія соціалістичного демократизму і гуманізму. Вона справляє величезний благодотворний вплив на розвиток науки, філософії, моралі, мистецтва — всієї соціалістичної ідеології і культури.

б) Моральність

Моральність, етика, або мораль, — це сукупність історично змінюваних норм, принципів, правил, які регулюють поведінку людей у відношенні один до одного, до суспільства, а в класовому суспільстві — також їх відносини до свого класу, до своєї партії і до ворожих класів та партій. На відміну від норм права, які теж регулюють відносини між людьми, але мають примусову санкцію держави, моральні норми спираються на силу громадської думки, на внутрішнє переконання, на силу звички. Категоріями моральності є поняття про добро і зло, про обов'язок і справедливість, про совість і честь і т. д.

Вирішальним і визначальним в оцінці поведінки людей кінець кінцем є суспільні інтереси, у класовому суспільстві — класові. Громадська думка даного класу, народу схвалює і заохочує одні вчинки як добродесні, моральні і ганить, засуджує інші вчинки як неморальні, ганебні, безчесні.

Моральна свідомість, свідомість відповідальності, почуття обов'язку перед суспільством, батьківщиною, своїм класом,

народом бувають настільки великі, що виявляються силою більш могутньою, ніж інстинкт самозбереження. Свідомість високого морального обов'язку перед партією, перед робітничим класом давала силу комуністам в роки чорного царизму зносити нестатки, тюрми, заслання, іти на смерть, на шибеницю заради щастя народу, торжества комунізму. Свідомість священного морального обов'язку перед соціалістичною Вітчизною породжувала в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу героїчні подвиги Олександра Матросова, Лізи Чайкіної, Зої Космодем'янської, Олега Кошового та його героїчних товаришів і багатьох, багатьох інших відомих і невідомих радянських патріотів.

Моральні норми, принципи моралі не є вічними і незмінними. Релігійні, ідеалістичні вчення про «вічні, незмінні» принципи моралі — нісенітниця. Ніякої позалюдської, божественної або надкласової моралі не було і нема. Виведення моралі з веління бога або з яких-небудь інших ідеалістичних визначень — це свідомо або несвідомо спроба приховати, затушувати земні, суспільні, класові корені моралі.

Мораль, моральність, будучи однією з форм суспільної свідомості, являє собою відображення умов матеріального життя суспільства у формі певних правил поведінки людей. Мораль — явище надбудовного характеру. Тому в результаті зміни базису суспільства змінюються форми і зміст моралі. «Уявлення про добро і зло, — говорить Енгельс, — так змінювалися від народу до народу, від століття до століття, що часто просто-таки суперечили одне одному»¹.

В первісному суспільстві відносини людей між собою регулювались історично і стихійно виниклими звичаями як сукупністю традиційних, освячених тисячоліттями понять, правил життя і поведінки. Ці правила і звичаї передавались з покоління в покоління, переходили в звичку. Вони розглядались як заповіді предків. А коли виникла релігія, вона стала виставляти норми моралі як заповіді богів.

На ранніх ступенях розвитку первісного суспільства, коли рівень продуктивних сил був дуже низький, хронічний голод змушував первісних людей убивати і навіть поїдати стариків і дітей. І це вважали цілком моральним. З розвитком продуктивності праці поступово відмирала ця жорстока практика, а разом з нею змінювалися звичаї і правила моралі. Стариків як носіїв досвіду почали оточувати піклуванням, пошаною, повагою. Стара традиція ще зберігалася, але тільки як релігійний обряд у вигляді людських жертвоприношень. В символічній формі це збереглося і в християнстві: міф про Христа-богочоловіка, який приніс себе в жертву; причащення як прийняття тіла і крові Христа і т. д.

На ранніх ступенях первісного суспільства існувало багато-

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 80.

женство і багатомужжя. Звичай освячував ці сімейно-шлюбні відносини, і тоді нікому не могло спастись на думку оголосити їх неморальними. Але в ході суспільного розвитку виникла моногамна сім'я, а в зв'язку з цим докорінно змінились уявлення людей про моральне і неморальне в галузі сімейно-шлюбних відносин: багатоженство і багатомужжя стали засуджувати як явища неморальні, антиморальні. Але в епохи рабства, феодалізму і капіталізму поряд з офіціальним моногамним шлюбом існує санкціонована законом проституція. Проституція особливо розцвіла в капіталістичному суспільстві, і офіціальна мораль буржуазного суспільства допускає її. В капіталістичному суспільстві, де все перетворюється в товар, жінка теж перетворюється в предмет купівлі і продажу. Буржуазний шлюб — це не що інше, як комерційна угода. Одруження з розрахунку освячене буржуазною мораллю, бо гроші, нажива — це вирішальний мотив і головний критерій моральних оцінок в капіталістичному суспільстві.

В соціалістичному суспільстві виникає нова, міцна моногамна сім'я і справді людська комуністична мораль, яка регулює сімейно-шлюбні відносини. Одруження з розрахунку, не з любові в соціалістичному суспільстві вважається неморальним, безчесним.

В епохи рабства і феодалізму з точки зору панівної моралі бездільне життя, паразитизм, дармоїдство панівних класів розглядались як явища цілком моральні. Буржуазія, що народжувалась в XVI, XVII, XVIII століттях, сповнена жадоби нагромадження, підприємницької діяльності, з презирством ставилась до феодальних пороків — марнотратства, лінощів, дармоїдства, безділля; вона проповідувала пуританську мораль, ощадливість, працьовитість. Але потім і буржуазія стала реакційною, перетворилась, так само як у свій час рабовласники і феодали, в паразитичний клас. Відповідно до цього змінились і її моральні принципи. Неробство і паразитизм уже не вважаються пороком в середовищі сучасної буржуазії. Навпаки, багаті-експлуататори, які ведуть паразитичне, бездільне життя, у пошані в буржуазному суспільстві. В соціалістичному суспільстві, навпаки, у повазі й пошані тільки люди праці.

Хід історичного розвитку від первісно-общинного ладу до капіталізму був прогресом в розвитку продуктивних сил, соціальних відносин, в розвитку науки, мистецтва, літератури. Але цей прогресивний розвиток мав антагоністичний характер і супроводився моральною деградацією експлуаторських класів. Енгельс писав, що перехід від первісно-общинного, родового ладу до класового суспільства з самого початку виявляється «просто занепадом, гріхопадінням з простої моральної висоти старого родового ладу. Найбільш низькі інтереси — вульгарна жадність, груба пристрасть до насолод, брудна зажерливість, егоїстичний грабіж спільного добра — от що стояло біля колиски нового,

цивілізованого, класового суспільства; найганебніші засоби — злодійство, насильство, підступність, зрада підточують старий безкласовий родовий лад і приводять його до падіння»¹.

В антагоністичному класовому суспільстві всяке благо для одних неминує є злом для інших. Експлуаторська меншість суспільства живе, пригноблюючи більшість. Тільки в умовах соціалізму, де знищено експлуаторські класи, де нема антагонізму між класами, а також між особою і суспільством, утверджується найвища форма моралі — комуністична мораль.

Комуністична мораль є мораль робітничого класу і всіх трудящих, які борються проти класового і національного гніту. Головний принцип цієї моралі — боротьба проти всякого гноблення людини людиною, за визволення всіх трудящих, без різниці рас і націй, від усякої експлуатації, боротьба за комунізм. Благо всього суспільства, народу, трудящих вище від усього — ось суть комуністичної моралі. Якщо в капіталістичному суспільстві трудяща людина перетворена в об'єкт експлуатації, в джерело наживи, то в соціалістичному суспільстві найціннішим є люди, трудящі.

Комуністична мораль зароджується в рамках капіталізму, її носієм там є пролетаріат. В соціалістичному суспільстві комуністична мораль стає пануючою, всенародною мораллю. Тут вона виражає і відображає соціалістичні виробничі відносини співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей. Комуністична мораль знаменує собою вершину морального розвитку людства.

Отже, зміни економічного базису є визначальною причиною зміни моральності. Але на розвиток моральності впливають і політичні відносини, право, а також релігія, наука, філософія і мистецтво. Наприклад, реакційна, фашистська політика сприяє посиленню звірячих рис моралі буржуазного суспільства, цинічно підносить аморалізм, людиноненависництво, віроломство до принципу, до норми поведінки.

В епохи, що передували соціалізму, значний вплив на розвиток моралі справляли релігія і церква. Уже в первісному суспільстві мораль дістає релігійні санкції. У класовому суспільстві, щоб змусити народні маси визнати і додержувати норм моралі, вироблених експлуаторськими класами, релігія і церква оголошують цю мораль заповідями бога.

Релігія проголошує високими чеснотами смирення, лагідність, покору, всепрощення, любов до гнобителів. «Раби, коріться панам своїм», «якщо вас ударять у праву щоку, підставте ліву», «любіть ворогів ваших» — ось принципи релігійної моралі. Цю мораль церква нав'язує робітничому класові, всім трудящим,

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, стор. 91.

намагаючись заглушити в них законну ненависть до експлуататорів.

На формування моральних норм значний вплив справляє мистецтво. Так, наприклад, моральна свідомість передових верств суспільства виховується під визвольним впливом великих творів мистецтва, що відображають і викривають нрави рабовласницького, феодального і капіталістичного суспільства. Письменники Шекспір і Діккенс, Мольєр і Бальзак, Крилов і Грибєдов, Пушкін і Гоголь, Толстой і Горький в невмирущих образах своїх творів навіки заплямували бруд і підлоту експлуаторського світу. Російська класична література, викриваючи мерзенну мораль поміщиків, чиновників, буржуазії, справляла величезний вплив на виховання в передових верствах російського народу високих моральних принципів і ідеалів. Радянська література, драматургія, радянський театр, кіно, живопис, музика справили і справляють величезний вплив на формування високого і благородного морального обличчя радянської людини, виховуючи такі риси, як радянський патріотизм, ідейність, відданість справі комунізму, чесність, політична ясність і визначеність, мужність, безстрашність і ненависть до ворогів соціалізму.

Вплив філософії на мораль виявлявся в тому, що вона, ще з часів античного суспільства, завжди приділяла величезну увагу проблемам етики, теоретичному обґрунтуванню або критиці пануючої в суспільстві моралі. Марксистська філософія з самого свого виникнення піддала революційній критиці дворянську і буржуазну етику. Марксистський філософський світогляд становить теоретичну основу принципів комуністичної моралі.

Свої поняття про справедливе і несправедливе, про честь і обов'язок, про добро і зло люди завжди свідомо або несвідомо черпають з умов матеріального життя даного суспільства. Тому принципи моралі в суспільстві, поділеному на класи, неминуче мали і мають класовий характер. В суспільстві, поділеному на непримиримі, ворожі класи, не може бути єдиної для всіх моралі. Характеризуючи мораль капіталістичного суспільства, Енгельс писав:

«Яка мораль проповідується нам тепер? Насамперед християнсько-феодальна, успадкована від давніших релігійних часів; вона, в свою чергу, розпадається в основному на католицьку і протестантську, причому знов-таки не бракує дальших поділів від єзуїтсько-католицької і ортодоксально-протестантської до хиткої просвітительської моралі. Поруч з ними фігурує сучасно-буржуазна мораль, а поруч з останньою — пролетарська мораль майбутнього... минуле, сучасне і майбутнє висунули три великі групи теорій моралі, що одночасно й паралельно існують. Яка ж з них є істинною? Жодна, якщо прикладати мірку абсолютної завершеності; але, звичайно, та мораль має найбільшу

кількість елементів, що обіцяють їй довговічне існування, яка в сучасному виступає за повалення теперішнього ладу, захищає майбутнє, отже, — мораль пролетарська»¹.

Головний рушійний мотив, який визначає дії буржуазії, її поведінку, її погляди, її принципи, — це прибуток, нажива. К. Маркс у «Капіталі» наводить такі слова одного економіста про спонукальні мотиви капіталу: «Капітал боїться відсутності прибутку або надто маленького прибутку, як природа боїться пустоти. Але раз є в наявності достатній прибуток, капітал стає сміливим. Забезпечте 10 процентів, і капітал згоден на всяке застосування; при 20 процентах він стає жвавим, при 50 процентах просто готовий скрутити собі в'язи, при 100 процентах він топче ногами всі людські закони, при 300 процентах нема такого злочину, на який він не рискнув би, хоч би під страхом шибениці»².

«Людина людині — вовк», «про кишеню дбай», «падаючого штовхни», «кожний за себе, один бог за всіх» і т. п. — ось правила буржуазної моралі, які виникли на ґрунті антагонізму класів, приватної власності, загальної конкуренції.

Буржуазне суспільство ґрунтується на принципі: «...або ти грабуєш іншого, або інший грабує тебе, або ти працюєш на іншого, або він на тебе, або ти рабовласник, або ти раб. І зрозуміло, що виховані в цьому суспільстві люди, можна сказати, з молоком матері сприймають психологію, звичку, поняття — або рабовласник, або раб, або дрібний власник, дрібний службовець, дрібний чиновник, інтелігент, — словом, людина, яка турбується тільки про те, щоб мати своє, а до іншого їй діла нема»³.

Власник великих запасів хліба в капіталістичному суспільстві заінтересований в тому, щоб була засуха, неврожай, голод, — це підніме ціни на хліб; буржуа-лікар заінтересований в тому, щоб було більше хворих, буржуа-юрист — в тому, щоб у країні було більше злочинів, буржуа-архітектор — щоб у містах частіше були пожежі, священник — щоб більше вмирало людей. Нещастя одних стають джерелом доходу і навіть умовою існування інших.

Найбільше лихо для народів становлять імперіалістичні війни. Але вони ж є й джерелом нечуваних прибутків для магнатів капіталу, для власників воєнних заводів. Ось чому буржуазні ідеологи і політики виправдують грабіжницькі війни, оголошують війну явищем природним, вічним. Недаром капіталістичні монополії бояться миру, як вогню.

У капіталістичному суспільстві все перетворено в товар, в мінову вартість, все продажне, купується і продається: робоча сила, совість і честь, гідність людини і її пороки, любов і краса, талант художника і натхнення поета, геній вченого і проповіді попа. Товарний обіг, пише Маркс, «стає величезною суспільною ретортою, в яку все втягується для того, щоб вийти звідти в вигляді грошового кристалу. Цій алхімії не можуть протистояти навіть мощі святих, не кажучи вже про менш грубі *res sacrosanctae extra commercium hominum* [святих предмети, виключені з торгового обороту людей]. Подібно до того як в грошах стираються всі якісні відмінності товарів, вони, в свою чергу, як радикальний левелер, стирають всякі відмінності. Але гроші — самі товар, зовнішня річ, яка може стати приватною власністю кожної людини. Суспільна сила стає таким чином приватною силою приватної особи»⁴. Капіталістичне суспільство «вітає золото як блискуче втілення

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 80.

² К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 759.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 257.

⁴ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 134—135.

свого найінтимнішого життєвого принципу»¹. Гроші — це божество, ідеал буржуазного суспільства, перед ним схиляються, йому приносять в жертву життя мільйонів людей. Хто має гроші, той має все; хто їх не має, той приречений на злидні, нестатки, страждання.

В очах буржуа гроші — головне мірило гідності людини. Кількістю грошей, що їх має людина, визначається її суспільне становище. Буржуа, власник грошей, пише Маркс, може сказати про себе: «Я бридкий, але я можу купити собі *найберсдливішу* жінку; і, значить, я вже не бридкий, бо діяння *бридкості*, її відстрашлива сила, зведена нанівещь грошми. Нехай я — по своїй індивідуальності — *кульгавий*; але гроші дають мені 24 ноги, і я вже не кульгаю; я погана, нечесна, безсовісна, тупа людина, але гроші в пошані — значить, в пошані і власник грошей. Гроші — це найвище благо, — значить, благий і їх власник; гроші, крім того, звільняють мене від труда бути нечесним; припускається, що я чесний»². В Америці є приказка: «Якщо ви вкрали булку, вас посадять у тюрму, а якщо ви вкрали залізницю, вас зроблять сенатором».

Буржуазні моралісти, політики і публіцисти багато говорять і пишуть про свободу особи, про рівноправність жінок, про високі чесноти, а тимчасом в усіх капіталістичних країнах закон оберігає існування публічних домів і нерівноправність статей. В США, у штаті Алабама, є закон, згідно з яким чоловік має право покарати дружину палкою, причому палка «не повинна бути товщою за два пальці». Такі самі закони існують і в «демократичній» Англії. Ось що пише англійська ліберальна газета «Ньюс кронікл» в замітці «Б'яйте вашу дружину, якщо ви цього хочете»:

«Чоловік має право фізично карати свою дружину, якщо вживана ним для цього тростина не товща за його мізинець. Таке рішення ухвалив суддя Тедор Ріс на засіданні суду Брентфардського графства».

Тільки в капіталістичному суспільстві можливі ганебні оголошення, подібні до того, яке в 1948 р. було вміщене в американській газеті «Ньюс дей»: «Продається дружина, розлучена, блондинка, приваблива, шукає чоловіка, який одружився б з нею і утримував би її та двох її дітей. Бажаючий повинен дати згоду і бути спроможним негайно внести 10 тисяч доларів». Це одна з незлічених ілюстрацій того, що являє собою буржуазна мораль.

Для експлуататорських класів у період їх занепаду характерний моральний розклад, аморалізм. Французьке дворянство напередодні французької буржуазної революції 1789 р. зробило своїм девізом вислів: «Після нас хоч потоп». Цей вислів став девізом і сучасної реакційної буржуазії. Американський буржуазний письменник Ф. Ландберг змальовує паразитизм і марнотратство американської плутократії. Розбагатівши на експлуатації власного народу і грабежі інших народів, на війні, на крові мільйонів, буржуазія США не знає, як використати нагробоване. Обжерливість, розпуста, нечужана розкіш, брильянтові нашийники вартістю в 15 тис. дол. для собак, бенкети для улюблених собак і коней, спеціальні виїзди для ручних мавп з персональними лакеями, намисто в 600 тис. дол., бенкети на які витрачаються сотні тисяч доларів. «Переситившись такими «скромними» розвагами, плутократія вигадала ще безглуздіші витівки: серед гостей розсаджували мавп, в кімнатних басейнах плавали прибрані золотими рибками плавці, і шансонетки вискакували прямо з пірогів»³. Так було в 90-і роки XIX ст. «Незмірно більш потворні надмірності наших днів відроджують і в багато разів перевершують найфантастичніші з колишніх старанно продуманих форм розпорощування створених народом багатств»⁴.

Нрави сучасної буржуазії нагадують нрави рабовласників стародавнього Риму епохи його занепаду або нрави гинучої

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 135.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Об искусстве, 1937, стор. 68.

³ Ф. Ландберге, 60 семейств Америки, Государственное издательство иностранной литературы, 1948, стор. 476.

⁴ Там же, стор. 477.

феодалної аристократії. Буржуазія перевершила своїх класових попередників злочинами перед людством, злодіяннями, марнотратством, аморальністю. Соціологи, філософи, письменники і ідеологи, політичні вожаки буржуазії намагаються дати навіть «теоретичне» обґрунтування її цинізму і аморалізму, кровожерності і людиноненависництва. Глашатаєм аморалізму буржуазії в ХІХ ст. виступав Фрідріх Ніцше. Німецький фашизм підхопив філософію Ніцше і проголосив його своїм духовним батьком.

В німецькому, японському, іспанському фашизмі і американському імперіалізмі втілювалося все те мерзенне і звіряче, що властиве всій імперіалістичній буржуазії. Гітлер говорив: «Я звільняю людину... від принизливої мішури, яка зветься совістю... У мене та перевага, що мене не стримують ніякі міркування теоретичного або морального порядку». Гітлер малював перед німецькою молоддю як ідеал, образ «надлюдини» з рисами хижого звіра. В такому звірячому дусі виховувався німецький народ перед другою світовою війною. Обличчя гітлерівців — це обличчя людей, що не мають совісті і честі, впали до рівня диких звірів. Злодіяння гітлерівської армії в окупованих країнах, особливо на території СРСР, перевершили всі звірства гуннів, вандалів, орд Чингіс-хана і Тамерлана, разом узятих. У німецьких, японських, американських та інших імперіалістів варварська жорстокість поєднується з усіма досягненнями сучасної винищувальної техніки: душогубками, газовими камерами, «майданеками», «освенцімами», бактеріологічними і хімічними засобами війни.

Після розгрому гітлерівської Німеччини і імперіалістичної Японії в ролі натхненника всієї міжнародної реакції і організатора нової світової війни виступив американський імперіалізм.

За короткий строк після другої світової війни буржуазія США пройшла такий шлях в сторону фашизму, нагромадила такий багатий досвід розбійницької боротьби проти негрів, проти патріотів Греції, Кореї, Філіппін, що вона в звірствах і аморальності вже не поступається перед гітлерівцями. Та й гітлерівці як зразок брали не тільки жорстокості середньовічної католицької інквізиції, але й американські суди Лінча, бандитизм Ку-клукс-клану.

Цинічна, зухвала, відкрита і безкарна проповідь третьої світової війни на сторінках американської і західнонімецької преси, по радіо, в церкві, в школі, відкрита підготовка і пропаганда імперіалістичного походу проти СРСР і країн народної демократії — все це показник крайньої реакційності і крайньої моральної деградації сучасної буржуазії.

Моральне обличчя сучасної американської буржуазії виражене у виступі ректора університету в місті Тампа (штат Флоріда) д-ра Ненса. Цей лодожер, ідеолог буржуазії заявив: «Я вважаю, що ми повинні провести тотальну підготовку, ґрунтуючись на законі джунглів. Кожний повинен навчитися вміння вбивати. Я не думаю, що війна повинна обмежитися арміями, військово-морськими флотами і військово-повітряними силами або що повинні бути які-небудь обмеження щодо методів або зброї винищення. Я схвалив би бактеріологічну війну, застосування газів, атомних і водневих бомб та міжконтинентальних ракет. Я не став би просити про милосердне ставлення до

лікарень, церков, навчальних закладів або яких-небудь груп населення... Було б лицемірством виявляти милосердя до якої-небудь групи¹.

Ненс не поодинокий. Такі висловлювання повторює буржуазна преса США. Ця проповідь американських імперіалістів своїм цинізмом, людиноненависництвом перевершує проповіді навіть гітлерівських лудожерів.

Варварські бомбардування і руйнування американськими розбійниками мирних корейських міст і сіл, винищення мирного населення Кореї — такі прояви імперіалістичної ідеології американської буржуазії на практиці.

Моральна деградація сучасної буржуазії відображається в літературі і мистецтві. Декаденти на зразок Генрі Міллера і Фолкнера оспівують злочин як вияв «свободи волі». Головні герої американської буржуазної літератури — гангстери, злодії. «Письменник» Міллер оголошує людину мерзотником по природі і існування людини вважає помилкою. Під час війни він висловив надію, що в найближчі століття людська цивілізація буде стерта з лиця землі. Поширена в капіталістичних країнах реакційна філософія екзистенціалізму проповідує ненависть до колективу, твердить, що всякі норми моралі «не мають значення». З відкритою проповіддю аморалізму, виправдання злочинів, атомної війни, неомальтузіанства і расизму — цих лудожерських теорій імперіалістичної буржуазії — виступає також маститий англійський філософ мракобіс Рассел.

Аморалізм, крайній індивідуалізм і егоїзм, людиноненависництво — це показник гниття і морального розкладу буржуазії, показник банкрутства всієї системи капіталізму. Разом з тим не можна не зважати на те, що проповідь розгнuzданого індивідуалізму, егоїзму і аморалізму має для буржуазії службове, політичне значення. Буржуазія та її ідеологічні представники хочуть розлити свідомість середніх верств і нацькувати їх на соціалістичний робітничий клас. Буржуазія намагається виховати банди головорізів, без совісті і честі, готових за гроші на все, на будь-які злочини. Проповідь аморалізму — це один із засобів ідеологічної підготовки імперіалістичної буржуазії до третьої світової війни.

Буржуазія та її ідеологи в усіх країнах лицемірно обвинувачували і обвинувачують пролетарів і комуністів у «неморальності» на підставі того, що пролетаріат відкидає буржуазну мораль. Буржуа не можуть собі уявити, що крім їхньої егоїстичної і корисливої моралі можлива інша, вища і передова мораль.

Буржуазна мораль проповідує як головну чесноту повагу до приватної власності, до буржуазної держави і буржуазної законності. А пролетаріат відкидає їх, бореться проти них, бо він є втілене заперечення приватної власності на засоби виробництва, сила, ворожа капіталізму, буржуазній державі і буржуазному праву.

Буржуазна мораль вимагає від пролетаріату смирення, покори, слухняності, лагідності, підносячи ці якості до вищої чесноти, а пролетаріат вбачає в цих «чеснотах» ознаки раба. Становище пролетаріату в буржуазному суспільстві, його історична місія вимагають від нього революційної сміливості, відваги, мужності, ненависті до гнобителів.

¹ Цит. за повідомленням газети «Правда», 6 серпня 1950 р.

Буржуазія лицемірно, ханжеськи проповідує любов і братерство між людьми, оголошує класову боротьбу неморальною, незаконною і водночас посилює експлуатацію. А робітничий клас, навпаки, вбачає в сміливій, революційній класовій боротьбі єдиний засіб знищення найманого рабства. Критикуючи буржуазну моральність, Ленін писав:

«Ми говоримо: моральність це те, що служить зруйнуванню старого експлуататорського суспільства і об'єднанню всіх трудящих навколо пролетаріату, який буде нове суспільство комуністів.

Комуністична моральність це та, яка служить цій боротьбі, яка об'єднує трудящих проти всякої експлуатації...»¹.

Становище пролетаріату як класу і його історична місія могильщика капіталізму і творця комуністичного суспільства вимагають від робітників класової солідарності, єдності і згуртованості в революційній боротьбі, товариськості, дисципліни і витримки, мужності і самовідданого героїзму у виконанні класового обов'язку, беззавітної відданості справі комунізму. Без цих якостей пролетаріат був би приречений на безпросвітне рабство. Ці якості, вироблені пролетаріатом в його праці і боротьбі, становлять в той же час норми його моралі.

Пролетарська комуністична мораль — це незрівнянно вища мораль, ніж торгашеська, лицемірна, корислива мораль буржуазії. Пролетарська громадська думка плямує зрадників робітничого класу, штрейкбрехерів, розкольників, угодців з буржуазією, реформістів та інших холопів буржуазії. Пролетаріат шанує героїв революційної боротьби, захисників інтересів трудящих, керівників і передових борців визвольної класової боротьби. Його вожді, керівники являють собою зразки моральної величч, відданості інтересам трудящих, непохитності в боротьбі з ворогами робітничого класу. Безмежна віра в незліченні творчі сили народу, любов і відданість народові, справі визволення трудящих, політична ясність і визначеність, ненависть до ворогів народу, безстрашність і мужність у боротьбі за комунізм, скромність, простота, чуйне ставлення до людей, ненависть до бюрократів, до бездушних чинуш, які не бачать за папером живих людей і живого діла, — ось відмітні риси морального обличчя вождів комунізму, керівників робітничого класу. Девізом їх життя є боротьба за справу робітничого класу, за комунізм. В благородному обличчі вождів, керівників робітничого класу і Комуністичної партії відбилися найкращі риси робітничого класу.

Високі моральні якості, вироблені робітничим класом в період його революційної боротьби за владу, нині, в умовах радянського соціалістичного суспільства, стають якостями всіх радянських людей. Само собою зрозуміло, що це здійснюється не відразу, а в ході боротьби за соціалізм, в ході боротьби з старою, буржу-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 257.

азною і дрібнобуржуазною мораллю, в процесі наполегливої і тривалої виховної роботи Комуністичної партії.

Пролетарська, радянська, соціалістична, комуністична мораль — це по своїй суті тотожні поняття. Поняття *комуністична мораль* найбільш точно і повно виражає соціальний зміст радянської моралі. Воно охоплює собою всі моральні якості, норми, принципи, які виробив робітничий клас, його Комуністична партія в ході революційної боротьби і будівництва соціалізму та комунізму. Комуністична мораль відображає ті суспільні виробничі відносини, які склалися в соціалістичному суспільстві; вона разом з тим виражає нашу мету, наше майбутнє — перемогу комунізму в усьому світі. Визначаючи головний зміст комуністичної моралі, Ленін в 1920 р. говорив:

«Моральність служить для того, щоб людському суспільству піднятися вище, визволитися від експлуатації праці.... В основі комуністичної моральності лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму. Ось у чому полягає і основа комуністичного виховання, освіти і навчання»¹.

Капіталістичне суспільство калічить, спотворює людей фізично і морально. Революційна боротьба за соціалізм створює умови, які облагороджують людей. На сприятливому ґрунті соціалістичних виробничих відносин, товариського співробітництва і взаємодопомоги вільних від експлуатації людей розцвітають всі найкращі людські здібності і таланти.

При соціалізмі праця є священним обов'язком кожного громадянина. Тут нема місця буржуазному дармоїдству і паразитизму. Священний заповіт соціалізму говорить: «*Хто не працює, той не їсть*». Цей принцип, сформульований Леніним, спрямований проти експлуататорів, дармоїдів буржуазного суспільства, які самі не працюють, а збагачуються працею інших. Цей принцип спрямований і проти ледарів та нероб, які ухиляються від роботи і прагнуть пожитися за рахунок інших. Комуністична мораль вимагає, «щоб усі люди працювали чесно, працювали не на інших, не на багатіїв і експлуататорів, а на себе, на суспільство»².

Основні риси моралі соціалістичного суспільства втілені в моральному обличчі радянського народу: робітників, колгоспників, інтелігенції, в їх ділах і подвигах у дні миру і в дні війни, в їх комуністичному ставленні до праці, до суспільства, до соціалістичної держави, до сім'ї. Радянський патріотизм, відданість соціалістичній Батьківщині, народові, Комуністичній партії, доблесть і героїзм у праці і в бою, взаємодопомога, дух товариства та інтернаціонального братерства, висока ідейність і комуністична принципиальність — ці благородні якості є відмітними рисами передової радянської людини —

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 258.

² Й. Сталін, Питання ленінізму, вид. 11, стор. 394.

безстрашного перетворювача світу, творця соціалістичного суспільства.

Однією з найважливіших рис морального обличчя радянських людей є інтернаціоналізм, повага і братерське ставлення до всіх народів, націй, рас. Ця риса комуністичної моралі випливає з інтернаціональної природи робітничого класу і радянського соціалістичного суспільства. В СРСР всі нації, люди всіх рас рівноправні. Вони живуть в тісній співдружності, всім їм забезпечені рівні можливості розвитку.

В усіх експлуататорських суспільствах пануючі класи прагнули підкріпити правові норми нормами моралі. Так, порушення права приватної власності в капіталістичному суспільстві карається не тільки законом, але й засуджується кодексом буржуазної моралі. Але між мораллю пригноблених класів і правом, що виражає волю експлуататорських класів, існує розрив, антагонізм.

В соціалістичному суспільстві правові норми одночасно являють собою і вираз моральної свідомості суспільства. Принципи радянського права збігаються з принципами комуністичної моралі. Наприклад, соціалістична власність як священна і недоторканна основа радянського суспільства стверджується не тільки радянськими законами, але й комуністичною радянською мораллю. Радянське право стверджує соціалістичний принцип розподілу по праці. Воно визначає права і обов'язки громадян СРСР, проголошує пращо обов'язком і справою честі кожного працездатного громадянина, що цілком збігається з принципами комуністичної моральності.

Захист соціалістичної Батьківщини проголошений в Конституції СРСР священним обов'язком радянського громадянина, що є обов'язком, священним обов'язком також і з точки зору комуністичної моралі. Зрада Радянської Батьківщини карається соціалістичним правосуддям як найтяжчий злочин; разом з тим зрада Радянської Батьківщини засуджується і комуністичною мораллю як найганебніше злодіяння. Радянська Конституція є разом з тим і кодексом соціалістичної моралі. Правила соціалістичного співжиття, встановлені соціалістичними законами, збігаються з моральними нормами радянських людей. Звичайно, і в соціалістичному суспільстві існує відмінність між моральністю і правом.

Буржуазні філософи і соціологи, які займаються проблемами етики, відчують надзвичайні труднощі при розв'язанні питання про взаємовідношення політики і моралі, тому що аморальність політики буржуазних держав впадає в очі. «Політика є політика», — цинічно заявляють буржуазні діячі, розуміючи під цим, що в політиці «все дозволено». Багато буржуазних соціологів прямо заявляють, що мораль і політика несумісні.

Тільки між політикою Радянської держави і нормами комуністичної моралі нема і не може бути суперечностей, а існує цілковита єдність, відповідність. Найвищий принцип радянської політики — благо народу — є найвищим принципом комуністичної моралі.

Якщо моральність історично змінюється залежно від зміни умов матеріального життя суспільства і якщо кожний суспільний клас має свою класову мораль, то чи можна ставити питання про істинну мораль? Так, можна і треба.

Марксизм викриває спроби видати пануючу в буржуазному суспільстві мораль за безкласову і загальнолюдську і показує її буржуазний, експлуататорський характер. Разом з тим марксизм відкидає буржуазну проповідь аморалізму і морального релятивізму, заперечення моральних норм і суб'єктивну сваволю.

Марксизм учить, що носіями морального прогресу в історії виступають народні маси, передові суспільні класи.

Комуністична мораль — це істинна мораль передового людства. Це — найпрогресивніша і тому найбільш людяна мораль, бо вона найбільш повно і точно виражає історичну правду, інтереси найпередовішого класу сучасності — робітничого класу і всіх трудящих; в соціалістичному суспільстві вона виражає інтереси всього народу. Комуністична мораль виражає корінні інтереси прогресивного розвитку суспільства і цілком відповідає об'єктивному ходові й напрямові всього історичного розвитку людства до комунізму і служить прискоренню цього процесу.

Один із славних і героїчних борців за щастя народу, за комунізм, чеський письменник Юліус Фучик у праці «Чому ми любимо свій народ?» писав:

«Ми, комуністи, любимо життя. І тому, бажаючи прокласти шлях для життя дійсно вільного, повного і радісного, не задумуючись, жертвуємо собою, бо життя на колінах, життя в кайданах, в поневоленні, плазуванні — це навіть не життя, а негідне людські животіння. Ми, комуністи, любимо людину і тому не вагаючись поступаємось своїми власними вузько особистими інтересами в ім'я того, що здобуде, нарешті, гідне місце під сонцем вільна, здорова, радісна людина. Ми, комуністи, любимо свободу. А тому, ні хвилини не задумуючись, підкоряємось найсуворішій дисципліні своєї партії, високій дисципліні армії товариша Леніна, щоб добитися свободи для всього людства. Ми, комуністи, любимо творчу працю, творче майбутнє людства, а тому не вагаючись руйнуємо те, — і тільки те, — що заступає дорогу великим творчим силам людини. Ми, комуністи, любимо мир, а тому воюємо. Ми воюємо з усіма причинами воєн, воюємо за такий устрій світу, при якому не міг би з'явитися злочинець, здатний послати на смерть мільйони. Ми, комуністи, любимо свій народ. Ми знаємо: не може бути вільним людство, поки хоча б один народ перебуває під гнітом іншого. І ми не шкодуємо ні сил, ні життя свого в боротьбі за повне визволення свого народу, з тим, щоб він, як рівний серед рівних, вільно жив серед вільних народів світу».

В цих словах чудово виражено головні принципи комуністичної моралі, її роль у боротьбі робітничого класу за мир, за свободу, за комунізм, проти буржуазії і капіталізму.

Виразом комуністичної моралі є етика Комуністичної партії. Як представники передового загону трудящих члени Комуністичної партії повинні бути прикладом додержання правил комуністичної моральності, зразком для безпартійних трудящих у боротьбі за комунізм. Комуністи і в роки боротьби проти царизму і капіталізму і в роки будівництва комунізму на ділі показали зразки героїзму, моральної стійкості, витримки, мужності в боротьбі за визволення трудящих, за справу комунізму. Комуністична мораль відіграє велику активну роль у боротьбі робітничого класу проти капіталізму; вона є великою силою в будівництві комуністичного суспільства. Вона згуртовує, об'єднує радянських людей, запалює їх на працю, на подвиги в ім'я блага суспільства, прищеплює їм високе поняття суспільного обов'язку.

Комуністична мораль ґрунтується на науковому світогляді, на принципах марксизму-ленінізму. Вона збагачується і роз-

вивається разом з розвитком соціалістичного суспільства. Комуністичній моралі належить майбутнє в усьому світі. Вона запалює мільйони людей на боротьбу за мир, за братерство між народами, за справжню, соціалістичну демократію, за комунізм.

в) Релігія

Релігія є ідеологічна форма, що являє собою фантастичне, ілюзорне, перекручене відображення дійсності в свідомості людей. «...Всяка релігія, — пише Енгельс, — є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті, — відображенням, в якому земні сили набирають форми неземних. На початку історії об'єктами цього відображення є насамперед сили природи, які при дальшій еволюції проходять у різних народів через найрізноманітніші і найстрокатіші уособлення... Але незабаром, поряд з силами природи, виступають також і суспільні сили, — сили, які протистоять людині і так само чужі і спочатку так само непоясними для неї, як і сили природи, і подібно до останніх панують над нею з тією ж позірною природною необхідністю»¹.

Релігія — це віра в існування надприродних, фантастичних, тобто нереальних, істот (богів, ангелів, чортів і т. п.), створених уявою людей, безпорадних перед стихійними силами природи або задавлених соціальним гнітом; невід'ємним елементом всякої релігії є також релігійний культ, що виражається в поклонінні цим надприродним силам, в релігійних обрядах.

Релігійні вірування і відповідні їм установи — церква, релігійні товариства, релігійні школи — становлять надбудовне суспільне явище; вони входять як складовий елемент в надбудову над економічним базисом всякого експлуататорського суспільства, а також первісно-общинного ладу на певному ступені його розвитку. Тільки соціалістичний економічний базис не породжує і не живить релігії. Тому релігійні вірування і релігійні установи, що існують в соціалістичному суспільстві, не являють собою надбудови над соціалістичним базисом суспільства, а становлять *пережитки* старого суспільства, залишки старої, капіталістичної надбудови, знищеної разом з капіталістичним базисом в ході соціалістичної революції.

Релігія відіграє реакційну роль. Вона виникла ще в первісному суспільстві, проте її ідеї до цього часу ще володіють свідомістю сотень мільйонів людей у капіталістичних країнах і в країнах ще більш відсталих, з пануванням докапіталістичних відносин. Живучість релігії пояснюється насамперед соціальним гнітом, який тяжіє над народними масами; тим, що релігію всемірно насаджують, підтримують і використовують експлуата-

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 269.

торські класи як знаряддя духовного поневолення трудящих, як один із засобів зміцнення політичного панування над народними масами. Характеризуючи соціальну роль релігії, Ленін писав:

«Релігія є опіум народу, — цей вислів Маркса є наріжний камінь усього світогляду марксизму в питанні про релігію. Всі сучасні релігії і церкви, всі і всілякі релігійні організації марксизм розглядає завжди, як органи буржуазної реакції, що служать захистові експлуатації і задурманенню робітничого класу»¹.

Історичні корені релігії сягають в далеку давнину. Релігія виникла з найтемніших, неучьких уявлень первісних людей про навколишню природу і про свою власну природу. Умови матеріального життя первісного суспільства, що породили релігію, — це надзвичайно низький рівень розвитку виробництва, при якому зовнішні сили природи панували над людьми. Грім, блискавка, землетрус, буря і повідь, холод і спека, засуха і лісовий пожеж, хвороба і смерть — всі грізні стихійні сили природи були для первісної людини незрозумілі, загадково-таємничі. Перед могутніми силами природи первісна людина була майже беспорядна. Не маючи можливості підкорити ці сили своїй владі, вона, міркуючи по аналогії з собою, приписувала їм свідомість, а потім почала наділяти їх надприродними властивостями і обожувати їх. За допомогою заклинань, просьб (молитв), жертвоприношень вона намагалась умилювати ці сили. Таким чином, беспорядність перед силами природи і страх перед ними породили віру в надприродні сили, віру в духів, богів і поклоніння їм.

Багато хто з буржуазних учених, філософів, як і теологів, вважає релігію явищем вічним, властивим усім людям в усі часи. Але релігія існувала не завжди. Історія культури свідчить, що на найбільш ранній стадії первісного суспільства ніякої релігії і релігійних уявлень не було. Релігія виникає тільки на певному ступені розвитку первісного суспільства.

Багато хто з атеїстів і філософів-матеріалістів старих часів (наприклад, Гольбах, Гельвецій, Дідро, Фейєрбах та ін.) виводив походження релігії тільки з нецтва, з невміння, нездатності людей пояснити явища природи. Але самим тільки неучем пояснити виникнення віри в існування надприродних сил не можна. Треба розкрити об'єктивні, матеріальні, економічні основи цієї віри. Первісну людину не можна розглядати як філософа, що міркує над «таємницями буття» або над своєю власною природою.

Буржуазні просвітителі вказували на обман як на причину релігійних вірувань. Це — теж ідеалістичне, а не наукове пояснення походження релігії. Обман, безперечно, відіграв і відіграє величезну роль в історії релігії, особливо в умовах капіталізму. Але наявність обману ще не пояснює ні походження, ні такого тривалого існування релігії. Релігія — не тільки обман, але й самообман людей. Хибний, ілюзорний, фантастичний світогляд первісних людей виник стихійно; він був породжений їх беспорядністю перед силами природи, страхом перед ними, низьким рівнем продуктивних сил, обмеженістю їх суспільних відносин.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 354—355.

З виникненням експлуатації людини людиною до сил природи, що панували над людьми, долучилися ще соціальні сили, які завдають трудящим не менше, а ще більше нещастя і страждань, ніж сили природи. «Безсилля експлуатованих класів у боротьбі з експлуататорами так само неминуче породжує віру в краще загробне життя, як безсилля дикуна в боротьбі з природою породжує віру в богів, чортів, у чудеса і т. п.»¹.

Видатні матеріалісти ще до Маркса і Енгельса прийшли до думки про те, що не бог створив людину, а людина створила бога. Але, висловлюючи цю правильну думку, старі матеріалісти не могли пояснити, чому ж люди подвоювали світ, чому поряд з природним, матеріальним світом, природою, вони створили у своїй уяві фантастичний, примарний світ надприродних істот. «Фейербах виходить з факту релігійного самовідчуження, — пише Маркс, — з подвоєння світу на релігійний, уявлюваний світ і дійсний світ. І він зайнятий тим, що зводить релігійний світ до його земної основи. Він не помічає, що після виконання цієї роботи якраз головне лишається ще не зробленим. А саме, ту обставину, що земна основа відділяє себе від самої себе і перенесить себе за хмари як якесь самостійне царство, можна пояснити тільки саморозірваністю і самосуперечливістю цієї земної основи. Отже, останню, по-перше, саму треба зрозуміти в її суперечності, а потім практично революціонізувати шляхом усунення цієї суперечності. Отже, після того як, наприклад, в земній сім'ї розкрита таємниця святого сімейства, земна сім'я повинна сама бути піддана теоретичній критиці і практично революційно перетворена»².

Не суспільне життя є відображення релігійних вірувань, релігійних уявлень, як твердять ідеалісти, теологи, а, навпаки, релігійні вірування і уявлення є відображенням відповідних умов матеріального життя суспільства, але відображенням в ілюзорній, фантастичній, переколючій формі. Створивши своєю уявою богів, люди приписують їм людські властивості. Боги, за релігійним віровченням, живуть так само, як і люди: вони щось створюють, їдять і п'ють, сперечаються один з одним, проявляють хитрощі і підступність, люблять і ненавидять і навіть зводять жінок людських. Про це свідчать не тільки релігії стародавніх єгиптян, вавілонян, греків, але й біблія і євангеліє християн. Південноафриканські кафри, приносячи жертву духам померлих предків, просять у них здоров'я, прихильності і збільшення стад буйволів.

З виникненням класового суспільства і держави змінюються і релігійні уявлення людей. Коли з'явилися могутні володарі держав, то і богів люди почали уявляти собі всемогутніми, набагато вищими від звичайних людей.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 63.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, стор. 350.

Як розвиток релігійних вірувань відображає соціально-економічний розвиток, видно на прикладі перетворення родових богів у племінних, племінних — у національних і, нарешті, в єдині «всемогутні» божества монотейстичних релігій. Спочатку у кожній родовій общині були свої боги. В міру об'єднання общин у племена, а племен у народи об'єднувались і боги, між якими встановлювалась ієрархія, що відбивала різну питому вагу об'єднаних племен. Так, при виникненні стародавньої вавілонської монархії головне божество міста Вавілона — бог Мардук став головним божеством вавілонського царства, а всі інші боги зайняли становище підлеглих йому богів.

Виникненню царя на землі відповідала поява царя на небі. Поняття про «єдиного бога», який контролює і підпорядковує собі численні явища природи, вказує Енгельс, «є тільки копія єдиного східного деспота, який видимо чи дійсно об'єднує людей, що стикаються в своїх інтересах»¹.

Світовими, тобто найбільш поширеними серед народів, релігіями стали християнська, магометанська (іслам) і буддійська релігії. На прикладі виникнення і розвитку християнства можна бачити, як змінюється релігія в зв'язку з змінами економічного базису і суспільного ладу.

Християнська релігія виникла в надрах рабовласницької Римської імперії. Спочатку на території Римської імперії не було єдиної релігії. Боги кожного народу поширювали свою владу тільки на область, яку займав даний народ. По той бік даної області «правили» інші боги. Всі ці боги жили в уяві людей тільки доти, поки існував народ, який їх створив. Потреба доповнити «всесвітню» Римську імперію «всесвітньою» релігією спочатку виявилася в тому, що рабовласницький Рим пробував запровадити у себе поклоніння всім скільки-небудь шанованим божествам підкорених народів. Володарі Риму поставили в Римському пантеоні зображення богів підкорених народів і хотіли за допомогою імператорських декретів створити нову всесвітню релігію. Але релігії не створюються декретами, вони виникають іншим шляхом.

Християнство виникло в епоху занепаду рабовласницького Риму, в умовах надзвичайного загострення суперечностей між рабами і рабовласниками, імушними і неімушними. Воно виникло із змішання, злиття східної, особливо єврейської, теології і вульгаризованої грецької, особливо стоїчної, філософії. Первісне християнство виступило як релігія рабів і пригноблених, знедолених плебеїв; в ньому були і революційні мотиви, ненависть рабів і плебеїв, бідноти до багатців, рабовласників. Спочатку образ Христа вимальовувався як образ месії (спасителя), покликаного врятувати людей від нестерпного гніту, страждань. Християнство використало для створення образу Христа уяв.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXI, стор. 45.

лення про месію, поширені в різних релігіях Сходу і особливо в іудействі. Як і всяка релігія, християнство обіцяло пригнобленим тільки примарне утішення, утішення «на небі». Воно прищеплювало рабам тупу покору, примирення з рабовласницьким ладом. Саме тому воно поширювалось і серед представників класу рабовласників, які перетворили його незабаром у свою ідеологічну зброю проти пригноблених. Занепад і розклад гинучого рабовласницького ладу деморалізували пануючий клас. Багаті і бездільні рабовласники, переситившись оргіями, черевоугодництвом, розпустою, впадали в стан маразму і містики. Близьку загибель Римської імперії вони сприймали як загибель всього світу, як кінець світу. Повстання рабів і плебей, нашествия варварів приводили пануючий клас у розпач, посилювали містичні настрої, думку про «потойбічний, загробний світ». Ці настрої гинучого класу рабовласників теж відбилися в ранньому християнстві, особливо тоді, коли воно стало пануючою релігією.

Коли християнство дуже поширилося, римські імператори перетворили його в релігію рабовласницької держави. Той факт, що приблизно через 350 років після свого виникнення християнство стало державною релігією Римської імперії, говорить про те, наскільки воно відповідало інтересам пануючих експлуаторських класів.

Перетворившись з ідеології пригноблених рабів в ідеологію гнобителів, рабовласників, в знаряддя експлуаторських класів, християнство зазнало великих змін у своєму змісті. Витравляючи з первісного християнства бунтарські, антирабовласницькі мотиви, експлуаторські класи утверджували в ньому принципи, вигідні їм: смирення, лагідність, покору, підкоряння властям предержацим.

В епоху феодалізму християнство продовжувало еволюціонувати далі. Ієрархічна система відносин феодального суспільства дістала своє відображення в християнській релігії з її ієрархічним сонмом святих, ангелів, архангелів, очолованих царем небесним. Християнська релігія була духовною опорою феодалізму, а церква — найбільшим феодалом. Католицькій церкві належало в Західній Європі близько третини всіх земель. Православна церква в Росії, мусульманська, буддійська та інші на Сході теж володіли величезними багатствами: землею, селянами-кріпаками, рабами, одержували і видушували з віруючих величезні доходи і тримали їх в «страху божому» перед експлуаторськими класами та їх владою. Свідомість трудящих в середні віки була цілком обплутана релігійною ідеологією. Навіть класова боротьба селян-кріпаків і міського плебейства проти феодалів вилувалась у форму релігійних ересей, сект, прихильники яких боролися з пануючою церквою, що захищала феодальний лад.

Перші буржуазні революції (так звана реформація і се-

лянська війна в Німеччині в XVI ст., революція XVI ст. в Нідерландах і XVII ст. в Англії) відбувалися під релігійним прапором. Ідеологи зростаючої буржуазії, селянства і міських низів апелювали до первісного християнства, давали своє тлумачення християнським догматам, протилежне тлумаченню офіційної церкви феодального суспільства.

Французька буржуазія, яка вчинила революційний переворот проти феодалізму при більш зрілих умовах, виступила вже відкрито під політичним, а не релігійним прапором. Передові ідеологи французької буржуазії XVIII ст. сміливо напали на релігію взагалі, на католицьку релігію особливо. У французьких національних зборах періоду революції (1789—1794) в значній кількості засідали вільні від релігійних забобів діячі—атеїсти.

Коли буржуазія прийшла до влади, християнство в Західній Європі вступило в свою останню стадію. «Воно вже неспроможне було надалі постачати ідеологічне вбрання для прагнень якого-небудь прогресивного класу; воно все більше й більше ставало виключним надбанням пануючих класів, які користуються ним просто як засобом управління, як уздою для нижчих класів. При цьому кожний з пануючих класів використовує свою власну релігію: землевласники-дворяни — католицький езуїтизм або протестантську ортодоксію; ліберальні і радикальні буржуа — раціоналізм. Крім того на ділі виявляється, що цілком байдуже, вірять чи не вірять самі ці пани в свої релігії»¹.

Російська буржуазія не була революційною. Тому вона та її ідеологи завжди захищали релігію, вбачаючи в ній надійну узду для пригноблених класів. Налякана революцією 1905—1907 рр., російська буржуазія стала особливо богомольною. Ханжеською побожністю вона поступалася хіба тільки перед англійською і американською буржуазією. Найреакційніша американська буржуазія особливо ретельно застосовує релігійну проповідь до потреб своєї комерційної діяльності.

Релігія — це найконсервативніша і одна з реакційних ідеологічних форм. Передаючись із покоління в покоління, вона тримає в своїх путах свідомість трудящих.

Чому можливе існування релігії та її панування над умами мільйонів людей в капіталістичному суспільстві у вік пари і електрики, у вік хімії і атомної енергії, у вік теплоходів і літаків, у вік сучасної біології і медицини? Не можна пояснити живучість релігії тільки її консервативністю і тим, що тут відіграє величезну роль віковична традиція. Причини існування релігії і релігійності мас у буржуазному суспільстві криються, по-перше, в системі капіталізму, в анархії виробництва і

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, стор. 346—347.

стихійному діянні його законів, в позірній безпорадності людей перед стихійними силами капіталістичного господарства. Саме цим пояснюється те, що релігійні вірування породжуються і підтримуються не тільки в свідомості пригноблених трудящих мас, але і в свідомості пануючих експлуаторських класів; по-друге, в соціальному гніті, який тяжіє над народними масами; по-третє, в тому, що експлуаторські класи всіляко підтримують і поширюють релігію, бо вона служить їм знаряддям пригноблення трудящих.

Від капіталістичного гніту, від породжуваних капіталізмом воєн, криз, безробіття, злиднів людство терпить лиха незмірно більші, ніж від усіх стихійних сил природи, разом узятих. В статті «Про ставлення робітничої партії до релігії» Ленін писав: «Чому тримається релігія у відсталих верствах міського пролетаріату, в широких верствах напівпролетаріату, а також у масі селянства? Через неучтво народу, відповідає буржуазний прогресист, радикал або буржуазний матеріаліст... Такий погляд є поверхове, буржуазно-обмежене культурництво. Такий погляд недостатньо глибоко, не матеріалістично, а ідеалістично пояснює корені релігії. В сучасних капіталістичних країнах це — корені, головним чином, соціальні. Соціальна придушення трудящих мас, позірна цілковита безпорадність їх перед сліпими силами капіталізму, який спричиняє щодня і щоднини в тисячу раз більше найжахливіших страждань, найдикіших мук рядовим робочим людям, ніж усякі надзвичайні події, як-от війни, землетруси і т. д., — ось у чому найглибший сучасний корінь релігії. «Страх створив богів». Страх перед сліпою силою капіталу, яка сліпа, бо не може бути передбачена масами народу, яка на кожному кроці життя пролетаря і дрібного хазяйчика загрожує принести йому і приносить «раптове», «несподіване», «випадкове» розорення, загибель, перетворення в злидаря, в паупера, в проститутку, голодну смерть, — ось той корінь сучасної релігії, що його насамперед і найбільше повинен мати на увазі матеріаліст, коли він не хоче лишатися матеріалістом підготовчого класу»¹.

Релігія в капіталістичних країнах є знаряддям соціального гніту, а церква становить частину апарату, який служить закріпаченню трудящих мас. Наприклад, протестантські церкви і католицька церква на чолі з папою римським всюди підтримують найреакційніші режими.

Центр католицької церкви — Ватикан є однією з найбільших капіталістичних фірм, власником або співвласником багатьох дуже великих банків, підприємств, готелів, навіть гральних домів та інших подібних закладів. Ватикан заінтересований у збереженні капіталізму, в підтриманні імперіалістичної

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 357—358.

реакції. Тому він відкрито підтримував Муссоліні і Гітлера, їх розбійницьку імперіалістичну війну і жодного разу не протестував проти їх страхітливих злочинів та звірств. Після другої світової війни Ватикан вимагав милосердя до фашистських воєнних злочинців і добивався їх випрощення.

У багатьох країнах капіталізму католицькі партії або партії, близькі до католицької церкви, стоять при владі: в Італії, у Франції, в Західній Німеччині, в Іспанії, Португалії. Католицькі партії проявили себе як криваві кати, душители свободи і демократії. Християнсько-демократична партія Італії, партія Аденауера в Західній Німеччині — це символ католицької реакції.

Ватикан заплямував себе як співучасник страшних злочинів імперіалістичної буржуазії проти народу. Католицька церква на чолі з папою, як і протестантські церкви, нині перейшла на службу до головної імперіалістичної реакційної сили наших днів — до імперіалізму США. Маючи в своєму розпорядженні колосальний розгалужений апарат, Ватикан виконує функції духовного поневолення трудящих, а також шпигунські функції. Про це свідчать справа архієпископів Міндсенті і Греса в Угорщині, судові процеси шпигунів і диверсантів — католицьких священників у Чехословаччині, в Польщі, в Болгарії, в Китаї. Проводячи підривно, антинародну діяльність у країнах народної демократії, підтримуючи американських паліїв війни, сприяючи збиванню воєнних імперіалістичних блоків проти СРСР і країн народної демократії, папа Пій XII, який благословляв фашистських катів, оголошує анафему, прокляття сотням мільйонів громадян, що йдуть в усіх країнах за комуністами і борються за мир.

Католицька церква все більше й більше викриває себе перед усім світом, як зняряддя імперіалістичної реакції.

Реакційну роль відіграють і інші релігії, зокрема іслам і буддизм. Всі релігії вимагають від віруючих смирення, незаперечного послуху, покори експлуататорам. Вони відвертають трудящих від революційної боротьби за дійсне поліпшення свого життя, засмічуючи їх свідомість вигадками про «загробне життя», про «царство небесне».

Хоч який значний вплив релігії на умі мільйонів людей у капіталістичних країнах, проте економічний розвиток і класові суперечності дужчі, ніж релігійний і всякий інший ідеологічний дурман. Класові суперечності штовхають пригноблені маси на класову боротьбу, а боротьба не мириться з духом покори і раболіпства перед експлуататорами. Тому хід історичного розвитку підриває сили соціальної, політичної і духовної реакції, в тому числі релігійної, і веде до торжества прогресивних сил, сил комунізму, атеїстичного світогляду. Робітничий клас у своїй боротьбі проти капіталізму на відміну від рабів

і селян-кріпаків спирається не на релігію, а на марксистську науку.

Релігія і справжня, передова наука взаємно виключають одна одну, бо всяка релігія є вчення, протилежне науці.

Наука — це об'єктивні знання про природу і суспільство, про закони їх розвитку; істинність цих знань перевіряється практикою. Наука, озброюючи людину дійсним знанням, збільшує її владу над природою і над суспільними явищами, розширяє її кругозір, збільшує її впевненість у своїх силах, в силах людського розуму. Релігія, даючи фантастичний, перевернутий погляд на світ, присипляє розум, подавляє творчі здібності, ослаблює волю людей у боротьбі з силами природи, зводіть пригноблених у боротьбі з гнобителями. Релігія — це пута, які сковують людей. Релігія ворожа народові, трудящим. Вона є знаряддя реакції.

Наука крок за кроком підриває устої і основи релігії та ідеалізму. Копернік своїм вченням завдав могутнього удару освяченому релігією уявленню про Землю як центр всесвіту. Відкриття Ломоносовим закону збереження матерії, а також закону збереження енергії вибило ґрунт у релігійного вчення про створення світу. Дарвін своїм ученням про походження і розвиток тваринних та рослинних видів і походження людини від мавподібних предків завдав нищівного удару релігійному міфіві про створення людини богом. Великі російські вчені-матеріалісти Сеченов і Павлов своїми працями в галузі фізіології і психології, Тімірязев і Мічурін у біології завдали нових поразок релігії та ідеалістичному світоглядові. Мічурінці своїми сміливими теоретичними дослідженнями і експериментами, своєю практикою по перетворенню рослинного і тваринного світу сприяли розгромові ідеалістичного попівського вчення в біології — вейсманізму-менделізму-морганізму. Марксизм-ленінізм назавжди вигнав релігію з її останнього пристановища — з галузі історії.

Таким чином, в міру розвитку науки релігійні забобони все більше й більше підривалися теоретично. Наука цілком спростувала релігію. Проте в капіталістичному суспільстві прогрес науки відбувається суперечливо. Буржуазія в інтересах розвитку виробництва змушена спиратися на науку, але, з другого боку, вона боїться науки і захищає пріоритет релігії перед наукою, намагається «примирити» науку з релігією, а оскільки це не вдається, веде прябий похід проти науки. Ідеологи буржуазії намагаються використати труднощі розвитку науки для посилення ідеалізму і релігії, витлумачують не розв'язані ще в даний момент наукою проблеми на користь релігії.

Єдино науковим світоглядом є діалектичний матеріалізм; він не мириться ні з яким суевір'ям, ні з яким духовним і соціальним гнітом. Марксизм-ленінізм завжди вів послідовну, непримирну боротьбу проти всіх видів мракобісся, ідеалізму і ре-

лігії. Саме він вказав правдивий шлях до цілковитого подолання релігії і експлуаторського ладу, який її підтримує.

Ще в ранній своїй праці «До критики гегелівської філософії права» Маркс писав: «Релігія — це зітхання пригніченого створіння, душа безсердечного світу, дух бездушного безчасся. Вона — *опіум* народу»¹.

В усіх своїх філософських творах Маркс, Енгельс, Ленін і Сталін обґрунтовували послідовний, войовничий атеїзм. Комуністична партія Радянського Союзу завжди вела і веде непримиренну боротьбу проти попівщини в усіх її різновидностях, критикувала найменші відступи від діалектико-матеріалістичного світогляду, від послідовного атеїзму.

Після поразки революції 1905—1907 рр. в Росії настала смуга реакції. Частина інтелігенції захопилася містикою, проповідуючи реакційні ідеї «богобудівництва» і «богошукання». «Богобудівники», зв'язані з махістами, богдановцями, проповідували оновлену релігію і тим самим підкрашували християнську релігію і церкву, які скомпрометували себе. В. І. Ленін виступив проти проповідників ідеалізму, попівщини, «богобудівництва» і «богошукання» з своєю знаменитою книгою «Матеріалізм і емпіріокритицизм» та рядом статей. У листі до О. М. Горького, критикуючи «богобудівників», Ленін писав:

«Невірно, що бог є комплекс ідей, які будять і організують соціальні почуття. Це — богдановський *ідеалізм*, який затушовує матеріальне походження ідей. Бог є (історично і житейськи) насамперед комплекс ідей, породжених тупою придавленістю людини і зовнішньою природою і класовим гнітом, — ідей, які *закріплюють* що придавленість, *приспляють* класову боротьбу»².

В нашу епоху всякий, навіть найвитонченіший, благонамірений захист або виправдання ідеї бога є виправдання реакції і пособництво їй.

«Мільйон гріхів, пакостей, насильств і заріз *фізичних* далеко легше розкриваються юрбою і тому далеко менш небезпечні, ніж *тонка*, духовна, прибрана в найбільш пишні «ідейні» костюми ідея боженьки»³.

Ось чому марксист-ленінці вважали і вважають необхідним вести боротьбу з релігійними забобонами і суевір'ями, в яких би формах вони не проявлялись.

У партіях правих соціалістів великого поширення набули опортуністична терпимість до релігійної проповіді і навіть прямі спроби «сполучити» соціалізм з релігією. Опортуністи з II Інтернаціоналу заявляли, що релігію треба оголосити «приватною справою» кожного соціал-демократа. Сучасні праві соціалісти в усіх країнах проповідують ідеалізм, містику, попівщину, «релігійний соціалізм».

Викриваючи опортуністів, Ленін вказував, що не можна отожднювати ставлення до релігії з боку держави і з боку партії пролетаріату. «Ми вимагаємо, щоб релігія була приватною справою щодо держави, але ми ніяк не можемо вважати релігію приватною справою щодо нашої власної партії»⁴.

Визнання релігії приватною справою щодо держави означає, що церква повинна бути відокремлена від держави, держава не повинна підтримувати релігійні культу, а кожний громадянин повинен бути цілком вільний сповідувати яку завгодно релігію

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. I, стор. 385.

² В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 93.

³ Там же, стор. 90.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 64.

або не визнавати ніякої релігії, тобто бути атеїстом. Висуваючи ці вимоги як частину демократичних перетворень, партія пролетаріату прагнула забезпечити громадянам повну свободу совісті і покінчити з поширеними в капіталістичних країнах переслідуваннями людей за їх ухилення від пануючої релігії.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановленням Радянської влади церква в СРСР відокремлена від держави і школа від церкви. В статті 124 Конституції СРСР сказано: «Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами».

Релігія, будучи з точки зору марксизму приватною справою щодо держави, аж ніяк не є приватною справою щодо партії робітничого класу. Марксистська партія не може байдуже ставитися до того, які переконання, принципи проповідують її члени. Вона вимагає від своїх членів активної боротьби проти всякого соціального і духовного гніту, боротьби з усіма відсталими поглядами, з усіма забобонами, в тому числі і з релігійними. Боротьба з релігією провадиться не тільки шляхом виховання, пропаганди наукового світогляду, але насамперед шляхом залучення трудящих до активної боротьби за революційне перетворення суспільства. При цьому Комуністична партія завжди підпорядковує боротьбу з релігійними забобонами політичним завданням, корінним інтересам боротьби за диктатуру робітничого класу, за комунізм.

Для того щоб подолати релігію, забобони, містику, недосить самих тільки освітніх книжок, навіть найкращих. Щоб подолати релігію, забобони, містику, треба знищити ґрунт, який їх породжує і живить. Інакше кажучи, треба знищити капіталістичне і побудувати комуністичне суспільство.

Соціалістична революція, перемога соціалізму в СРСР цілком підтвердили це положення марксизму-ленінізму. З встановленням планового соціалістичного господарства, із знищенням експлуатації людини людиною і ліквідацією експлуататорських класів в СРСР назавжди знищено соціальні корені релігії. Нині величезна більшість громадян СРСР — це атеїсти, безбожники. У своїй боротьбі за комунізм радянський народ покладається не на допомогу примарних небесних сил, а тільки на свої власні сили, на дані науки, на керівництво партії комуністів.

Першокласна техніка в радянській промисловості і на транспорті, зростаюча рік у рік механізація сільського господарства, заходи Радянської держави в справі перетворення природи, боротьба з засухою, впровадження в сільське господарство агрономічної науки, агробіології, боротьба за високі сталі врожаї в корені підривають релігійні забобони. Десятки мільйонів передових колгоспників вже ясно розуміють, що не можна пасивно чекати милостей не тільки від неіснуючого бога, але

й від природи. Спираючись на передову техніку і науку, вони своєю соціалістичною працею створюють небачено високі врожаї і тим самим спростовують реакційні релігійні байки.

Проте в соціалістичному суспільстві релігійні погляди ще не переборені повністю. Релігія, релігійні забобони поки що продовжують володіти умами значної частини населення, особливо на селі. Релігійні вірування і установи в соціалістичному суспільстві є пережитком, спадщиною старого ладу.

Релігійні вірування і обряди, безперечно, становлять гальмо прогресивного розвитку суспільства по шляху до комунізму. Боротьба проти релігійного світогляду, за науковий, матеріалістичний світогляд є частина боротьби за комунізм. Тому в умовах соціалістичного суспільства особливого значення набуває пропаганда наукового світогляду.

г) Наука

Наука як особлива форма суспільної свідомості і як невід'ємний елемент культури являє собою систему знань про світ, що нас оточує, про закони розвитку природи і суспільства. Достовірність, істинність, об'єктивність знань перевіряються і доводяться практикою.

На протилежність релігії, яка є фантастичним відображенням дійсності, наукове знання, що спирається на практику і перевіряється практикою, здатне давати і дає об'єктивну істину, тобто правильне відображення об'єктивного світу. Хід розвитку людського пізнання іде від менш глибокого знання до більш глибокого, від пізнання явищ до пізнання сутності, від однієї сутності до другої, глибшої. Відкриваючи закони об'єктивного світу, наука дає можливість передбачати події і є знаряддям практичної зміни світу людиною, знаряддям підпорядкування сил природи і суспільства інтересам суспільства.

Наука виникає з потреб суспільної практики, головним чином матеріального виробництва. Предметом наукових спостережень і узагальнень стають насамперед ті явища природи, які так чи інакше зв'язані з матеріальним життям суспільства, з виробництвом. Виробнича практика штовхала людей на пізнання причин таких явищ, як зміна дня і ночі, пір року, зміна погоди, розлиття рік. Практичні потреби вимагали знання причин хвороб людей і тварин, вивчення корисних і шкідливих властивостей рослин, особливостей і поведок тварин, знання механічних, фізичних і хімічних властивостей тіл, мінералів і т. д.

Спочатку знання людей були невеликі, вдержувалися в пам'яті людей і протягом століть передавалися усно. Ці знання зводилися насамперед до виробничого досвіду людей. Але з розвитком суспільства, з поділом праці і зростанням різноманітності людської діяльності, з розвитком обміну і зв'яз-

ків між народами, з виникненням класів і держав розширюються знання людей про світ, який їх оточує. Пам'ять окремої людини вже не може вдержати всі знання, виникає потреба в записуванні спостережень і узагальнень, а в зв'язку з цим появляється мистецтво письма.

Подібно до звукової членоподільної мови, писемність не була винаходом однієї людини; як засіб обміну думками і як знаряддя нагромадження знань вона була результатом зусиль великої кількості людей. Правда, писемність в її найбільш розвиненій формі, як і наука, протягом довгого часу була монополією вузького кола людей із середовища пануючих класів: жерців, духовенства, чиновників, інтелігенції.

Мистецтво письма, виникнувши, стало могутнім засобом нагромадження знань, передаваних із покоління в покоління, від одного народу до другого. Спочатку запис різного роду відомостей, спостережень був безладним, безсистемним і часто суперечливим. Це були записи про воєнні походи, перемоги і поразки, про життя, побут і звичаї інших народів, про фауну і флору різних місцевостей. Записувались також відомості, що стосувалися життєвої основи суспільства — виробництва (час розлиття рік, початок польових робіт, час дозрівання рослин і т. п.). Потім записи упорядковуються, приводяться в систему; нагромаджені знання створюють можливість встановлювати зв'язок, взаємозалежність явищ, їх закономірність. Так виникають перші зачатки науки.

Астрономія виникла з практичної потреби в знанні закономірної зміни пір року, з потреби орієнтування вночі в дорозі. В стародавньому Єгипті і Вавілонії, де землеробство було зв'язане з розлиттям рік, астрономія була потрібна для обчислення періодів розлиття рік.

Розвиток астрономії вимагав розвитку *математики* як її необхідної основи. Стародавні астрономи, як правило, були разом з тим і видатними математиками. Потреби вимірювання полів покликали до життя *геометрію*. Спорудження великих будинків, складних гідротехнічних будов (каналів, будівель, дамб), потреби судноплавства і військової справи покликали до життя *механіку*, а остання в свою чергу викликала дальший розвиток математики.

Життєва необхідність боротьби з хворобами людей і тварин викликала появу *медицини* і *ветеринарії*, а це сприяло виникненню і розвиткові *ботаніки*, *зоології*, *анатомії*, *фізіології*.

Природознавство, як правило, давало відповіді на ті питання, які ставив розвиток виробництва, і узагальнювало практику. Ще задовго до того, як було сформульовано положення, що тьрта перетворюється в теплоту, люди тьртям добували огонь. Перше ніж був відкритий закон перетворення енергії, це перетворення вже здійснювалось практично (парова машина). Це не слід розуміти так, начебто наука здатна тільки пасивно узагальнювати те, чого вже добились у виробництві. Ні, спираючись на теоретичне узагальнення практики, наука робить відкриття, які посувають вперед і революціонізують само виробництво. Такими є, наприклад, відкриття законів пари і винайдення парової машини, відкриття законів електрики, відкриття внутріатомної енергії, таким є зроблене Мічурінім відкриття законів штучного формоутворення організмів, відкриття законів управління родючістю ґрунтів, зроблене передовими російськими вченими Докучаєвим, Костичевим, Прянішніковим та ін.

Вплив виробництва, економічних потреб на розвиток науки буває не тільки прямим, безпосереднім, але й посереднім, опосередненим. Але так чи інакше, потреби матеріального життя

суспільства визначають розвиток науки завжди і всюди, хоч самі вчені можуть цього і не усвідомлювати.

Буржуазні історики твердять, що не наука залежить від суспільного виробництва, а, навпаки, стан і розвиток виробництва залежить від розвитку науки. Вони вважають науку плодом чистих міркувань ученого, який сидить у відокремленому кабінеті і відірваний від життя, від його потреб. Але цей ідеалістичний погляд цілком спростовується історією. Потреби виробництва, технічні потреби справляли на виникнення і розвиток наук вплив сильніший, ніж десятки університетів. Сучасна велика промисловість немислима без сучасної механіки, фізики, хімії, але бурхливий розвиток цих наук викликаний саме потребами великої промисловості, основаної на застосуванні природознавства. Сучасна фізика і хімія немислими без сучасної велетенської техніки, а цю техніку в руки фізиків і хіміків дає велика промисловість.

Історія всіх великих відкриттів у науці свідчить про те, що суспільна практика, потреби розвитку продуктивних сил, потреби економічного розвитку, класова боротьба були рушійною силою виникнення і розвитку науки.

Найбільші успіхи в розвитку природознавства XVII—XVIII ст. випали на долю механіки, астрономії і зв'язаної з ними математики. Ці галузі наукового знання були найбільш близько й безпосередньо зв'язані з насущними потребами промисловості, що розвивалася, з ходом розвитку матеріального життя капіталістичного суспільства, що виникло в той час.

На відміну від усіх попередніх способів виробництва, що ґрунтувалися на рутинній техніці, капіталістичний спосіб виробництва спирається на машинну техніку, яка передбачає використання науки у виробництві. Саме в потребах розвитку виробництва, машинної техніки полягає головна причина бурхливого розвитку природознавства.

Перший період розвитку природознавства епохи капіталізму, що почався з XVI століття, дав великі відкриття в галузі математики, механіки, астрономії, але в галузі вивчення органічних явищ не вийшов за межі початкових ступенів пізнання. Ще не були досліджені ні органічні форми, що історично йшли одна за одною (палеонтологія), ні історична зміна геологічних умов розвитку організмів (геологія). Природодослідники розглядали природу метафізично. Для ґрунтовнішого вивчення форм органічного життя, пише Енгельс, «бракувало обох первооснов — хімії і науки про головну органічну структурну форму, клітину»¹.

З половини XVIII і особливо в XIX столітті великі наукові відкриття пробивають одну бреш за другою в метафізичному погляді на природу. Відкриття Ломоносова у фізиці і хімії; теорія Канта—Лапласа про природне походження сонячної системи; вчення про історичний розвиток Землі і палеонтологічна теорія про органічні форми на землі, що послідовно змінюли одна одну; виникнення органічної хімії і штучне створення органічних речовин, яке доводить застосовність хімічних законів в галузі живої природи; відкриття механічної теорії теплоти, а також закону перетворення енергії; відкриття клітинної будови організмів, відкриття Ламарка, Дарвіна, Мічуріна, Тімірязєва, Павлова — ці та інші природно-наукові відкриття показали природу в єдності і внутрішньому зв'язку всіх її форм, в безперервному історичному розвитку.

¹ Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 142.

Теорія розвитку не могла здобути перемогу в науці в умовах феодалізму з його відносною застійністю виробництва, з повільним ходом всього суспільного життя, з пануванням надзвичайно консервативної релігійної ідеології. Капіталізм зламав феодальні відносини, революціонізував виробництво і тим прискорив хід суспільного життя. Слідом за революцією в спосіб виробництва відбулись політичні буржуазні революції. Все це і стало поштовхом для зрушень в галузі природознавства.

Але при всьому тому капіталістичний лад і буржуазний світогляд ставлять перешкоди науці, обмежують її розвиток. Буржуазні природодослідники, перебуваючи під владою метафізичного і ідеалістичного світогляду, не могли і не можуть дати вірної картини природи і суспільства, їх лякають суперечності, стрибкоподібність розвитку. Буржуазні вчені не спроможні дати наукове, матеріалістичне пояснення історії суспільства, відкрити основні закони його розвитку. Це могли зробити тільки ідеологи революційного пролетаріату. Це зробили основоположники наукового комунізму, вожді робітничого класу Маркс і Енгельс.

Наука в буржуазному суспільстві — це полонянка і служниця капіталу, знаряддя експлуатації. Праця і наука при капіталізмі поставлені в антагоністичні відносини: розвиток науки, як і розвиток продуктивних сил, веде там до зубожіння трудящих.

Розвиток науки в капіталістичному суспільстві відбувається не шляхом безперервного руху вперед, а через найглибші суперечності і кризи. Кінець ХІХ і перша половина ХХ ст. відзначені революцією в природознавстві, особливо у фізиці. Своїми відкриттями фізика підтверджує істинність діалектичного матеріалізму. Але значна частина фізиків не змогла зрозуміти нових відкриттів, не змогла подолати звичного метафізичного методу мислення і стати на позиції діалектичного матеріалізму, піддалась впливові ідеалізму і схилилась до хибних, ідеалістичних висновків. Все це привело до кризи природознавства.

Ленін вказував, що вихід з кризи природознавства полягає в переході природодослідників на позиції діалектичного матеріалізму. Але в умовах буржуазного суспільства природодослідники виховуються на ідеалістичному світогляді, який видається за «новітню філософію». До пролетарського світогляду — діалектичного матеріалізму буржуазні вчені через своє суспільне становище і виховання ставляться упереджено, вороже. Навіть тоді, коли в ході наукового дослідження вони прямо натрапляють на діалектичний характер процесів у природі, вони не зважаються робити діалектико-матеріалістичні висновки, а збиваються на релятивізм.

Тільки найбільш сміливі з природодослідників у буржуаз-

ному суспільстві під тиском неблаганних фактів поривають з ідеалістичними і метафізичними поглядами і переходять на позиції діалектичного матеріалізму (Ланжевен, Фредерік і Ірен Жоліо-Кюрі, М. Пренан, Бернал, Блекетт та ін.).

Погоня за максимальним прибутком, конкуренція, а також потреби імперіалістичних воєн змушують капіталістів розвивати техніку і науку. Але те саме прагнення до максимального прибутку штовхає капіталістів до обмеження розвитку науки і техніки, коли нові винаходи загрожують максимальному прибуткові. Капіталістичні монополії цілком підпорядковують науково-дослідну діяльність своїм інтересам і цілям. Наукові лабораторії і науково-дослідні інститути в умовах капіталізму створюються за таким самим принципом, як і будь-яке капіталістичне підприємство: сучасні науково-дослідні інститути і лабораторії — це капіталістичні підприємства з складним устаткуванням. В інститутах сотні і тисячі учених та інженерів працюють за завданнями і під контролем капіталістичних монополій.

Розвиток науки, особливо фізики, хімії і всіх прикладних галузей знань, безпосередньо зв'язаних з розвитком техніки, звичайно, не припиняється в епоху загнивання капіталізму, але набуває однобічного, потворного характеру. Відкрито нові джерела сировини і енергії, нові матеріали, замітники: внутріатомна енергія, синтетичний бензин, пластмаси і т. п. Але всі ці досягнення в умовах імперіалізму ведуть тільки до посилення експлуатації, злиднів мас, до створення нових, більш досконалих знарядь війни і руйнування.

Ми бачили вище, що наука виникає з потреб практики, що вона розвивається в тісному зв'язку з потребами розвитку техніки, потребами виробництва. Природознавство обслуговує потреби виробництва. Сукупність наукових знань, перевірених і підтверджених практикою, дає об'єктивну істину. Це істинне, наукове знання нагромаджується з покоління в покоління, від епохи до епохи, від однієї суспільної формації до другої. Воно не зникає із зміною одного економічного базису іншим, а зберігається, збільшується, розвивається далі. Теорема Евкліда, закон всесвітнього тяжіння, закон збереження речовини, закон збереження і перетворення енергії і т. п. є об'єктивними істинами, що не залежать від людини і від людства. Закони природничих, технічних наук можуть обслуговувати різні способи виробництва.

Але наука містить у собі не тільки формулювання законів, теорем, аксіом, а й філософське, теоретичне пояснення і обґрунтування їх. І тут розгорається запекла боротьба поглядів.

Історія науки є історія боротьби знання і віри, науки і релігії, матеріалізму і ідеалізму, боротьби передових, прогресивних, революційних напрямів з напрямками відсталими, консервативними і реакційними. Ця боротьба в класовому суспільстві відображає боротьбу класів і партій.

За часів Дарвіна відбувалась боротьба між його прихильниками і його противниками. В наш час фізика, хімія, біологія, не кажучи вже про суспільні науки, являють собою арену найзапеклішої боротьби протилежних напрямів, боротьби передової наукової думки з реакційними течіями, що тягнуть науку назад, проповідують ідеалістичні і метафізичні теорії, цілком ворожі науці.

Закони всіх наук, природничих і суспільних, об'єктивні, вони відображають процеси, що відбуваються незалежно від волі людей. В цьому полягає спільне у всіх галузях наукового знання. Але крім цього спільного є й істотна відмінність між природничими і суспільними науками. Самий предмет дослідження більшості суспільних наук, особливо таких, як політична економія, соціологія, теорія держави і права, зачіпає інтереси експлуататорських класів, а в зв'язку з цим викликає найбільш низькі пристрасті, «фурій приватного інтересу». Тому від буржуазних вчених не можна чекати безстороннього наукового дослідження явищ суспільного життя, закономірностей розвитку суспільства. Відкриття і використання законів суспільних наук, законів, що зачіпають інтереси відживаючих сил суспільства, викликає опір з їх боку. Тільки послідовно революційний робітничий клас та його ідеологи заінтересовані в об'єктивному, безсторонньому дослідженні всіх явищ суспільного життя, у відкритті законів розвитку суспільства. Тому істинною суспільною наукою є тільки марксизм-ленінізм, який виражає інтереси революційного робітничого класу, інтереси трудящих і дає справжнє знання законів розвитку суспільного життя. Відтоді як буржуазія стала реакційним класом, метою буржуазної політичної економії, буржуазної соціології, буржуазної історіографії стала вже не істина, а шалений захист інтересів буржуазії, яким у жертву приносяться інтереси наукового пізнання.

Численні буржуазні вчені і філософи, як-от Мах, Едінгтон, Пуанкаре, Рассел, Вітгенштейн, Карнап, Джемс, Дьюї, всіляко намагаються довести, що математичні, фізичні, хімічні, а також закони біології і суспільні закони не мають об'єктивного характеру, що вони начебто є тільки продуктом мислячого ума, зручною конструкцією чистої логічної думки. Деякі буржуазні вчені-мракобіси заперечують нині теорію Коперніка або твердять, що геліоцентрична теорія Коперніка і геоцентрична теорія Птолемея начебто рівноцінні. Частина буржуазних фізиків заперечує непорушність закону збереження енергії. Буржуазна наука наших днів іде в союзі з попівщиною проти філософського матеріалізму. Так, англійський астроном Едінгтон своїм безглуздим вченням про «фізичні константи світу» намагався відродити ідеалістичне вчення Піфагора про числа як сутність світу.

Біологія нині містифікується, спиритуалізується генетиками

вейсманістами-морганістами і ставиться на службу реакційним імперіалістичним цілям. Буржуазні біологи в союзі з буржуазними соціологами вигадують найреакційніші расистські теорії для виправдання «судів Лінча» над неграми, для виправдання імперіалістичних розбійницьких воєн і пригноблення народів колоній.

Відкриття науки про мікроорганізми-бактерії покликані служити боротьбі з хворобами — чумою, холерою і т. п. Людство шанує великих вчених, що заклали основи наукової медицини. Але реакційна буржуазія перетворює науку бактеріологію в знаряддя винищування людей. Використовуючи мерзенний «досвід» японської воячини, американські імперіалісти і американські вчені-недолюдки в засекречених лабораторіях готують зброю бактеріологічної війни і використали її проти мирного населення в Кореї і Китаї. Це показує класову підкладку в справі використання всіх досягнень науки в класовому суспільстві.

Марксизм-ленінізм викриває мниму безпартійність буржуазної науки і філософії як лицемірство і ширму, що прикриває корисливі і реакційні інтереси експлуататорів. Робітничому класові нема потреби приховувати *класовий, партійний* характер своєї ідеології, зокрема суспільної науки. Марксизм-ленінізм захищає і суворо проводить принцип пролетарської, комуністичної партійності.

«Строга партійність є супутник і результат високо розвиненої класової боротьби... Буржуазія не може не тягити до безпартійності... Безпартійність є ідея буржуазна. Партійність є ідея соціалістична»¹, — писав Ленін.

Пролетарська, комуністична партійність на протилежність партійності буржуазній означає звільнення науки від підпорядкування корисливим інтересам експлуататорських класів, звільнення її від буржуазного суб'єктивізму. Пролетарська, комуністична партійність не суперечить, а цілком відповідає інтересам об'єктивного пізнання дійсності, в якому заінтересований робітничий клас. Саме тому марксистсько-ленінська наука зазнає переслідувань у країнах капіталу.

Передова наука та її представники завжди зазнавали переслідування і гоніння з боку реакційних класів і духовенства. Так було в епоху феодалізму з її казематами, катівнями і вогнищами для непокірних мужів науки. Так стоїть справа і в епоху імперіалізму, для якого характерною є безупинна боротьба буржуазії і буржуазної держави проти передової науки, проти передових учених в усіх галузях знань (заборона пропаганди теорії Дарвіна в ряді штатів США, переслідування Жоліо-Кюрі, переслідування марксизму, матеріалістичної філософії і т. п.).

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 55, 58 і 59.

Бредні про незалежність науки від соціальних і політичних умов підтримують соціологи капіталістичних країн, де наука перебуває на службі у морганів і рокфеллерів, дюпонів і меллонів, де доля вчених залежить від волі магнатів капіталу, де видатні наукові відкриття приносять бідування трудящим, бо ведуть до зростання безробіття.

Відомо, що нині сила-силенна вчених прикажчиків буржуазії в США, виконуючи завдання Уолл-стріту, зайнята «доведенням» застарілої національного суверенітету народів і проповіддю «світового уряду» під егідою США. Їм підспівують ідеологи реакційної буржуазії країн-сателітів США. Буржуазна наука остаточно зганьбила себе пропагандою расизму, мальтузіанства та іншого мракобісся.

Бурхливий розквіт науки в соціалістичному суспільстві, в Радянському Союзі показує, які великі й безмежні перспективи відкриваються перед наукою, коли вона звільняється від оков капіталізму, від служіння грошовому мішку і мілітаризмові. В країні соціалізму люди науки служать не експлуаторам, а народові. Благородне служіння соціалістичній Вітчизні, прогресивному людству, справі комунізму — ось висока мета, яка володіє умами радянських вчених. «Раніше, — говорив Ленін, — весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації»¹.

В СРСР наука розвивається планомірно і служить народові. Якщо в умовах капіталізму наука служить капіталові засобом експлуатації трудящих, то в умовах соціалізму вона є могутнім знаряддям піднесення їх матеріального добробуту і культури.

Радянський лад звільнив науку від згубного впливу ідеалістичного і релігійного світогляду, озброює вчених найпереводішим науковим світоглядом — діалектичним матеріалізмом. Діалектичний матеріалізм на протигагу ідеалізові учить, що «нема в світі непізнаваних речей, а є тільки речі, ще не пізнані, які будуть розкриті і пізнані силами науки і практики»².

Розвиток радянської науки відбувається в боротьбі з буржуазними теоріями. Тільки викриваючи і переборюючи реакційні ідеалістичні і метафізичні ідеї в математиці, фізиці, хімії, біології, в пізнанні суспільних явищ, наука може йти вперед.

Величезну роль в розвитку радянської науки відіграли і відіграють теоретичні дискусії в різних галузях науки. Ра-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 430.

² Й. Сталін, Питання лєнінізму, вид. II, стор. 505.

дянський лад, Комуністична партія виховують вчених в дусі новаторства, вчать сміливості і дерзання в галузі наукового знання, в перетворенні природи і підпорядкуванні її сил владі суспільства. Комуністична партія вчить радянські наукові кадри послідовно застосовувати метод критики і самокритики в інтересах розвитку науки. Боротьба думок є закон розвитку передової науки. Монополія «жерців науки», які самовдоволено замикаються у власну шкаралупу, несумісна з передовою наукою.

Догматизм, начотництво, талмудизм ворожі науці. Треба наукові положення перевіряти у вогні практики і прислухатися до голосу практики. Деякі радянські вчені догматично, без перевірки на практиці сприйняли положення В. Р. Вільямса про травопільну систему і шаблонно застосовували їх, незважаючи на різні ґрунтові і кліматичні умови СРСР. Це завдало великої шкоди сільському господарству південних районів.

Соціалістичний лад відкрив безмежні можливості для розвитку науки і для її застосування в усіх галузях господарства в інтересах народу. Жодне суспільство не знало такого гігантського розмаху в розвитку науки, наукових закладів, у підготовці наукових кадрів, як соціалістичне суспільство, що вже побудоване в СРСР і буде у країнах народної демократії. Матеріальним виразом великих досягнень радянської науки є потужна соціалістична промисловість, транспорт, сільське господарство, оснащені найпередовішою технікою. Перемога радянського соціалістичного ладу — це торжество передової суспільної науки, марксизму-ленінізму.

Країна соціалізму є країною передової науки, сміливо застосовуваної в галузі виробництва. Радянська наука спирається на сприйняті нею передові, революційні традиції науки минулого, зокрема на великі традиції російської науки.

В тяжких умовах кріпосницької, а потім капіталістичної Росії, під жахливим гнітом царизму, діячі російської науки прокладали нові шляхи в усіх галузях знання. Немає буквально ні одної галузі природознавства, де б російським вченим не належали відкриття світового значення.

Наукові відкриття найвидатнішого мужа науки М. В. Ломоносова збагатили ряд галузей науки. Особливо великі його заслуги в галузі фізики і хімії. Йому належить честь відкриття і експериментального доведення, задовго до Лавуазьє, закону збереження речовини. Ломоносов розвинув далі гіпотезу древніх про атомну будову матерії; він розробив атомістичну теорію газів і є творцем фізичної хімії. Йому належить честь відкриття закону збереження енергії.

Творцем першої парової машини був геніальний російський винахідник Ползунов. В математиці російський народ дав світові Лобачевського, якого по праву називають Коперніком

у своїй галузі. Попову належить винайдення радіо, Петрову — вольтової дуги, Яблочкову — першої дугової електролампи, Лодигіну — електролампи нажарювання. Честь винайдення першого в світі літака належить російському винахідникові Можайському. Творцями теорії літака є російські вчені Жуковський і Чаплігін. В галузі хімії російська наука дала світові Менделєєва, Зініна і Бутлерова. Дальший розвиток матеріалістичної біології після Дарвіна здійснили Тімірязев, Мічурін і його учні. Докучаєв, Костичев, Прянішников, Вільямс створили науку про ґрунт, цей найважливіший засіб суспільного виробництва. Сучасна фізіологія стала наукою завдяки геніальним дослідженням Сеченова і Павлова. Відкриття Мечникова, Івановського, Гамалії та інших вчених у мікробіології далеко випередили зарубіжну науку в цій галузі.

Високого і всебічного розвитку досягла наука народів СРСР в умовах перемоги соціалізму. Досягнення радянських фізиків у галузі оволодіння внутріатомною енергією звели нанівещь монополію американських атомщиків.

Радянська наука розвивається на міцній ідейній базі марксизму-ленінізму; вона пройнята великими ідеями служіння народові, ідеями боротьби за комунізм; від ленінізму вона сприйняла і російський революційний розмах, з'єднаний з комуністичною діловитістю.

В умовах соціалізму розвивається союз людей науки і матеріального виробництва, показником чого є зростаюче співробітництво вчених і новаторів виробництва. В Радянському Союзі знищено протилежність між фізичною і розумовою працею. Радянська наука спирається на досвід мільйонів, на передову практику трудящих, новаторів індустрії та сільського господарства. Оплодотворювана практикою соціалістичного будівництва, наука дістала небувалі можливості для прискореного розвитку. Спираючись на союз науки і праці, радянський народ розв'язує величні завдання дальшого розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства для здійснення поступового переходу до комунізму.

Ні в одному суспільстві наука не відіграла такої великої ролі, яку вона відіграє в розвитку соціалістичного суспільства. При соціалізмі всяке наукове відкриття, яке розширяє владу людини над природою і полегшує працю, знаходить найширше застосування у виробництві і тим самим прискорює рух народу по шляху до комунізму.

Деякі ідеологи буржуазії, намагаючись виправдати капіталізм, додумались до того, що начебто коріння суперечностей, лих і злигоднів сучасного капіталістичного суспільства полягає не в тому, що капіталізм пережив себе, а в «надмірному» розвитку науки: наука, мовляв, виявила свої «руйнівні» властивості, і її зростання «загрожує» існуванню людства і цивілізації. Це — наклеп на науку. Руйнівні властивості

притаманні не науці, а сучасному капіталізмові, який використовує науку з метою руйнування. Практика розвитку науки в соціалістичному суспільстві та її використання в інтересах народу спростовують брехливі вигадки про руйнівний характер науки. Атомна енергія, як і інші великі відкриття науки, може бути і найбільшим благодіянням для суспільства і стати силою руйнування, — це цілком залежить від суспільного ладу. Тільки реакційні політики, філософи і вчені з факту застосування атомної енергії, мікробіології, хімії для війни можуть робити висновок про необхідність «приборкати науку». Тільки вороги прогресу і мракобіси можуть висувати заклик, який лунає в капіталістичних країнах: «Чи не настав час вішати вчених?» Застосування імперіалістами досягнень науки для масового винищення людей говорить про необхідність приборкати реакційні імперіалістичні сили, про необхідність знищити суспільний лад, який змушує геній людства служити справі руйнування.

Вихід для людства тільки один — боротьба проти капіталізму, за соціалізм, при якому наука служить народові, підпорядкуванню сил природи суспільству.

д) Філософія

Особливістю філософії як форми суспільної свідомості є те, що вона виражає *світогляд* того чи іншого класу даного суспільства.

Філософія в своєму розвитку тісно зв'язана з розвитком наукового пізнання. *Основним питанням філософії* є питання про відношення свідомості, мислення до буття, духу до природи: Що первинне, одвічне: природа, матеріальний світ чи свідомість, дух; чи існував світ завжди, чи він створений богом, духом? Є і друга сторона питання про відношення мислення до буття: чи здатне людське мислення пізнати світ, дати істинне знання про світ, чи світ непізнаваний? Ці дві сторони основного питання філософії внутрішньо зв'язані одна з одною.

Філософія як особлива форма суспільної свідомості виникла як стихійно матеріалістичний світогляд прогресивних суспільних сил і як антипод релігії. Але, оскільки філософія виникає в суспільстві, вже поділеному на класи, вона через це скоро перестає бути єдиною; на противагу матеріалізмові виникає протилежний напрям, ідеалістичний. Матеріалістичний напрям, як правило, відображав становище і погляди передових класів. Матеріалістична філософія розвивалася в тісному зв'язку з розвитком природничих наук. Ідеалістична філософія була, як правило, світоглядом реакційних класів, вона підтримувала релігію і в свою чергу підтримувалась релігією.

Предмет і зміст філософії історично змінювались. В античній Греції вона включала в себе всі галузі знання тих часів. Поступово від філософії відгалужувались одна наука за другою.

Диференціація наукового знання — виділення з філософії спеціальних наук — було прогресивним процесом. Проте творчі філософських систем, особливо ідеалістичних, не бажали митися з тим, що їх галузь знання немовби скорочувалась; вони намагались підпорядкувати собі окремі науки, увігнати їх в рамки своєї системи. Останньою філософською системою, яка претендувала на універсальність, була гегелівська ідеалістична філософія. Гегель ставив свою філософію над іншими науками, намагаючись втиснути їх у прокрустове ложе своєї ідеалістичної системи.

Єдиною послідовно науковою філософією в нашу епоху є діалектичний матеріалізм — світогляд марксистсько-ленінської партії, наука про загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення. Діалектичний матеріалізм є найвище досягнення наукової, філософської думки, науковий світогляд і метод пізнання і революційної дії. Ленін писав: «Діалектичний матеріалізм «не потребує ніякої філософії, що стоїть над іншими науками». Від колишньої філософії лишається «вчення про мислення і його закони — формальна логіка і діалектика». А діалектика, в Марксовому розумінні, а також за Гегелем, включає в себе те, що нині називають теорією пізнання, гносеологією, яка повинна розглядати свій предмет так само історично, вивчаючи і узагальнюючи походження і розвиток пізнання, перехід від незнання до пізнання»¹.

Філософський матеріалізм і філософський ідеалізм мають свою довгу історію. Будучи явищем надбудовного характеру, розвиток філософії відображає економічний розвиток суспільства і боротьбу класів.

Ідеалістична філософія вважає, що природа, матеріальний світ є похідне від духа, свідомості, ідеї або бога. Подібно до релігії, ідеалістична філософія визнає так чи інакше створення світу богом, ідеєю, духом. Матеріалістична філософія, навпаки, пояснює природу з неї самої, відкидає ідею створення світу і бачить основу і єдність світу в його матеріальності.

У своїй знаменитій книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» Ленін вказував, що вся історія філософії являє собою арену боротьби між двома партіями у філософії — матеріалізмом і ідеалізмом. «Новітня філософія так само партійна, як і дві тисячі років тому. Партіями, що борються, по суті справи, прикриваній геллертєрськи-шарлатанськими новими кличками або скудоумною безпартійністю, є матеріалізм і ідеалізм. Останній є тільки витончена, рафінована форма фідеїзму, який стоїть у всеоружжі, має у своєму розпорядженні величезні організації і продовжує неухильно впливати на маси, обертаючи на користь собі найменше хитання філософської думки»².

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 35.

² В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 329.

Так само як в політиці не може бути нейтральності в боротьбі між ворожими класами, так і в філософії не може бути нейтральних напрямів, які не примикали б ні до матеріалізму, ні до ідеалізму. Ленін підкреслював, що проповідь безпартійності у філософії являє собою лише спробу сплутати два протилежні напрями, примирити непримириме. Під вивіскою безпартійності у філософії здебільшого приховується замаскована проповідь ідеалізму і попівщини. «Безпартійність у філософії є тільки ганебно-приховане лакейство перед ідеалізмом і фідеїзмом»¹.

Боротьба матеріалізму і ідеалізму як відображення боротьби класів пронизує собою всю історію не тільки стародавньої, але і нової філософії. Народження нового суспільного ладу, його боротьба проти віджилого ладу завжди була зв'язана з боротьбою ідей, з боротьбою світоглядів. Так, переддень французької революції XVIII ст. ознаменувався появою видатних філософів-матеріалістів, ворогів релігії і ідеалізму: Дідро, Ламеттрі, Гольбах, Гельвеція та ін. Французька матеріалістична філософія XVIII ст. була ідеологічною підготовкою буржуазної революції. Аристократичною реакцією на французьку революцію і на французький матеріалізм була німецька ідеалістична філософія Канта — Фіхте — Гегеля. Французька революція викликала тваринний страх у представників європейської реакції, в тому числі й у полохливої, жалюгідної німецької буржуазії, яка плазувала перед феодалською аристократією. На противагу сміливим нападкам французьких матеріалістів на забобони, містику, ідеалізм, на все середньовічне в економіці, побуті, політиці і ідеології німецькі філософи-ідеалісти виступили проти матеріалізму і атеїзму, захищали реакційні суспільні ідеї і політичні установи.

Слід, проте, вказати, що філософія Гегеля містила в собі ідеалістичну діалектику, вчення про розвиток, який іде через суперечності, через перериви поступовості, через стрибки. В діалектиці понять Гегель угадав діалектику буття. Хоч і в містифікованій формі, гегелівська ідеалістична діалектика була відображенням французької буржуазної революції 1789—1794 рр. Діалектику Гегеля класики марксизму-ленінізму розглядали як значне досягнення, як крок вперед в розвитку передової філософської думки.

Боротьба прогресивних сил проти кріпосництва, релігії і ідеалізму в Росії висунула цілу плеяду геніальних мислителів-матеріалістів: Ломоносова і Радіщева у XVIII ст., Герцена, Огарьова, Белінського, Чернишевського, Добролюбова, Писарева та ін. у XIX ст. Ленін писав про Герцена: «В кріпосній Росії 40-х років XIX століття він зумів піднятися на таку височину, що став в рівень з найвидатнішими мислителями свого

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 326—327.

часу... Перший з «Листів про вивчення природи», — «Емпірія і ідеалізм», — написаний у 1844 році, показує нам мислителя, який, навіть тепер, на голову вищий від безлічі сучасних природодослідників-емпіриків і тьми-тьмущої нинішніх філософів, ідеалістів і напівідеалістів. Герцен дуже близько підійшов до діалектичного матеріалізму і зупинився перед — історичним матеріалізмом»¹. Ці слова Леніна цілком стосуються і до революційних демократів Белінського, Чернишевського і Добролюбова. Філософський матеріалізм Герцена — Белінського — Чернишевського — Добролюбова був більш зрілим, ніж усі інші види домарксівського матеріалізму, він стояв значно вище від французького матеріалізму XVIII ст. і матеріалізму Фейєрбаха.

Домарксівський філософський матеріалізм був однобічним, обмеженим, непослідовним. Він був переважно механістичним і метафізичним. Він являв собою матеріалізм «знизу», в поясненні природи, ідеалізм «зверху», в поясненні історії суспільства. Хиби попереднього матеріалізму подолав діалектичний матеріалізм, створений Марксом і Енгельсом. Діалектичний матеріалізм і марксизм в цілому виник на основі певних умов матеріального життя, економічних і соціальних суперечностей капіталізму, в результаті узагальнення історії класової боротьби пролетаріату і великих наукових відкриттів у природознавстві. Про історичні умови виникнення марксизму докладніше сказано в першому розділі. Діалектичний і історичний матеріалізм є закономірним продовженням усього попереднього розвитку науки, в тому числі філософії.

Виникнення діалектичного і історичного матеріалізму було найбільшою революцією у філософії. На відміну від попередніх філософських учень, які були здобутком одиночок або невеликих шкіл і школок, діалектичний матеріалізм виник як світогляд революційного робітничого класу, як його ідейний бойовий прапор. Діалектичний матеріалізм цілком протилежний буржуазному світоглядові. Він є єдино науковим світоглядом, монолітним і послідовним, який правильно відображає дійсність. Завдання його полягає не тільки в тому, щоб *пояснити* світ, але й *змінити* його, тобто бути знаряддям революційного перетворення суспільства, керівництвом у поваленні капіталізму і в будівництві комунізму. Діалектичний і історичний матеріалізм є філософською основою наукового комунізму. Спираючись на діалектичний і історичний матеріалізм, Маркс і Енгельс створили теорію наукового комунізму, тобто вчення про пролетарську революцію, про диктатуру пролетаріату і перемогу комунізму.

Після Маркса і Енгельса діалектичний і історичний матеріалізм дістав свій дальший розвиток у геніальних працях вели-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 8—9.

кого Леніна. Ленін дав філософське узагальнення всесвітньо-історичної практики і великих відкриттів у природознавстві за період, що настав після смерті Ф. Енгельса. У своїх працях він піддав всебічній критиці буржуазні філософські течії епохи імперіалізму, в тому числі неокантіанство, махізм, прагматизм, нові прояви гегельянщини. У працях Леніна був підданий критиці і грубий, вульгарний механістичний і «економічний» матеріалізм. Філософські праці Леніна знаменували собою новий, вищий етап в розвитку діалектичного і історичного матеріалізму. Після Леніна діалектичний і історичний матеріалізм всебічно розвинули далі Сталін та інші учні Леніна.

Діалектичний матеріалізм виник і розвивається в непримиренній боротьбі з ідеалістичними і метафізичними течіями у філософії. Діалектичний матеріалізм — це цілісний, стрункий, до кінця послідовний науковий світогляд, непримиримий ні з якими забобонами, містикою. Тільки діалектичний матеріалізм є науковою філософією, яка відповідає всім вимогам сучасного природознавства. Всі інші філософські системи зазнали цілковитого банкрутства, їх спростовує практика і сучасна передова наука. Весь хід розвитку науки, природознавства в тому числі, цілком підтверджує вчення марксистського філософського матеріалізму, його положення про вічність природи, матерії, про її нестворимість, про те, що розвиток у природі і суспільстві відбувається діалектично, що пізнання може давати і дає об'єктивну істину.

Марксистсько-ленінська філософія стала безроздільно пануючим світоглядом в СРСР. Вона завойовує собі все нових і нових прихильників не тільки серед передових діячів робітничого класу всього світу, але й серед передових вчених усіх країн.

Сила марксистсько-ленінської філософії полягає в тому, що вона вказує трудящим масам вихід з економічного, політичного і духовного рабства, на яке їх прирікає капіталістичний лад. Діалектичний матеріалізм є бойовою теоретичною зброєю марксистських партій в усіх країнах світу. Для всіх передових учених-природодослідників діалектичний матеріалізм є єдино науковим філософським методом, який дає впевненість у подоланні труднощів і суперечностей, що виникають в процесі пізнання нових сторін і явищ природи, макросвіту і мікросвіту.

Значення діалектичного матеріалізму для передових учених всього світу особливо велике в епоху імперіалізму. Криза і занепад сучасного капіталізму знаходять свій вияв у кризі, занепаді і розкладі всієї буржуазної культури, в тому числі й буржуазної науки і філософії. Ніколи ще за всю історію буржуазного суспільства не спостерігалось такого розгулу містики, ідеалізму, мракобісся, як в сучасну стадію розвитку імперіалістичного капіталізму. Гниючому суспільству відповідають і гнильні продукти в галузі філософії.

В часи своєї молодості буржуазія та кращі її ідеологи вихваляли могутність людського розуму, його здатність пізнати світ. А в наш час буржуазні філософи намагаються насамперед принизити людський розум, довести його безсилля, нездатність дати об'єктивну істину. Ірраціоналізм і містика стали модою. Характерним для імперіалістичної буржуазії як класу, що хоче затримати хід історії і звернув свій погляд у минуле, є прагнення воскресити середньовічну схоластику.

Реакційні філософи в США, Франції, Австрії, Італії, Англії і Західній Німеччині підняли нині на щит главу середньовічних схоластів Фому Аквінського: в університетах США, Італії, Франції і Англії читають курси лекцій про Фому Аквінського, йому присвячуються численні дослідження, дисертації, статті в журналах. Бібліографічний довідник з переліком «праць», що вийшли за останні 20 років і присвячені Фомі Аквінському, має 315 сторінок.

Ілюстрацією розкладу буржуазної філософії є ідеалістична філософія сучасного американського філософа Сантаїани. Його вчення про надсвітлові «сутності» є відтворення платонівського «царства ідей» і «універсалій» середньовічних схоластів. Сантаїана відкрито заявляє, що він ворог науки і його «філософія не є і не хоче бути науковою». «Істина і вимисел, — пише Сантаїана, — можуть бути прийняті за одно, і відмінністю між ними можна знехтувати». Американський філософ Глен, автор книги «Вступ до філософії», оголошує свою філософію «добровільною і беззавітно відданою служницею богослов'я».

Найбільш поширена в США філософія — *прагматизм* (Джемс) і *інструменталізм* (Дьюї, Гук) — являє собою різновидність суб'єктивного ідеалізму. Ця філософія стирає грань між вірою і знанням, наукою і релігією, теологією і філософією.

Одним із гнильних ідейних продуктів імперіалістичної реакції є суб'єктивно-ідеалістична філософія *екзистенціалістів*, яка має багатох прибічників серед буржуазії і буржуазної інтелігенції у Франції, США, Англії і Західній Німеччині. Екзистенціалісти своїми вчителями вважають блаженного Августина та інших середньовічних містиків, потім Ніцше і Бергсона, а найближчими натхненниками німецьких екзистенціалістів є фашисти. Люднорозв'язність, зневага до розуму і до наукового знання, містика і аморалізм, оспівування смерті і імперіалістичного розбою — ось характерні риси цієї філософії прогнилого капіталізму. Особисте, індивідуальне існування екзистенціалісти оголошують єдиною реальністю; колектив, народ, суспільство вони оголошують вимислом, брехнею. Філософія екзистенціалістів вирощується імперіалістичною реакцією, щоб розтлити свідомість мас, зруйнувати пролетарську солідарність, відвернути думку трудящих від соціальних суперечностей, від революційної класової боротьби, перенісши увагу на особисті, вузько егоїстичні інтереси.

Імперіалістичним цілям служить і суб'єктивно-ідеалістична філософська течія *семантиків*, які зводять філософію до схоластичного жонглювання словами. Семантики твердять, що поняття не є відображенням дійсності, що поняття «капіталізм», «соціалізм», «клас», «буржуазія», «пролетаріат» і т. п. не мають реального смислу і значення. На думку семантиків, всякі поняття умовні, а слова начебто породжують соціальні суперечності і конфлікти, коли їм хочуть надати реального смислу. Семантики запевняють, що досить тільки викинути з мови такі слова, як «капіталізм», «комунізм», «соціалізм», «класова боротьба», «фашизм» і т. п., і зникнуть всі соціальні суперечності буржуазного суспільства.

Як всякий клас, що йде до загибелі і переживає період при смерку, занепаду, буржуазія та її філософи шукають втіхи і порятунку в містиці, в ідейному і моральному розтлінні сві-

домості народу. Цій меті і служать різні ідеалістичні філософські течії, що ростуть в буржуазному суспільстві, як гриби після дощу. Філософствування буржуазних ідеологів нагадують справжній «шабаш відьом» середньовічних мракобісів, розлительів умів. Їх філософія — це чад, яким вони хочуть отруїти свідомість трудящих.

Соціальне призначення всіх течій сучасної реакційної ідеалістичної філософії — це боротьба проти марксизму, проти діалектичного матеріалізму, проти сил комунізму, суспільного прогресу.

Ідеалізові, містиці, схоластиці філософствующих зброєносців буржуазії протистоїть ясна, як сонце, істина філософії діалектичного і історичного матеріалізму. Марксистсько-ленінський світогляд виник на гранітній базі великих досягнень передової науки, він розвивається разом з успіхами всесвітньо-історичної практики найпередовішої сили людства — робітничого класу. Марксистська філософія — це життєстверджуюче вчення, яке вселяє в уми трудящих непохитну впевненість у перемозі комунізму.

е) Мистецтво

Мистецтво, як і інші форми суспільної свідомості, є відображенням життя, дійсності; це — особливий вид пізнання дійсності. На відміну від науки мистецтво дає пізнання, відтворення дійсності, соціального життя, побуту, нравів людей не в поняттях, а в художніх образах.

Художній образ реалістичного мистецтва відображає і виявляє найбільш істотне, типове в зображуваній дійсності, в суспільному житті через індивідуальне. Художник-реаліст, створюючи образ, проникає у внутрішній світ зображуваного. У формі індивідуалізованого характеру, конкретної події він дає зображення типових характерів у типових обставинах, відображення істотних рис суспільного життя, психології, нравів, морального обличчя тих чи інших класів і суспільних груп. Галерея художніх образів, створюваних мистецтвом, розкриває перед нами цілий світ суспільних відносин, історичних подій.

Мистецтво як вираз певних художніх поглядів суспільства і як відображення суспільного життя належить до галузі надбудовних явищ, породжених економічним ладом даного суспільства. В мистецтві дістає свій вияв ідеологія того чи іншого класу.

Мистецтво — надзвичайно важливий елемент культури. Воно відіграє величезну роль в суспільному житті. Породжуване суспільним життям і будучи художнім відображенням дійсності, воно в свою чергу справляє великий вплив на суспільне життя, формує почуття, думки, волю, моральні принципи людей.

Вплив мистецтва на суспільне життя може бути прогресивним і реакційним залежно від його ідейного змісту. Реакційне мистецтво служить інтересам реакційних, відживаючих суспільних сил. Передове мистецтво виражає інтереси прогресивних суспільних сил. Передове мистецтво веде боротьбу проти реакційного суспільного ладу, проти реакційних класів та їх реакційної ідеології, проти відсталих естетичних поглядів.

Як і інші форми суспільної свідомості, мистецтво виникає з потреб суспільної практики і обслуговує цю практику своїми специфічними, художніми засобами.

Естетичне сприймання і художнє відображення світу, суспільного життя є одна з сторін різноманітного духовного життя суспільства, суспільної свідомості. Пізнаючи навколишній світ, суспільна людина розкриває в ньому ті чи інші механічні, фізичні, хімічні, біологічні, соціальні властивості, якості, зв'язки тіл, явищ, закони їх розвитку. Але крім зазначених властивостей, якостей, зв'язків явищ у навколишньому зовнішньому світі, в суспільному житті, в духовному обличчі людей людина бачить, розкриває ще й те, що називається прекрасним і потворним, красивим і некрасивим, величним і низьким, те, що викликає у нас естетичну насолоду або, навпаки, огиду. Це прекрасне або потворне об'єктивно, реально властиве навколишньому світові, духовному, моральному обличчю людей.

Представники дворянської і буржуазної естетики вважають, що предметом мистецтва є тільки прекрасне. Смысл такого звуження рамок мистецтва полягає в тому, щоб стримати мистецтво від критики негативних сторін експлуататорського суспільства. Проте реалістичне мистецтво покликане зображати і завжди зображало не тільки прекрасне, але й потворне, не тільки високе, але й низьке, не тільки позитивне, але й негативне, викриваючи мерзенне, пошле, відживаюче, викликаючи до нього ненависть народу. Шейлок і леді Макбет, Яго і Тартюф, Молчалин і Фамусов, Гобсек і Плюшкін, Хлестаков і Собакевич, Іудушка Головлєв і Клим Самгін — різноманітна галерея типів, які створені класичною світовою літературою і мистецтвом і викривають негативні риси людей, негативні явища і соціальні умови, що їх породжують. Змальовуючи пороки і язви суспільства, створюючи негативні типові образи, класичне мистецтво захищало прекрасне, високе. Позитивні образи мистецтва були зразками поведінки для передових людей, на них виховувались великі революціонери, їх наслідували. Але найбільше місце в літературі минулого, особливо в літературі критичного реалізму, займає відображення негативних сторін життя, показ негативних типів. Це пояснюється характером суспільного ладу і викликається потребами розвитку суспільства, класової боротьби, боротьби з суспільним злом, з неправдою, які панували в епоху рабства, феодалізму і панують при капіталізмі.

Як свідчить історія суспільства, естетичні ідеї, художні погляди і смаки людей змінюються, розвиваються у зв'язку з зміною і розвитком умов матеріального життя суспільства і насамперед у зв'язку з економічним розвитком суспільства.

У класовому суспільстві безпосередній вплив на розвиток мистецтва, на його характер справляють політика, класові інтереси і класова боротьба, а також різні ідеологічні форми: політичні і правові теорії, релігія, мораль, наука, філософія.

Отже, при аналізі розвитку мистецтва треба виходити з природи даного суспільного ладу та його матеріальних, економічних основ, враховувати своєрідність розвитку даного ладу в тій чи іншій країні, конкретні, історично виниклі умови життя народу, становище і інтереси суспільних класів і боротьбу між ними, особливості пануючого в даному суспільстві світогляду, ідеології і психології.

У класовому суспільстві естетичні, художні погляди, як і інші ідеологічні форми, мають класовий характер.

Великий представник революційної демократичної думки М. Г. Чернишевський відзначав, що уявлення про прекрасне може бути різним не тільки в різні історичні епохи, але і в одну й ту саму епоху у різних станів. Уявлення про прекрасне у нероб-дворянина і у трудівника-селянина різне. Худість, томність, блідість обличчя дівчини-аристократки дворянинові здаються ознакою краси, витонченості. А для селянина ці якості — ознака хворобливості. «...«Напівефірна» красуня здається селянинові дуже «непоказною», навіть справляє на нього неприємне враження...»¹. Його ідеал дівчини — рум'янець на всю щоку, засмагле обличчя, міцна будова тіла, як ознаки здоров'я, сили, потрібні для трудового життя. Відмінність уявлень про прекрасне у різних суспільних класів М. Г. Чернишевський цілком слушно виводив з різних суспільних умов життя цих класів і відповідно — з відмінності їх ідеології і психології.

Однак, незважаючи на те, що художні погляди людей змінюються від однієї епохи до другої у зв'язку з зміною економічного ладу суспільства, у великому реалістичному мистецтві завжди є неминущі естетичні цінності, які дають художню насолоду людям різних епох. Поезія Пушкіна, Лермонтова, Шекспіра і Гете, музика Глінки, Чайковського, Бетховена і Листа, живопис Сурикова, Рєпіна, Рафаеля і Тиціана, скульптури Фідія і Праксітеля дають естетичну насолоду багатьом поколінням, протягом століть. Їх краса не в'яне, не вмирає. Чим це пояснити?

В художньому відображенні дійсності, як і в науковому пізнанні, є об'єктивна істина, життєва правда, яка не вмирає.

¹ М. Г. Чернишевський, Вибрані філософські твори, Держполітвидав УРСР, 1950, стор. 55.

Чим глибше і прекрасніше відтворення життя у творі мистецтва, тим більше суспільне значення він має, тим більша його пізнавальна роль і художня насолода, яку він викликає, тим дужче він хвилює, тим більша його ідейно-художня виховна дійова сила. Твори, які глибоко відображають події і нрави певної епохи і відображають їх у чудовій художній формі, не можуть втратити свого значення і в іншу епоху, тому що в суспільному житті, в боротьбі передових суспільних сил проти сил реакційних, проти суспільного зла в кожному дану епоху поряд із специфічним, неповторним і своєрідним є й багато спільного для всіх епох.

Велике мистецтво минулого, як правило, своїм вістрям було спрямоване проти старого, відживаючого, реакційного ладу, проти суспільної неправди і зла, проти соціальних пороків і негідних нравів. Тому передовим людям ХХ ст. — борцям проти капіталізму — так імпонує велике мистецтво минулого, пройняте духом боротьби проти гніту, неправди і зла тих часів. В мистецтві Шекспіра і Пушкіна, Бальзака і Толстого, Глінки і Чайковського, Рафаеля і Тіціана, Репіна і Сурикова передові суспільні сили нашої епохи цінують геніальне художнє відображення істотних сторін суспільного життя, побуту, нравів епохи, в яку творив той чи інший художник, письменник, композитор.

Невмируща естетична принадність великого класичного мистецтва полягає в його народності. *Народність* мистецтва полягає в тому, що воно виражає ідеї, прагнення, думи, сподівання, мрії народу про справедливе життя, його ставлення до суспільних явищ, служить справі визвольної боротьби народу проти соціального гніту і експлуатації. Велике мистецтво своїм корінням сягає в народну художню творчість, черпаючи з її глибин яскраві образи, пісенні мотиви та інші художні цінності.

Твори класичного мистецтва, світогляд якого б класу вони не виражали, містять в собі завжди щось загальнолюдське, те, що зачіпає і хвилює людей різних епох і різних класів. Сонячна, ясна радість кохання, безутішне горе матері, дружба, товариство, боротьба проти несправедливості, злочинства і підступності, героїзм, сміливість і відвага, боягузтво і зрада і т. д., хоч би в яку епоху вони відбувалися, — діставши досконале відображення в живопису або скульптурі, в музиці або поезії, не можуть не хвилювати людей і в дальшій епохи, не можуть не викликати в них почуття захоплення або гніву, радості або смутку.

Все це пояснює нам, чому велике мистецтво минулого зберігає своє прогресивне значення і дає естетичну насолоду в подальшій епохи, допомагає вести боротьбу з носіями суспільного зла в наш час.

Розвиток мистецтва, зміна періодів його піднесення, розквіту і занепаду не є щось випадкове; це — закономірний процес, в основі якого лежить весь складний і різноманітний процес розвитку суспільства. При цьому деякі періоди розквіту мистецтва не збігаються з високим рівнем розвитку матеріальних

основ суспільства. Як приклад Маркс наводить старогрецьке мистецтво і творчість Шекспіра. «Відносно деяких форм мистецтва, напр. епосу, навіть визнано, що вони в своїй класичній формі, яка становить епоху в світовій історії, ніколи не можуть бути створені, як тільки почалось художнє виробництво як таке; що, таким чином, в галузі самого мистецтва певні форми, які мають велике значення, можливі тільки на порівняно низькому ступені художнього розвитку»¹.

Маркс вказав, що старогрецький епос, який виник на порівняно низькому ступені суспільного розвитку на ґрунті народної міфології, не може розвиватися на базі капіталістичних виробничих відносин і зростаючого на їх основі світогляду людей. В епоху великого капіталістичного виробництва, залізниць, телеграфу, телефону і радіо, в епоху капіталістичних банків і біржі нема вже місця для Юпітерів, Гермесів та інших образів, створених грецькою міфологією, нема місця і грецькому мистецтву, що виросло на її ґрунті.

Маркс відмічав пряму ворожість капіталістичного виробництва до деяких галузей духовного розвитку, особливо до мистецтва, зокрема поезії. Ворожість капіталізму до мистецтва, поезії випливає з капіталістичного поділу праці, який нівечить і вбиває особу, та з того, що при капіталізмі основним рушійним мотивом діяльності людей є прибуток, гроші, пристрасть до нагромадження заради нагромадження; нарешті, з того, що при капіталізмі все стає продажним: совість і честь, гідність людини, любов і дружба.

Видатні твори в галузі мистецтва, які з'явилися в епоху капіталізму, покликані до життя зовсім не великими успіхами буржуазії і навіть не успіхами техніки і промисловості, як змальовують справу вульгарні соціологи, а складнішими причинами. Найбільші успіхи мистецтва збігаються з періодами суспільного піднесення, з періодами боротьби передових суспільних сил, народних мас проти кріпосництва, а потім проти капіталізму, з періодами народного ентузіазму в боротьбі проти соціального гніту. Живопис Рафаеля і Тиціана, Леонардо-да-Вінчі і Мікель-Анджело, великі твори Шекспіра і Рабле, Сервантеса і Гете, Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Некрасова, Толстого були виявом протесту і боротьби проти кріпосництва, а також проти влади грошового мішка, проти хижацької буржуазії.

Буржуазні теоретики мистецтва і соціологи-ідеалісти брешуть, твердячи, ніби мистецтво живе самостійним життям, незалежним від суспільства, від політики. Такого мистецтва нема і ніколи не було. Мистецтво завжди було і залишається явищем суспільним, яке ставить і розв'язує певні суспільні завдання; в класовому суспільстві воно не може стояти поза

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. 1, стор. 200.

класами, а служило і служить прямо або посередньо певним політичним цілям, тобто класам. Викриваючи буржуазні ідеї про «свободу мистецтва» в буржуазному суспільстві, Ленін писав: «Жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можна. Свобода буржуазного письменника, художника, актриси є лише замаскована (або лицемірно маскована) залежність від грошово-вого мішка, від підкупу, від утримання»¹.

Навіть формалістичний напрям так званого «чистого мистецтва», проповідь «мистецтва для мистецтва», виконує певне класове замовлення, в даному разі — завдання відвернення мас від політичної боротьби в інтересах експлуататорів. Саме одно з таких завдань ставить буржуазія в наш час перед своїм мистецтвом, спрямовуючи його по шляху формалізму або натуралізму.

Проти прогресивного, демократичного і соціалістичного мистецтва, проти передових письменників, артистів, художників сучасна буржуазія та її держава ведуть боротьбу, переслідують їх і насаджують своє, реакційне мистецтво.

Щодо робітничого класу, то він створює своє, соціалістичне мистецтво. Ленін учив, що на протипагу реакційній, буржуазній, підприємницькій, торгашеській пресі і літературі, на протипагу буржуазному літературному кар'єризмові та індивідуалізові, панському анархізмові і погоні за наживою соціалістичний пролетаріат створює літературу, яка є частиною загальнопролетарської справи, справи боротьби за соціалізм.

Комуністична партія Радянського Союзу вказує, що радянське мистецтво не може бути безідейним, аполітичним. Воно покликане виконувати і виконує надзвичайно важливу суспільну функцію виховання народу в дусі великих ідей комунізму. Соціалістичне мистецтво є високоідейне, партійне мистецтво, пройняте ідеями комунізму, боротьби за визволення трудящих від усякого гноблення, за перемогу найсправедливішого суспільного ладу.

Партійність мистецтва—це його ідейна спрямованість. Передова, прогресивна класична російська література пройнята великою, благородною ідеєю служіння народові. Великі російські революційні демократи Белінський, Чернишевський, Добролюбов вбачали найвище призначення мистецтва в тому, що воно повинно давати правдиве *відображення* життя, відповідати на найгостріші і хвилюючі питання сучасності, виносити свій *присуд* різним явищам життя, своє схвалення чи заперечення, бути провідником передових ідей, *служити народові*, допомагати його рухові вперед. Ці передові традиції великих революційних демократів і російської класичної літератури успадкувала і творчо розвиває радянська література, найбільш ідейна і передова література в світі.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 30.

Марксизм розглядає розвиток мистецтва у зв'язку з розвитком усіх суспільних відносин, особливо з розвитком класової боротьби. Класичним зразком марксистського аналізу мистецтва, його класового змісту, його художньої значимості, його суспільної ролі є геніальні статті Леніна про Л. М. Толстого та його творчість. Про Толстого писали багато в усіх країнах. Але ніхто не розкрив з такою глибиною і силою соціальну суть творчості найвидатнішого російського і світового письменника, як Ленін.

Для Плеханова Толстой був великий письменник, але письменник-поміщик, пан. Проте, якби Толстой був тільки виразником ідеології поміщиків, тоді були б незрозумілі велич і могутній вплив його творів.

Ленін на відміну від Плеханова побачив у творчості Толстого не тільки те, що він був поміщик. Головним, вирішальним у творчості Толстого є те, що він дав відображення російської селянської революції, її суперечностей, її сильних і слабих сторін.

Суперечності в поглядах Толстого — це не тільки суперечності його особистої думки, це відображення складних суперечностей в умовах матеріального життя російського суспільства, результат «соціальних впливів, історичних традицій, які визначали психологію різних класів і різних верств російського суспільства в пореформену, але дореволюційну епоху»¹. В творах Толстого відбилася сила і слабкість селянського масового руху. Толстой дав художнє зображення цілої історичної епохи в житті Росії. В цьому велич і історичне значення його художньої творчості, яка означала крок вперед у художньому розвитку всього людства.

Видатні діячі мистецтва епохи капіталізму виступали як критики буржуазного суспільства, як викривачі його суперечностей, язв, пороків. Апологетичне буржуазне мистецтво завжди було хирлявим, поверховим.

Епоха імперіалізму, яка означає загнивання капіталізму і наступ реакції по всіх лініях, ознаменувалась декадансом, занепадом, розкладом буржуазного мистецтва. Сучасне буржуазне мистецтво є провідником реакції, воно спрямоване на те, щоб убити волю трудящих до боротьби з капіталізмом, деморалізувати їх і відвернути від пекучих, насущних завдань боротьби за соціалізм, за мир і демократію. Пропаганда реакційних, антидемократичних, антинаукових ідей і забобонів, зневага до людини, до життя, оголошення буття випадковістю, розпалювання зоологічних інстинктів, проповідь війни, космополітизму, індивідуалізму — такий зміст сучасного буржуазного мистецтва, яке вироджується і розкладається.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 285.

В декларації, вміщеній у збірнику «Письменники ХХ століття», що вийшов у Нью-Йорку, модний американський автор порнографічних романів Генрі Міллер пише: «Мене не цікавить ні життя мас, ні наміри існуючих у світі урядів. Я сподіваюсь і твердо вірю в те, що весь цивілізований світ буде стертий з лица землі в період найближчого століття».

Один з героїв п'єси модного буржуазного американського письменника О'Нейля — Ларрі Слейд віщає: «Вся світова історія є доказом того, що істина не впливала на її хід. Брехня... — ось що вдихає життя в нас, злочасних людей, як п'яних, так і тверезих».

Класичне і сучасне передове мистецтво дає знання життєвої правди і виховує читача, глядача, слухача в дусі гуманізму, патріотизму та інших високих моральних принципів. Прапором сучасного буржуазного мистецтва є брехня, моральний розклад, егоїзм і крайній індивідуалізм.

Класичне і сучасне передове мистецтво виступає борником розуму, освіти, науки. Сучасне буржуазне мистецтво є проповіддю ірраціоналізму «підсвідомого», інстинктивного, хворобливого — параної і шизофренії. Модний напрям буржуазного мистецтва, так званий сюрреалізм, вважає, що чим безглуздіший твір, тим вища його «вартість».

Подібно до того як у сучасній буржуазній філософії панує найпошліший ідеалізм, витончена попівщина, містика, відповідно до цього в буржуазному мистецтві панує *формалізм* в усіх його різновидностях (імпресіонізм, сюрреалізм, кубізм, символізм і т. п.). Одна з характерних рис формалізму в мистецтві — це безідейність, відрив форми від змісту і прагнення перетворити її в щось самодовліюче.

Другою течією в буржуазному мистецтві є *натуралізм*, поверхове і безідейне зображення явищ. Сучасні буржуазні художники-натуралісти докладно описують грабежі, вбивства, статеву розпусту, смакують все гнильне, мерзотне, що породжується загниваючим капіталізмом — імперіалізмом.

Викриваючи неспроможність тверджень буржуазних естетів про «аполітичність», «безідейність», «незайнятість» мистецтва, марксистська естетика веде послідовну боротьбу і проти формалізму і проти натуралізму. Вона вимагає єдності, відповідності передового змісту і досконалої художньої форми: чим більш прогресивна, значна, висока і правдива суспільна *ідея* твору мистецтва і чим досконаліша відповідна їй *художня форма*, тим вища і значніша художня вартість твору. Хибна ідея неминує приводить до внутрішньої суперечливості, непереконливості, неправдоподібності твору мистецтва і, значить, до його антихудожності. У великих творах мистецтва ідейний зміст і художня форма адекватні, відповідають одне одному, становлять гармонійне ціле.

Соціалістичне мистецтво є спадкоємцем всього найкращого, прогресивного, що створене людством в галузі художньої творчості. Соціалістичне мистецтво революційного пролетаріату зароджується ще в умовах капіталізму. Найкращі представники інтелігенції ще до соціалістичної революції переходять на сторону робітничого класу, на сторону соціалізму і віддають свою натхненну творчість справі боротьби з буржуазією і капіталізмом, з його розтлінною культурою і мистецтвом. Але широ-

кий розвиток великого соціалістичного мистецтва можливий тільки після соціалістичної революції, на ґрунті соціалістичного суспільного і політичного ладу.

Процес формування і розвитку соціалістичного мистецтва в СРСР був складним, важким і суперечливим. Жорстока класова боротьба, що відбувалася в країні в перехідний період від капіталізму до соціалізму, точилася і в галузі мистецтва. В строкатому зборищі різних буржуазних і дрібнобуржуазних груп у мистецтві і літературі були й одверто реакційні течії, які звали «назад до середньовіччя» (акмеїсти), і «ультраревольюційні», «радикальні» по формі, як футуристи, «жовті кофти», «пролеткультівці», що все і вся заперечували і ганили, закликали викинути за борт класичну культурну спадщину — Пушкіна і Толстого, Тургенева і Лермонтова, Чайковського і Глінку, як «аристократів». В непримиренній боротьбі з різними буржуазними і дрібнобуржуазними течіями та групами складалось і розвивалось соціалістичне мистецтво.

Експлуататорські класи утруднювали народним масам доступ до передової культури. Щоб зробити країні твори мистецтва здобутком трудящих, потрібна була боротьба проти суспільного ладу, який прирікав мільйони людей на темноту, каторжну працю і злидні. Тільки соціалістична революція і соціалістичний лад забезпечили трудящим СРСР доступ до великих скарбниць класичного мистецтва, поставили мистецтво на службу народові.

Комуністична партія Радянського Союзу і Радянська держава дбайливо допомагають розвитку соціалістичного мистецтва, виховують кадри діячів мистецтва, озброюють їх марксистською ідеологією, допомагають переборювати буржуазні і дрібнобуржуазні впливи, спрямовують діяльність працівників мистецтва по плідному шляху соціалістичного реалізму. Комуністична партія викрила антипатріотичну групу космополітів у мистецтві, допомогла викрити і подолати формалістичну течію в мистецтві, зокрема в музиці. Формалісти відкидали найкращі традиції класичної російської музики: її високу ідейність, змістовність, реалізм, мелодійність, органічний зв'язок з народною пісенною творчістю. Формалісти розглядали засвоєння цих традицій як «консерватизм», як применшення інтернаціонального характеру соціалістичного мистецтва, а себе вважали «інтернаціоналістами» і «новаторами» на тій підставі, що запозичали «новітні» віяння загниваючого, безідейного, занепадницького буржуазного мистецтва Заходу.

Радянське соціалістичне мистецтво щодо свого характеру, змісту, художньої форми і соціальної ролі являє собою найбільш передове, найбільш ідейне і прогресивне мистецтво в світі. Найважливішими рисами радянського мистецтва є правдивість, реалізм, соціалістична ідейність, народність, радянський патріотизм. Головний герой радянської літератури,

радянського мистецтва — народ, найкращі, передові, героїчні сини і дочки народу, патріоти радянської соціалістичної Вітчизни. В художніх образах радянське мистецтво відображає нових, ще небачених в усій минулій історії людей — представників вільного героїчного народу, активних і свідомих будівників комунізму.

Радянське мистецтво є народним тому, що воно виражає думи і прагнення народу, пройняте великими ідеями соціалізму, комунізму, ідеями, що виражають корінні інтереси народу. Воно народне і тому, що близьке і зрозуміле народові, є його здобутком, служить йому, виховує його в дусі великих принципів комуністичної моралі.

Радянське мистецтво своєю формою національне. Національна форма радянського соціалістичного мистецтва робить його доступним всім численним народам Радянської країни. Різноманітність національних форм радянського мистецтва робить його багатим на барви, образи, характери, типи, риси, які відображають всю різноманітність багатонаціонального життя, побуту, психологічного складу народів СРСР, що будують комунізм. Кожний народ, малий чи великий, вносить своє, неповторне в загальну скарбницю соціалістичного мистецтва. Ідейне і художнє багатство соціалістичного мистецтва зв'язане з гармонійним поєднанням його національної форми і інтернаціонального соціалістичного змісту.

Радянське мистецтво пройняте оптимізмом, бадьорістю, впевненістю в світлому майбутньому народу, в перемозі комунізму; воно є мистецтвом життєстверджуючим, як і вся радянська ідеологія. «Життя хоробше, і жити хоробше» — ці слова видатного радянського поета В. Маяковського відобразили глибокі почуття вільного радянського народу, який переміг капіталізм і сповнений творчих сил, дерзав, упевнений в перемозі своєї великої справи.

Методом художньої творчості в усіх галузях радянського мистецтва є *соціалістичний реалізм*. Він вимагає від мистецтва правдивого, історично конкретного зображення дійсності, взятій в її розвитку, в боротьбі нового, передового з старим, відживаючим, в русі суспільства до комунізму.

Й. В. Сталін назвав радянських письменників інженерами людських душ. Це значить, що радянська література і мистецтво в цілому покликані відігравати і відіграють велику роль у формуванні духовного обличчя радянських людей, у комуністичному вихованні народу. Щоб мистецтво могло успішно виконувати цю роль, треба, щоб діячі мистецтва знали життя і вміли його правдиво змальовувати в художніх творах.

Соціалістичний реалізм вимагає від художника, щоб він писав правду, а художня правда передбачає не звичайне фотографування дійсності, не звичайний опис фактів у вигляді натуралістичних побутових зарисовок, а виявлення і художнє

Социалистический реализм требует от художника, чтобы он писал правду, а художественная правда предполагает не простое фотографирование действительности, не простое описание фактов в виде натуралистических бытовых зарисовок, а обнаружение и художественное воспроизведение смысла явлений действительности, тенденций общественного развития. Большое значение для развития социалистического искусства имела борьба против фальшивой, метафизической теории бесконфликтности в искусстве. Эта теория дезориентировала представителей искусства, разоружала их в борьбе против всего отрицательного, отживающего, враждебного социализму, что ещё не изжито и гнездится в порах советского общества.

В социалистическом обществе есть родимые пятна старого общества, пережитки капитализма в быту и сознании людей. Не всюду ещё искоренено зло и фальшивые люди. Социалистическое искусство должно уметь отображать и эти отрицательные явления жизни советского общества, чтобы осмеять их, морально осудить, вызывать к ним ненависть. Советскому искусству нужны свои Гоголи и Щедрины. Сатира, смех — великое оружие борьбы против зла и фальши. Смех — это суд народа над всем гнилым, обветшалым, порочным, отрицательным. Смех убивает.

Уровень культуры советского народа, его художественные запросы, эстетические вкусы непрерывно растут. Это предъявляет всё возрастающие требования к советскому искусству, призванному служить делу строительства коммунизма, делу коммунистического воспитания, делу художественного развития народа. Коммунистическая идейность, правдивость и высокое художественное мастерство — вот требования, предъявляемые советским народом к искусству.

Советское искусство, как и вся социалистическая культура, развивается не стихийно, не самотёком. Развитие советского искусства в интересах народных масс направляют Коммунистическая партия и Советское государство. Борьба Коммунистической партии против безидейности и аполитизма искусства, против низкопоклонства и пресмыкательства перед растленной буржуазной культурой, против реакционной идеологии космополитизма, против формализма в искусстве расчистила почву для расцвета советского искусства.

Ни в одном обществе искусству (литературе, театру, кино,

живописи, скульптуре, архитектуре, музыке) не отводилось государством такое выдающееся место, какое отводится искусству Советским государством и государствами стран народной демократии. Никогда ни в одной капиталистической стране представители искусства не были окружены такой любовью народа, как в Стране Советов и в странах народной демократии. Нигде и никогда государство и правящая партия не окружали такой великой заботой работников передового народного искусства, какой окружают их Советское социалистическое государство и Коммунистическая партия Советского Союза, а также народно-демократические государства и коммунистические и рабочие партии стран народной демократии.

В условиях постепенного перехода от социализма к коммунизму, когда задачи коммунистического воспитания народа выдвинулись на одно из первых мест, общественная роль социалистического искусства, его значение в коммунистическом воспитании трудящихся масс ещё больше возрастают. И чем полнее, глубже, ярче и правдивее искусство будет отображать жизнь бурно развивающегося социалистического общества, показывать творческую деятельность и жизнь миллионов людей, тем выше будет роль искусства в жизни общества, в строительстве коммунизма.

КРАТКИЕ ВЫВОДЫ

Общественное сознание порождается общественным бытием, условиями материальной жизни общества. Каково общественное бытие людей, таково и их общественное сознание, общественные идеи. Вследствие изменения условий материальной жизни изменяется общественное сознание: политические, правовые идеи и теории, моральные, религиозные, художественные, философские взгляды. Господствующими идеями данного общества являются идеи господствующего класса.

Только исторический материализм даёт научное объяснение происхождения общественных идей, взглядов и теорий, их значения и роли в развитии общества.

Общественные идеи, будучи отражением общественного бытия, играют активную роль в жизни общества, в его развитии. Реакционные идеи задерживают, тормозят развитие общества. Передовые идеи являются мобилизующей, организующей и преобразующей силой, ускоряющей развитие общества, помогающей, облегчающей ему разрешить назревшие исторические задачи.

Развитие отдельных форм общественного сознания подтверждает общую закономерность развития общественного сознания, зависимость развития общественных идей от обществен-

ного бытия и от борьбы классов. Анализ развития форм общественного сознания даёт возможность установить их взаимодействие и своеобразие развития, а также роль каждой отдельной формы общественного сознания в развитии общества.

Социалистическое общество, как и всякое другое, подчинено действию объективных законов, не зависящих от воли людей. Но при социализме эти законы находятся под контролем общества. В условиях социализма, при наличии плановой экономики, определяющей все стороны общественной жизни, возрастает роль сознания, роль марксистской теории и марксистской партии в общественной жизни, в развитии общества.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

РУШІЙНІ СИЛИ РОЗВИТКУ
СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Проблема рушійних сил розвитку соціалістичного суспільства нерозривно зв'язана з проблемою закономірностей суспільного розвитку в цілому і закономірностей розвитку соціалістичного суспільства зокрема. Такі корінні рушійні сили розвитку суспільства, як продуктивні сили, зміна способів виробництва, боротьба класів, характеризують і закономірності суспільного розвитку. Як в розумінні закономірностей розвитку суспільства, так і в розумінні рушійних сил розвитку суспільства протистоять один одному два протилежні напрями: матеріалістичний і ідеалістичний. Ідеалісти вважають корінними, визначальними рушійними силами історії суспільства ідеї, свідомість, політичні мотиви, волю тих чи інших діячів. Історичний матеріалізм учить, що рушійні сили розвитку всякого суспільства — це ті найбільш глибокі причини, які приводять в рух величезні маси людей, суспільні класи, цілі народи. Наприклад, рушійні сили розвитку соціалістичного суспільства — це насамперед ті найбільш глибокі причини, які зумовлюють характер і напрям *діяльності народних мас* соціалістичного суспільства: робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції.

Історичний матеріалізм на відміну від ідеалізму, в тому числі й позитивізму, вимагає за зовнішніми, позірними причинами шукати насамперед *корінні* рушійні сили суспільного розвитку, які спонукають людей до діяльності. Фрідріх Енгельс писав, що історичний матеріалізм «кінцеву причину і вирішальну рушійну силу всіх важливих історичних подій вбачає в економічному розвитку суспільства, в змінах способу виробництва і обміну, у випливаючому звідси розпаді суспільства на різні класи і в боротьбі цих класів між собою»¹.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, стор. 86.

Як було показано в першому і другому розділах, визначальною силою розвитку всякого суспільства є спосіб виробництва матеріальних благ. А всередині способу виробництва найбільш рухливим, мінливим, революційним елементом є матеріальні *продуктивні сили* суспільства, розвиток яких кінець кінцем зумовлює розвиток усього суспільства, зміну виробничих відносин, перехід від однієї суспільної формації до іншої. На основі кожного історично визначеного способу виробництва народжуються і особливі, властиві тільки даному суспільству або рядові суспільних формацій, рушійні сили розвитку виробництва і суспільства в цілому.

В умовах соціалізму діють і загальні закони і рушійні сили розвитку, властиві всім суспільним формаціям, і разом з тим нові, специфічні закономірності і рушійні сили розвитку, властиві тільки соціалістичному суспільству. В соціалістичному суспільстві, де знищено експлуататорські класи і де немає більше антагоністичних класів, розвиток здійснюється прискорено під впливом нових рушійних сил, які кореняться в соціалістичному способі виробництва. До цих рушійних сил належать морально-політична єдність суспільства, дружба народів, радянський патріотизм, критика і самокритика.

Всередині даної суспільної формації, наприклад, соціалістичної, треба розрізняти матеріальні, економічні рушійні сили розвитку суспільства (продуктивні сили, виробничі відносини) і похідні від них, наприклад, морально-політична єдність суспільства, радянський патріотизм.

1. Соціалістичний спосіб виробництва — визначальна сила розвитку соціалістичного суспільства

Соціалістичний спосіб виробництва є головна, визначальна сила розвитку соціалістичного суспільства. Тому розгляд рушійних сил розвитку соціалістичного суспільства слід почати з розгляду основних законів і рушійних сил розвитку соціалістичного способу виробництва.

Як сказано в розділі третьому, всякий спосіб виробництва має дві сторони: продуктивні сили і виробничі відносини. Розвиток продуктивних сил як найбільш рухливого елементу способу виробництва кінець кінцем зумовлює весь суспільний розвиток, визначає зміну, розвиток виробничих відносин, а через них — суспільної надбудови.

Змінюючись в результаті розвитку продуктивних сил, виробничі відносини не є чимсь пасивним. Навпаки, вони, як ми бачили, справляють зворотний активний вплив на розвиток продуктивних сил. Нові виробничі відносини, які відповідають рівневі і характерові продуктивних сил, не тільки відкривають простір розвиткові продуктивних сил, але і є головним і най-

більш могутнім рушієм їх розвитку. Цілковита відповідність соціалістичних виробничих відносин сучасним продуктивним силам є могутнім джерелом розвитку продуктивних сил, а значить, і всього суспільства, бо розвиток продуктивних сил кінець кінцем визначає розвиток всього суспільства в цілому. Соціалістичний спосіб виробництва відкрив нові, справді безмежні можливості розвитку продуктивних сил.

Метою і рушійним мотивом розвитку соціалістичного виробництва є не прибуток, не нажива, як при капіталізмі, а забезпечення максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб всього суспільства шляхом безперервного зростання і вдосконалення соціалістичного виробництва на базі найвищої техніки. Трудячі при соціалізмі працюють не на експлуататорів, а на себе, один на одного, на все суспільство, яке складається з трудівників. Тільки соціалістичне суспільство забезпечує поєднання особистих і суспільних інтересів.

При соціалізмі трудячі, виробники матеріальних благ, в найвищій мірі зацікавлені в результатах праці і в розвитку суспільного виробництва, в розвитку продуктивних сил. Робота на себе, на суспільство, на весь народ — це наймогутніший із стимулів, наймогутніша з рушійних сил розвитку виробництва, які будь-коли існували в історії. Соціалістичний спосіб виробництва забезпечує безперервне розширене відтворення, причому продуктивні сили при соціалізмі розвиваються такими швидкими темпами, яких не знала історія капіталізму.

Приватна власність при капіталізмі і прагнення капіталістів до наживи породжують конкуренцію і анархію виробництва, які неминуче приводять до економічних криз, до періодичних катастроф, до розриву і руйнування продуктивних сил. Соціалістичний спосіб виробництва, робота трудящих на себе породжує *соціалістичне змагання* — могутню, непереборну і невичерпну рушійну силу розвитку виробництва, яка забезпечує продуктивність праці більш високу, ніж при капіталізмі.

Соціалістичне змагання означає товариську взаємодопомогу трудящих, їх свідоме і творче ставлення до праці. Соціалістичне змагання сприяє розквітові народних талантів, розвиткові ініціативи мільйонів людей. Воно є могутньою рушійною силою розвитку соціалістичного виробництва, а значить, і всього соціалістичного суспільства.

Буржуазія та її ідеологи, захисники капіталізму, виступаючи проти соціалізму, заявляють, що разом із знищенням приватної власності і конкуренції начебто знищуються змагання, підприємливість, творча ініціатива особи, а значить, з настанням соціалізму начебто настає застій, запустіння. Могутній розвиток соціалістичного змагання, розквіт талантів і творчої ініціативи народних мас в СРСР розбили в прах ці брехливі твердження буржуазії та її ідеологів про соціалізм.

Практика цілком підтвердила геніальне передбачення Леніна про те, що тільки при соціалізмі виникає справжнє змагання народних мас. Це змагання докорінно відрізняється від капіталістичної конкуренції з її звірячими законами. У грудні 1917 р. в праці «Як організувати змагання?» В. І. Ленін писав:

«Буржуазні письменники списали і списують гори паперу, оспівуючи конкуренцію, приватну підприємливість та інші чудові доблесті й принади капіталістів і капіталістичного ладу. Соціалістам ставили в провину небажання зрозуміти значення цих доблестей і зважати на «натуру людини». А насправді капіталізм давно замінив дрібне товарне самостійне виробництво, при якому конкуренція могла в скільки-небудь *широких* розмірах виховувати підприємливість, енергію, сміливість почину, великим і найбільшим фабричним виробництвом, акціонерними підприємствами, синдикатами та іншими монополіями. Конкуренція при *такому* капіталізмі означає нечувано звіряче придушення підприємливості, енергії, сміливого почину *маси* населення, гігантської більшості його, дев'яноста дев'яти сотих трудящих, означає також заміну змагання фінансовим шахрайством, деспотизмом, прислужництвом на верху соціальної драбини.

Соціалізм не тільки не гасить змагання, а навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»¹.

Законом капіталістичної конкуренції є поразка і загибель одних, перемога і панування других. Це впливає з суті капіталістичного ладу, який ґрунтується на приватній власності.

Принципом соціалістичного змагання є товариська взаємодопомога вільних від експлуатації трудящих, які працюють на загальну користь, допомога передових відстаючим з метою добитися загального піднесення виробництва.

«Конкуренція говорить: *добивай відсталих*, щоб утвердити своє панування.

Соціалістичне змагання говорить: одні працюють погано, другі добре, треті краще, — *доганяй кращих* і добийся *загального піднесення*.

Цим, власне, і пояснюється той небувалий виробничий ентузіазм, який охопив мільйонні маси трудящих в результаті соціалістичного змагання»².

Соціалістичне змагання в СРСР розвивалося в міру успіхів будівництва соціалізму. Воно є методом будівництва соціалізму

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 363.

² Й. В. Сталін, Твори, т. 12, стор. 110.

і комунізму, засобом пробудження максимальної активності мільйонних мас трудящих. Виникнувши спочатку як творчий патріотичний почин передових робітників соціалістичної промисловості і транспорту, воно з перемогою соціалізму на селі охопило всі галузі соціалістичного господарства, всіх трудящих міста і села.

Первісною формою соціалістичного змагання були виниклі в 1919 р. *комуністичні суботники*, що їх Ленін назвав великим почином. Потім воно набуло більш розвинутої форми, форми *ударництва*, а з 1935 р. — сучасної, вищої форми соціалістичного змагання. Нині соціалістичне змагання набуло різноманітних форм руху новаторів виробництва. Кожний етап, кожна форма соціалістичного змагання відображає певний ступінь в розвитку соціалістичного способу виробництва, зокрема розвитку продуктивних сил — знарядь виробництва і самих трудящих, є показником зростання культури і комуністичної свідомості народних мас. Сучасний етап соціалістичного змагання покликаний до життя повною перемогою соціалізму в економіці СРСР, оснащенням соціалістичного господарства передовою технікою, зростанням матеріального добробуту трудящих, успіхами в галузі комуністичного виховання народу.

Натхненником і організатором соціалістичного змагання є Комуністична партія, а також керовані нею Радянська держава, профспілки, комсомол та інші громадські організації.

Велике значення соціалістичного змагання полягає в тому, що воно, будучи покликане до життя найглибшими об'єктивними причинами, які кореняться в соціалістичному способі виробництва, становить могутню силу, яка мобілізує і приводить в рух народні маси, революціонізує виробництво і прискорює його розвиток. Капіталізм переміг феодалізм тому, що він забезпечив більш високу продуктивність праці.

«Чому може, повинен і неодмінно переможе соціалізм капіталістичну систему господарства? Тому, що він може дати вищі зразки праці, вищу продуктивність праці, ніж капіталістична система господарства. Тому, що він може дати суспільству більше продуктів і може зробити суспільство більш багатим, ніж капіталістична система господарства»¹.

Перевага соціалістичного способу виробництва над капіталістичним і полягає в тому, що соціалізм відкрив безмежні можливості розвитку продуктивних сил і покликав до життя такі нові рушійні сили розвитку суспільства, як соціалістичне змагання трудящих.

Передовики соціалістичного виробництва — це люди високої виробничої культури, які досконало оволодівають передовою технікою, дають зразки точності і акуратності в роботі, вміють

¹ *Й. Сталін*, Питання ленінізму, вид. 11, стор. 463.

цінити час в роботі і навчилися його рахувати не тільки хвилинами, але й секундами; це новатори, люди, вільні від консерватизму і застійності, які сміливо прокладають нові шляхи в розвитку техніки, в методах праці. Вони ламають старі технічні норми і створюють нові норми, більш високі, вносять свої поправки в проектні потужності і господарські плани, складені керівниками промисловості, сільського господарства і транспорту. Це люди творчої праці, які рухають техніку вперед. А соціалістичне змагання робить їх виробничі методи і норми надбанням найширших мас трудящих і прискорює розвиток всього соціалістичного суспільства. В цьому велике значення соціалістичного змагання як рушійної сили розвитку соціалістичного суспільства.

Соціалістичне змагання як могутній рушій розвитку соціалістичного виробництва виникло і успішно розвивається в країнах народної демократії, що будують соціалізм. Це свідчить про те, що соціалістичне змагання — не випадкове і тимчасове явище, а явище закономірне, яке впливає з природи соціалістичного способу виробництва. Воно є однією з форм виразу соціалістичних виробничих відносин — могутнього рушія розвитку продуктивних сил. Разом з підвищенням рівня культурно-технічного розвитку трудящих, разом з розвитком техніки будуть розвиватися і вдосконалюватися соціалістичні форми співробітництва і взаємодопомоги, форми і види соціалістичного змагання, яке рухає соціалістичне виробництво вперед. Дальший розвиток соціалістичного змагання на базі техніки, що розвивається, повинен привести до такого зростання продуктивності праці, яке залишить далеко позаду всі показники продуктивності праці, досягнуті при капіталізмі.

2. Морально-політична єдність, дружба народів СРСР і радянський патріотизм як рушійні сили розвитку радянського суспільства

В результаті перемоги соціалізму в СРСР, на базі соціалістичного способу виробництва розгорнулись і розвиваються такі рушійні сили радянського суспільства, як *морально-політична єдність, дружба народів і радянський патріотизм.*

Основною закономірністю і рушійною силою розвитку антагоністичних класових суспільств є боротьба класів. Боротьба пролетаріату і селянства проти панування буржуазії і поміщиків потрясає нині всю будову капіталістичного суспільства. Всі спроби примирити класи буржуазного суспільства, загасити класову боротьбу неминуче зазнавали і зазнають краху. Проповідь ідеологів буржуазії, зокрема лідерів правих соціалістів, про класовий мир, про єдність інтересів буржуазії і пролетаріату — це обман. Інтереси експлуататорів і експлуатованих

непримиренні. Немає інших шляхів і засобів визволення трудящих від експлуатації і гноблення, крім знищення капіталізму і перемоги соціалізму, а до цього веде тільки непримиренна, послідовна класова боротьба трудящих, доведена до встановлення диктатури пролетаріату.

Тільки в соціалістичному суспільстві, де назавжди знищено експлуатацію людини людиною і експлуаторські класи, вперше виникла *морально-політична єдність суспільства* — нова історична закономірність, нова рушійна сила розвитку суспільства.

«Особливість радянського суспільства нинішнього часу, на відміну від будь-якого капіталістичного суспільства, полягає в тому, що в ньому немає більше антагоністичних, ворожих класів, експлуаторські класи ліквідовані, а робітники, селяни і інтелігенція, з яких складається радянське суспільство, живуть і працюють на началах дружнього співробітництва. В той час як капіталістичне суспільство роздирається непримиримими суперечностями між робітниками і капіталістами, між селянами і поміщиками, що веде до нестійкості його внутрішнього становища, радянське суспільство, визволене з-під ярма експлуатації, не знає таких суперечностей, вільне від класових сутичок і являє картину дружнього співробітництва робітників, селян, інтелігенції. На основі цієї спільності і розгорнулися такі рушійні сили, як морально-політична єдність радянського суспільства, дружба народів СРСР, радянський патріотизм»¹.

Природа класів і відносини між ними визначаються природою способу виробництва. Морально-політична єдність радянського суспільства базується на тому, що в СРСР ліквідовано експлуатацію людини людиною і експлуаторські класи, що життя робітничого класу, колгоспного селянства і інтелігенції ґрунтується на соціалістичному способі виробництва, що їх об'єднують, зв'язують соціалістичні виробничі відносини дружнього співробітництва і взаємодопомоги. На відміну від приватної власності на засоби виробництва, яка роз'єднує людей і породжує соціальне гноблення, суспільна соціалістична власність об'єднує і зв'язує воедино всі верстви радянського суспільства: робітників, селян, інтелігенцію. Основне, вирішальне в морально-політичній єдності соціалістичного суспільства становить *союз робітників і селян*.

Морально-політична єдність радянського суспільства означає спільність економічних і політичних інтересів всіх соціальних груп, з яких складається радянське суспільство, і усвідомлення ними цієї спільності інтересів; вона означає єдине моральне, духовне обличчя робітників, селян і інтелігенції. І робітничий клас, і селянство, і радянська інтелігенція зацікавлені в перемозі комунізму, в зміцненні Радянської соціалі-

¹ *Й. Сталін*, Питання лєнінізму, вид. 11, стор. 546.

стичної держави, яка виражає інтереси всього радянського народу.

Морально-політична єдність радянського суспільства — прямий результат повної перемоги соціалістичних виробничих відносин, відносин товариського співробітництва і соціалістичної взаємодопомоги вільних від експлуатації трудящих.

Ні про яку морально-політичну єдність не може бути й мови в капіталістичному суспільстві. Навіть в умовах радянського ладу, поки робітники і селяни ще були носіями різних способів виробництва, а інтелігенція в значній своїй частині була старою, буржуазною, не могло бути морально-політичної єдності, хоч і існував тісний союз робітничого класу і селянства — класова основа морально-політичної єдності. Морально-політична єдність суспільства встановилася тоді, коли соціалістичний лад переміг не тільки в місті, а й на селі, коли всі соціальні групи СРСР стали соціалістичними, коли інтереси всього народу стали тісно зв'язаними з успіхами соціалістичного способу виробництва.

Закономірністю розвитку капіталістичного суспільства є наростання, поглиблення і загострення його суперечностей і антагонізмів, які ведуть до неминучої загибелі капіталізму. Закономірністю соціалістичного суспільства є розвиток його морально-політичної єдності.

Морально-політична єдність радянського суспільства виникла не самопливом, не стихійно. Вона викувана під керівництвом Комуністичної партії в ході будівництва соціалізму, в спільній боротьбі робітників, селян і радянської інтелігенції проти зовнішніх і внутрішніх ворогів. Необхідною умовою морально-політичної єдності радянського суспільства були побудова соціалізму і ліквідація експлуаторських класів в СРСР, розгром контрреволюційних, ворожих народові груп — троцькістів, зінов'євців, бухарінців, націоналістів різних мастей та їх ворожої ідеології. Без ліквідації експлуатації людини людиною, без розгрому буржуазних і дрібнобуржуазних груп, без утвердження безроздільного панування радянської соціалістичної ідеології не могла оформитися і зміцнитися морально-політична єдність радянського суспільства.

Найвищим виразом морально-політичної єдності радянського суспільства є те, що керівною силою Радянської держави і всього радянського народу є Комуністична партія, політику якої підтримують всі трудящі СРСР як свою власну політику. Комуністична партія політично і ідейно скріплює, організує і об'єднує багатомільйонний народ, дає йому єдність мети, ясну свідомість спільності корінних інтересів усіх верств радянського суспільства. Незаперечний авторитет Комуністичної партії в масах завойований нею беззавітним служінням народові, в численних боях з ворогами народу, в ході успішного, мудрого і далекоглядного керівництва побудовою соціалізму. Правиль-

ність внутрішньої і зовнішньої політики Комуністичної партії Радянського Союзу багато разів перевірена і доведена практикою, життям. Ця політика увінчалась великою перемогою соціалізму і неухильним підвищенням матеріального добробуту та культурного рівня радянського народу.

Морально-політична єдність радянського суспільства дістає свій вияв в єднанні Комуністичної партії, Радянського уряду і народу. Під час виборів до Рад депутатів трудящих ця єдність дістає яскравий вияв у виборчому блоці комуністів і безпартійних.

Морально-політична єдність не є щось застигле. Вона рік у рік міцніє, стає всеглибшою в результаті успіхів будівництва комунізму, зокрема в результаті виховної діяльності Комуністичної партії і Радянської держави. В міру подолання істотних відмінностей між містом і селом та між розумовою і фізичною працею, в міру стирання граней і суперечностей між соціальними групами, а також в міру подолання пережитків капіталізму в свідомості трудящих морально-політична єдність радянського суспільства неухильно міцнітиме, суспільство буде все більш і більш монолітним.

Надзвичайно важливе значення в дальшому зміцненні і розвитку морально-політичної єдності радянського суспільства мають заходи Комуністичної партії і Радянського уряду в справі забезпечення крутого піднесення сільського господарства і промисловості, яка виробляє предмети народного споживання. Подолання відставання темпів розвитку сільського господарства приведе не тільки до дальшого зростання матеріального добробуту радянського народу, але й до дальшого зміцнення союзу робітників і селян, а значить, і морально-політичної єдності всього радянського суспільства. А все це в цілому забезпечує прискорення руху соціалістичного суспільства вперед, до комунізму.

Отже, морально-політична єдність радянського суспільства має соціалістичну економічну основу і нею визначається; це — реальні відносини між робітничим класом, колгоспним селянством і інтелігенцією, відносини дружби, співробітництва і взаємодопомоги, які виражаються в єдності їх корінних економічних, політичних і духовних інтересів.

Найважливішими устоями морально-політичної єдності радянського суспільства є союз *робітничого класу з колгоспним селянством і дружба народів СРСР*. Капіталізм ґрунтується не тільки на експлуатації одного класу другим, але й на національному гніті. Капіталістичне суспільство неминуче ослабляється зсередини не тільки класовими антагонізмами, але й національними суперечностями: національно-колоніальним гнітом, міжнаціональною ворожнечею, що організується і розпалюється експлуаторськими класами. На протилежність капіталістичному ладові, який роз'єднує народи, буде стосунки між

націями на нерівноправності і гнобленні, соціалізм забезпечує братерське співробітництво, дружбу і повну рівноправність всіх народів, великих і малих.

Мудра ленінсько-сталінська національна політика Комуністичної партії і Радянської держави, основана на принципі пролетарського інтернаціоналізму, забезпечила ліквідацію національного гноблення і політичної, економічної та культурної нерівності між націями, що існували в царській Росії. Завдяки радянському соціалістичному ладові багато народів СРСР — узбеки, таджикки, киргизи, туркмени, казахи та ін. — зробили великий історичний стрибок від примітивного дерев'яного плуга (омача) до трактора, від серпа і коси — до комбайна, від похідної кузні — до найбільших машинобудівних заводів, від примітивної прядки і ручного ткацького верстата — до текстильних комбінатів, основаних на досконалій техніці, від кочової кибитки і юрти — до сучасних міст з найбільшими осередками соціалістичної культури — бібліотеками, вузами, технікумами, драматичними і оперними театрами. Разом з усіма народами СРСР народи східних радянських республік за своїм економічним, політичним і культурним розвитком випередили так звані «цивілізовані» народи Західної Європи і Америки на цілу історичну епоху.

В умовах капіталізму ці народи були б приречені на тяжкий національний гніт, експлуатацію і пограбування, на безкультур'я і вимирання. Про це свідчить становище народів колоній, пригноблених англійським, американським, французьким, голландським, бельгійським імперіалізмом.

У великому стрибку від колішньої економічної і культурної відсталості до вершин соціального прогресу величезну роль відіграє дружба народів СРСР, їх братерська взаємодопомога. Наприклад, російський народ на чолі з російським робітничим класом подав і подає безкорисливу і всебічну економічну, політичну і культурну допомогу всім народам СРСР в будівництві і розвитку соціалістичної промисловості, національної соціалістичної державності, національної формою і соціалістичної змістом культури.

В результаті перемоги соціалізму всі нації СРСР стали соціалістичними націями. Вони вже не роздираються класовими суперечностями зсередини, і між ними встановились братерське соціалістичне співробітництво і дружба.

Як і морально-політична єдність, дружба народів СРСР теж розвивається. Успіхи соціалістичної економіки і зростання соціалістичної культури в усіх радянських республіках, співробітництво і взаємодопомога народів у будівництві комунізму, виховання всіх народів у дусі соціалістичної ідеології пролетарського інтернаціоналізму, боротьба з націоналістичними пережитками, які ослаблюють дружбу народів, — ось умови зміцнення і розвитку дружби народів СРСР. «Ця дружба наро-

дилась і зміцніла в спільній боротьбі народів нашої Батьківщини проти іноземних загарбників, проти царського самодержавства і гніту капіталістів та поміщиків. Ця дружба скріплена кров'ю народів СРСР, пролитаю в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Ця дружба зцементована спільною творчою працею і взаємною допомогою в роки будівництва соціалізму в нашій країні. Вона нерушима і непохитна — ця велика, братерська дружба, і нема в світі сили, яка могла б її розірвати!»¹

Чому ж дружба народів і морально-політична єдність є рушійною силою розвитку радянського соціалістичного суспільства?

Національний гніт і національний розбрат ведуть до ослаблення країн капіталізму. Дружба радянських народів, їх братерське співробітництво і взаємодопомога у виконанні господарських, політичних, воєнних та інших завдань, в будівництві соціалістичної культури забезпечують країні соціалізму незламну міцність і сприяють прискоренню темпів суспільного розвитку. Дружба і взаємодопомога народів не тільки прискорюють будівництво комунізму в СРСР, але й перетворюють Радянський Союз в таку силу, яка справляє могутній вплив на весь хід світової історії. Радянський Союз став центром притягання для трудящих усіх країн, для всіх пригноблених народів світу.

В антагоністичних суспільствах рушійною силою розвитку суспільства є класова боротьба, тому що тільки шляхом жорстокої класової боротьби можна розв'язати антагоністичні суперечності, знищити віджилий суспільний лад і прокласти дорогу новому. В соціалістичному суспільстві нема антагоністичних суперечностей у способі виробництва, між класами; тут розв'язання назрілих завдань і виникаючих суперечностей, подолання залишків старого, відживаючого відбувається на основі спільності корінних інтересів усіх верств суспільства.

Морально-політична єдність є рушійною силою розвитку соціалістичного суспільства, тому що вона дає всьому народові можливість діяти за єдиним планом, дружно, організовано, згуртовано, а не врозбід. Всі великі і малі завдання господарського і культурного будівництва розв'язуються Радянським Союзом успішно, тому що радянські народи єдині, не розколоті ні антагоністичними класовими суперечностями, ні національним недовір'ям і ворожнечею. Десятки мільйонів людей, об'єднаних спільними інтересами, спільними цілями, людей, які діють в одному напрямі, під єдиним керівництвом мудрої і досвідченої Комуністичної партії і Радянської держави, — це величезна і непереборна сила. Організованість, єдність, співробітництво десятків мільйонів людей породжують нову суспільну силу, яка далеко перевищує просту суму індивідуальних сил цих мільйонів.

¹ «Звернення Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу до всіх виборців...», Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 11.

Ось чому з незмінним успіхом здійснюються радянські п'ятирічні плани розвитку народного господарства. Морально-політична єдність радянського суспільства забезпечує прискорене втілення в життя політики Комуністичної партії — політики будівництва комунізму, тому що ця політика виражає корінні потреби розвитку матеріального життя радянського суспільства і все радянське суспільство кровно заінтересоване в її здійсненні.

В роки Великої Вітчизняної війни проти гітлерівської Німеччини морально-політична єдність радянського соціалістичного суспільства стала джерелом могутньої сили соціалістичної держави і забезпечила перемогу Радянського Союзу. В післявоєнних умовах морально-політична єдність радянського суспільства сприяла небачено швидкій відбудові народного господарства СРСР, забезпечувала і забезпечує могутність Радянського Союзу як оплоту миру і безпеки народів, прискорює рух радянського суспільства до комунізму.

Могутньою рушійною силою розвитку соціалістичного суспільства є також *радянський патріотизм* — любов, відданість і вірність радянського народу своїй соціалістичній Вітчизні.

Патріотизм — одне з найглибших почуттів, які живуть в кожному народі; джерела цього почуття сягають у віки. Радянський патріотизм успадковує і розвиває найкращі традиції народного патріотизму минулих часів, але в той же час він якісно відрізняється від патріотизму минулого, являє собою новий, вищий тип патріотизму.

До соціалістичної революції трудящі, палко люблячи свою рідну землю і свій народ, ненавиділи експлуаторський лад, який існував на їхній батьківщині. Любов народу до своєї батьківщини була затьмарена гірким почуттям за ті приниження, на які її прирікали поміщики і капіталісти, капіталістичний лад.

В радянському патріотизмі нерозривно зливається любов народу до своєї рідної землі, політої потом і кров'ю багатьох його поколінь, з любов'ю і відданістю справедливому радянському соціалістичному ладові, створеному на цій землі. Радянський патріотизм — це почуття гордості за свою соціалістичну Вітчизну, за свій народ, який першим в історії побудував соціалізм, знищив експлуатацію і гноблення людини людиною і створив соціалістичну культуру, яка незмірно вища за буржуазну культуру. Радянські люди пишаються тим, що Радянський Союз здійснив сподівання і надії кращих людей всього світу і йде в авангарді всього прогресивного людства, прокладаючи всім народам шлях до визволення від капіталістичного рабства, до врятування від усякої експлуатації, до тривкого миру між народами.

Радянський патріотизм — це *всенародний* патріотизм, що об'єднує всі соціальні групи і нації, з яких складається радянське

суспільство. Всенародне патріотичне почуття могло розвину- тися тільки в суспільстві, де ліквідовано експлуататорські класи, де всі верстви населення і всі нації об'єднані спільними інтересами. Спільні життєві інтереси всіх трудящих Радянського Союзу і дістають свій вияв у глибокій відданості і вірності радянських людей своїй соціалістичній Батьківщині, Радянській державі. Радянський патріотизм згуртовує робітників, селян і інтелігенцію в одну дружну сім'ю, зміцнює морально-політичну єдність суспільства. Радянський патріотизм об'єднує росіян і українців, білорусів і литовців, грузинів і вірмен, азербайджанців і туркменів, узбеків і таджиків, татар і башкирів, латишів і естонців — всі численні нації і народи СРСР в одну братерську сім'ю, спаяну нерушимою дружбою.

«Сила радянського патріотизму полягає в тому, що він має своєю основою не расові або націоналістичні забобони, а глибоку відданість і вірність народу своїй Радянській Батьківщині, братерську співдружність трудящих всіх націй нашої країни. В радянському патріотизмі гармонійно поєднуються національні традиції народів і спільні життєві інтереси всіх трудящих Радянського Союзу. Радянський патріотизм не роз'єднує, а, навпаки, згуртовує всі нації і народності нашої країни в єдину братню сім'ю. В цьому треба вбачати основи непорушної і дедалі міцніючої дружби народів Радянського Союзу»¹.

Радянський патріотизм не має нічого спільного з націоналізмом і шовінізмом, з «квасним патріотизмом», який насаджували експлуататорські класи в царській Росії і насаджує буржуазія в капіталістичних країнах. Радянські патріоти про- йняті пролетарським інтернаціоналізмом, поважають права і незалежність народів усіх країн і хочуть жити в мирі і дружбі з ними. Радянський Союз є ударною бригадою міжнародного пролетаріату, його передовим загonom. Зміцнюючи свою соціалістичну Вітчизну, дбаючи про її найшвидший розвиток, радянські люди виконують не тільки свої національні, але й інтернаціональні обов'язки. У зміцненні і захисті Радянської соціалістичної держави кровно заінтересовані трудящі всіх країн. В наш час не можна бути інтернаціоналістом, не підтримуючи табір миру, демократії і соціалізму, не підтримуючи Радянський Союз і його політику миру і дружби між народами.

Радянський патріотизм — це дійова ідеологія, це готовність віддати для процвітання Радянської Батьківщини всі сили, це прагнення невтомно працювати і боротися за перемогу кому- нізму. Ось чому радянський патріотизм є однією з рушійних сил розвитку радянського суспільства. Він пробуджує енер- гію радянських людей — творців нового життя, будівників

¹ *Й. Сталін*, Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу, стор. 149—150.

комунізму. Радянський патріотизм є животворним: він породжує масовий героїзм робітників, колгоспників і інтелігенції в усіх галузях суспільного життя. Радянський патріотизм запалює трудящих на самовіддану працю. Радянські патріоти дбають про те, щоб дати країні більше машин, верстатів, вугілля, нафти, чавуну, сталі, хліба, м'яса, тканин, взуття, щоб збагатити радянську соціалістичну культуру новими творами літератури і мистецтва, науковими відкриттями і технічними винаходами.

Радянський патріотизм означає гармонійне поєднання особистих і громадських інтересів, свідоме підпорядкування особистих інтересів інтересам суспільства. Радянський патріот живе не вузько особистими інтересами, а інтересами своєї Батьківщини, соціалістичної держави. Це підвищує моральні, духовні якості особи, розширяє її кругозір, робить життя кожної людини багатим, змістовним, облагородженим великою суспільною метою. Велика мета викликає велику енергію мільйонів людей.

Сила радянського патріотизму особливо яскраво проявилася в роки Великої Вітчизняної війни. Радянський патріотизм породив героїчні ратні подвиги воїнів на фронті, масовий героїзм робітників, селян, інтелігенції в тилу. «Можна з цілковитою підставою сказати, що самовіддана праця радянських людей в тилу увійде в історію, поруч з героїчною боротьбою Червоної Армії, як безприкладний подвиг народу в захисті Батьківщини»¹.

Морально-політична єдність, дружба народів, соціалістичне змагання, критика і самокритика, радянський патріотизм якнайтісніше зв'язані між собою і взаємно доповнюють і живлять одно одне. Вони є новими могутніми животворними рушійними силами розвитку радянського суспільства, що прискорюють його рух до комунізму. Тому одне з найважливіших завдань всіх трудящих СРСР полягає в тому, щоб всемірно розвивати соціалістичне змагання, чесну і правдиву критику і самокритику, зміцнювати морально-політичну єдність радянського суспільства, союз робітничого класу і колгоспного селянства, дружбу народів СРСР, розвивати і культивувати радянський патріотизм.

3. Критика і самокритика як рушійна сила розвитку соціалістичного суспільства

В радянському соціалістичному суспільстві немає більше ворожих класів, немає антагоністичних суперечностей, але і його розвиток здійснюється через суперечності, через боротьбу

¹ *Й. Сталін*, Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу, стор. 107.

нового з старим, через боротьбу того, що розвивається, передового з тим, що відживає. Завжди в суспільному житті щось народжується і щось відмирає. Але те, що відмирає, те, що відживає, весь час бореться за своє існування, причому у нього знаходяться захисники.

В умовах антагоністичних суспільних формацій за старим і за новим стоять ворожі класи, боротьба старого і нового має антагоністичний характер і виявляється в зіткненнях протилежних класових сил, в боротьбі класів.

В умовах соціалізму суперечності мають неантагоністичний характер, за старим і за новим уже не стоять ворожі класи. На стороні нового тут стоїть величезна маса членів соціалістичного суспільства. Боротьба нового і старого, подолання виникаючих в суспільному житті суперечностей і труднощів росту відбуваються в соціалістичному суспільстві на базі цілковитої відповідності соціалістичних виробничих відносин сучасним продуктивним силам, на базі рівноправності і дружби народів і морально-політичної єдності всього соціалістичного суспільства, яка зростає і розвивається.

Капіталізм увесь зітканий з антагоністичних суперечностей. Його розвиток означає загострення цих суперечностей. Соціалізм знизу доверху, починаючи від способу виробництва і кінчаючи ідеологією, характеризується живою і зростаючою єдністю. Ця єдність виявляється в єдиній соціалістичній системі господарства в місті і на селі, в союзі робітників і селян, в співдружності людей розумової і фізичної праці, в морально-політичній єдності радянського суспільства, в пануванні єдиної соціалістичної ідеології. Ця єдність становить характерну рису соціалістичного суспільства, його закономірність, найглибше джерело могутності і рушійну силу його розвитку.

При цьому слід мати на увазі, що єдність суспільних сил соціалістичного суспільства в економіці, в галузі культури, в ідеології — це не мертва, а жива єдність, яка містить в собі суперечності, але суперечності неантагоністичні. Боротьба нового і старого, того, що відживає, і того, що розвивається, позитивного і негативного в соціалістичному суспільстві відбувається на базі зростаючої єдності суспільства.

Після перемоги соціалізму над капіталізмом в політиці і економіці, в усіх суспільних відносинах, а також в галузі культури, в ідеології і в побуті що ж залишається в соціалістичному суспільстві «старого»?

По-перше, як ми бачили, виробничі відносини відстають від розвитку продуктивних сил, з нових вони з часом стають старими. Це стосується і розвитку соціалістичних виробничих відносин, які теж змінюються в результаті розвитку продуктивних сил. Змінюється і розвивається форма організації праці на заводах і в колгоспах. На прикладі дрібних колгоспів, що виникли в 1929—1930 рр. на базі техніки того часу, видно,

як можуть застаріти окремі сторони, види, елементи виробничих відносин і поступатися місцем більш розвинутій формі соціалістичних виробничих відносин.

З розвитком техніки і зростанням кадрів деякі форми організації праці старіють і перестають бути фактором, який сприяє зростанню продуктивності праці. Тому треба переглядати застарілі форми.

В галузі науки, мистецтва, соціалістичної культури в цілому у зв'язку з розвитком соціалістичного суспільства деякі елементи починають старіти, відставати від соціалістичного життя, яке бурхливо росте і розвивається, від зростаючих потреб суспільства.

По-друге, при соціалізмі ще залишаються пережитки капіталізму в економіці і в свідомості людей, а пережитки в свідомості людей проявляються в побуті, в повсякденному житті. Пережитки капіталізму в свідомості відбиваються на господарському житті. Наприклад, спекулятивні тенденції, недбайливе ставлення до праці і до соціалістичної власності, порушення принципу соціалізму «хто не працює, той не їсть», порушення правил соціалістичного співжиття. Без боротьби з пережитками капіталізму в свідомості людей, без боротьби з порушниками трудової дисципліни, з ледарями, з розкрадачами соціалістичної власності, з кар'єристами, бюрократами, з фальшивими людьми, з захисниками старого не можна успішно йти вперед.

В умовах соціалізму старе захищають відсталі люди, косні елементи, рутинери, а також рештки розгромлених класів, охвістя розбитих ворожих соціалізму груп. Вороже соціалізму капіталістичне оточення намагається оживити пережитки старого, зберегти пережитки капіталізму в свідомості радянських людей. Тому боротьба з старим в соціалістичному суспільстві означає і боротьбу проти капіталістичного оточення, проти впливу ворожої соціалізму буржуазної ідеології.

Боротьба нового з старим — об'єктивний закон соціалістичного суспільства.

Надзвичайно важливим методом свідомого виявлення і подолання старого і утвердження, розвитку нового в соціалістичному суспільстві є радянська, комуністична *критика і самокритика*.

«Боротьба між старим і новим, між тим, що відмирає, і тим, що народжується, — ось основа нашого розвитку. Не відмічаючи і не виявляючи відкрито і чесно, як це личить більшовикам, недоліки і помилки в нашій роботі, ми закриваємо собі дорогу вперед. Ну, а ми хочемо рухатися вперед. І саме тому, що ми хочемо рухатися вперед, ми повинні поставити одним з своїх найважливіших завдань чесну і революційну самокритику. Без цього немає руху вперед. Без цього немає розвитку»¹.

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 10, стор. 329; див. також т. 11, стор. 29.

Значення критики і самокритики полягає в тому, що вона допомагає радянському народові, Комуністичній партії виявляти і переборювати старе, відживаюче і прокладати шляхи новому, забезпечуючи поступальний розвиток суспільства до комунізму. Чесна, правдива критика і самокритика, особливо критика знизу, з боку трудящих мас, є могутнім засобом виявлення хиб в галузі господарства, в державному апараті, в науці, в літературі і мистецтві, в усіх сферах життя і діяльності соціалістичного суспільства. Критика і самокритика є могутній засіб залучення мас до справи управління господарством, державою, могутній засіб свідомого впливу народу на хід суспільного розвитку. Критика і самокритика підвищує революційну пильність в рядах Комуністичної партії і в радянському народі, підносить політичну активність трудящих, розвиває в них почуття господаря країни, сприяє навчанню радянського народу справи управління країною, сприяє дальшому розвитку соціалістичного демократизму.

В соціалістичному суспільстві суперечності виявляються і переборюються іншим шляхом, ніж в суспільстві, поділеному на антагоністичні класи: не шляхом класових сутичок, а через творчу діяльність народних мас, в тому числі й шляхом критики і самокритики. Радянські люди, керовані Комуністичною партією, сміливо й рішуче виявляють і переборюють хиби своєї роботи, усуваючи все те, що заважає суспільству йти вперед.

Суперечності розвитку, а також діяльність ворожих соціалістичних елементів викриваються і переборюються, звичайно, не тільки шляхом критики. Негативні процеси і діяльність ворожих елементів викриваються, усуваються і відповідними органами соціалістичної держави.

Критика і самокритика охоплює всі сфери життя і діяльності радянського суспільства. Соціалістичне змагання, наприклад, є також вияв ділової революційної самокритики мас. Комуністична критика спирається на творчу ініціативу мільйонів трудящих і прискорює рух суспільства вперед. Гострою зброєю критики Центральний Комітет КПРС виявив хиби в галузі сільського господарства, в роботі державного апарату, хиби радянської літератури, театру, кіно, музики і допоміг радянському народові розчистити шлях для нових творчих успіхів в усіх галузях господарства і культури. Вільні творчі дискусії, проведені з ініціативи ЦК КПРС в ряді галузей наукового знання — у філософії, в мовознавстві, в біології, у фізіології, в політичній економії і т. д., — дали можливість виявити і викрити прояви буржуазного об'єктивізму і аполітичності у філософській і науковій роботі, низькопоклонство перед буржуазною наукою і філософією, а також викрити вульгаризаторство, спрощенство в науці.

Пережитки капіталізму в свідомості людей заважають розвитку соціалістичного господарства, науки, філософії, мистецтва.

Комуністична критика допомагає переборювати буржуазний вплив на ідеологічному фронті, сприяє розквітові соціалістичної культури. Критика і самокритика допомагає викорчувувати пережитки капіталізму, приватновласницькі, рвацькі, індивідуалістичні тенденції, які протистоять морально-політичній єдності радянського суспільства; прояви націоналізму, що протистоять дружбі народів СРСР; антипатріотичні, космополітичні впливи і низькопоклонство перед буржуазним Заходом. Дружба народів СРСР, радянський патріотизм розвиваються і зміцнюються при допомозі чесної, відкритої критики і самокритики.

Самокритика і особливо критика знизу — це форма творчої самодіяльності народних мас і їх контролю за роботою радянських, профспілкових та інших громадських організацій, один з проявів соціалістичного демократизму.

«Критика і самокритика, — говориться у звітній доповіді Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу XIX з'їздові партії, — є випробуваною зброєю партії в боротьбі з хибами, помилками, хворобливими явищами, які підривають здоровий організм партії. Критика і самокритика не ослабляють, а зміцнюють Радянську державу, радянський суспільний лад, і це є ознакою його сили і життєвості».

Радянська держава і Комуністична партія як її керівна сила, спираючись на соціалістичну самодіяльність мас, за допомогою розгортання критики і самокритики своєчасно розкривають виниклі в суспільному житті суперечності, не даючи їм можливості перерости в конфлікт. Соціалістична держава і Комуністична партія мобілізують і організують народні маси на подолання труднощів і суперечностей, забезпечуючи і прискорюючи тим самим рух суспільства до комунізму.

4. Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила соціалістичного суспільства

Діяння рушійних сил соціалістичного суспільства не можна зрозуміти, не з'ясувавши тієї особливої ролі, яку відіграє в його розвитку Комуністична партія. Партія є керівною і спрямовуючою силою соціалістичного суспільства. Вона об'єднує і спрямовує до єдиної мети діяння всіх рушійних сил соціалістичного суспільства, використовуючи їх для зміцнення і дальшого розвитку соціалістичного ладу.

Об'єктивною основою таких рушійних сил радянського суспільства, як морально-політична єдність, дружба народів СРСР, радянський патріотизм, є соціалістичний економічний лад. Але для формування цих рушійних сил, крім об'єктивних економічних умов, було необхідне усвідомлення народом єдності

своїх корінних інтересів, цілей і завдань. Це усвідомлення дає Комуністична партія. Вона підвищує соціалістичну свідомість народних мас.

Економічний лад соціалістичного суспільства створює об'єктивні матеріальні умови, потрібні для забезпечення єдності дій радянського народу, а Комуністична партія реалізує цю єдність, згуртовуючи народ політично, ідейно і організаційно.

Побудова комуністичного суспільства не може бути досягнута без об'єднання свідомих зусиль мільйонних мас трудящих. Радянський соціалістичний лад дає небувалі *можливості*, відкриває безмежний простір розвитку продуктивних сил. Але щоб ці можливості використати, перетворити в *дійсність*, потрібна організуюча діяльність партії, здатної спрямовувати зусилля всього народу до однієї мети.

З встановленням диктатури пролетаріату змінилося місце, яке займає Комуністична партія в суспільному житті, зміст її діяльності, її роль в розвитку суспільства. До соціалістичної революції головним завданням Комуністичної партії була підготовка сил для революції, для руйнування старого, для повалення капіталізму. Після пролетарської революції вона перетворилася в партію соціалістичного будівництва, в партію створення і розвитку нових, соціалістичних форм державності, господарства і культури. До революції вона піднімала і організовувала робітників і селян для штурму старих порядків. Після встановлення політичного панування робітничого класу партія запалює і організовує трудящих на творення, зміцнення, розвитку нового суспільного ладу, на захист його завоювань від ворогів.

Величні завдання соціалістичної революції, покликаної знищити всяку експлуатацію людини людиною і створити комуністичне суспільство, аж ніяк не можна порівнювати з завданнями буржуазних революцій. Гігантський розмах і колосальні труднощі комуністичного перетворення суспільства вимагають і керівника, незрівняного щодо своєї ідейної та організаційної сили. Таким керівником є Комуністична партія, партія будівників комунізму, визволителів усіх пригноблених і повоєнованих.

Керівна і спрямовуюча діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу відіграла велику роль в історії нашої Батьківщини. Комуністична партія Радянського Союзу, організувавши союз робітничого класу і трудового селянства, добилася в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 року повалення влади капіталістів і поміщиків, організації диктатури пролетаріату, ліквідації капіталізму, знищення експлуатації людини людиною і забезпечила побудову соціалістичного суспільства. Під керівництвом Комуністичної партії народи Радянського Союзу здобули перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., розгромили німецький фашизм і японський імперіалізм, визволили з-під ярма імперіалізму ряд

народів Європи і Азії. Не було іншої партії, яка справила б такий могутній вплив на весь хід світової історії.

Комуністична партія Радянського Союзу керує гігантськими масами народу. Вона є політичним керівником суспільства, організатором будівництва нового, соціалістичного господарства, нової, соціалістичної культури. Вона керує всіма галузями суспільного життя, починаючи з матеріального виробництва і кінчаючи сферою ідеології. Тому Комуністична партія — це не просто правляча партія, вона *організатор нового суспільного ладу*.

В ході будівництва соціалістичного суспільства неухильно зростає роль партії, її вплив на хід суспільного розвитку. Це пояснюється особливостями соціалістичної економіки і зростанням значення суб'єктивного фактора після встановлення диктатури пролетаріату. Здійснивши соціалістичну революцію, робітничий клас під керівництвом своєї партії оволодіває таким могутнім знаряддям впливу на суспільний розвиток, як нова державна влада, і використовує її як знаряддя руйнування старої економіки і творення нової економіки.

В результаті соціалістичного перетворення економіки змінюється характер економічних процесів. Економічний розвиток і при соціалізмі підпорядкований об'єктивним, тобто не залежним від волі людей, законам, але він втрачає властивий йому при капіталізмі стихійний характер. Суспільна власність на засоби виробництва, що лежить в основі соціалістичної системи господарства, з такою ж об'єктивною необхідністю вимагає свідомого керівництва економікою, як приватна власність на засоби виробництва, що лежить в основі капіталістичної системи господарства, неминуче породжує стихійний характер економічних процесів. Перемога соціалістичної системи в усіх галузях народного господарства СРСР спричинилась до величезного посилення можливості свідомого, планового керівництва суспільством; стихійні сили в економіці, що не піддаються свідомому контролю, дедалі більше скорочуються. В цих умовах і в зв'язку з тим, що політика Комуністичної партії і Радянської держави користується повною підтримкою трудящих, успіхи будівництва комунізму залежать насамперед від кадрів, від підготовленості та ідейної озброєності працівників партії і державного апарату, від знання ними справи, від їх організаторської роботи, від їх уміння використовувати невичерпні резерви і можливості, що таяться в соціалістичній системі господарства.

В соціалістичному суспільстві діяльність мільйонів трудящих, організованих і об'єднаних умовами колективного виробництва, їх інтереси і прагнення йдуть загалом і в цілому в одному напрямі, який збігається з об'єктивною тенденцією розвитку суспільства. Це дає можливість діяти свідомо всьому народові, всьому суспільству, колективні зусилля якого Комуністична

партія спрямовує до єдиної мети. Значення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора при соціалізмі змінюється: зростає роль суб'єктивного фактора, спрямовуюча і організуюча роль партії набуває небувалого значення.

Комуністична партія здатна успішно здійснювати спрямовуючу і організуючу роль завдяки тому, що вона озброює народ правильною *політикою*, об'єднує його своєю *організаторською* роботою, згуртовує і підносить ідейно своєю *виховною* діяльністю.

Керівництво партії будівництвом комуністичного суспільства виявляється насамперед в тому, що вона дає трудящим наукову програму діяльності, визначає мету боротьби і засоби її здійснення, намічає шляхи і методи будівництва, виробляє правильну лінію дій. Комуністична партія є політичним керівником, вождем народу. Сила партії полягає насамперед в її мудрості і прозорливості політиці. Великими перемогами в справі соціалістичного будівництва Комуністична партія зобов'язана насамперед правильності своєї *політичної* лінії.

Політика Комуністичної партії і соціалістичної держави відіграє спрямовуючу і керівну роль в усіх сферах життя радянського суспільства. В дискусії про профспілки в 1921 р. Ленін, викриваючи спроби ворогів комунізму відокремити питання про профспілки від політики, вказував, що для марксиста *політичний підхід* повинен бути головним, вирішальним. Без правильного політичного підходу до справи робітничий клас не вдержить державну владу, а значить, не зможе розв'язати і своїх економічних завдань. Тому до розв'язання всіх господарських, організаційних, військових, культурних та інших питань Комуністична партія підходить насамперед з політичної точки зору. В цьому розумінні політика не може не мати першості над економікою.

Першість політики над економікою марксиста розуміють не в тому смислі, що політика відіграє визначальну роль у відношенні до економічного ладу суспільства, а в тому смислі, що успішне здійснення економічно назрілих перетворень залежить при наявності об'єктивних умов насамперед від того, чи зуміє революційний клас завоювати і вдержати політичну владу, залежить від правильності його політики.

Про те, що правильна політика Комуністичної партії має вирішальне значення в будівництві соціалізму, свідчить досвід СРСР. Перемога соціалізму неможлива без завоювання пролетаріатом політичної влади, без союзу пролетаріату з трудящими масами селянства. Об'єктивною основою цього союзу є спільність корінних інтересів робітничого класу і селянства. Але союз між робітниками і селянами не встановлюється сам собою, для цього потрібна правильна політика Комуністичної партії і соціалістичної держави. Політика є відносинами між класами, вказував Ленін. Політика соціалістичної індустріалізації країни

і колективізації селянських господарств, здійснена під керівництвом Комуністичної партії, мала вирішальне значення для зміцнення союзу робітників і селян, для побудови економічного фундаменту соціалізму в нашій країні і для ліквідації експлуататорських класів. Велика історична заслуга Комуністичної партії Радянського Союзу полягає в тому, що вона виробила і науково обгрунтувала цю правильну і життєво важливу політику і зуміла мобілізувати енергію народних мас на її здійснення. Партія зламала опір ворогів, розгромила троцькістсько-бухарінських реставраторів капіталізму, подолала хитання відсталих і малодушних і привела народи Радянського Союзу до перемоги соціалізму. Від правильності політики Комуністичної партії залежала, таким чином, доля соціалізму в СРСР, доля радянського ладу.

Як у перехідний період від капіталізму до соціалізму, так і в період перемоги соціалізму Комуністична партія в своїй політиці керується інтересами дальшого зміцнення відносин братерського співробітництва між робітничим класом і селянством. Було б неправильним думати, що в соціалістичному суспільстві, де і робітники і селяни є трудівниками соціалістичних підприємств, немає потреби дбати про зміцнення союзу між цими класами. І в умовах соціалізму союз робітничого класу з селянством лишається основою тривкості радянського суспільного ладу, а в зміцненні цього союзу правильна політика партії має вирішальне значення.

У правильній політиці Комуністичної партії і соціалістичної держави дістає свідомий вияв економічна необхідність. Партія і держава не можуть створювати своєю політикою економічних законів, але вони можуть свідомо використати пізнані об'єктивні закони в інтересах суспільства. Перетворююча сила політики Комуністичної партії визначається тим, що вона діє не всупереч історичній необхідності, а відповідно до неї, не допускаючи ніякого суб'єктивізму і сваволі. Саме тому її політика і є правильною політикою. Мудрість і прозорливість цієї політики в тому й виявляється, що партія вміє вчасно усвідомити назрілі потреби розвитку матеріального життя суспільства і спрямувати зусилля народу на здійснення завдань, які визначаються економічною необхідністю.

Напрямок діяльності Комуністичної партії, завдання, які висуває вона перед трудящими, і при соціалізмі визначаються об'єктивними умовами, досягнутими матеріальними можливостями. Так, наприклад, висуваючи в 1953—1954 рр. завдання — здійснити в найближчі роки круте піднесення виробництва предметів народного споживання і тим самим в достатку задовольнити зростаючі потреби населення, Комуністична партія Радянського Союзу виходила з урахування того, що розв'язання цього завдання стало можливим на базі могутнього зростання соціалістичної індустрії. Без потужної важкої індустрії розв'язати

завдання крутого піднесення виробництва предметів народного споживання було б неможливо.

Завдяки правильній політиці Комуністичної партії своєчасно виявляються і розв'язуються суперечності, які виникають в розвитку соціалістичного суспільства. Так, наприклад, в ході розвитку соціалістичного господарства СРСР виникла невідповідність між темпами розвитку промисловості і темпами розвитку сільського господарства. Відставання сільського господарства стало гальмувати дальше піднесення народного господарства. Центральний Комітет КПРС в рішеннях, прийнятих у вересні 1953 р. і в лютому—березні 1954 р., поставив перед радянським народом завдання: не ослабляючи зусиль в розвитку важкої індустрії, посилити темпи розвитку сільського господарства, щоб протягом найближчих років забезпечити круте піднесення виробництва предметів народного споживання. Ці рішення ЦК КПРС — яскраве свідчення колективної мудрості керівного штабу партії, його вміння піддавати глибокому марксистському аналізу процеси, що відбуваються в економіці, і вживати необхідних заходів для розв'язання виникаючих суперечностей, для забезпечення дальшого піднесення народного господарства і культури країни соціалізму.

Своєчасно підмітити назріваючі потреби розвитку соціалістичної економіки, вчасно поставити перед народом завдання, що впливають звідси, мобілізувати, організувати і спрямувати зусилля народу на їх розв'язання — в цьому й полягає правильне керівництво розвитком соціалістичного господарства. Все це можливе тільки при тій умові, коли кадри партії і соціалістичної держави уважно вивчають процеси, що відбуваються в глибинах життя суспільства. Центральний Комітет КПРС учить кадри партії і Радянської держави уважно вивчати життя: відкривати паростки нового, передового, прогресивного, щоб сприяти їх розвиткові; відкривати в зародку назрівання негативних явищ, щоб вчасно їх ліквідувати.

Історію творять не одиниці, не десятки, а мільйони людей, які завжди вносять в неї щось нове, творче. Щоб керувати будівництвом комунізму, партійні органи повинні уважно вивчати суспільне життя, узагальнювати досвід мас.

КПРС змогла виробити правильну політичну лінію і успішно керувати розвитком соціалістичного суспільства тому, що вона концентрує в собі багатющий досвід керівництва масами. В КПРС, в її Центральному Комітеті втілено колективний розум народу. В Центральному Комітеті КПРС представлені найкращі знавці промисловості і сільського господарства, транспорту і торгівлі, найкращі радянські дипломати, найкращі теоретики і пропагандисти партії, найкращі керівники армії, видатні представники соціалістичної культури. Такий склад керівного органу партії дає йому можливість розв'язувати із знанням справи найскладніші питання будівництва комунізму. При

розв'язанні цих питань партія спирається не тільки на досвід своїх керівних кадрів. Комуністична партія, її Центральний Комітет, будучи вождем і керівником народу, узагальнює і використовує в інтересах будівництва комунізму багатющий досвід мільйонів трудящих. Для правильного керівництва треба досвід керівників доповнювати досвідом усїєї партії, всього робітничого класу і селянства, досвідом мільйонів людей. Необхідною умовою вироблення і здійснення правильної політичної лінії є вміння партії зміцнювати і збільшувати зв'язки з масами, уважно прислухатися до їх голосу, враховувати і узагальнювати їх досвід.

На протилежність політиці правлячих кіл капіталістичних країн, чужій і ненависній народові, політика Комуністичної партії виражає сподівання і прагнення найширших народних мас. Політика Комуністичної партії спрямована на дальше зміцнення непорушного союзу робітничого класу і колгоспного селянства, братерської дружби між народами СРСР, на всемірне зміцнення економічної і оборонної могутності соціалістичної держави, на максимальне задоволення матеріальних і культурних потреб народу, на збереження миру в усьому світі. Тому народ всесірно підтримує цю політику.

Комуністична партія є не тільки політичним вождем, але й *організатором мас*. Вона вносить єдність волі в багатомільйонну армію трудящих, організує і об'єднує їх зусилля в будівництві комунізму. Небувалий розмах організаторської роботи Комуністичної партії визначається величиною і глибиною завдань соціалістичної революції. «Разом з ґрунтовністю історичної дії буде... зростати і обсяг маси, справою якої вона є»¹, — вказували Маркс і Енгельс. Цей вислів Маркса і Енгельса Ленін вважав одним з найглибших і найважливіших положень марксизму. Розвиваючи це положення, Ленін писав: «чим ширший і чим глибший переворот, який відбувається в суспільстві, тим більшим повинно бути число людей, які цей переворот здійснюють, які є творцями цього перевороту в справжньому розумінні слова»².

Соціалістична революція є найглибшим суспільним переворотом, вона перетворює суспільство до самої його основи. І якраз тому соціалістична революція піднімає до свідомої історичної творчості все нові й нові верстви народу. А це надає особливого значення організаторській роботі партії.

В організації і згуртуванні мас, у залученні їх до активної творчої діяльності Комуністична партія завжди знаходила ключ до розв'язання найважчих завдань соціалістичної революції. Такі історичні завдання, як перетворення країни з аграрної в індустріальну, як соціалістичне перетворення села, партія не могла розв'язувати тільки своїми власними силами; вона під-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. III, стор. 105.

² В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 384.

німала на їх здійснення мільйонні маси робітників і селян. Своєю організаторською роботою партія забезпечує єдність дій мільйонів трудящих — творців історії.

КПРС являє собою керівне ядро всіх організацій Радянського Союзу, як державних, так і громадських. Через своїх членів, які працюють в цих організаціях, партія спрямовує їх діяльність до єдиної мети.

Організаційна робота партії цілком підпорядкована її політиці. В той же час від організаційної роботи партії залежить здійснення її політики.

Перемога ніколи не приходить сама, її завойовують. Перемога політики партії досягається шляхом впертої і наполегливої боротьби за здійснення лінії партії. Після того як вироблено правильну політичну лінію, дано правильне розв'язання питань, успіх справи залежить від організаційної роботи, від правильного добору людей, від перевірки виконання рішень керівних органів. Мати правильну політику — це перша і найважливіша справа, але цього ще недосить. Щоб добитися перемоги, треба цю політику втілити в життя. А це завдання партія не може виконати тільки своїми силами, без підтримки мас. Ленін висміював безглузде уявлення, ніби можна побудувати комунізм руками самих комуністів. Сила партії в тому, що вона нерозривно зв'язана з масами і вміє організувати маси для здійснення ідеалів комунізму, підняти мільйони трудящих на боротьбу за намічені нею цілі. Правильну політичну лінію Комуністична партія підкріплює величезною організаторською роботою, — цим вона і добивається успіху.

З організаторською діяльністю Комуністичної партії нерозривно зв'язана її *виховна* діяльність. Для того щоб організувати маси на виконання тих чи інших політичних завдань, треба насамперед переконати маси в правильності політики партії, в необхідності намічених заходів. Тільки методом переконання партія може забезпечити собі підтримку мас, їх готовність до рішучої боротьби. Партія повинна вміти переконувати маси в правильності своєї політики, висувати і проводити такі лозунги, які зрозумілі масам і допомагають масам піднятися до рівня свідомості партії.

Підняти маси до рівня свідомості партії — в цьому і полягає найважливіше виховне завдання Комуністичної партії. Партія являє собою найвище втілення комуністичної свідомості. Вона вносить соціалістичну свідомість в маси робітничого класу і всіх трудящих, осяває світлом революційної теорії стихійний робітничий рух, підносить його до ступеня свідомої класової боротьби. Таке завдання ставив перед партією Ленін ще в ті роки, коли він тільки створював її.

Відмінність між рівнем свідомості Комуністичної партії і рівнем свідомості мас лишається і при соціалізмі, а в зв'язку з цим зберігає своє значення і завдання — підносити свідомість

мас до рівня свідомості партії. Комуністична партія як керівна сила соціалістичного суспільства, озброєна передовою теорією, допомагає масам усвідомити перспективи розвитку суспільства, зрозуміти історичне значення їх повсякденної трудової діяльності, їх творчого почину. Завдяки тому, що партія озброєна науковою теорією, вона бачить далі, ніж широкі маси народу.

Значення виховної роботи Комуністичної партії особливо зросло в результаті перемоги соціалізму. Від успіхів у галузі комуністичного виховання мас, від подолання пережитків капіталізму в їх свідомості багато в чому залежать темпи будівництва комунізму. Від комуністичної свідомості залежить зростання творчої активності мас, без якої неможливе будівництво комунізму. Якщо капіталістичне суспільство може існувати, лише подавляючи активність і свідомість мас, а зростання свідомості трудящих відбувається там всупереч бажанню правлячих класів, їх партій і держави, то соціалістичне суспільство, навпаки, не може існувати і розвиватися без постійного підвищення свідомості мас, без їх політичної і громадської активності, без творчої участі народу в будівництві нового життя. Кожний крок вперед у справі соціалістичного перетворення СРСР знаменував собою разом з тим новий ступінь в піднесенні свідомості мас, в розвитку їх творчої ініціативи. В зростанні свідомості мас — джерело невичерпних творчих сил соціалістичного суспільства.

В усіх попередніх суспільних формаціях більшість людей, захоплених своїми буденними турботами, навіть не задумувалась про те, як і куди йде суспільний розвиток. В соціалістичному суспільстві, навпаки, завдяки керівництву Комуністичної партії величезна більшість населення усвідомлює перспективи суспільного розвитку і активно бореться за їх здійснення. Цим у значній мірі і зумовлюється небачене прискорення темпів історичного розвитку при соціалізмі. В СРСР і в країнах народної демократії здійснюється геніальне передбачення Леніна: «*тільки з соціалізму почнеться швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя, рух, який відбуватиметься при участі більшості населення, а далі всього населення*»¹. Цю творчу активність і ініціативу мас запалює, організує і виховує партія комуністів — керівна і спрямовуюча сила соціалістичного суспільства.

В міру просування СРСР до комунізму роль Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства зростає. Як уже було сказано вище, це пояснюється насамперед об'єктивними причинами, особливостями соціалістичної економіки, яка не може розвиватися стихійно, без свідомого керівництва. Зростання ролі партії в ході будівництва комунізму

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 428—429.

пояснюється також і тим, що сама партія росте і міцніє, підвищує свою ідейну й організаційну могутність, поліпшуючи свій склад, загартовуючи і ідейно озброюючи свої кадри, множачи зв'язки з масами.

В соціалістичному суспільстві істотно змінились умови розвитку Комуністичної партії. Оскільки партія належить до сфери надбудови, то її розвиток визначається характером економічного ладу, класової структури суспільства. В умовах, коли існували антагоністичні класи, коли пролетаріат вів найгострішу класову боротьбу проти ворожих йому класів, пролетарська партія розвивалась і зміцнювалась у боротьбі з опортуністичними течіями і групами, що виникали в її рядах. На протязі довгих років партія вела непримиренну боротьбу з різного роду опортуністичними течіями і групами: «економістами», меншовиками, троцькістами, бухарінцями, націонал-ухильниками та іншими ворогами лєнінізму. Розгром усіх капітулянтських течій і груп в рядах партії був необхідною умовою перемоги над класовим ворогом.

«Не розбивши «економістів» і меншовиків, ми не змогли б побудувати партію і повести робітничий клас на пролетарську революцію.

Не розбивши троцькістів і бухарінців, ми не змогли б підготувати умови, необхідні для побудови соціалізму.

Не розбивши націонал-ухильників усіх і всяких мастей, ми не змогли б виховати народ в дусі інтернаціоналізму, не змогли б відстояти прапор великої дружби народів СРСР, не змогли б побудувати Союз Радянських Соціалістичних Республік»¹.

У боротьбі з цими капітулянтськими групами партія відстояла єдність своїх рядів і набула загартування, необхідного для того, щоб виконати свою роль організатора і керівника пролетарської революції і будівництва соціалістичного суспільства. Єдність партійних рядів є основною умовою боєздатності партії. Але КПРС ніколи не була прихильницею формальної єдності, основаної на допущенні і примиренні різних течій всередині партії. Затушовування суперечностей і примирення протилежних принципів згубне для пролетарської партії, воно може привести тільки до ідейного переродження. Єдність Комуністичної партії можлива тільки на принципіальній основі, на основі подолання незгод, що виникають всередині партії, шляхом принципіальної боротьби за послідовну, революційну, комуністичну теорію і політику.

Джерела, які породжували в минулому внутріпартійні незгоди, коренилися в самих умовах класової боротьби. Комуністична партія є частиною робітничого класу, а робітничий

¹ «Історія ВКП(б). Короткий курс», стор. 328.

клас не відгороджений від усіх інших класів. Пролетаріат завжди відчуває вплив з боку буржуазії і дрібнобуржуазних верств суспільства. Буржуазному впливу піддаються найменш стійкі верстви пролетаріату — недавні вихідці з дрібної буржуазії і ті робітники, які за умовами свого життя близькі до дрібної буржуазії. Різноманітність складу пролетаріату означає, що є верстви робітників, які мають різні звички, настрої, погляди. Ці різні настрої і погляди відбиваються і в партії, а тиск буржуазії неминуче загострює ці незгоди і приводить до боротьби течій всередині партії. Ось чому при капіталізмі і взагалі в умовах існування антагоністичних класів внутріпартійні незгоди є неминучі, і пролетарські партії при зазначених умовах можуть розвиватися і зміцнюватися тільки на основі подолання цих незгод.

Нині цих умов в СРСР уже нема. В результаті перемоги соціалізму в СРСР ліквідовано всі експлуататорські класи, немає більше антагоністичних класів, зміцніла морально-політична єдність суспільства. Тому в СРСР зникли живильні джерела, які породжували опортуністичні ухили. Характерною рисою внутрішнього стану КПРС нині є її монолітна єдність, завойована в запеклій боротьбі з ворогами лєнінізму. Отже, при соціалізмі змінились умови розвитку партії, так само як змінились і умови розвитку всього радянського суспільства, рушійною силою якого не є більше боротьба класів.

Це, звичайно, не означає, що в партії не можуть більше виникати ворожі групи. Поки є капіталістичне оточення, поки існують пережитки капіталізму в економіці і свідомості людей, Комуністична партія не гарантована від проникнення в її ряди ворожих елементів, фальшивих і чужих людей. Монопольне становище Комуністичної партії, як єдиної партії в країні, є для неї величезною перевагою, але має і свою тінюву сторону. Лєнін не раз попереджав, що в ряди правлячої Комуністичної партії намагаються проникнути кар'єристи, рвачі і шахраї, вороги народу, агенти міжнародного імперіалізму. Викриття підривної діяльності ворога народу Берія ще раз нагадує, що Комуністична партія повинна проявляти найвищу революційну пильність.

В розвитку соціалістичного суспільства є суперечності, є боротьба між новим і старим, між тим, що розвивається і росте, і тим, що відживає свій час. Ці суперечності відбиваються і на розвитку партії. І хоч боротьба між старим і новим відбувається вже в інших формах і має інший зміст, ніж раніше, але і в нових умовах, на базі монолітної згуртованості своїх рядів, партія продовжує очищати себе від скверни, від усього ворожого, чужого, віджилого, застійного. Тому Статут КПРС зобов'язує комуністів «всемірно охороняти єдність партії, як головну умову сили і могутності партії».

У Статуті КПРС партія схарактеризована як добровільний

бойовий союз одноступців-комуністів, організований з людей робітничого класу, трудящих селян і трудової інтелігенції. Ідейна єдність партії підкріплюється її організаційною єдністю, єдиною для всіх її членів найсуворішою дисципліною. Цим досягається єдність всієї практичної діяльності партії, яка об'єднує в своїх рядах одноступців-комуністів, що діють одностайно.

Найважливішим засобом зміцнення єдності партії, підвищення ідейного рівня, дисципліни і згуртованості її рядів є *критика і самокритика*. Методом критики і самокритики Комуністична партія користується з самого свого зародження, він нерозривно зв'язаний з самою природою ленінізму. Але особливого значення набула критика і самокритика після того, як КПРС стала правлячою партією. Критика і самокритика є найважливішою рушійною силою розвитку партії, вона допомагає очищати організм партії від усього застійного, негідного, ворожого, дає можливість зміцнювати і розширяти зв'язки партії з масами.

З допомогою критики і самокритики партія виховує свої кадри, прищеплює їм комуністичну принципиальність, бореться з чужими комуністичними тенденціями, з зазнайством, самозаспокоєністю. Центральний Комітет КПРС учить кадри безбоязно перевіряти себе, аналізувати свою діяльність, мужньо переборювати хиби своєї роботи і виправляти помилки. ХІХ з'їзд КПРС закликав боротися з шкідливими і небезпечними настроями благополуччя, самовдоволення і сп'яніння від успіхів. Бюрократи, які намагаються заглушити критику і заважають розвитку творчої активності й самодіяльності трудящих, є ворогами партії. Статут КПРС ставить в обов'язок членові партії «розвивати самокритику і критику знизу, виявляти хиби в роботі і добиватися їх усунення...». Затиск критики є тяжким злом, несумісним з перебуванням в рядах партії.

З допомогою критики і самокритики партія виявляє і розв'язує суперечності, які виникають в її власному розвитку, перебудовує зміст, форми і методи своєї роботи відповідно до нових завдань. Керуючись марксистським діалектичним методом, партія не вважає організаційні форми абсолютними, раз назавжди встановленими і придатними для всіх умов. Навпаки, як вказав Х з'їзд РКП(б) у своїй резолюції «в питаннях партійного будівництва», «форма організації і методи роботи цілком визначаються особливостями даної конкретної історичної обстановки і тими завданнями, які з цієї обстановки безпосередньо випливають»¹. Тому з зміною історичної обстановки, з зміною змісту партійної роботи повинні змінюватися і форми партійного будівництва.

¹ «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, вид. 7, стор. 484.

В обстановці поступового переходу від соціалізму до комунізму виявилась також суперечність між новими завданнями партії і ідейним озброєнням її кадрів. Нова обстановка поставила на весь зріст завдання ідейного озброєння кадрів. Щоб здійснювати комуністичне виховання трудящих, щоб успішно боротися з пережитками капіталізму в свідомості людей, необхідно озброювати всі наші кадри передовою ідеологією — марксизмом-ленінізмом.

XIX з'їзд КПРС засудив недооцінку ідеологічної роботи, що проявляється в діяльності деяких партійних організацій. З'їзд підкреслив, що недооцінка ідеологічної роботи може завдати непоправної шкоди народові, тому що вона створює сприятливий ґрунт для оживлення пережитків капіталізму в свідомості людей, для посилення впливу буржуазної ідеології. Безустанно викривати всілякі прояви чужої марксистової ідеології, систематично удосконалювати ідейно-політичну підготовку кадрів, використовувати всі засоби ідеологічного впливу для комуністичного виховання радянських людей — такі є завдання в галузі ідеологічної роботи, поставлені XIX з'їздом КПРС.

Безбоязно виявляючи і переборюючи хиби своєї роботи і організації за допомогою сміливої і принципіальної критики і самокритики, Комуністична партія удосконалює своє ідейне озброєння і організаційні форми, зміцнює свої ряди.

Сила Комуністичної партії — в творчій активності і самодіяльності її організацій і партійних мас. Партія не може розглядатися як система установ або відомств, вона являє собою самодіяльний організм, бойову організацію комуністів. Необхідною умовою розгортання творчої активності партійних мас є внутріпартійна демократія, яка неможлива без колективного керівництва. Партія здатна вести трудящих по вірному шляху і керувати будівництвом комунізму тому, що вона вбирає в себе багатющий досвід робітничого класу і всіх трудящих мас. Колективний досвід Центрального Комітету, який спирається на досвід і ініціативу всіх членів партії, забезпечує правильне керівництво партією і незламну єдність її рядів. Комуністична партія учить свої кадри неухильно здійснювати вироблені Ленінінм норми партійного життя і принципи колективного партійного керівництва.

Джерелом сили Комуністичної партії є її нерозривний зв'язок з трудящими масами, з народом. XIX з'їзд партії зажадав від комуністів, щоб вони повсякденно зміцнювали зв'язок з масами, своєчасно відгукувались на запити і потреби трудящих, пам'ятаючи, що сила і непереможність партії — в її зв'язку з народом. На всьому протязі свого більше ніж п'ятдесятирічного шляху КПРС виходила переможницею з усіх випробувань, тому що користувалась підтримкою мас, черпала нові і нові підкріплення з невичерпного джерела народних сил. Найвірнішим показником зв'язку партії з масами є зростання її рядів.

Характерно, що в періоди найтяжчих випробувань для Країни Рад особливо сильно проявлялось прагнення кращих людей народу вступити в Комуністичну партію, зв'язати з нею свою долю.

Не було ще в історії і немає іншої партії, якій народ вірив би так, як він вірить Комуністичній партії. Це довір'я народу партія комуністів заслужила своєю мудрою політикою і беззавітною героїчною боротьбою, кров'ю тисяч і тисяч своїх синів і дочок, що віддали життя за справу народу. Партія заслужила довір'я народу своєю мужністю і безстрашністю в бою, своєю нещадністю до ворогів народу, своєю любов'ю і відданістю трудящим, ясністю розуму і мудрістю свого керівництва.

Зростання впливу Комуністичної партії на маси проявляється і в тому, що її оточує широка верства непартійних комуністів — людей, які не перебувають в рядах партії, але за своїм духом є комуністами, свідомими і активними борцями за комунізм. В умовах соціалізму змінились взаємовідносини між партійними і безпартійними. Були часи, коли комуністи ставились до безпартійних і безпартійності з деяким недовір'ям. Це пояснювалось тим, що прапором безпартійності тоді прикривались різні буржуазні групи, яким було не вигідно виступати без маски. З перемогою соціалізму становище змінилось. Радянський соціалістичний суспільний лад «об'єднує безпартійних з комуністами в один спільний колектив *радянських людей*... вони разом боролися за зміцнення могутності нашої країни, разом воювали і проливали кров на фронтах в ім'я свободи і величі нашої Батьківщини, разом кували і викували перемогу над ворогами нашої країни»¹. І партійні і безпартійні радянські люди творять нині спільну справу. В цьому розумінні різниця між ними лише формальна.

Комуністична партія Радянського Союзу згуртувала навколо себе весь радянський народ. В ній всі трудящі СРСР вбачають свою рідну партію, свого визнаного колективного вождя. В умовах соціалізму, коли радянське суспільство вільне від класових сутичок і ґрунтується на дружньому співробітництві робітників, селян, інтелігенції, Комуністична партія представляє інтереси всього радянського народу. Вона є, як сказано в 126 статті Конституції СРСР, «передовим загonom трудящих в їх боротьбі за побудову комуністичного суспільства...».

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Отже, головною, визначальною силою розвитку соціалістичного суспільства є соціалістичний спосіб виробництва. На основі соціалістичного способу виробництва виникли і роз-

¹ *Й. Сталін*, Промови на передвиборних зборах виборців Сталінського виборчого округу м. Москви 11 грудня 1937 р. і 9 лютого 1946 р., Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 28—29.

винулись і такі нові, властиві соціалістичному ладові рушійні сили, як морально-політична єдність, дружба народів, критика і самокритика, радянський патріотизм. Ці сили породжують, об'єднують і множать енергію народних мас і рухають суспільство вперед, прискорюють його розвиток.

Комуністична партія є спрямовуючою і керівною силою соціалістичного суспільства. Вона виконує роль політичного керівника, організатора і вихователя народу. Як передовий загін трудящих СРСР, озброєний науковою теорією, знанням законів суспільного розвитку, Комуністична партія виробляє політику, яка виражає інтереси народу і потреби розвитку суспільства, вносить в маси наукову соціалістичну ідеологію, виховує їх в дусі комунізму. Як найвища форма політичної організації робітничого класу Комуністична партія спрямовує до єдиної мети діяльність всіх радянських громадських і державних організацій, об'єднує зусилля всіх трудящих у боротьбі за перемогу комунізму.

Комуністична партія являє собою велику перетворюючу силу суспільства. Її роль як керівної і спрямовуючої сили суспільства закономірно зростає в ході будівництва комунізму.

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ

**ЗАКОНОМІРНОСТІ ПЕРЕХОДУ
ВІД СОЦІАЛІЗМУ ДО КОМУНІЗМУ**

Історія суспільства є закономірний природно-історичний процес розвитку від нижчого до вищого, послідовна зміна суспільно-економічних формацій. Комуністична формація є найвищий ступінь в розвитку людського суспільства. Вона підготовляється всім ходом розвитку капіталістичного суспільства. Перехід від капіталізму до комунізму є назрілою історичною необхідністю сучасної епохи. Комунізм — кінцева мета боротьби робітничого класу і його передового загону — Комуністичної партії.

1. Дві фази комуністичного суспільства

На відміну від ідеалістичних і метафізичних поглядів соціалістів-утопістів, які вважали, що комунізм виникне відразу в готовому і незмінному вигляді, марксизм розглядає комуністичне суспільство в розвитку. Підходячи до комуністичного суспільства з наукових позицій діалектико-матеріалістичного світогляду як до суспільства, що закономірно розвивається, класики марксизму ще до соціалістичної революції теоретично встановили, що новий суспільний лад, який іде на зміну капіталізму, пройде два ступені, або фази: першу — соціалізм, другу — комунізм. Соціалізм і комунізм являють собою різні ступені зрілості однієї, комуністичної суспільно-економічної формації. Вперше цей висновок зробив Маркс у праці «Критика Готської програми» в 1875 р.

Соціалізм, який безпосередньо виникає в результаті соціалістичної революції з старого суспільства, не може бути вільним від пережитків, традицій і родимих плям капіталізму. Передбачаючи особливості соціалізму як першої, нижчої фази комунізму, Маркс писав: «Ми маємо тут справу не з таким кому-

ністичним суспільством, яке *розвинулось* на своїй власній основі, а з таким, яке, навпаки, тільки що *виходить* якраз з капіталістичного суспільства і яке через це в усіх відношеннях, в економічному, моральному й розумовому, зберігає ще родимі плями старого суспільства, з надр якого воно вийшло»¹.

Комунізм на відміну від соціалізму розвивається на своїй власній основі і тому являє собою більш зрілий, розвинутий, вищий ступінь нового суспільства. «На вищій фазі комуністичного суспільства, після того як зникне поневолююче людину підкорення її поділові праці; коли зникне разом з цим протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя; коли разом з всебічним розвитком індивідів виростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, лише тоді... суспільство зможе написати на своєму прапорі: Кожний по здібностям, кожному по потребах!»²

Хід розвитку соціалістичного суспільства, створеного в СРСР, підтверджує геніальне передбачення Маркса. В працях В. І. Леніна і продовжувача його справи Й. В. Сталіна та інших учнів Леніна, в рішеннях Комуністичної партії дістав теоретичне узагальнення переможний досвід будівництва соціалізму в СРСР, дістала свій дальший творчий розвиток теорія наукового комунізму. Досвід будівництва соціалізму і комунізму в СРСР дає можливість більш конкретно визначити особливості соціалізму і комунізму.

В чому полягають спільні риси першої і другої фаз комуністичного суспільства?

Спосіб виробництва і при соціалізмі і при комунізмі ґрунтується на суспільній власності на засоби виробництва. Вказуючи на цю корінну спільність двох фаз комунізму, Ленін писав: «Те, що звичайно називають соціалізмом, Маркс назвав «першою» або нижчою фазою комуністичного суспільства. Оскільки *спільною* власністю стають засоби виробництва, остільки слово «комунізм» і тут можна застосувати, коли не забувати, що це *не повний комунізм*»³.

І при соціалізмі і при комунізмі нема експлуаторських класів та експлуатації людини людиною і всіх інших форм соціального гніту. Виробничі відносини є відносинами взаємної допомоги і співробітництва вільних від експлуатації людей.

При соціалізмі і при комунізмі виробництво підпорядковане одному основному економічному закону і має своєю метою дедалі повніше задоволення постійно зростаючих матеріаль-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, стор. 13.

² Там же, стор. 15.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 427.

них і культурних потреб суспільства шляхом безперервного зростання і вдосконалення виробництва на базі найвищої техніки. Отже, в обох фазах нового суспільства є спільність цілей виробництва і спільність засобів їх задоволення.

Спільним для обох фаз комуністичного суспільства є діяння економічного закону планомірного (пропорціонального) розвитку всього народного господарства. В міру переходу до комунізму основане на цьому економічному законі планування народного господарства стає все більш досконалим і всеохоплюючим. І при соціалізмі і при комунізмі керівні економічні органи, спираючись на об'єктивні економічні закони, здійснюють планування народного господарства, керуючись основними положеннями марксистської теорії відтворення.

Спільним для обох фаз є однаковий обов'язок всіх людей працювати по здібностях. Ось чому перша частина формули і соціалізму і комунізму починається з однакової вимоги: «від кожного — по здібностях». Працюючи по здібностях, люди дістають право користуватися матеріальними і духовними благами: по кількості і якості праці при соціалізмі, по потребах при комунізмі.

Для обох фаз комунізму характерне панування єдиної комуністичної ідеології, наукового, марксистсько-ленінського світогляду. Вже при соціалізмі комуністична ідеологія стала всенародною. Проте при соціалізмі у свідомості людей ще є пережитки капіталізму, суспільство ще не вільне від залишків буржуазної ідеології. В процесі будівництва комунізму і комуністичного виховання мас повністю переборюються пережитки капіталізму в свідомості людей.

Такі є коротко спільні риси соціалізму і комунізму. В чому ж відмінності між цими двома фазами?

Комунізм відрізняється від соціалізму не способом виробництва і не типом виробничих відносин, а ступенем розвитку, зрілості нового суспільства, насамперед ступенем його економічної зрілості. Досягнутий при соціалізмі рівень суспільного виробництва дає можливість вперше у всесвітній історії здійснити великі народні права: право на працю, на відпочинок, на освіту. Але рівень виробництва при соціалізмі ще не забезпечує повного достатку матеріальних благ, і суспільство змушене здійснювати розподіл матеріальних благ по праці, а не по потребах.

Відмінність між соціалізмом і комунізмом зумовлюється відмінністю в рівні розвитку продуктивних сил суспільства. Соціалізм починає розвиватися на технічній базі, досягнутій ще при капіталізмі. При соціалізмі тільки ще створюється та якісно нова, висока техніка, яка дістане всебічний розвиток при комунізмі. Відмітні риси цієї техніки: комплексна механізація і автоматизація промислового виробництва, хімізація народного господарства, електрифікація всієї країни, а також

використання нових видів енергії, наприклад атомної, і т. д. Технічна база комунізму в поєднанні з всебічним фізичним і розумовим розвитком людей дасть змогу створити таку продуктивність праці, яка забезпечить достаток предметів споживання.

Відмінність у зрілості соціалістичних виробничих відносин при соціалізмі і при комунізмі полягає ось в чому. При соціалізмі існують дві форми суспільної власності: державна (всенародна) і кооперативно-колгоспна. Ці дві форми власності неминуче виникають внаслідок різних шляхів революційного перетворення двох форм приватної власності: капіталістичної і дрібноселянської. Державна соціалістична власність вперше виникла в результаті експропріації капіталістів, а кооперативно-колгоспна — в результаті добровільного об'єднання трудящих селян в колгоспи. Існування двох форм суспільної власності при соціалізмі породжує товарне виробництво особливого роду, з грошовим господарством і законом вартості, обмеження певними рамками. В процесі розвитку соціалістичного суспільства обидві форми суспільної власності розвиваються на основі і у відповідності з розвитком продуктивних сил. Цим самим підготовляється перехід до комунізму — до найвищої єдності економічних відносин, коли кооперативно-колгоспна власність перетвориться в загальнонародну власність. Перехід до всеосяжної соціалістичної всенародної власності приведе в майбутньому до поступового зникнення товарного обігу з грошовим господарством і до зникнення закону вартості.

«На другій фазі комуністичного суспільства кількість праці, затраченої на виробництво продуктів, буде вимірюватись не кружним шляхом, не за допомогою вартості та її форм, як це буває при товарному виробництві, а прямо і безпосередньо — кількістю часу, кількістю годин, витраченою на виробництво продуктів. Щождо розподілу праці, то розподіл праці між галузями виробництва буде регулюватись не законом вартості, який втратить силу до цього часу, а зростанням потреб суспільства в продуктах. Це буде суспільство, де виробництво буде регулюватись потребами суспільства, а облік потреб суспільства набере першорядного значення для плануючих органів»¹.

У зв'язку з наявністю двох форм суспільної власності при соціалізмі існують два класи: робітничий клас і клас селян. Тут ще зберігається істотна відмінність між містом і селом. При соціалізмі існує інтелігенція як окремий прошарок, зв'язаний з наявністю істотної відмінності між фізичною і розумовою працею. При комунізмі, з встановленням єдиної загальнонародної власності і з знищенням старих форм поділу праці, з знищенням істотної відмінності між людьми розумової і фізичної праці, цілком зникнуть відмінності між робітничим класом і селянством, між цими класами і інтелігенцією.

¹ *Й. Сталін*, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, стор. 22—23.

При соціалізмі в тісному зв'язку з досягнутим рівнем продуктивних сил і відповідних їм виробничих відносин розподіл по праці здійснюється в двох формах — у вигляді заробітної плати в державних підприємствах і у вигляді доходу на трудовні в колгоспах. При комунізмі на базі єдиної загальнонародної власності і в умовах відсутності класових відмінностей виникає розподіл по потребах.

Таким чином, комунізм передбачає вищий ступінь розвитку всієї сукупності виробничих відносин.

Соціалізм порівняно з капіталізмом забезпечує гігантський стрибок в розвитку культури, в підвищенні культурного рівня всього народу. При соціалізмі в СРСР повсюди запроваджено обов'язкове семирічне навчання, здійснюване за рахунок держави, і поступово запроваджується десятирічна освіта. Комунізм означає даліше зростання народної освіти і культури, знищення всіх пережитків капіталізму в економіці і свідомості людей, подолання істотної відмінності між фізичною і розумовою працею і підвищення культурно-технічного рівня всіх трудящих до рівня інженерно-технічних і агрономічних працівників, всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей людей.

Узагальнюючий вираз відмінностей комунізму від соціалізму дано в головному принципі комуністичного суспільства: «Від кожного — по здібностях, кожному — по потребах». Здійснення цього принципу зв'язане з перетворенням праці в першу життєву потребу, що є однією з основних ознак вищої фази комунізму. Комуністичний принцип розподілу не має нічого спільного з анархістськими, дрібнобуржуазними уявленнями, начебто при комунізмі люди одержуватимуть по потребах незалежно від того, працюють вони чи ні. Як і всяке суспільство, комунізм ґрунтується на праці. При комунізмі праця перетворюється в першу життєву потребу людей, у звичку; люди працюватимуть в міру своїх здібностей і за свою високопродуктивну працю одержуватимуть по потребах культурно розвинених людей.

Комуністичний принцип розподілу матеріальних благ по потребах нічого спільного не має і з дрібнобуржуазними поглядами на рівність і з вимогою зрівняння потреб і смаків членів суспільства. Класики марксизму-ленізму вказували, а досвід соціалістичного будівництва підтвердив, що смаки і потреби людей не можуть бути однаковими. Соціалізм і комунізм означають знищення класової нерівності, нерівності між імущими і неімущими, але вони не означають рівності потреб і смаків і зрівняльності в розподілі матеріальних благ. Комунізм означає високий розвиток потреб і смаків усіх членів суспільства.

Досягнута при соціалізмі рівність дістає свій вираз в рівному звільненні всіх трудящих від експлуатації людини людиною, у встановленні однакового обов'язку всіх працювати по своїх здібностях і однакового права всіх трудящих одержувати по праці незалежно від статі, віку і національності.

Поряд з цією досягнутою рівністю при соціалізмі неминуче зберігається ще деяка фактична нерівність у розумінні неоднакової матеріальної забезпеченості людей. «Розбиваючи дрібнобуржуазно неясну фразу Лассаля про «рівність» і «справедливість» взагалі, Маркс показує *хід розвитку* комуністичного суспільства, яке *змушене* спочатку знищити *тільки* ту «несправедливість», що засоби виробництва захоплені окремими особами, і яке *неспроможне* відразу знищити і дальшу несправедливість, що полягає в розподілі предметів споживання «по роботі» (а не по потребах)»¹. Перехід від соціалізму до комунізму означає ліквідацію цього останнього залишка економічної нерівності.

2. Поступовий перехід від соціалізму до комунізму

Перехід від соціалізму до комунізму відбувається без революційного вибуху, поступово. Пояснюється це тим, що це перехід всередині однієї й тієї самої суспільно-економічної формації, на основі одного й того самого соціалістичного способу виробництва, при відсутності експлуаторських класів. Завдяки суспільній власності на засоби виробництва, а також правильній, науково обгрунтованій політиці Комуністичної партії і соціалістичної держави суперечності, які виникають між продуктивними силами і виробничими відносинами в умовах переходу від соціалізму до комунізму, не перетворюються в протилежність, в соціальний конфлікт, а розв'язуються своєчасно, організовано і планомірно. Комуністична партія і соціалістична держава як політична надбудова, що виражає інтереси всього народу, спираючись на переваги соціалістичного базису і на об'єктивні економічні закони соціалізму, своїм керівництвом забезпечують планомірний рух суспільства вперед, до комунізму. Спільність інтересів робітничого класу, селянства і інтелігенції, кровно заінтересованих в успішному будівництві комунізму, переборює всі перешкоди на шляху до цієї великої мети.

Перехід до комунізму зв'язаний з вирішенням надзвичайно складних і важких завдань економічного будівництва, культурного піднесення, комуністичного перевиховання всього суспільства. Цей перехід може бути здійснений шляхом поступового розв'язання тісно зв'язаних між собою господарських, культурних і виховних завдань. При цьому не можна допускати легкового забігання вперед — переходу до вищих форм економічного життя без попередньої підготовки необхідних передумов.

Поступовість переходу від соціалізму до комунізму не тільки не виключає, а передбачає корінні зміни, якісні стрибки на

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 423.

цьому шляху. Перехід від економіки соціалізму до економіки комунізму, від формули соціалізму до формули комунізму означатиме якісний стрибок всесвітньоісторичного значення в розвитку соціалістичного суспільства.

Спосіб виробництва є головною і визначальною силою розвитку суспільства. Це корінне положення історичного матеріалізму повною мірою стосується і до соціалістичного суспільства. Тільки могутній розвиток продуктивних сил і відповідних їм соціалістичних виробничих відносин може забезпечити перехід від соціалізму до комунізму. Особливості прояву цього загального економічного закону в умовах соціалізму визначаються характером соціалістичної економіки, вимогами основного економічного закону соціалізму. Соціалізм у повній відповідності з вимогами цього закону забезпечує всебічний розвиток виробництва, гармонійне зростання всіх галузей народного господарства з метою максимального задоволення потреб усього суспільства.

Головною умовою переходу до комунізму є створення відповідної матеріально-технічної бази суспільства шляхом дальшого всебічного розвитку продуктивних сил, зростання всього суспільного виробництва з переважним зростанням виробництва засобів виробництва. Матеріально-технічна база комунізму — це велике соціалістичне виробництво у промисловості і сільському господарстві, основане на електрифікації всієї країни, на комплексній механізації всіх процесів праці, на всебічній автоматизації і хімізації виробничих процесів.

Корінною умовою зростання всього суспільного виробництва є переважне зростання виробництва засобів виробництва, насамперед знарядь праці. Переважне зростання виробництва засобів виробництва необхідне передусім для того, щоб забезпечити найновішим устаткуванням самі підприємства, що виробляють засоби виробництва. При соціалізмі безперервно оновлюється устаткування машинобудівних заводів. На радянських машинобудівних заводах діє багато автоматичних верстатних ліній. Разом з тим переважне зростання важкої промисловості дає можливість безперервно оснащувати новою технікою всю іншу промисловість, транспорт і сільське господарство. Саме на основі переважного зростання виробництва засобів виробництва досягається технічний прогрес народного господарства, створюється матеріально-технічна база комунізму.

Геніальна ленінська формула *«Комунізм — це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни»* визначила основну лінію створення матеріально-технічної бази комунізму. Ця формула вказує, що тільки при робітничо-селянській владі, при соціалістичному ладі можлива електрифікація всієї країни. В цій формулі підкреслюється, що електрифікація всієї країни становить вирішальну основу технічного прогресу, енергетичну основу комуністичного виробництва. Електрифікація всієї країни

вимагає культурно-технічного піднесення трудящих не тільки міста, а й села. «Електрифікація на ґрунті радянського ладу створить остаточну перемогу основ комунізму в нашій країні, основ культурного життя...»¹, — писав Ленін.

Капіталізм не може здійснити розумно побудовану всеосяжну систему електрифікації в масштабі всієї країни. Тільки при соціалізмі, в умовах суспільної власності на засоби виробництва, електрифікація охоплює всі галузі народного господарства в масштабі всієї країни, все ширше і глибше проникає в усі виробничі процеси.

Відповідно до завдань будівництва комунізму соціалістична держава забезпечує таке зростання енергетичної бази, при якому виробництво електроенергії випереджає темпи зростання народного господарства в цілому. За роки Радянської влади, з 1917 по 1953 р., обсяг всього промислового виробництва в СРСР збільшився в 40 раз, а вироблення електроенергії — в 70 раз. Швидке зростання енергетичної бази відіграло надзвичайно важливу роль у створенні могутньої першокласної радянської індустрії як основи успішного комуністичного будівництва. На шляхах до комунізму електрика буде підкріплена ще могутнішою енергією — атомною енергією. В Радянському Союзі багато робиться в справі використання атомної енергії для мирних цілей, в інтересах розвитку промисловості.

Переважне зростання виробництва засобів виробництва — умова створення матеріально-технічної бази комунізму. Це є основою безперервного зростання всього суспільного виробництва. Здійснюючи заповіді Леніна, радянський народ добився підвищення питомої ваги продукції важкої індустрії в загальному обсязі промислової продукції. Якщо в 1924/25 р. частка засобів виробництва в продукції всієї промисловості СРСР становила 34%, то на кінець другої п'ятирічки, в 1937 р., вона становила вже 58, а в 1953 р. — приблизно 70%.

На базі переважного зростання виробництва засобів виробництва відбувається швидкий технічний прогрес всього народного господарства. Комуністична партія і Радянський уряд в своїй технічній політиці неухильно здійснюють заповіт Леніна — всюди переходити до застосування машинної техніки. В СРСР завершена механізація ряду основних процесів видобування вугілля, і зараз мова йде про комплексну механізацію всіх процесів виробництва в цій галузі. Вже в 1951 р. 95% всього чавуну виплавлено в доменних печах з автоматичним регулюванням температури дуття. Особливо широко впроваджуються автоматика і телемеханіка на електричних станціях. В 1952 р. понад 90% гідроелектростанцій мали автоматичне управління агрегатами. Автоматичні заводи, створені і створювані в СРСР, є прообразом техніки комунізму.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 334.

Успішно здійснюється механізація сільського господарства СРСР. В 1953 р. МТС виконали понад 80% усіх основних польових робіт у колгоспах. Дальше оснащення сільського господарства найновішою технікою забезпечить комплексну механізацію всіх процесів праці.

В роки будівництва соціалізму Радянський Союз не мав можливості однаково високими темпами розвивати всі галузі народного господарства. Будівництво соціалізму в країні з відсталою технікою, в умовах ворожого капіталістичного оточення вимагало всемірного розвитку важкої промисловості. Здійснення цієї єдино правильної політики дало можливість успішно побудувати соціалізм і забезпечити переможний захист соціалістичного суспільства. В результаті послідовного проведення політики індустріалізації країни в СРСР за 28 років (з 1925 по 1953 р.) виробництво засобів виробництва в цілому збільшилось приблизно в 55 раз, а промислове виробництво предметів споживання — приблизно в 12 раз.

Всемірний розвиток соціалістичної промисловості взагалі і важкої індустрії особливо є головним завданням у боротьбі за створення матеріально-виробничої бази комунізму. Але для успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва необхідно, поряд з потужною промисловістю, мати всебічно розвинуте сільське господарство. «Комуністичне суспільство не може бути побудоване без достатку хліба, м'яса, молока, масла, овочів та інших продуктів сільського господарства»¹.

На основі могутнього піднесення важкої індустрії партія рухала і постійно рухатиме вперед сільське господарство і легку промисловість. ЦК КПРС прийняв всебічно розроблену програму розвитку сільського господарства, для того щоб забезпечити населення продовольством, а промисловість — сировиною.

Особливість сучасного етапу в розвитку радянської соціалістичної економіки полягає в тому, що створена цілковита можливість поєднувати швидкий розвиток сільського господарства, легкої і харчової промисловості з невідступним зростанням важкої індустрії як провідної галузі народного господарства.

На відміну від капіталістичного суспільства, де розширене відтворення проходить циклічно, зазнаючи руйнівного впливу криз, в умовах соціалістичного суспільства розширене відтворення відбувається безперервно. Капіталісти розвивають виробництво з метою одержання максимального прибутку; але це неминуче веде до розриву між виробництвом і споживанням народних мас, яке зводиться до мінімуму. При соціалізмі і комунізмі в цілковитій відповідності з основним економічним законом соціалізму і законом планомірного розвитку соціалістичного

¹ М. С. Хрущов, Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 87.

народного господарства забезпечується відповідність між зростанням виробництва засобів виробництва і зростанням виробництва предметів народного споживання, досягається безперервне піднесення добробуту всіх трудящих. В умовах соціалістичної системи господарства зростання потреб мас завжди випереджає зростання виробництва, штовхаючи його вперед. Ця суперечність соціалістичного суспільства є найважливішим джерелом безперервного зростання всього суспільного виробництва.

Безперервне зростання виробництва в умовах соціалізму забезпечується природою соціалістичного способу виробництва. Соціалістичні виробничі відносини забезпечують невинний розвиток продуктивних сил, який виявляється в удосконалюванні і знярядь виробництва, техніки, і в культурно-технічному рості трудящих. Основна маса нового поповнення робітничого класу СРСР — це кваліфіковані робітники. З 1940 по 1953 р. в системі державних трудових резервів підготовлено понад 7 млн. молодих кваліфікованих робітників. Понад 9 млн. робітників і колгоспників навчається щороку в різних ланках системи підвищення кваліфікації без відриву від виробництва. Вищі школи і технікуми щороку випускають сотні тисяч спеціалістів.

В ході будівництва комунізму неухильно збільшується кількість працівників, зайнятих безпосередньо у сфері матеріального виробництва, і відносно зменшується кількість працівників, зайнятих у сфері управління та обслуговування.

Таким чином, в умовах переходу від соціалізму до комунізму відбувається всебічний розвиток продуктивних сил суспільства.

Перехід до комунізму вимагає не тільки дальшого могутнього розвитку соціалістичних продуктивних сил, але й відповідного розвитку соціалістичних виробничих відносин. Соціалістичні виробничі відносини цілком відповідають сучасним продуктивним силам і успішно рухають їх вперед. Але це аж ніяк не означає, що між ними немає суперечності в період переходу від соціалізму до комунізму: продуктивні сили в умовах комуністичного будівництва ідуть і будуть завжди йти попереду виробничих відносин, а виробничі відносини будуть і далі змінюватися в результаті розвитку продуктивних сил. Дальший розвиток продуктивних сил у майбутньому приведе до піднесення колгоспно-кооперативної власності до рівня загальнонародної власності, до ліквідації істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, до стирання граней між робітничим класом, селянством і інтелігенцією, до переходу від соціалістичного принципу розподілу по праці до комуністичного принципу розподілу по потребах.

Діалектика розвитку комунізму така, що перехід до вищих форм комуністичних виробничих відносин можливий тільки на основі всебічного розвитку продуктивних сил соціалістичного суспільства і відповідних їм виробничих відносин. В період соціалізму головну роль у розвитку продуктивних сил віді-

грають соціалістична загальнонародна і кооперативно-колгоспна власність, радянська торгівля і грошовий обіг, розподіл по праці.

Політика Комуністичної партії спрямована на всебічне зміцнення і розвиток соціалістичних виробничих відносин. Будівництво комунізму неможливе без зміцнення і розвитку не тільки державної, але й кооперативно-колгоспної власності. А існування двох форм соціалістичної власності вимагає товарного обігу. Кооперативно-колгоспна власність і товарний обіг з успіхом використовуються і довго використовуватимуться радянським суспільством для розвитку соціалістичного господарства. Тільки всебічний розвиток радянської торгівлі підготує той розгалужений апарат, який у майбутньому буде потрібний для переходу до комуністичного принципу розподілу по потребах.

Розвиток продуктивних сил соціалістичного суспільства приведе до створення єдиної загальнонародної власності в усьому народному господарстві, що дасть можливість всеохоплюючого загальнодержавного планування виробництва і розподілу всієї продукції. Поступове переростання в майбутньому колгоспної власності в загальнонародну здійснюватиметься в цілковитій відповідності з інтересами колгоспів і колгоспників. Умовою переходу до єдиної загальнонародної власності є розвиток соціалістичного виробництва на основі сполучення обох форм суспільної соціалістичної власності при провідній ролі загальнонародної власності як вищої форми соціалістичної власності.

Вирішальне значення в новому піднесенні сільського господарства мають державні машинно-тракторні станції, які стали економічними центрами колгоспного села і осередками партійно-політичної та культурно-виховної роботи серед колгоспників. В 1954 р. більше ніж 9 тис. МТС обслуговували 94 тис. колгоспів країни. Зростання ролі МТС як матеріально-технічної бази колгоспного ладу означає не тільки розвиток продуктивних сил соціалістичного сільського господарства, але й розвиток соціалістичних виробничих відносин, збільшення частки всенародної власності в сільському господарстві. Розвиток продуктивних сил колгоспів настійно вимагає безперервного удосконалювання і оновлення техніки, а це здійснюється через МТС. Безперервне зростання техніки, зростання технічно підготовлених механізаторів, підвищення культурно-технічного рівня колгоспників—цей процес розвитку продуктивних сил сільського господарства підготовляє передумови для створення в майбутньому єдиної загальнонародної власності.

Для підготовки умов переходу від соціалізму до комунізму потрібне послідовне здійснення принципу оплати по праці, суворе проведення принципу матеріальної заінтересованості. Марксизм-ленінізм вимагає поєднувати моральний фактор, ентузіазм народних мас, що будують соціалізм, з принципом матеріа-

льної заінтересованості. Спроби спиратися тільки на моральний фактор, ігноруючи матеріальну заінтересованість, не наукові, це є ідеалізм. Наукове матеріалістичне розуміння суспільного життя, яке є теоретичною основою діяльності Комуністичної партії, вимагає поєднання моральних і матеріальних факторів для розвитку виробництва. Ленін учив, що не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, породженого великою революцією, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку можна підвести багатомільйонні маси до комунізму: «... інакше ви не підійдете до комунізму, інакше ви не підведете десятки й десятки мільйонів людей до комунізму. Так сказало нам життя. Так сказав нам об'єктивний хід розвитку революції»¹.

Розвиток соціалістичних виробничих відносин приведе до стирання класових граней між робітниками і селянами. Перехід до єдиної загальнонародної власності поставить всіх людей в однакове відношення до засобів виробництва.

При комунізмі зникне істотна відмінність між містом і селом. Це, звичайно, не значить, що коли-небудь цілком зникнуть всякі відмінності між промисловістю і сільським господарством. Якась відмінність між промисловістю і сільським господарством залишиться і при комунізмі, оскільки це різні галузі народного господарства. На відміну від промисловості у сільському господарстві неминуча сезонність, тому що чергування сільськогосподарських робіт зв'язане з порами року. Промисловість поступово переходить до повної автоматизації виробництва, чого не можна зробити повністю в сільському господарстві.

На основі розвитку виробництва, в результаті і в ході розв'язання виробничих завдань розв'язуються і будуть розв'язані питання побутового благоустрою як у місті, так і на селі. Тому розв'язання виробничих завдань є умовою всебічного задоволення культурних і побутових потреб трудящих. Разом з тим максимальне задоволення зростаючих культурних і побутових потреб будівників комуністичного суспільства сприяє розв'язанню виробничих завдань.

Корінною умовою задоволення постійно зростаючих потреб членів соціалістичного суспільства і поступового переходу до комунізму є зростання продуктивності праці. Як говорив В. І. Ленін, «підвищення продуктивності праці становить одно з корінних завдань, бо без цього остаточний перехід до комунізму неможливий»². Перемога соціалізму і культурна революція в СРСР закономірно привели до зростання продуктивності праці. Проте існуючий рівень продуктивності праці слід визнати недостатнім. Невідкладне завдання полягає в тому, щоб піклування про значне підвищення продуктивності праці на ділі стало центром усієї практичної роботи партійних і радян-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 35.

² В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 90.

ських організацій по керівництву дальшим розвитком народного господарства. В СРСР є немало зразкових фабрик, заводів, шахт, радгоспів, МТС, колгоспів. Радянський народ бореться за те, щоб максимально використати техніку і всюди добитися дальшого поліпшення організації виробництва, високої культури праці, використання всіх можливостей і ресурсів суспільної праці як всередині окремих підприємств, так і в масштабі всієї держави.

Невпинне і значне зростання продуктивності соціалістичної праці — найважливіша умова досягнення нових перемог соціалізму в економічному змаганні з капіталізмом. З перемогою соціалізму в країні Радянським Союзом був зроблений гігантський стрибок вперед на шляху розв'язання завдання — догнати і перегнати головні країни капіталізму в економічному відношенні. Високі, немислимі при капіталізмі темпи розвитку соціалістичного господарства дають можливість цілком розв'язати це завдання при переході до комунізму і тим самим здобути повну перемогу в економічному змаганні двох систем, перегнати всі найбільш розвинуті країни капіталізму щодо виробництва промислової і сільськогосподарської продукції на душу населення.

Отже, матеріальною основою поступового переходу від соціалізму до комунізму є могутнє зростання продуктивних сил і розвиток виробничих відносин. У програму будівництва комунізму входить також надзвичайно важливе завдання дальшого культурного росту всього суспільства. Культурний розвиток соціалістичного суспільства має дві сторони: по-перше, всебічний розвиток особи, по-друге, досягнення такої високої комуністичної свідомості, коли праця стане першою життєвою потребою для всіх громадян. Комунізм передбачає всебічний розвиток фізичних і розумових здібностей кожної особи. Для досягнення цього всім членам соціалістичного суспільства все більше й більше забезпечується можливість здобути освіту, достатню для того, щоб стати свідомими і активними діячами суспільного розвитку. Всебічне зростання культури, комуністичне виховання має відіграти велику роль у прогресивному розвитку соціалістичного суспільства на шляху до комунізму. Однією з умов зростання культури, потрібного для переходу до комунізму, є поступове зменшення робочого дня, звільнення часу для здобуття всіма членами суспільства всебічної освіти.

В умовах класових антагоністичних формацій вільний час є привілей експлуататорів. Це особливо характерно для капіталістичного суспільства, де, за словами Маркса, вільний час експлуататорів створюється перетворенням всього життя експлуатованих мас в робочий час. В умовах соціалістичного ладу вільний час стає здобутком всіх трудящих. На відміну від багатьох капіталістичних країн, де робочий день доходить, як у свій час в царській Росії, до 10—12, а в колоніях і до 18 годин,

в СРСР існує 8-годинний робочий день; в ряді галузей промисловості, а також для всіх підлітків робочий день ще більше скорочений. В СРСР створена найкраща в світі система охорони праці і соціального страхування, всім робітникам і службовцям надаються щорічні оплачувані відпустки.

На шляху до комунізму в країнах соціалізму відбуватиметься поступове збільшення вільного часу трудящих для всебічного розвитку особи. В умовах соціалістичного ладу збільшення вільного часу трудящих залежить від розвитку всього суспільного виробництва. З зростанням техніки, в міру комплексної механізації праці, автоматизації виробництва, електрифікації всієї країни і оволодіння цією технікою всіма робітниками і селянами невпинно зростатиме продуктивність праці, що стане передумовою для поступового скорочення робочого дня.

Є діалектична взаємозалежність при соціалізмі між збільшенням вільного часу трудящих і збільшенням продуктивності праці: збільшуючи виробництво матеріальних благ, члени суспільства створюють можливість зменшення робочого часу і збільшення вільного часу; збільшення вільного часу дає можливість оволодівати досягненнями культури, науки і техніки, всебічно розвивати здібності і таланти, а це в свою чергу веде до підвищення продуктивності праці, до зростання суспільного багатства як основи гармонійного розвитку особи.

Маркс і Енгельс вказували, що виховання в комуністичному суспільстві матиме три складові частини: розумову освіту, політехнічне навчання і фізичне виховання. В цілому таке виховання забезпечить всебічний розвиток духовних і фізичних здібностей людей. Розумова освіта в обсязі середньої школи дає знання основ науки, а фізичне виховання — гармонійний розвиток людського організму. Політехнічне навчання покликане теоретично і практично знайомити з технічними основами найголовніших галузей сучасного виробництва.

Політехнічна освіта не вимагає навчання всіх професій, а передбачає навчання основ сучасної індустрії, обізнаність в теорії і на практиці з головними галузями виробництва, без чого неможливий всебічний розвиток підростаючого покоління. В минулому при спробах здійснення політехнічного навчання в СРСР було допущено ряд помилок. По-перше, політехнізацію зводили до ремісництва: замість того щоб навчати основ сучасної індустрії, побудованої на машинному виробництві, намагались навчати ремесла, основаного на ручній праці. По-друге, замість того щоб озброїти учнів ґрунтовними знаннями основ наук, потрібних для набуття спеціальності, намагались навчати дітей за принципом «про все потроху». Ці перекручення були викриті постановою ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. «Про початкову і середню школу». В цій постанові говорилося, що всяка спроба відривати політехнізацію школи від систематичного і ґрунтового засвоєння наук, особливо фізики, хімії, математики,

являє собою найгрубіше перекручення ідей політехнізації школи і перешкоджає систематичному і ґрунтовному засвоєнню цих наук, які становлять теоретичну основу техніки.

Політехнічне навчання покликане підготувати людей з широким науковим кругозором, здатних вільно вибирати професію. Проте це не значить, що вільний вибір професії приведе до цілковитого знищення поділу праці. При комунізмі мова йтиме не про знищення професій, а про свободу вибору професії. Буде знищено існуючий суспільний поділ праці, а не взагалі всі форми поділу праці. Сучасний поділ праці проявляється в істотній відмінності між людьми фізичної і розумової праці, у відмінності кваліфікованої і некваліфікованої праці, в істотній відмінності між містом і селом. Ці форми поділу праці зникнуть, але поділ праці, який виражається в певній спеціалізації, буде і при комунізмі. Помилкою було б думати, що при комунізмі одні і ті самі люди в однаковій мірі зможуть високопродуктивно і з цілковитим знанням справи працювати в будь-якій галузі. Як відмічав Маркс, комуністи не думають, нібито кожний повинен працювати замість Рафаеля, але кожний, в кому сидить Рафаель, повинен мати можливість безперешкодно розвиватися.

В результаті перемоги соціалізму в Радянському Союзі знищено протилежність між фізичною і розумовою працею. На шляху до комунізму стала нова проблема — ліквідувати істотну відмінність між розумовою і фізичною працею, яка ще залишилась. Ця відмінність полягає в різному рівні культурно-технічного розвитку більшості робітників і селян, з одного боку, і інтелігенції — з другого. Ленін передбачав, що інтелігенція залишиться «окремим прошарком аж до досягнення найвищого ступеня розвитку комуністичного суспільства»¹. Ліквідація істотної відмінності між фізичною і розумовою працею відбуватиметься поступово, в процесі підвищення культурно-технічного рівня народу. Перехід до комунізму означає не зниження рівня людей інтелігентної праці до рівня людей некваліфікованої фізичної праці, а перетворення всіх робітників і селян в культурних і освічених трудівників комуністичного суспільства.

Важливою умовою культурного росту народних мас, потрібного для переходу до комунізму, є корінне поліпшення житлових умов і значне підвищення реальної заробітної плати робітників та службовців і доходів колгоспників. В СРСР іде величезне житлове будівництво і відбувається систематичне збільшення реальної заробітної плати робітників, службовців і доходів селян. Підвищення заробітної плати здійснюється різними шляхами. Особливе значення для підвищення реальної заробітної плати робітників та службовців і доходів селян має зниження

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 161.

цін на продовольчі і промислові товари. Зниження цін відбувається в СРСР з 1947 р. систематично, рік у рік, і веде до піднесення життєвого рівня всього населення. Тільки за період з 1947 по 1954 р. роздрібні ціни в Радянському Союзі знизились більше ніж наполовину: в 1954 р. вони в 2,3 раза нижчі, ніж були в 1947 р. В міру зростання культурно-технічного рівня трудящі підвищують свою виробничу кваліфікацію, внаслідок чого збільшується заробітна плата. В процесі поступового переходу від соціалізму до комунізму відбуватиметься даліше пряме підвищення заробітної плати.

Зростаючі потреби радянських людей задовольняються не тільки шляхом одержання матеріальних і культурних благ на началах соціалістичної оплати праці. За рахунок держави, через суспільні установи задовольняються потреби населення в освіті, в культурному обслуговуванні, у відпочинку, в лікуванні і т. д. Видатки Радянської держави на соціально-культурні заходи становлять нині близько 25% видатків державного бюджету. Ці кошти йдуть на безплатне навчання і підвищення кваліфікації, на стипендії учням середніх спеціальних і вищих учбових закладів, на безплатну медичну допомогу, на безплатні і пільгові путівки в санаторії, будинки відпочинку і дитячі заклади, на пенсії і видатки по соціальному страхуванню, на допомогу багатодітним і самотнім матерям і т. д.

Узагальнюючим показником життєвого рівня народу є розподіл національного доходу. В капіталістичних країнах понад половину національного доходу кладе собі в кишеню жменька експлуататорів. В США, Англії і Франції експлуататорські класи привласнюють близько трьох п'ятих національного доходу. На протилежність капіталістичним країнам у соціалістичному суспільстві весь національний доход належить народів. Близько трьох чвертей національного доходу Радянського Союзу йде на задоволення особистих матеріальних і культурних потреб трудівників суспільства. Решта національного доходу використовується на розширення соціалістичного виробництва і на інші суспільні потреби, тобто кінець кінцем також іде на створення умов для дальшого підвищення матеріального і культурного рівня народу.

В результаті і на основі технічного прогресу, підвищення матеріального і культурного становища народу, росту комуністичної свідомості мас і всебічного розвитку особи відбувається поступове перетворення праці в першу життєву потребу, що є однією з найважливіших ознак комунізму.

Комуністична праця, вказав Ленін, — це праця добровільна, «...праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшло в звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму». Якщо в комуністичних суботниках передові робітники проявили самовіддане піклування про кожний пуд хліба,

вугілля, піклування про інтереси рідної держави, то нині, в умовах переходу від соціалізму до комунізму, піклування радянських людей про зростання і могутність соціалістичної Батьківщини стало масовим, типовим явищем, яке поступово переходить у передових людей в звичку. Про це говорять різноманітні форми і види соціалістичного змагання (рух за економію сировини, матеріалів, палива і електроенергії, рух за підвищення продуктивності праці, за високу якість продукції і зниження її собівартості, за підвищення рентабельності підприємств, за краще використання техніки і устаткування, за високу культуру виробництва і т. д.).

Комуністична праця — це праця, що ґрунтується на вищих досягненнях науки і техніки, праця творча, натхненна, радісна, праця, яка дає моральне задоволення. Ці риси вже властиві до певної міри праці новаторів виробництва і проявляються в русі раціоналізаторів та винахідників, в зростаючій співдружності представників науки і виробництва. Одне з найважливіших завдань комуністичного виховання трудящих у період будівництва комунізму полягає в тому, щоб праця в очах всіх людей перетворилася в першу життєву потребу, в джерело радості, насолоди, творчого натхнення, а суспільна власність — в непорушну і недоторканну основу існування і розвитку суспільства.

Такі є найважливіші економічні і культурні передумови і закономірності переходу від соціалізму до комунізму.

3. Соціалістична держава — головне знаряддя будівництва комунізму

В. І. Ленін, виходячи з розробленої ним теорії соціалістичної революції, висунув наукове положення про можливість більш-менш тривалого співіснування двох протилежних систем — соціалістичної і капіталістичної. У зв'язку з цим Ленін обґрунтував завдання всемірного зміцнення соціалістичної держави як головного знаряддя будівництва соціалізму і комунізму і як знаряддя захисту соціалістичної республіки від ворожого капіталістичного оточення. Ці ленінські положення дістали дальший розвиток в рішеннях Комуністичної партії і працях Й. В. Сталіна та інших учнів Леніна.

Нові теоретичні положення ленінізму про долю соціалістичної держави в умовах перемігшого соціалізму узагальнювали нові, своєрідні умови, відмінні від тих, які мав на увазі Енгельс, коли він висунув положення про неминучість відмирання соціалістичної держави відразу ж після перемоги пролетаріату над буржуазією. Енгельс писав: «Коли не буде суспільних класів, які треба тримати в покорі, коли не буде панування одного класу над іншим і боротьби за існування, яка корениться в сучасній анархії виробництва, коли будуть

усунуті сутички і насильства, що впливають звідси, тоді вже не буде кого придушувати і стримувати, тоді зникне потреба в державній владі, що виконує нині цю функцію. Перший акт, в якому держава виступить дійсним представником усього суспільства — обернення засобів виробництва в суспільну власність, — буде її останньою самостійною дією як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стане мало-помалу зайвим і припиниться само собою. На місці управління особами стає управління речами і керівництво виробничими процесами. Держава не «скасовується», вона *відмирає*¹. Положення Енгельса про відмирання держави після перемоги соціалізму було зв'язане з ученням про одночасну перемогу соціалізму в усіх або в більшості цивілізованих країн. Але питання про долю держави при комунізмі стало по-новому в світлі ленінської теорії соціалістичної революції, теорії можливості перемоги соціалізму і комунізму спочатку в одній або кількох країнах. На основі ленінської теорії революції і вивчення сучасної світової обстановки і практики будівництва соціалізму і комунізму радянські марксисты прийшли до висновку, що при наявності ворожого капіталістичного оточення країна перемігшого соціалізму повинна всемірно посилювати і розвивати соціалістичну державу.

Керуючись цим новим теоретичним розв'язанням питання про долю соціалістичної держави, Комуністична партія забезпечує неухильне зміцнення і посилення соціалістичної держави як головного і вирішального знаряддя будівництва комуністичного суспільства, як знаряддя захисту мирної праці в умовах ворожого капіталістичного оточення.

1 Радянська країна тепер уже не одинока. Під прапор будівництва соціалізму слідом за СРСР став цілий ряд країн Європи і Азії. Соціалістичний табір, очолюваний СРСР, налічує вже більше третини людства. Це велика і непереможна сила. Непереможність табору соціалізму забезпечується наявністю міцної, могутньої Радянської соціалістичної держави і міцніючих держав країн народної демократії.

Будівництво комунізму є найглибшим перетворенням усіх сторін суспільного життя. Воно здійснюється на основі пізнання об'єктивних законів розвитку суспільства. В будівництві комунізму партія і соціалістична держава спираються на вчення історичного матеріалізму про вирішальну роль народних мас в історії і відповідно — про вирішальну роль народу в будівництві комунізму.

Радянський народ виступив першим в історії як творець найвищого типу суспільства — комунізму. Будівництво комунізму вимагає від народу комуністичної свідомості: розуміння величі своєї справи, дисципліни, витримки, стійкості, ентузіазму.

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 238—239.

Ці благородні якості радянський народ виробив у собі під керівництвом Комуністичної партії в революційній боротьбі. Він їх умножив в процесі будівництва нового суспільства в результаті виховної і організуючої діяльності соціалістичної держави. Соціалістичний лад покликав до життя небачену раніше творчу активність і самодіяльність мас в усіх галузях суспільного життя. Радянська держава і Комуністична партія організують і спрямовують творчу діяльність народу на розв'язання економічних, політичних і культурних завдань поступового переходу від соціалізму до комунізму.

Висока продуктивність праці в усіх галузях соціалістичного виробництва — ось головна економічна умова остаточної перемоги нового суспільного ладу над ладом капіталізму у всесвітньому масштабі. Зростання продуктивності соціалістичної праці є найважливішою умовою дальшого швидкого і невпинного зростання добробуту радянського народу. Необхідною умовою розв'язання цього завдання є послідовне здійснення суворого обліку і контролю над мірою праці і споживання.

«До того часу, — вказував Ленін, — поки настане «вища» фаза комунізму, соціалісти вимагають *найсуворішого* контролю з боку суспільства і з боку держави над мірою праці і мірою споживання... Облік і контроль — ось *головне*, що потрібне для «налагодження», для правильного функціонування *першої фази* комуністичного суспільства». Це завдання, яке впливає з основного принципу соціалізму, здійснюється через господарсько-організаторську і культурно-виховну функцію соціалістичної держави. Суворе здійснення соціалістичного принципу розподілу по праці неможливе без певних елементів державного примусу. «Теж форма примусу: «не працює, то не одержить і їсти», — писав Ленін.

Радянська держава послідовно проводить основний принцип соціалізму: «Від кожного — по його здібностям, кожному — по його праці». Соціалістичний принцип оплати по праці сприяє матеріальній заінтересованості в результатах праці, служить справі зростання продуктивності праці і тим забезпечує економічні умови переходу до комунізму. Разом з тим проведення в життя принципу соціалізму сприяє вихованню трудящих в душі комуністичного ставлення до праці, чим створюються умови перетворення праці в першу життєву потребу всіх членів суспільства. Тільки тоді, коли праця в очах всіх членів суспільства перетвориться в радість, в насолоду, в першу життєву потребу, відпаде необхідність найсуворішого державного контролю над мірою праці і споживання.

Радянська держава створює політичні умови будівництва комунізму, неухильно розвиває морально-політичну єдність народу, зміцнює союз робітничого класу з селянством, дружбу народів, які становлять життєву непорушну основу соціалістичного ладу, всемірно розгортає радянську демократію, дедалі

ширше залучаючи народні маси до активної і повсякденної участі в управлінні країною.

В розгортанні творчої ініціативи широких народних мас, в піднесенні їх політичної і виробничої активності велике значення має радянський державний апарат. Головна особливість соціалістичного державного апарату як найбільш демократичного апарату — це тісний зв'язок з народними масами, піклування про насущні потреби мас, жива оперативна робота в масах, яка організує їх на розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Ленін учив партію систематично удосконалювати державний апарат, зробити його максимально економічним, дешевим, боротися з усіма проявами бюрократизму, бо бюрократизм — це насамперед відрив від мас, неухильне ставлення до інтересів і запитів мас, що несумісне з природою соціалістичної держави, з її дедалі зростаючими завданнями в справі комуністичного будівництва.

Удосконалювання радянського державного апарату як найважливішого знаряддя будівництва комунізму неможливе без всебічної підтримки і заохочення творчої ініціативи мас, без викорінювання формально-канцелярських, бюрократичних методів керівництва. Керувати по-ленінському — це значить здійснювати принципи демократичного централізму, сполучати єдність керівництва по провідних загальнодержавних питаннях у масштабі всієї країни з широкою самодіяльністю на місцях, сполучати колегіальність керівництва з єдиначальністю в практичній роботі. Такий стиль роботи державного апарату дає можливість сполучати сувору централізацію з широким розгортанням творчої ініціативи всіх працівників при розв'язанні великих і малих справ. Удосконалюючи радянський державний апарат, Комуністична партія і Радянський уряд приділяють величезну увагу доборові кадрів і перевірці виконання, що становить головне в організаційній роботі. Комуністична партія і соціалістична держава виховують кадри в дусі високої відповідальності за доручену справу і почуття обов'язку перед народом.

Комуністична партія і Радянська держава неухильно дбають про підвищення політичного і культурного рівня мас, систематично виховують робітників, селян і інтелігенцію в дусі радянського патріотизму, дружби народів та інтернаціоналізму, в дусі комуністичного ставлення до суспільної власності і до соціалістичної праці, в дусі колективізму і розуміння загальнонародних державних інтересів, в дусі комуністичної ідейності і революційної пильності.

Міжнародні умови будівництва комунізму в СРСР більш сприятливі порівняно з умовами, в яких відбувалось будівництво соціалізму. Але і будівництво комунізму має свої труднощі, зв'язані не тільки з виконанням грандіозних завдань піднесення економіки і культури суспільства, але й з наяв-

ністю капіталістичного оточення, яке прагне всілякими шляхами і засобами ослабити країни соціалістичного табору. Тому Комуністична партія учить радянських громадян завжди бути напоготові, берегти, як зіницю ока, обороноздатність соціалістичної держави і неухильно вдосконалювати Збройні Сили країни.

У таборі імперіалізму посилюються економічні і політичні суперечності, загострюється загальна криза капіталізму, наростає нова економічна криза, зростають злидні мас, безробіття. Наявність могутнього і дедалі міцніючого соціалістичного табору, взаємної економічної, технічної і культурної допомоги між країнами, що входять у цей табір, значно полегшує і прискорює будівництво соціалізму в країнах народної демократії і комунізму в СРСР, зміцнює обороноздатність країн соціалістичного табору.

Найважливішою умовою успішного будівництва соціалізму і комунізму є мир в усьому світі. Тому функція Радянської держави і держав народної демократії по військовому захисту країн соціалістичного табору від нападу ззовні служить справі побудови комунізму в СРСР, справі будівництва соціалізму в країнах народної демократії. Соціалістична держава, керована Комуністичною партією, своєю зовнішньою політикою зривала і зриває заміри імперіалістичних паліїв війни, прагне забезпечити міцний тривалий мир в усьому світі.

Найважливішим завданням Радянської держави є зміцнення інтернаціональних зв'язків соціалістичної країни з усіма країнами соціалістичного табору і трудящими всіх країн світу. В цьому виявляється інтернаціоналістична природа соціалістичної держави.

Будівництво комунізму в Радянському Союзі має всесвітньо-історичне значення, воно сприяє розвиткові визвольного руху в усьому світі і є практичним показом відкритих і перевірених досвідом шляхів створення нових, вищих форм суспільного життя.

В. І. Ленін вказував, що головним і постійно діючим фактором впливу на розвиток революційної визвольної боротьби в усіх країнах є успішна господарська політика Радянської держави. «На це поприще боротьба перенесена у всесвітньому масштабі. Розв'яжемо ми це завдання — і тоді ми виграли в міжнародному масштабі напевно і остаточно. Тому питання господарського будівництва набувають для нас значення цілком виняткового»¹.

Мирні успіхи будівництва комунізму в СРСР і будівництва соціалізму в країнах народної демократії наочно розкривають перед простими людьми всього світу перевагу соціалістичної системи над капіталістичною і тим самим піднімають народні маси на боротьбу за мир, демократію і соціалізм.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 401.

Капіталізм віджив свій вік. Він роздирається найглибшими внутрішніми суперечностями, породжує руйнівні війни, кризи, безробіття, злидні, пригноблення народних мас. Соціалізм і комунізм — це мир, добробут і щастя для всього людства. Майбутнє належить комунізму.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Соціалізм і комунізм — дві послідовні фази в розвитку нової, комуністичної суспільно-економічної формації.

Поступовий перехід від соціалізму до комунізму вимагає створення відповідної матеріально-технічної бази, високого розвитку продуктивних сил суспільства, значного підвищення продуктивності праці, дальшого розвитку соціалістичних виробничих відносин, могутнього піднесення культури всього суспільства, комуністичного виховання народних мас. Перехід від соціалізму до комунізму вимагає систематичної і наполегливої боротьби за цілковите подолання всіх пережитків капіталізму в економіці і свідомості людей і вироблення у всіх членів суспільства комуністичного ставлення до праці як першої життєвої потреби, ставлення до суспільної власності як до джерела щастя і добробуту всього народу, виховання людей в дусі беззавітного служіння справі комунізму і безмежної любові до соціалістичної Батьківщини, в дусі інтернаціоналізму і колективізму.

Головним зряддям будівництва комунізму є соціалістична держава, керована Комуністичною партією. Комуністична партія і соціалістична держава, озброєні марксистсько-ленінською теорією, зокрема теорією історичного матеріалізму, допомагають трудящим використати закони суспільного розвитку в інтересах всього народу, в інтересах перемоги комунізму.

ЗМІСТ

Передмова до другого видання	3
Розділ перший. Історичний матеріалізм як наука	5
1. Предмет історичного матеріалізму	—
2. Створення історичного матеріалізму — найбільша революція в науці	7
3. Закони розвитку суспільства, їх об'єктивний характер	14
4. Історична закономірність і свідомо діяльність людей. Свобода і необхідність	23
5. Партиїність історичного матеріалізму і його творчий характер	26
6. Крах буржуазної соціології	32
<i>Короткі висновки</i>	<i>39</i>
Розділ другий. Умови матеріального життя суспільства	41
1. Географічне середовище	—
2. Зростання народонаселення	48
3. Спосіб виробництва — визначальна сила суспільного розвитку	52
<i>Короткі висновки</i>	<i>61</i>
Розділ третій. Розвиток продуктивних сил і виробничих відносин	63
1. Закон про визначальну роль способу виробництва в розвитку суспільства	—
2. Закон обов'язкової відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил	65
3. Діалектика розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у докапіталістичних суспільно-економічних формаціях	70
4. Діалектика розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у капіталістичному суспільстві	77
5. Продуктивні сили і виробничі відносини соціалістичного суспільства	84
6. Рушійні сили розвитку виробництва	88
7. Закономірності переходу від старого способу виробництва до нового	97
<i>Короткі висновки</i>	<i>102</i>

Розділ четвертий. Базис і надбудова суспільства	103
1. Значення проблеми	—
2. Визначення базису і надбудови; закони їх розвитку і зміни	105
3. Взаємодія базису і надбудови. Активна роль надбудови	110
4. Побут і сім'я, їх відношення до базису і надбудови	115
5. Культура і її відношення до базису і надбудови	117
6. Мова як явище суспільного життя	121
<i>Короткі висновки</i>	<i>125</i>
Розділ п'ятий. Класи і класова боротьба	126
1. Причини поділу суспільства на класи. Визначення класів	—
2. Боротьба класів — рушійна сила історії антагоністичних суспільств	133
3. Історична роль пролетаріату. Пролетаріат як вождь і керівник трудящих та експлуатованих	136
4. Основні форми класової боротьби пролетаріату	139
5. Класи і партії	144
6. Загострення класової боротьби в країнах капіталізму на сучасному етапі	149
7. Диктатура пролетаріату як продовження класової боротьби в нових формах. Класи і класова боротьба в перехідний період від капіталізму до соціалізму	155
8. Перемога соціалізму в СРСР і зміна класової структури радянського суспільства	163
<i>Короткі висновки</i>	<i>168</i>
Розділ шостий. Держава і право	169
1. Держава і право як політична і юридична надбудова над економічним базисом	—
2. Походження держави і права	174
3. Функції держави	177
4. Типи і форми держави	180
5. Диктатура пролетаріату — новий тип держави	190
6. Державні форми диктатури пролетаріату	196
7. Комуністична партія — спрямовуюча сила в системі диктатури пролетаріату	203
8. Фази розвитку і функції соціалістичної держави	205
9. Всемірне посилення соціалістичної держави як знаряддя будівництва нового суспільства і захисту його від капіталістичного оточення	215
<i>Короткі висновки</i>	<i>218</i>
Розділ сьомий. Марксистсько-ленінська теорія революції	220
1. Суть і причина соціальної революції	—
2. Історичні типи революцій	223
3. Ленінська теорія переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну	229
4. Пролетарська соціалістична революція	236

5. Вчення ленінізму про перемогу соціалізму спочатку в одній країні і про шляхи перемоги соціалізму в усіх країнах . . .	241
<i>Короткі висновки</i>	251
Розділ восьмий. Марксистсько-ленінська теорія націй і національно-визвольних рухів	252
1. Марксистська теорія націй	—
2. Національні рухи і національно-колоніальне питання	260
3. Історичне значення досвіду СРСР у розв'язанні національного питання	267
4. Розкол світу на дві системи і національно-визвольні рухи . . .	274
<i>Короткі висновки</i>	279
Розділ дев'ятий. Роль народних мас і особи в історії	280
1. Ідеалістичне розуміння ролі особи і народних мас в історії і його неспроможність	—
2. Народ — творець історії	287
3. Роль особи в історії	296
4. Роль вождів робітничого класу	301
<i>Короткі висновки</i>	310
Розділ десятий. Суспільна свідомість і її форми	311
1. Суспільна свідомість — відображення умов матеріального життя суспільства	—
2. Класовий характер ідеології в класовому суспільстві	320
3. Зворотний вплив суспільної свідомості на суспільне буття . . .	327
4. Роль марксистської теорії, соціалістичної свідомості в розвитку радянського суспільства	333
5. Комуністичне виховання мас	339
6. Основні риси соціалістичної свідомості. Духовне обличчя радянської людини	342
7. Різні форми суспільної свідомості	347
а) Політична і правова ідеологія	—
б) Моральність	355
в) Релігія	368
г) Наука	379
д) Філософія	389
е) Мистецтво	395
<i>Короткі висновки</i>	406
Розділ одинадцятий. Рушійні сили розвитку соціалістичного суспільства	407
1. Соціалістичний спосіб виробництва — визначальна сила розвитку соціалістичного суспільства	408
2. Морально-політична єдність, дружба народів СРСР і радянський патріотизм як рушійні сили розвитку радянського суспільства	412
3. Критика і самокритика як рушійна сила розвитку соціалістичного суспільства	420

4. Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила соціалістичного суспільства	424
<i>Короткі висновки</i>	437
Розділ дванадцятий. Закономірності переходу від соціалізму до комунізму	439
1. Дві фази комуністичного суспільства	—
2. Поступовий перехід від соціалізму до комунізму	444
3. Соціалістична держава — головне знаряддя будівництва комунізму	455
<i>Короткі висновки</i>	460

8 КРЪ. 80 КОП.